КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у квітні 1927 року Українським комітетом краєзнавства
Репресований у 1930 році
Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України

3/4(92/93)'2015

Засновники:
Національна спілка краєзнавців України
Інститут історії України НАН України

Виходить щоквартально

ISSN 2222-5250

ЗМІСТ

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (*протокол № 10 від 17.12.2015 р.*)

Журнал зареєстровано Міністерством юстиції України (*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 1722 від 06.12.1995 р.*)

Постановою президії ВАК України № 05/2 від 27.05.2009 р. журнал внесено до переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями «Історичні науки» (*Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 8*).
Журнал включено до бібліографічної бази даних наукових публікацій РІНЦ

Адреса редакції:
01001, м. Київ-1,
вул. М.Грушевського, 4,
кім. 212
тел.: 278-02-38, 279-13-88

E-mail:
bazhanclio@ukr.net

Електронна версія:
www.history.org.ua
www.nbuv.gov.ua
www.nsku.org.ua

На першій сторінці обкладинки: академік НАН України Петро Тронько

До 100-річчя від дня народження Петра Тронька

УДК 929 "Тронько"

Валерій Смолій (м. Київ), Олександр Реєнт (м. Київ)

Улюбленець Долі

У нарисі головна увага приділяється найважливішим моментам, поворотним зигзагам долі академіка П.Т. Тронька, докладно йдеться про його участь в краєзнавчих та пам'яткознавчих видавничих проектах.

***Ключові слова**: Тронько, історичне краєзнавство, пам'яткознавство, «Історія міст і сіл Української РСР», «Звід пам'яток історії та культури України», Національна спілка краєзнавців України.*

Ще якихось чотири роки тому він був серед нас, генеруючи ідеї, будуючи плани, дивуючи оточуючих своєю неймовірною працездатністю й непосидючістю, щедро винагороджуючи добротою у спілкуванні… І от цьогоріч, 12 липня, ми відзначили вже 100-річчя від дня народження академіка, Героя України, Громадянина й Людини – Петра Тимофійовича Тронька, ювілей якого так символічно збігся у часі з двома ювілеями його улюбленого дітища, Національної спілки краєзнавців України: 25-річчям від її заснування та 90-річчям її попередника – Українського комітету краєзнавства, історичним наступником якого вона себе розглядає.

Про Петра Тимофійовича сказано й написано чимало [1]. Список літератури про його життя та діяльність, який чи не щороку поповнюється новими працями, нараховує понад півтисячі позицій [2]. З огляду на це, не ставимо за мету біографічно переповісти його довгий життєвий шлях, а вважаємо за потрібне зупинитися на деяких поворотних і вирішальних моментах його долі, адже саме вона захищала й вела його по життю, обравши одним зі своїх улюбленців…

Захоплення наукою, постійний потяг до знань допомогли П.Т. Троньковi – простому селянському хлопчині з Забродів на Харківщині – згодом стати знаним вченим, а започатковані ним напрацювання в розвитку краєзнавства, пам'яткознавства, регіональних студій, охороні культурної спадщини й сьогодні втілюються у життя та реалізовуються в нових проектах.

Парадоксально, але відомий академік прийшов у науку вже в доволі зрілому віці, і не через парадний, а бічний вхід – як комсомольський та партійний функціонер. Закінчуючи 1948 р. екстерном (за два роки навчання) історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, 33-річний П.Т. Тронько вже мав за плечима чималий життєвий досвід роботи на керівних посадах, зокрема завідувача відділу пропаганди та секретаря Лебединського на Сумщині райкому комсомолу (1937–1939 рр.), секретаря Сумського обкому ЛКСМУ (1939 р.), першого секретаря Станіславського обкому ЛКСМУ (1939–1941 рр.), члена ЦК ЛКСМУ (1940–1948 рр.), першого секретаря Київських обкому та міськкому ЛКСМУ (1943–1946 рр.), члена Київського міськкому КП(б)У (1945–1947 рр.), другого секретаря ЦК ЛКСМУ (1946–1947 рр.). Доля завжди була прихильною до П.Т. Тронька: у лебединський період йому пощастило уникнути репресій у найжорстокіші роки Великого терору, коли персональний склад райкому декілька разів зазнавав докорінних змін, а під час Другої світової війни він вижив, пройшовши через горнило Південно-Західного, Сталінградського, Південного та 4-го Українського фронтів.

Війна залишила глибокий слід у свідомості Петра Тимофійовича й він усе своє подальше життя не з кон'юнктурних міркувань, а щиро, за покликом серця працював над увічненням пам'яті про подвиг українського народу. Його кандидатську (1951 р.) та докторську (1968 р.) дисертації, як і низку індивідуальних монографій (інколи написаних у співавторстві), що неодноразово перевидавалися й перекладалися російською, а також колективних за його участі та керівництва праць – було присвячено саме цій надзвичайно важливій для нього темі. Цілком традиціоналістські за підходами, не завжди науково витримані, із помітним нальотом публіцистичності – вони проте завжди були щирими та проникливими.

Захистивши кандидатську, П.Т. Тронько продовжив стрімке сходження щаблями партійної кар'єри, до якої його наукові зацікавлення були тоді лише доданком. Так, він послідовно або паралельно обіймав посади завідувача відділу науки і вузів (1951–1952 рр.) Київського обкому КП(б)У та секретаря (1952–1960 рр.) Київського обкому КПУ, члена Київського міськкому КПУ (1954–1961 рр.), завідувача відділу пропаганди й агітації ЦК КПУ (1960–1961 рр.).

Уже тоді П.Т. Тронько зарекомендував себе як людина вдумлива, сердечна, але водночас сміливa, послідовна й непоступлива у відстоюванні справедливості. Майбутній Герой України Михайло Сікорський до кінця свого життя зі вдячністю згадував, як на початку 1954 р. П.Т. Тронько, тоді секретар Київського обкому КПУ та член республіканського Комітету по підготовці і святкуванню 300-річчя возз'єднання України з Росією, розібравшись у ситуації, своїм вольовим рішенням забезпечив скасування ухвали бюро Переяслав-Хмельницького райкому КПУ про зняття його з посади директора музею, а надалі всіляко підтримував його ініціативи з розбудови в місті музейного комплексу, яким небезпідставно нині пишається вся Україна [3].

Багато у чому поворотним у долі П.Т. Тронька стало призначення його 1961 р. в республіканський уряд на посаду заступника голови Ради Міністрів УРСР, до посадових обов'язків якого входило курирувати питання науки, освіти, культури, охорони здоров'я, спорту. А наступного року його затверджують головою Головної редколегії з підготовки унікальної за своїм масштабом та значимістю праці – багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР», «батьком» якої його по праву вважають.

Якби у своєму житті Петро Тимофійович більш нічого не зробив, окрім видання 26-томної (1967–1974 рр.) «Історії міст і сіл Української РСР» (а ще ж вийшли друком і 14 томів у перекладі російською), то вже цим одним усе одно заслужив би на шану сучасників та вдячну пам'ять нащадків. А скільки ним усього надзвичайної ваги ще було у житті зроблено! Згадуючи, як народжувалася ця праця, аналогів якій і донині не існує у світі, П.Т. Тронько зауважував, що далеко не всі спочатку вірили в можливість реалізації такого масштабного й незвичайного проекту. Безпрецедентне за задумом і складністю виконання завдання (понад 50 тис. сторінок первісного тексту, 1 млн. 200 тис. підготовчих карток, 2361,3 обліково-видавничих аркуша, 1340 нарисів, зокрема 25 – про області, 352 – про міста, 964 – про селища міського типу й окремі села, 8319 довідок про центри селищних і сільських рад, 9116 ілюстрацій, 620 карт і картосхем) було успішно реалізоване за координації П.Т. Троньком зусиль майже 100-тисячного колективу науковців та аматорів, причетних до появи цього видання, яке вже саме по собі стало пам'яткою історії та книгодрукування [4]. Весь грандіозний проект було втілено у три етапи. На першому (1962–1964 рр.), організаційно-підготовчому, сформовано редколегії й авторські колективи всіх областей і м. Києва, розроблено методологічні та науково-методичні засади проекту. Саме до цього етапу відноситься й перша публікація П.Т.Тронька, присвячена підготовці «Історії міст і сіл Української РСР» [5]. На другому (1964–1967 рр.), творчо-апробаційному, було написано робочі варіанти більшості томів, а макети декількох із них пройшли випробовування рецензуванням. На третьому (1967–1974 рр.), видавничому, остаточно доопрацьовано й видано всі 26 томів проекту [6].

Попри цілком зрозумілу заідеологізованість видання, яка була даниною часу, а також неврахування при розробці теоретико-методологічних засад проекту досягнень західних шкіл локальної історії (через необізнаність, зумовлену самоізоляцією радянської гуманітарної науки), 26-томна «Історія міст і сіл Української РСР» зробила головне – повернула суб'єктність в історії містам та селам, і це у країні, де вагу мали «маси», а не окрема людина («гвинтик»), знеособлені історичні схеми, а не історії окремих населених місць. Більше того, не буде перебільшенням сказати, що санкціонована «згори» робота над підготовкою багатотомника сприяла відродженню (фактично заново створила його після тотального розгрому в 1930-х рр.) широкого краєзнавчого руху в УРСР, поставивши на порядок денний проблему його науково-методичного та методологічного забезпечення. Унікальний досвід роботи над створенням такого амбітного проекту, як «Історія міст і сіл Української РСР», став невичерпним джерелом для вивчення й наслідування. Не дивно, що П.Т.Тронько ще неодноразово повертався до викладення мето-

дичних та методологічних засад видання [7]. Зауважимо, що до останніх днів свого життя Петро Тимофійович мріяв про перевидання «Історії міст і сіл» на новій джерельній та методологічній базі, був переконаний у необхідності цього. Водночас він усвідомлював, що «перевидання», по суті, потребуватиме підготовки всіх томів заново, а отже – вимагатиме акумуляції колосальних коштів і зусиль багатьох тисяч науковців та аматорів, для чого на нинішньому етапі історичного розвитку України немає умов. Усвідомлюючи це, він усе ж невтомно продовжував «вибивати» урядові постанови про «перевидання» (до речі, не завжди безуспішно), але вони, на жаль, залишалися лише чорнилами на папері. Підготовка та видання «Історії міст і сіл України» – безперечно найголовніша, звернена до нащадків, настанова «батька» успішно реалізованого первісного проекту.

Не маємо сумнівів, що свої 17 років на високій державній посаді заступника голови Ради Міністрів УРСР повний сил і планів 63-річний П.Т. Тронько не вважав для себе межею можливого у владі. Тим більше, що СРСР тоді впевнено входив у період геронтократичного стилю керівництва державою. Але доля розпорядилася інакше: у 1978 р. Петро Тимофійович був змушений залишити кабінет в уряді, натомість, як певну «компенсацію», його обрали академіком АН УРСР та її віце-президентом (останню посаду, щоправда, він обіймав лише рік). Значною мірою це було «почесне заслання» й багато-хто в такому, уже пенсійному, віці спокійно, не перенапружуючись, доживав би віку у цілком пристойних умовах, які забезпечували пенсія колишнього заступника голови Ради Міністрів УРСР й престижний статус академіка. Багатохто, але тільки не П.Т. Тронько!

У це важко повірити, але Петро Тимофійович, прийнявши виклик долі, з юначим запалом розпочав і прожив ще одне тривале, довжиною у 33 роки, насичене науковим пошуком, творчими здобутками, порівняними за масштабністю з попередніми, академічне життя. Усі свої вміння, величезний досвід, організаторські здібності, широкі зв'язки, набуті в попередній період, помножені на надзвичайну, від природи, комунікабельність, він якнайповніше використав, спочатку очоливши 1979 р. щойно створений постановою Президії АН УРСР, з огляду на назрілу потребу в організації науково-методичного забезпечення краєзнавчих студій, відділ історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії АН УРСР, а 1993 р. – відділ регіональних проблем історії України Інституту історії України НАНУ.

Велике методологічне значення для подальшої активізації краєзнавчих досліджень мали підготовлені у відділі академіком П.Т.Троньком (особисто та у співавторстві) праці: «Деяк питання розвитку історичного краєзнавства в Українській РСР» («Вісник АН УРСР», 1982 р., № 6), «Історичне краєзнавство в Українській РСР» (1989 р.), «Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи)» (2000 р.), «Українське краєзнавство в XX столітті (До 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців)» (2002 р.), «Краєзнавство України: здобутки і проблеми (До III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців)» (2003 р.). Постановою Президії АН УРСР від 4 листопада 1982 р. на відділ також було покладено наукове забезпечення «Свода памятников истории и культуры СССР по Украинской ССР», складання словників, участь в апробації відповідних матеріалів, підготовлених обласними редколегіями. За керівництва й редакцією П.Т. Тронька впродовж 1983–1987 рр. вийшли друком 5 випусків «Материалов к Своду памятников истории и культуры СССР по Украинской ССР» та каталог- довідник «Памятники истории и культуры УССР» обсягом понад 100 друкованих аркушів. Ці праці започаткували розробку теми «Науково-методичні основи дослідження пам'яток історії і культури», заклали підґрунтя для підготовки найамбітнішого проекту у 28 томах – «Зводу пам'яток історії та культури України». У червні 1999 р. за редакцією Петра Тимофійовича побачила світ перша книга першого тому («Київ») цього унікального видання, а 2004 р. – друга. На сьогодні в кожній області діють науково-редакційні групи, які готують до видання обласні томи «Зводу», а в Інституті історії України НАНУ створено підрозділ, що займається їх науково-методичним забезпеченням.

Справжнім полігоном наукових дискусій, оприлюднення нових ідей стали започатковані Петром Тимофійовичем загальноукраїнські конференції з історичного краєзнавства, яких із 1980 р. відбулося тринадцять. Остання на сьогоднішній день – XIII Всеукраїнська наукова

історико-краєзнавча конференція «Краєзнавча Шевченкіана України», присвячена 200-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка, проходила 24–25 жовтня 2014 р. у Шевченківському національному заповіднику в Каневі.

Багато зроблено академіком П.Т. Троньком для популяризації історичних знань про рідний край на посаді редактора журналів «Пам'ятки України» (1975–1985 рр.) та «Краєзнавство» (1993–2011 рр.). Із 1992 р. він очолював також Головну редколегію багатотомної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», створену у відповідності до постанов Президії Верховної Ради України від 6 квітня 1992 р. та Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1992 р. Правову основу дослідження проблеми заклав закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні», ухвалений Верховною Радою 17 квітня 1991 р. Ініціатором вивчення цього напряму став учень академіка – кандидат історичних наук Ю.З. Данилюк.

Повернення доброго імені безневинних жертв тоталітаризму та відновлення історичної правди Петро Тимофійович уважав одним із головних обов'язків. Ідея викристалізувалася у всій своїй повноті ще під час дослідження політичних репресій проти членів Українського комітету краєзнавства. Віддаючи шану репресованим тоталітарним режимом попередникам на ниві краєзнавства, колектив відділу історико-краєзнавчих досліджень під керівництвом П.Т. Тронька підготував і видав за його редакцією працю «Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки)» (1991 р.). Спочатку планувалося видати по одному тому серії книг «Реабілітовані історією» в кожній області, Автономній Республіці Крим і містах Києві та Севастополі. Однак репресії радянської доби виявилися настільки масштабними, що кількість книг обласних томів значно зросла і вже перевищила сотню, а проект усе ще триває. Започатковано та наповнюється Національний електронний банк жертв політичних репресій.

Сьогодні, коли в Києві постають із руїн і небуття численні пам'ятки історії й архітектури, лише фахівці пам'ятають, що біля витоків руху за збереження та відновлення втраченої історичної спадщини столиці стояв саме П.Т. Тронько. Ще на посаді заступника голови Ради Міністрів УРСР він виступив із пропозицією, за якою було ухвалено урядове рішення «Про стан і заходи по покращенню охорони пам'яток історії та культури в Києві». Обраний головою правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК) на громадських засадах, Петро Тимофійович упродовж 22 років (1967–1989 рр.) спрямовував в єдине русло зусилля тисяч ентузіастів, учених, студентів – усіх, кого цікавила доля національних історичних надбань. Було реставровано, відновлено, законсервовано, убезпечено від руйнувань десятки пам'яток та історичних будівель. Академік робив усе, аби урядова постанова, яку він ініціював ще 1965 р., набула реальних обрисів, і на острові Велика Хортиця, зрештою, уже в незалежній Україні, було зведено меморіальний комплекс запорозького козацтва. У 1970-х рр. розгорнулася кампанія зі збирання коштів на реставрацію Золотих воріт – унікальної пам'ятки XI ст. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури виділило 1 млн 600 тис. руб. на відтворення цієї перлини давньоруського зодчества. А скільки зусиль, часу, коштів потребувало втілення у життя ідеї створення Державного музею народної архітектури та побуту України (першу чергу комплексу було відкрито 1976 р.). І донині один із найбільших в Європі музейних комплексів просто неба приваблює своєю неповторною красою й унікальністю експонатів тисячі киян і гостей столиці. Щоб відтворити та залишити в пам'яті нащадків масштаби Другої світової війни, участь у ній українського народу, гіркі втрати та збитки, було вирішено спорудити комплекс «Музей Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Петро Тимофійович став одним із керівників цього будівництва, а з фондів УТОПІК на цю справу було перераховано 10 млн руб.

Разом із видатним письменником О.Т. Гончаром і відомим архітектором О.О.Силиним П.Т. Тронько в 1994 р. підготував на ім'я Президента України доповідну записку, на підставі якої вийшов указ «Про заходи щодо відтворення пам'яток історії та культури». На його виконання у січні 1996 р. уряд затвердив перелік першочергових заходів із відбудови комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря й Успенського собору Києво-Печерської лаври. Петро Тимофійович очолив Комісію з відтворення видатних пам'яток при Президентові України і Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. О.Т.Гончара, якому вдалося зібрати для забезпечення своєї статутної діяльності понад

5 млн грн. На проведення пошукових, проектних і будівельних робіт, пов’язаних із відродженням тільки комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря, фонд асигнував понад 1 млн грн. Тут слід згадати, що через свою принципову позицію, яка полягала у відстоюванні наскільки це можливо автентичної, не руйнівної для оточуючого історичного середовища технології відновлення пам’яток, П.Т. Тронько був змушений 1989 р. залишити посаду голови УТОПІК, коли питання можливості відбудови зруйнованих святинь уперше розглядалося на державному рівні. Мабуть через таку ж його принциповість, яка дошкуляла прихильникам швидких будівельних методів відновлення пам’яток і «освоєння» коштів, Петрові Тимофійовичу не надали можливості виголосити слово на урочистому відкритті повернутого з небуття Михайлівського Золотоверхого. Сьогодні величні бані обох святинь, воскреснувши з попелу та руїн, знову сяють над Києвом, як і багато років тому.

Діяльність завідувача відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАНУ, голови Національної спілки краєзнавців України, доктора історичних наук, академіка НАН України Петра Тимофійовича Тронька було гідно оцінено в незалежній Україні. Указом Президента України від 7 липня 2000 р. йому присвоєно звання Героя України з врученням ордена Держави.

П.Т. Тронько був ідейним натхненником створення й головою (1990–2011 рр.) Національної спілки краєзнавців України. Не в останню чергу завдяки його невтомній праці вона стала однією з найвпливовіших національних творчих спілок у нашій країні. Сьогодні НСКУ налічує понад 2 тис. членів. Цей колектив ентузіастів розробляє низку масштабних науково-видавничих, культурно-просвітницьких, освітніх проектів.

За останні десятиліття відзначається якісно новий етап розвитку краєзнавства, яке одержало офіційне визнання. Президентським указом від 23 січня 2001 р. «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні» його було включено до навчальних планів і програм загальноосвітніх, позашкільних, професійно-технічних і вищих навчальних закладів. У 1993 р. було відновлено видання журналу «Краєзнавство». 10 червня 2002 р. Кабінет Міністрів України затвердив «Програму розвитку краєзнавства на період до 2010 р.», основним завданням якої визначалось «удосконалення науково-методичної бази краєзнавства, формування у громадян відповідальності за збереження духовних скарбів». 25 листопада 2002 р. Президія НАН України створила Міжвідомчу координаційну раду з питань краєзнавства, яку очолив академік П.Т.Тронько. Розпочата ним справа наукової інституціалізації краєзнавства продовжується й нині.

Національна спілка краєзнавців України розробила новий проект Державної програми розвитку краєзнавства на період до 2025 р. Метою її є подальший розвиток краєзнавства як галузі наукових знань, розгортання краєзнавчого руху – невід’ємної складової сучасного громадянського суспільства. Завданнями програми проголошено узагальнення теоретичного та практичного досвіду у краєзнавстві; удосконалення його науково-методологічних основ; поглиблення досліджень джерельної бази; розробка галузевих напрямів (історичного, природничого, географічного, етнографічного, культурно-мистецького, освітянського, пам’яткознавчого, музейного, бібліотечного, туристичного, екологічного); поширення краєзнавчої складової та зміцнення навчально-методичної бази краєзнавства у системі національної освіти; популяризація краєзнавчих досліджень і залучення широких кіл громадськості до збереження історико-культурної спадщини України.

Президія НАН України у червні 2013 р. затвердила запропонований Національною спілкою краєзнавців України та Інститутом історії України НАНУ оновлений склад Міжвідомчої координаційної ради з питань краєзнавства при Президії НАН України (33 особи, голова – О.П. Реєнт, заступники – В.М. Даниленко, В.П. Коцур, відповідальний секретар – Р.В. Маньковська). Основним завданням ради є координація наукових досліджень і громадської діяльності в галузі краєзнавства, краєзнавчої роботи навчальних закладів, архівів, музеїв та бібліотек, інших державних установ і громадських організацій; науково-методичне забезпечення та контроль за реалізацією завдань Державної програми розвитку краєзнавства.

НСКУ продовжує один із напрямів своєї діяльності – науково-краєзнавчі експедиції, започатковані 2009 р. В їх рамках проводяться тематичні круглі столи, наукові наради та консультації з провідними фахівцями, розглядаються проблеми

збереження духовної та матеріальної культурної спадщини України. Такі виїзди на місця було здійснено на Полтавщину, Львівщину, Чернігівщину, Дніпропетровщину, Запорожжя та Херсонщину, Кіровоградщину, Черкащину, Київщину, Вінниччину, Житомирщину, Слобожанщину. На найближчий час заплановано ще кілька виїзних експедицій.

Краєзнавство є важливим інструментом науково-інтелектуального та духовного впливу на формування державницької свідомості й патріотичних почуттів у молодих громадян нашої країни. П.Т. Тронько зазначав, що «молодь – це благодатне середовище для втілення найамбітніших краєзнавчих проектів – від створення музею історії школи до створення музею села, від пошуку меморіальних матеріалів про видатних земляків минулого до важливих пам'яткоохоронних і природоохоронних програм, увічнення пам'яті жертв репресій і голодомору, воєнних років. Краєзнавчо-просвітницька робота серед молоді сьогодні особливо важлива, вона є підмурком духовного оздоровлення нації, формування її патріотичного майбутнього».

Підсумковим документом обговорення нагальних проблем використання краєзнавчої складової у системі освіти на XII Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції «Освітянське краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи» (м. Івано-Франківськ, 6–7 жовтня 2011 р.) стали рекомендації учасників форуму про введення до навчальної шкільної програми предмета «Історія рідного краю», внесення до гуманітарного циклу дисциплін у вищих навчальних закладах усіх профілів навчального курсу «Основи краєзнавства», підготовку підручників із краєзнавства, науково-методичну роботу з викладачами та вчителями дисципліни «Краєзнавство», форми й методи позашкільної освіти, участь у ній бібліотек, музеїв, закладів культури, туристичних організацій.

Ураховуючи погляди П.Т. Тронька на перспективи розвитку краєзнавства та його широкого потенціалу в освіті, Національна спілка краєзнавців України підготувала й видала підручник для студентів вищих навчальних закладів «Основи краєзнавства» (Харків, 2015 р.) за загальною редакцією члена-кореспондента НАН України О.П. Реєнта. Підручник уніфіковано для всіх спеціальностей, містить сучасні теоретичні та практичні розробки з основних питань краєзнавства. Авторський колектив з урахуванням результатів найновіших наукових досліджень приділив увагу висвітленню науково-методологічних засад краєзнавства, історії розвитку науки, головних напрямів у структурі краєзнавства та впливу краєзнавчих знань на патріотичне виховання молодого покоління. У додатках уміщено навчально-методичний і хрестоматійний матеріал із дисципліни «Основи краєзнавства». Метою підручника є визначення краєзнавства як комплексної галузі знань про окремо взятий край, виокремлення його природних особливостей та історико-культурної самобутності у загальноукраїнському контексті, а також формування в молодих людей патріотичних почуттів, поваги до історії своєї малої батьківщини, необхідності зберігати її духовну спадщину як унікальну складову не лише українського, а й світового надбання.

Оскільки 2015-й рік для Національної спілки краєзнавців України є ювілейним, на першому цьогорічному засіданні президії її правління основні питання присвячувалися відзначенню 90-річчя НСКУ та 100-річчя Героя України, академіка П.Т. Тронька, увічненню його пам'яті. Крім того, 11 лютого 2015 р. Верховна Рада України прийняла постанову «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв», у якій зафіксовано відзначення на державному рівні 100 років з дня народження Петра Тронька. Ще у січні 2015 р. на ім'я Київського міського голови В.В.Кличка Спілка подала документи та матеріали щодо найменування однієї з вулиць Києва на честь Петра Тронька, і нині це клопотання позитивно вирішене (8 жовтня 2015 р. прийнято рішення Київської міської ради про найменування вулиці у Голосіївському районі м. Києва іменем академіка Петра Тронька, що безпосередньо веде до входу в Національний музей народної архітектури та побуту України). Серед інших запланованих ювілейних заходів можна виокремити наступні: IV Всеукраїнська краєзнавча конференція «Громадські та державні діячі Придніпров'я XVIII–XX ст.», присвячена 100-річчю П.Т. Тронька, в Національному гірничому університеті; Міжнародна наукова конференція «Дев'ятнадцяті Слобожанські читання»; прес-конференція в інформаційному агентстві «RegioNews»; урочистий пленум правління НСКУ;

науково-краєзнавча експедиція «Пам'ятні місця Слобожанщини Героя України, академіка Петра Тронька»; «Наукові читання на честь П.Т. Тронька» в рамках «Ольвійського форуму-2015» на базі Чорноморського державного університету імені Петра Могили; прем'єрний показ повнометражного документального фільму «Петро Тронько. Жити для людей» в кінотеатрі українського кіно «Ліра»; демонстрація документальних фільмів «Петро Тронько. Жити для людей» та «Видатні українці. Петро Тронько» на телеканалах «УТР», «Культура», КДРТРК «Центральний канал»; тематична радіопередача на радіоканалі «Культура»; липневі урочистості з нагоди відзначення 100-річчя від дня народження Героя України, академіка П.Т. Тронька; вручення премії імені академіка Петра Тронька НСКУ 2015 р.; виставка архівних документів до 100-річчя від дня народження П.Т. Тронька в Центральному державному архіві громадських об'єднань України; урочисті відкриття пам'ятних таблиць П.Т.Троньку в м. Богодухові, м. Харкові, м. Запоріжжі; виставка «Петро Тронько: з любов'ю до Переяславщини» в Національному історико-культурному заповіднику «Переяслав»; книжкова виставка, присвячена 100-річчю П.Т. Тронька, в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського НАН України; наукова конференція «Особистість в українській історії: погляд крізь віки» до 100-річчя від дня народження П.Т. Тронька та виставка «Я тобою, Україно, живу» в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка спільно з Інститутом історії України НАН України та Національною спілкою краєзнавців України; ІІІ краєзнавчі читання пам'яті Петра Тронька в Національній історичній бібліотеці України; ХХХІІІ Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Історія повсякденності у локальному вимірі», присвячена 100-річчю з дня народження П. Т. Тронька (1915–2011), у Харківському національному університеті ім. В.Н. Каразіна; виставка в Національній спілці краєзнавців України з нагоди 90-річчя НСКУ та 100-річчя академіка Петра Тронька; проведення ювілейних виставок, фотоекспозицій, краєзнавчих читань, круглих столів, видання літератури за затвердженими планами регіональних і місцевих організацій НСКУ тощо.

Крім того, Національна спілка краєзнавців України запланувала випустити у світ упродовж 2015 р. ряд важливих у спілчанській діяльності видань. Одним із найзначніших є вихід згадуваного вище підручника для студентів вищих навчальних закладів «Основи краєзнавства» – багаторічної мрії та своєрідного заповіту ювіляра. Також готуються до друку збірники «Національна спілка краєзнавців України в інформаційному просторі України», «Літопис Національної спілки краєзнавців України (2008–2015)». Ювілеям присвячуватимуться й чергові номери наукового журналу «Краєзнавство».

П.Т. Тронько, щиро вважаючи, що «високі поняття "батьківщина", "національна гідність" починаються саме зі знання рідного краю, історії села чи міста, вулиці, домівки, де людина народилась і виросла, де пройшло її дитинство» [8], став патріархом українського краєзнавства, легендою національної науки. Його життєвий шлях – урок, гідний вивчення для прийдешніх поколінь.

Загальноукраїнська премія імені академіка П.Т. Тронька Національної спілки краєзнавців України щорічно з 2013 р. присуджується краєзнавцям за вагомий внесок у справу вивчення, дослідження й популяризації історико-культурних і природних багатств рідного краю. В особливий рік ювілею Петра Тимофійовича почесного звання лауреата премії, що носить його ім'я, удостоєні:

– за висвітлення науково-краєзнавчої та громадської діяльності академіка Петра Тронька (дослідження проблем історії міст і сіл України, теоретичного та практичного краєзнавства): *Бондаренко Геннадій Васильович* – голова правління Волинської обласної організації НСКУ, завідувач кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, кандидат історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України; *Гаврилів Богдан Михайлович* – заступник голови правління (1996–2009 рр. – голова правління) Івано-Франківської обласної організації НСКУ, доцент Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника, кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України; *Тригуб Петро Микитович* – член правління (1991–2011 рр. – голова правління) Миколаївської обласної організації НСКУ, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського

державного університету ім. Петра Могили, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України;

– за науково-організаційну та просвітницьку діяльність у краєзнавстві (проведення конференцій, круглих столів, лекцій, семінарів, читань, експедицій, краєзнавчих заходів і проектів, популяризація краєзнавства працівниками наукових, освітянських, туристичних, бібліотечних, архівних установ, засобів масової інформації): *Андрущенко Віктор Петрович* – ректор Національного педагогічного університету ім. Михайла Драгоманова, член-кореспондент НАН України, академік НАПН України та АНВШ України, доктор філософських наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України; *Косило Михайло Юрійович* – член президії правління НСКУ, голова правління Івано-Франківської обласної організації НСКУ, директор Івано-Франківського обласного державного центру туризму та краєзнавства учнівської молоді Міністерства освіти і науки України, заслужений працівник освіти України; *Онищенко Олексій Семенович* – радник президії НАН України, почесний директор Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України, академік НАНУ, доктор філософських наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України; *Смолій Валерій Андрійович* – член президії правління НСКУ, академік-секретар Відділення історії, філософії та права НАН України, директор Інституту історії України НАНУ, академік НАН України, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України;

– за внесок у музейну та пам'яткоохоронну справу: діяльність у сфері збирання, збереження та охорони історико-культурної спадщини України: *Іршенко Валентина Михайлівна* – член правління НСКУ, виконавчий директор Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. Олеся Гончара, заслужений працівник культури України; *Ситник Анатолій Андрійович* – член правління (1990–2012 рр. – відповідальний секретар) НСКУ, заслужений журналіст України; *Франко Роланд Тарасович* – член правління НСКУ, голова правління Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. Олеся Гончара, кандидат технічних наук;

– за видання краєзнавчої літератури: монографій, нарисів, описів, путівників, довідників, окремих публікацій, циклів статей тощо: *Добров Петро Васильович* – член президії правління НСКУ, професор кафедри історії України Донецького національного університету, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України; *Поліщук Володимир Трохимович* – завідувач кафедри української літератури і компаративістики Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького, доктор філологічних наук, професор; *Шевченко Віталій Федорович* – член ради ГО «Центр громадських ініціатив "Інформаційне суспільство"», народний депутат України 2–4-го скликань, голова Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення (2005–2009 рр.), заслужений журналіст України.

Уже чотири роки, як немає його з нами…

Але впевнено на варті пам'яті про П.Т. Тронька височіють у музеї просто неба в Переяславі-Хмельницькому вітряки з його рідних Забродів. Виблискують на сонці бані відновлених багаторічними його зусиллями Михайлівського Золотоверхого монастиря та Успенського собору Києво-Печерської лаври. Насичено й повнокровно живе, розвиваючи справу його життя, створена та виплекана ним Національна спілка краєзнавців України. Ані на мить не зупиняються у плідних творчих пошуках його колеги та учні з відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАНУ. Продовжують виходити, віддаючи шану пам'яті сотень тисяч значно менш щасливих його сучасників, томи науково-документальної меморіальної серії «Реабілітовані історією» (нещодавно побачила світ вже 105-та книга). Після всього, зробленого Петром Тимофійовичем, уже ніколи не будуть позбавлені права суб'єктності в історії міста та села, включно з найменшими. Саме його по праву можна вважати справжнім, із людським обличчям символом правонаступництва двох епох і своєрідним містком від України радянської до України незалежної.

96 років життя в невтомній праці до останнього дня, невимовна радість бачити або тримати в руках гідні подиву її результати, заслужена повага та щира приязнь тисяч людей – хіба ж він не улюбленець Долі?!

Джерела та література

1. Вкажемо найголовніші праці про академіка П.Т. Тронька, які побачили світ за останні 15 років: Петро Тимофійович Тронько: Біобібліографічний покажчик. – К., 2000; *Удод Л.* П.Т. Тронько: портрет на тлі епохи. – Дніпропетровськ, 2000; *Кудряченко А.І., Скляренко Є.М.* Славний син України (До 90-річчя Героя України, академіка Тронька П.Т.). – К., 2005; Петро Тимофійович Тронько: Бібліографічний покажчик. – К., 2005; *Скляренко Є.М.* Історик і час. – К., 2005; *Реєнт О.П.* Академік НАН України Петро Тимофійович Тронько (до 90-річчя від дня народження) // Український історичний журнал. – 2005. – № 3; Що ми залишимо нащадкам?: Збірка матеріалів і документів про державну, громадську діяльність та наукову роботу академіка НАН України, Героя України Петра Тимофійовича Тронька. – К., 2008; Я тобою, Україно, живу…: Літопис життя і діяльності вченого, державного і громадського діяча, академіка НАН України, Героя України Петра Тимофійовича Тронька. – К., 2010; Обранець історії (до 95-річчя від дня народження академіка НАН України Петра Тимофійовича Тронька): Матеріали Перших наукових читань 19 листопада 2010 р. – Дніпропетровськ, 2011; Петро Тимофійович Тронько / Г.М. Кривошея, Г.П. Семилєтка, Є.М. Скляренко [Серія «Київський національний університет імені Тараса Шевченка: Герої – видатні вихованці та педагоги»]. – К., 2012; *Верменич Я.В., Дмитрук В.І.* Тронько Петро Тимофійович // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 10: Т–Я. – К., 2013; *Верменич Я.В.* Простір у науці і людина у науковому просторі (до 100-річчя академіка НАН України П.Т. Тронька). – К., 2015.

2. Література про життя та діяльність П.Т. Тронька // Що ми залишимо нащадкам? – С. 493–529.

3. *Сікорський М.* Шляхами доброти // Що ми залишимо нащадкам? – С. 84.

4. *Тронько П.* Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи) // Що ми залишимо нащадкам? – С.177–178, 182.

5. *Тронько П.Т.* До написання історії міст і сіл радянської України // Український історичний журнал. – 1963. – № 2. – С. 24–30.

6. *Тронько П.* Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). – С. 178–181.

7. *Тронько П.Т.* Летопись дружбы и братства: Из опыта создания «Истории городов и сёл Украинской ССР»: В 26 т. – К., 1981; *Його ж.* Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень: досвід, проблеми, перспективи. – К., 2001.

8. *Тронько П.* Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). – С. 149.

Валерий Смолий, Александр Реент

Баловень Судьбы (к 100-летию со дня рождения академика НАН Украины, Героя Украины П.Т. Тронька)

В очерке главное внимание уделяется наиболее важным моментам, поворотным зигзагам судьбы академика П.Т. Тронька, детально излагается о его участии в краеведческих и памятниковедческих издательских проектах.

***Ключевые слова**: Тронько, историческое краеведение, памятниковедение, «История городов и сел Украинской ССР», «Свод памятников истории и культуры Украины», Национальный союз краеведов Украины.*

Valeriy Smoliy, Alexander Reyent

Minion of Fortune (to 100th anniversary of P.T. TRONKO’S birth, academician of National academy of sciences of Ukraine, Hero of Ukraine)

The essay reveals the most important moments, cardinal changes and challenges in the life of the academician P.T.Tronko. It goes on to describe in detail his participation in local lore and memorial editor’s projects.

***Key words**: Tron’ko, historical local studies, monuments study, "History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR", "Digest of the Monuments of History and Culture of Ukraine", National Union of Researchers of Local History of Ukraine.*

УДК 930.253:908(477) (Тронько П. Т.)

Лариса Батрак (м. Київ)

Документи про П.Т. Тронька у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України

Документи Національного архівного фонду України, що зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), є важливим джерелом для вивчення суспільно-політичних, соціально-економічних і культурних процесів в Україні впродовж ХХ-ХХІ століття. Значну увагу дослідників викликають документи особистого характеру стосовно державних, громадських, політичних діячів, представників наукової і культурної еліти українського суспільства. Пожвавлення дослідницького інтересу особливо стає помітним в роки відзначення їх ювілейних дат і пам'ятних подій, пов'язаних з їх діяльністю.

Так сторічний ювілей від дня народження Тронька Петра Тимофійовича - державного та громадського діяча, вченого, організатора краєзнавчого руху, подвижника збереження історико-культурної спадщини нашої держави, став новим поштовхом для вивчення документальних матеріалів, які розкривають його життєвий шлях.

Документи ЦДАГО України про П. Тронька охоплюють період його життя з 1943 р. по 1991 р. і зберігаються у фондах №1 «Центральний комітет Компартії України», №7 «Центральний комітет ЛКСМУ». Серед них є матеріали суто біографічного характеру: фотографії періоду 1950-1980 рр., автобіографії, написані власноруч (1943-1977 рр.), характеристики, дипломи, клопотання та рекомендації щодо затвердження на посади, довідки про виїзди за кордон та про державні нагороди, списки наукових праць та ін.

Про діяльність П. Тронька на державних і громадських посадах свідчать постанови ЦК Компартії України з питань призначення чи звільнення. Зокрема, призначення його секретарем Київського обкому ЛКСМУ (1943 р.), другим секретарем ЦК ЛКСМУ (1945 р.), завідувачем відділу науки і вищих навчальних закладів (1951 р.) та секретарем Київського обкому КП України (1952 р.), завідувачем відділу пропаганди і агітації ЦК КП України (1960 р.), заступником голови Ради Міністрів УРСР (1961 р.), головою Правління Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури (1970 р.), віце-президентом Академії наук УРСР (1978 р.) і т.д. Також є постанови ЦК КП України про рекомендацію П. Тронька кандидатом у депутати Верховної Ради УРСР 9-го, 10-го та 11-го скликань (1975, 1980, 1984 рр.), стосовно присвоєння почесних звань, нагородження, участі у роботі Республіканського та Всесоюзного ювілейного комітетів з підготовки і відзначення 250-річчя з дня народження Г. Сковороди, співпраці з Українським товариством дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, дозволи на закордонні відрядження тощо.

Представляє інтерес листування П. Тронька в період роботи на посаді Голови Всесоюзного оргкомітету з підготовки до 100-річчя з дня смерті та 150-річчя від дня народження Т. Шевченка; звіти про роботу делегації УРСР на ХХ сесії Генеральної асамблеї Організації Об'єднаних Націй, де він був у якості голови делегації; інформаційні повідомлення його як заступника голови Ради Міністрів УРСР про роботу української делегації на Всесвітній виставці «Експо-67» у Монреалі (Канада), про перебіг Днів УРСР у Москві (1977 р.), Днів літератури і мистецтва Естонської РСР в УРСР, літератури і мистецтва УРСР в Білоруській, Латвійській, Казахській, Туркменській, Узбецькій республіках і Алтайському краї РРФСР (1970-ті рр.), про ІІІ з'їзд кінематографістів України, про відбудову Успенського собору на території Києво-Печерської Лаври, спорудження у м. Ужгороді музею бойової слави, створення Млинівського краєзнавчого музею (Рівненщина), реставрацію Преображенського собору в м. Дніпропетровську, про зустрічі закордонних делегацій, проведення літературних вечорів, присвячених ювілеям видатних митців України, роботу над виданням 26-томної наукової праці «Історія міст і сіл Української РСР» та ін.

Нижче презентуються документи, що зберігаються у фондах ЦДАГО України і розкривають окремі аспекти життя та діяльності П. Тронька. Документи подаються мовою оригіналів.

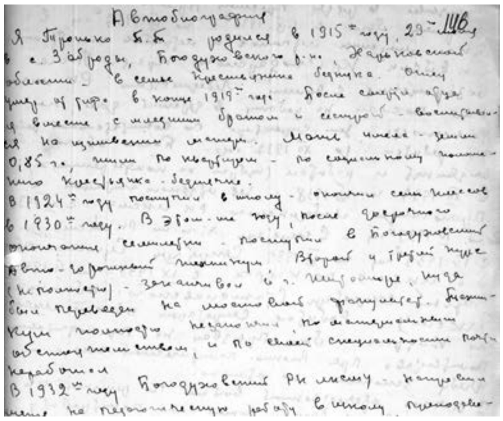
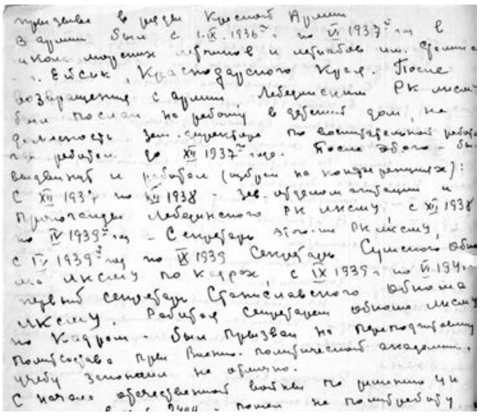

№1
Автобіографія П.Т. Тронька, написана власноруч

14 грудня 1943 р.

Автобиография

Я Тронько П.Т. – родился в 1915 –ом году, 29-го июня в с. Заброды, Богодуховского района, Харьковской области – в семье крестьянина бедняка. Отец умер от тифа в конце 1919 года. После смерти отца я вместе с младшим братом и сестрой – воспитывался на изживении матери. Мать имела – земли 0,85 га, жили по квартирам – по социальному положению крестьянка-беднячка.

В 1924-ом году поступил в школу – окончил семь классов в 1930-ом году. В этом-же году, после досрочного окончания семилетки – поступил в Богодуховский авто-дорожный техникум. Второй и третий курс (не полностью) заканчивал в г. Житомире, куда был переведен на мостовой факультет. Техникум полностью не закончил, по материальным обстоятельствам и по своей специальности почти не работал.

В 1932-ом году Богодуховский РК ЛКСМУ направил меня на педагогическую работу в школу преподавателем истории в с. Кленовое, Богодуховского района, работал в школе до июня 1934-го года. Одновременно с этим, в конце декабря месяца 1933-го г.

Богодуховским РК ЛКСМУ был выдвинут и работал помощником директора школы по работе среди молодежи (работа в школе с декабря 1933-го года по июнь 1934-го г. – это была работа по совместительству). Работал помполитом до 5.V.35-го г. После ликвидации этой школы, Харьковским обкомом ЛКСМУ был переведен на должность помощника директора школы по работе среди комсомольцев и молодежи школы сельсько-хозяйственного ученичества и работал до 1.IX.36-го г., дальше призван в ряды Красной Армии. В армии был с 1.IX.36-го г. по VI.37-й г. в школе морских летчиков им. Сталина в г. Ейськ, Краснодарского края. После возвращения с армии, Лебединским РК ЛКСМУ был послан на работу в детский дом, на должность зам. директора по воспитательной работе где работал до XII.1937-го года. После этого – был выдвинут и работал (избран на конференциях): с XII.1937 по XII.1938 – зав. отделом агитации и пропаганды Лебединского РК ЛКСМУ, с XII.1938 по IV.1939-й год – секретарь этого-же РК ЛКСМУ, с IV.1939-го г. по IX.1939 секретарь Сумского обкома ЛКСМУ по кадрах, с IX.1939 г. по VI.1941 г. – первый секретарь Станиславского обкома ЛКСМУ. Работая секретарем обкома ЛКСМУ по кадрам – был призван на переподготовку политсостава при Военно-политической академии, учебу закончил на отлично.

С начала Отечественной войны по решению ЦК ВКП(б), в счет 2 400 – пошел на политработу в армию. Весь период находился в частях действующей армии на Юго-Западном, Сталинградском (весь период) – и Южном фронтах. Принимал участие в боях как политработник ВВС. Награжден за Отечественную войну – орденом «Красная звезда», медалью «За боевые заслуги», медалью «За оборону Сталинграда». Представлен к награде – ордену «Отечественной войны 1-й степени». В плену не был, взысканий не имел. Демобилизован с армии по приказу начальника Глав. ПУРККА в связи с переходом на работу в распоряжение ЦК КП(б)У. С 15.X.1943 г. – работаю первым секретарем Киевского обкома и горисполкома ЛКСМУ.

14.XII.43 г. (підпис)

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 62, спр. 3887, арк. 146 -146 зв. Оригінал.

№2
Характеристика на першого секретаря Київського обкому ЛКСМУ П.Т. Тронька надана першим секретарем ЦК ЛКСМУ В.С. Костенком

1943 р.

Тов. Тронько Петр Тимофеевич 1915 года рождения, украинец, из крестьян-бедняков, служащий, образование н/высшее, член ВЛКСМ с 1931 года, член ВКП(б) с 1939 года.

Тов. Тронько П.Т. с 1937 года работает на руководящей комсомольской работе.

С 1937 по 1938 г. работал зав. отделом агитации и пропаганды Лебединского райкома ЛКСМУ, затем секретарь этого же райкома ЛКСМУ. В 1939 году был избран секретарем Сумского обкома ЛКСМУ по кадрам.

После освобождения Западной Украины т. Тронько П.Т. работал первым секретарем Станиславского обкома ЛКСМУ.

С начала Отечественной войны тов. Тронько П.Т. находился на ответственной политической работе в действующей Красной Армии: был помощником начальника политотдела района авиабазирования, затем помощником начальника политотдела по комсомольской работе 8-й воздушной армии.

Тов. Тронько П.Т. участник боев в районе Сталинграда. Принимал участие в боях за освобождение Донбасса.

За отличное выполнение боевых заданий на фронте награжден орденом «Красная Звезда», медалями «За боевые заслуги», «За оборону Сталинграда». Представлен к правительственной награде орденом «Отечественной войны I степени».

Тов. Тронько П.Т. прибыл в распоряжение ЦК ЛКСМУ по приказу начальника ГлавПУРККА с хорошими характеристиками.

Секретарь ЦК ЛКСМУ (підпис) (Костенко)

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 62, спр. 3887, арк. 169. Оригінал.

№3
Витяг зі звіту заступника голови Ради Міністрів УРСР П.Т. Тронька про роботу делегації УРСР на Всесвітній виставці «Експо-67» у Монреалі (Канада)

4 листопада 1967 р.

Згідно з рішенням ЦК КПРС в Радянському павільйоні на Всесвітній виставці «Експо-67» проводились Дні союзних республік.

Для участі в проведенні Дня Української РСР на «Експо-67» Центральним Комітетом КП України було затверджено делегацію, до складу якої ввійшли тт. Г.І. Іващенко, І.А. Пересаденко, Б.Є. Патон, В.П. Козаченко, В.М. Кавун, Н.О. Пучковська, М.Г. Вахула, В.А. Масол, Л.І. Жаботинський. Керівником делегації було затверджено П.Т. Тронька.

Делегація УРСР під час свого перебування в Канаді взяла участь у проведенні Дня Української РСР на Всесвітній виставці, а також мала зустрічі з офіціальними канадськими особами й представниками української еміграції, зробила поїздку по країні.

Під час своїх виступів, зустрічей, заяв і бесід члени делегації докладно розповідали про успіхи нашої республіки у різних галузях політичного і економічного життя, про піднесення науки і культури, розквіт освіти і рідної мови.

<… > Для багатьох було зовсім незрозуміло, чому на «Експо-67» Радянська Україна не мала свого павільйону. Адже саме в Канаді, де проживає близько мільйона українців, на прикладі нашої республіки можна було б показати, яких успіхів добилися радянські народи… До речі, на Всесвітній виставці кілька канадських провінцій, а також американські штати – Нью-Йорк, Вермонт і Мен були представлені окремими павільйонами.

Таке становище не сприяло піднесення престижу Радянської України як члена Організації Об'єднаних Націй, їй не віддали всіх незалежних офіційних почестей.

Ця істотна недоробка спричинилася до того, що не були повністю використані пропагандистські можливості «Експо-67».

Із зустрічей і бесід з представниками української еміграції створюється враження, що з ними провадиться явно недостатня робота, без певної системи, від випадку до випадку. В той же час життя показує, що слід використовувати всі шляхи, які ведуть до душі і серця наших земляків за океаном, завойовувати їх на свій бік, не віддавати в руки націоналістів. Тим більше, що основна маса українських емігрантів досить доброзичливо ставиться до Радянської України, цікавиться її успіхами, охоче йде на зустрічі з представниками нашої республіки, які приїздять до Канади.

Прогресивним українським організаціям, їх керівникам та їх друкованим органам доводиться вести свою роботу в надзвичайно складних умовах. У них не вистачає кадрів і матеріальних коштів, вони потребують всебічної допомоги. Крім того, аж ніскільки не принижуючи плідної діяльності ТОУК і РЗТ, слід у своїй роботі з еміграцією охоплювати більш широкі верстви еміграції, відвойовувати з-поміж українців за кордоном нових друзів для нашої країни, адже серед них є люди з різними поглядами і різними настроями.

У зв'язку з цим постає питання про створення в нашій республіці при Центральному Комітеті КП України чи Раді Міністрів УРСР координаційного центру або Ради по роботі з еміграцією. Цей орган повинен мати невеликий апарат штатних працівників, кошти для ведення активної пропаганди і подання більш ефективної і систематичної допомоги прогресивним українським організаціям <…> і координувати роботу всіх міністерств, організацій і відомств республіки серед української еміграції.

Було висловлено багато прохань дозволити відвідати Україну. Слід більше запрошувати на Україну представників української еміграції. Насамперед, звичайно, йдеться про керівних діячів і членів прогресивних організацій. Разом з тим слід запрошувати і людей, які користуються авторитетом і мають вплив на українську громадськість у Канаді, навіть якщо вони і не поділяють повністю поглядів прогресивної частини еміграції <…>

Членам делегації було висловлено багато нарікань з приводу того, що українські канадці, які приїздять на Україну, на відміну від інших соціалістичних країн, не завжди отримують дозвіл відвідати міста і села, з яких походять вони та їх батьки.

Неодноразова увага членів делегації привертаоась до ряду мовних питань, стан яких здається для українців за кордоном незадовільним. Зокрема, зверталась увага на те, що в багатьох містах і селах України переписка не ведеться українською мовою, що не лише в Києві, а навіть і в західних областях України в аеропортах, на вокзалах, у готелях, в магазинах українська мова не вживається як розмовна, зустрічаються написи лише російською мовою і таке інше.

<…> Доцільно було б запросити до нашої республіки провідних діячів прогресивних українських організацій Канади, а також впливових представників нейтральних кіл української еміграції, які доброзичливо ставляться до нашої країни.

Заступник Голови
Ради Міністрів УРСР (підпис) П. Тронько

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 6386, арк. 97, 114, 115, 116.Оригінал.

№4

Лист голови Головної редакційної колегії «Історії міст і сіл Української РСР» П.Т. Тронька першому секретареві ЦК КПУ В.В. Щербицькому про роботу над виданням 26-томної наукової праці «Історія міст і сіл Української РСР»

23 січня 1984 р.

Благодаря Вашей поддержке и вниманию в республике в период 1962-1974 гг. было осуществлено издание 26-томного фундаментального научного труда – «История городов и сел Украинской ССР» на украинском языке. Выход в свет этого оригинального историко-краеведческого исследования, в подготовке которого принял участие многотысячный коллектив ученых и энтузиастов-краеведов, явился важным событием в советской исторической науке, в общественной и

культурной жизни республики. Благодаря «Истории городов и сел Украинской ССР» все города, многие поселки городского типа и села республики имеют теперь свою <...> научную историю.

В последующие годы редакционные коллегии и авторские коллективы томов, выполняя постановления ЦК Компартии Украины от 11 июня 1974 г. и 11 апреля 1978 г., при активном участии министерств и ведомств, научных учреждений республики, провели большую работу по переизданию томов «Истории городов и сел Украинской ССР» на русском языке. Докладываем Вам, что вышли в свет все 14-ть томов, переиздание которых было предусмотрено указанными постановлениями ЦК Компартии Украины, посвященные истории городов и сел Днепропетровской, Запорожской, Донецкой, Ворошиловградской, Крымской, Николаевской, Львовской, Одесской, Сумской, Харьковской, Закарпатской, Херсонской, Черниговской областей, а также г. Киеву.

Появление томов «Истории городов и сел Украинской ССР» на русском языке положительно встречено научной общественностью Москвы и братских союзных республик <...>

Учитывая важное значение материалов, которые содержатся в томах «Истории городов и сел Украинской ССР», для пропаганды идей дружбы народов нашей страны, патриотического и интернационального воспитания советских людей, Главной редакционной коллегией «Истории городов и сел Украинской ССР» были разработаны и внесены в 1982 г. в установленном порядке предложения о переиздании на русском языке в течение 1984-1985 гг. тех двенадцати томов коллективного труда, которые остаются еще не переизданными, а именно – томов истории городов и сел Киевской, Полтавской, Хмельницкой, Черкасской, Ивано-Франковской, Ровенской, Тернопольской, Житомирской, Кировоградской, Волынской и Черновицкой областей. Это предложение, однако, не было поддержано.

Обращаюсь к Вам, Владимир Васильевич, с убедительной просьбой рассмотреть и положительно решить вопрос о завершении переиздания томов «Истории городов и сел Украинской ССР» на русском языке. Для этого, как мне представляется, в настоящее время имеются все возможности. Некоторые из этих возможностей, однако, если ими не воспользоваться сейчас, с течением времени могут быть утрачены. Сохранились еще в своем составе авторские коллективы томов. Партийные и советские органы на местах, как мне известно, проявляют живой интерес к историко-краеведческой работе, импульс которой был с особой силой дан в период подготовки истории населенных пунктов республики на украинском языке. Госкомиздат республики располагает достаточными финансовыми и материально-техническими средствами, а также производственными возможностями, для того, чтобы, при желании, обеспечить переиздание томов.

Считал бы целесообразно переиздавать ежегодно хотя бы по одному тому. Для этого необходимо будет выделять ежегодно по 20 тонн полиграфической бумаги и примерно 50-60 тыс. рублей дотации. Такие затраты, как мне представляется, вполне посильны для Госкомиздата республики.

В связи с упразднением редакции «Истории городов и сел Украинской ССР» Главной редакции Украинской Советской Энциклопедии научно-редакционную подготовку томов к печати можно было бы поручить группе редакторов в составе этого издательского коллектива. Научно-методическое руководство подготовкой томов к печати могло бы осуществлять отделение историко-краеведческих исследований Института истории Академии наук УССР.

Усилия и средства, затраченные на переиздание «Истории городов и сел Украинской ССР» на русском языке, окупятся сторицей. Этот многотомный труд, изданный в своем полном объеме на языке межнационального общения народов нашей страны, позволит широким кругам научной общественности, пропагандистов, трудящихся союзных республик более полно и глубоко ознакомиться с героическим прошлым и славной современной историей украинского народа.

Прошу Вас рассмотреть.

С глубоким уважением (підпис) П.Т. Тронько председатель

Главной редакционной коллегии

«Истории городов и сел Украинской ССР».

23.01.1984 р.

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2134, арк. 2-4. Оригінал.

УДК 930.253:908 (477) (Тронько П. Т.)

Андрій Шаповал (м. Київ), Юрій Булгаков (м. Київ)

Архівна спадщина академіка НАН України П. Т. Тронька: краєзнавчий аспект

У статті здійснено загальний огляд документів особового архівного фонду видатного українського вченого-історика, академіка НАН України П. Т. Тронька, який зберігається в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Особливу увагу уділено аналізу документів з історії краєзнавчого руху в Україні.

***Ключові слова**: П. Т. Тронько, архівний фонд, документ, НАН України, краєзнавство, культурна спадщина.*

У 2015 р. виповнилося 100 років від дня народження Петра Тимофійовича Тронька (1915–2011) – українського історика, державного і громадського діяча, доктора історичних наук (1968), професора (1994), академіка НАН України (1978), заслуженого діяча науки і техніки України (1990), Героя України (2000). З нагоди ювілею в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського упорядковано особовий архівний фонд П. Т. Тронька, який, безсумнівно, зацікавить дослідників життя, творчості та багатогранної діяльності вченого, зокрема, в галузі краєзнавства.

Автори статті ставлять за мету ознайомити наукове співтовариство та українську громадськість зі структурою особового фонду П. Т. Тронька та документами архіву, які стосуються краєзнавчої діяльності вченого.

В Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського створено особовий архівний фонд № 429 «Тронько Петро Тимофійович (12.07.1915–12.09.2011) – академік НАН України за спеціальністю «історія СРСР» (1978), віце-президент НАН України (1978–1979)», до якого увійшли 904 справи за 1908−2013 рр., що склали шість описів фонду: 1. Наукові праці, робочі та ілюстративні матеріали; 2. Біографічні документи та документи про вченого; 3. Документи з діяльності; 4. Листування; 5. Фотодокументи; 6. Документи, зібрані вченим.

У фонді представлені документи, у яких зафіксовано основні віхи біографії П. Т. Тронька: автобіографія, його спогади, біографічні довідки, характеристики, довідки про наукову і громадську діяльність вченого, диплом про закінчення історичного факультету КДУ, документи щодо захисту докторської дисертації, документи про висунення і обрання вченого до складу дійсних членів АН УРСР за спеціальністю «історія СРСР», нагородний лист на присвоєння П. Т. Троньку почесного звання «Заслужений діяч науки і техніки Української РСР» тощо. Серед біографічних документів у фонді містяться документи про присудження П. Т. Троньку Державної премії СРСР у галузі науки і техніки за створення праці «Історія міст і сіл Української РСР» (1976).

П. Т. Тронько є автором понад 600 наукових праць, у тому числі 17 монографій. У фонді представлено 5 монографій, розділи, анотації та плани-проспекти до 14 індивідуальних та колективних монографій П. Т. Тронька, 4 брошури, 2 збірники нарисів, 36 статей як надрукованих у наукових журналах і періодичній пресі, так і неопублікованих, 27 наукових доповідей, 6 тез доповідей, 3 праці за науковою редакцією П. Т. Тронька, а також зауваження, відгуки й рецензії П. Т. Тронька на дисертації та інші наукові праці різних вчених.

Вагома частина праць, що відклалися в особовому фонді П. Т. Тронька, стосується питань розвитку історичного краєзнавства в Україні. Серед документів є опубліковані праці: монографія «Летопись дружбы и братства (Из опыта создания «Истории городов и сел Украинской ССР» в 26-ти томах на общественных началах)» (1981), брошура «Краєзнавство у відродженні духовності та культури: досвід, проблеми, перспективи» (1994) та «Переднє слово» до неї, підготовлене членом-кореспондентом НАН України Ф. П. Шевченком, статті «Основні підсумки і дальші завдання історико-краєзнавчих досліджень» (співавтор – Є. М. Скляренко, 1979), «Историческое краеведение в Украинской ССР»

(1982), «Некоторые вопросы развития исторического краеведения в Украинской ССР» (1982), «Краєзнавство в системі АН УРСР: досвід, проблеми, перспективи» (1990), «Дослідження проблем церковної історії та культури в контексті краєзнавчої роботи в Україні» (1993), доповідь «Краєзнавство та туризм: проблеми взаємодії та співробітництва» (1998).

Особливий інтерес викликають неопубліковані дослідження П. Т. Тронька – це декілька варіантів брошури «Сто тысяч авторов (Опыт создания «Истории городов и сел УССР» в 26 томах, на общественных началах)» (1976–1978) з відгуками на працю різних вчених, у тому числі члена-кореспондента АН Узбецької РСР Р. Х. Амінової, статті «Дослідження і збереження історичних міст і сіл, як один з напрямків розвитку краєзнавства» [1984], «Актуальные вопросы краеведения» (1986), «Літопис рідного краю» (про видання «Історії міст і сіл України» [1992]), «Роль краєзнавства у відродженні духовності, культури, багатовікових традицій українського народу» (1994), доповіді «Історичний розвиток Чернігова в його пам'ятках історії та культури» [1980-ті], «Стан та завдання історичного краєзнавства в Українській РСР на сучасному етапі» [1990], «М. С. Грушевський та його роль у розвитку історичного краєзнавства в Україні (друга половина 20-х – початок 1930-х рр.)» (1991).

У фонді вченого вміщено його передмову до енциклопедичного видання «Київ», що вийшло у рамках підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України» (1996), зауваження П. Т. Тронька до автореферату докторської дисертації Г. В. Бондаренка «Історико-краєзнавчі дослідження Волині (1939–2003)» та план-проспект до неопублікованого посібника для історичних факультетів вузів України «Історичне краєзнавство України», який Петро Тимофійович готував спільно з Л. В. Баженовим.

До архівного фонду П. Т. Тронька увійшли також робочі матеріали з теми «Краєзнавство» та ілюстративні матеріали (фотознімки, негативи) до атласу «Київ» і книги «Відроджені з попелу».

Протягом 1979–1988 рр. П. Т. Тронько завідував відділом історико-краєзнавчих досліджень, у 1988–1993 рр. був керівником проблемної групи з розробки питань теорії і практики історичного краєзнавства, а у 1993–2011 рр. очолював відділ регіональних проблем історії України в Інституті історії України НАН України. В архівному фонді П. Т. Тронька широко представлені документи з науково-організаційної діяльності вченого на ниві розвитку історичного краєзнавства. Так, до фонду увійшли документи про участь П. Т. Тронька у створенні відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії АН УРСР, про його діяльність як керівника проблемної групи з розробки питань теорії і практики історичного краєзнавства та завідувача відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України за 1988–2011 рр. (накази, плани, звіти, пропозиції, заяви, довідки про діяльність, листи вченого, його доповідь «Основні завдання та напрямки роботи відділу регіональних проблем історії України», а також плани, звіти й протоколи засідань відділу за 1994–2004 рр. та ін.).

Важлива інформація про науково-організаційну діяльність П. Т. Тронька в галузі історичного краєзнавства міститься у його звітах як академіка НАН України за 1978–1998 рр. У фонді зберігаються документи про діяльність П. Т. Тронька як голови Наукової ради АН УРСР «Історичне краєзнавство в УРСР» та члена Міжвідомчої координаційної ради з питань краєзнавства.

Цікавими є документи щодо ініціювання П. Т. Троньком у 1992 р. створення Незалежного інституту краєзнавчих досліджень при Президії АН України та Всеукраїнській спілці краєзнавців. У листі президенту Академії наук України Б. Є. Патону вчений наголошував, що створення такого інституту «дозволить згуртувати сили істориків України, викладачів, музейників, найбільш підготовлених краєзнавців-аматорів на розв'язані пріоритетних проблем вітчизняної історії, сприятиме піднесенню історичної науки вцілому» [1]. Проте, даний проект так і не було реалізовано.

Окрему справу складають документи, які висвітлюють діяльність П. Т. Тронька як голови Всеукраїнської спілки краєзнавців, яку вчений очолював упродовж 1990–2011 рр. [2]. Також відклалися документи про діяльність П. Т. Тронька щодо віднесення Всеукраїнської спілки краєзнавців до числа творчих спілок та надання їй статусу «Національної». Зусилля П. Т. Тронька та його прибічників не виявилися марними: статус національної Всеукраїнській спілці краєзнавців

було надано постановою Кабінету Міністрів України 16 жовтня 2008 р. і перейменовано у Національну спілку краєзнавців України. Підкреслюючи її особливість, П. Т. Тронько у своїй доповіді на пленумі Правління НСКУ 12 червня 2009 р. наголосив: «Спілка краєзнавців – чи не єдина громадська організація, яка послідовно і принципово протягом усього періоду своєї діяльності відстоювала національні інтереси» [3]. А також зазначив, що НСКУ є однією з не багатьох творчих спілок, яка «має такий багатопрофільний і всебічний характер діяльності. Фактично об'єктом вивчення і опіки Спілки стало саме життя регіонів у всіх його проявах від історії усіх періодів – до розробки туристичних маршрутів найнесподіванішими куточками нашої мальовничої і неповторної України» [4].

П. Т. Тронько відіграв значну роль в організації та проведенні республіканських і всесоюзних науково-методичних конференцій з історичного краєзнавства та з'їздів Всеукраїнської спілки краєзнавців. У фонді представлені документи (програми, доповіді, тези доповідей, листи, доповідні записки), які досить повно розкривають участь П. Т. Тронька у наукових форумах, зокрема, республіканських конференціях з історичного краєзнавства у Полтаві (1980), Вінниці (1982), Чернігові (1984), Миколаєві (1989), Кам'янці-Подільському (1991), Луцьку (1993), Черкасах (1995), Харкові (1997), Дніпропетровську (1999), Донецьку (2001), Хмельницькому (2004), I Всесоюзній науковій конференції з історичного краєзнавства у м. Полтава (1987) та I–IV з'їздах Всеукраїнської спілки краєзнавців (1990, 1996, 2003, 2008).

У фонді відклалися документи про діяльність П. Т. Тронька з розробки нормативно-правових актів з підтримки краєзнавчого руху в Україні та про діяльність ученого щодо забезпечення виконання заходів Програми розвитку краєзнавства до 2010 р. Зберігаються документи про участь П. Т. Тронька у реалізації програми «Пам'ять втрачених сіл», щодо підтримки ним програми створення у Києві Пантеону Пам'яті видатних діячів України та Всеукраїнських історико-географічних експедицій «Історія міст і сіл України», «Сто чудес України» та «Мікротопоніми України».

У фонді вміщено документи, які розкривають діяльність П. Т. Тронька, спрямовану на підтримку роботи районних (міських) організацій Всеукраїнської спілки краєзнавців, висвітлюють співпрацю вченого з різними краєзнавчими музеями України (Хмельницьким обласним краєзнавчим музеєм, Фастівським державним краєзнавчим музеєм, Конотопським краєзнавчим музеєм імені О. М. Лазаревського та ін.), Луганським регіональним науково-дослідним центром з проблем історії Донбасу, Всеукраїнським благодійним фондом «Відродження села Макіївки Носівського району Чернігівської області» тощо.

Відображена в архіві й співпраця П. Т. Тронька з окремими краєзнавцями, зокрема з М. І. Колодяжним щодо дослідження історії заснування міст Донецьк, Макіївка, Ясиновата, М. П. Жуковським – історії заснування м. Нікополь, В. І. Подовим щодо дослідження історії Донбасу.

До фонду увійшли документи про присудження премії імені Дмитра Яворницького Всеукраїнської спілки краєзнавців окремим краєзнавцям і науковцям, зокрема директору Інституту історії України НАН України, академіку НАН України В. А. Смолію, завідувачу відділу Інституту історії України НАН України В. Г. Сарбею, одному з організаторів історико-культурного заповідника на о. Хортиця М. П. Куценку, директору Тернопільського обласного краєзнавчого музею В. А. Лавренюку та ін.

У фонді представлені доповіді П. Т. Тронька про роль і завдання історико-краєзнавчих досліджень, його інтерв'ю з проблем історико-краєзнавчих досліджень в Україні («Обращаясь к прошлому, смотреть в будущее» (1988)). Історія краєзнавчого руху в Україні відображена в доповідях П. Т. Тронька, які він виголосив на урочистостях з нагоди 70-, 75- і 80-річчя заснування Всеукраїнської спілки краєзнавців («Краєзнавство, його роль у відродженні духовності, культури, багатовікових традицій українського народу» (1995), «Краєзнавству – 75 років» (2000), «80 років Всеукраїнській спілці краєзнавців» (2005)).

У фонді містяться документи, які досить повно репрезентують видавничу та редакційну діяльність П. Т. Тронька з підготовки вагомих краєзнавчих праць. П. Т. Тронько був одним з ініціаторів створення багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР», яка започаткувала новий напрям у вітчизняній історіографії та сприяла розвитку сучасного краєзнавчого руху. У архіві зберігаються документи про його участь у

Фонд академіка НАН України П. Т. Тронька в архівосховищі ІА НБУВ.

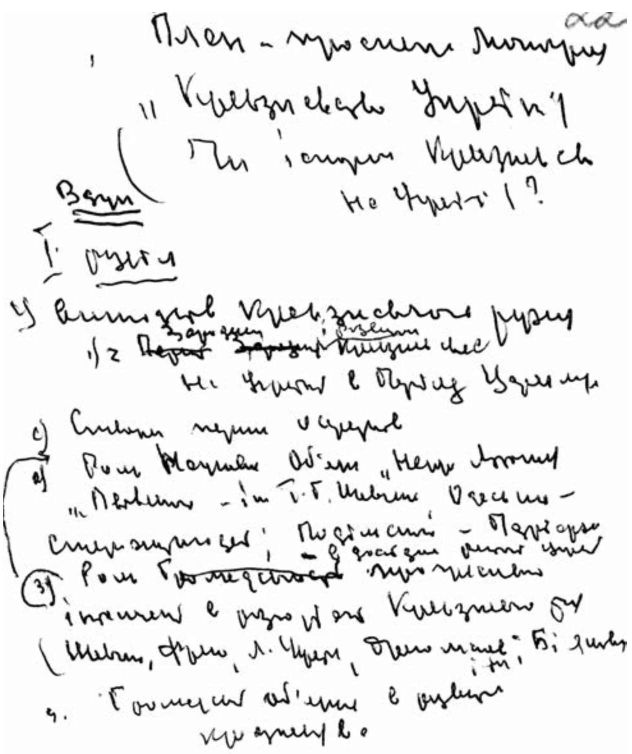

План-проспект монографії «Краєзнавство України». Б/д. ІА НБУВ, ф. 429, оп. 1, спр. 131, арк. 22.

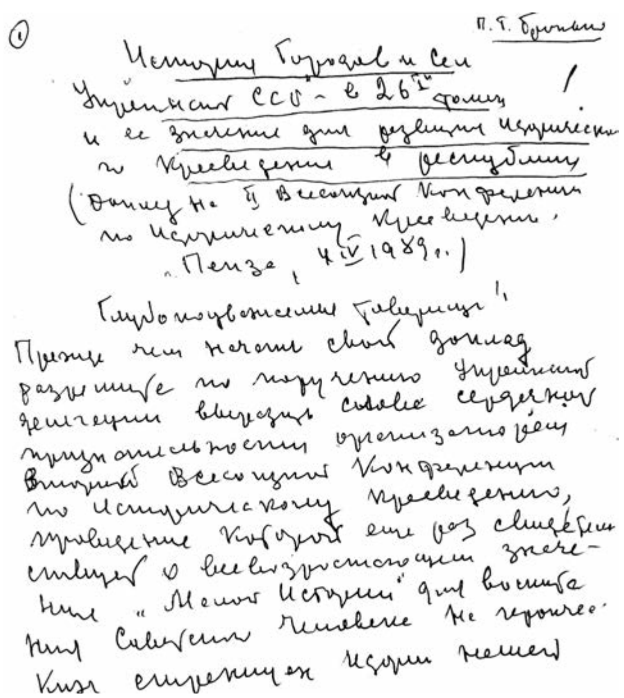

4 – Доповідь «История городов и сел Украинской ССР» в 26 томах и ее значение для развития исторического краеведения в республиках». 4 квітня 1989. ІА НБУВ, ф. 429, оп. 3, спр. 171, арк. 1.

Тронько П. Т. під час виступу на Всесоюзній науковій конференції «Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР» у Києві. Травень 1972. ІА НБУВ, ф. 429, оп. 5, спр. 72, арк. 1.

підготовці та виданні «Історії міст і сіл Української РСР» (листи, доповідні записки, довідки, доповіді, тези виступів та ін.), серед яких документи про участь ученого у нарадах, присвячених підготовці «Історії міст і сіл Української РСР», документи про діяльність П. Т. Тронька як голови Головної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР», документи про його співпрацю з АН СРСР під час підготовки і видання «Історії міст і сіл Української РСР», документи про участь П. Т. Тронька у Всесоюзній науковій конференції «Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР» у травні 1972 р. у Києві, документи щодо висунення «Історії міст і сіл Української РСР» на здобуття Державної премії СРСР, доповідь П. Т. Тронька на ІІ Всесоюзній конференції з історичного краєзнавства у 1989 р. у Пензі «Історії міст і сіл Української РСР» в 26 томах і її значення для розвитку історичного краєзнавства в республіці» та ін.

У 2000-х рр. П. Т. Тронько брав діяльну участь у розробці концепції багатотомної Енциклопедії «Історії міст і сіл України», підготовка якої мала провадиться під егідою НАН України й за активної і безпосередньої участі Всеукраїнської спілки краєзнавців. За задумом ініціаторів видання цей «всенародний енциклопедичний серіал» мав складатися з 40 томів, до підготовки яких планувалося залучити щонайменше 100 000 авторів [5]. У фонді П. Т. Тронька відклалися документи, які висвітлюють працю українських вчених над проектом, зокрема, участь науковців у нараді «Концептуальні засади організаційно-методичної роботи з підготовки енциклопедичного видання «Історія міст і сіл України», на якій П. Т. Тронько виступив з доповіддю «Історія міст і сіл України»: досвід і нагальні проблеми видання».

Видавничу та редакційну діяльність П. Т. Тронька у галузі краєзнавства також репрезентують документи про діяльність П. Т. Тронька щодо видання і розповсюдження науково-публіцистичного збірника «Репресоване краєзнавство» та документи про участь вченого у підготовці ілюстрованого довідника-збірника «Історичні міста України».

Епістолярну спадщину П. Т. Тронька у фонді складають 96 справ за 1959–2009 рр., загальною кількістю 216 документів. Серед адресатів і кореспондентів П. Т. Тронька видатні вчені, зокрема голова Археографічної комісії РАН та Спілки краєзнавців Росії С. О. Шмідт. У фонді представлено листи до П. Т. Тронька провідних представників краєзнавчого руху: А. К. Багінського, Т. М. Безрукової, В. Білокура, О. І. Бренчука, П. Є. Гайворонського, Л. П. Гребенюка, С. М. Кириченка, Т. М. Курінної, І. З. Онищенка, В. Г. Пархоменка, В. І. Подова, М. М. Рябченка, В. П. Скорика, Ф. П. Спиридонова, І. А. Стасюка та ін.

У листах обговорюються актуальні проблеми розвитку історичного краєзнавства та дослідження з різних проблем краєзнавства, питання підготовки краєзнавчих видань, друку і розповсюдження краєзнавчої літератури, надання допомоги окремим краєзнавчим організаціям і установам, співпраці між краєзнавчими організаціями та краєзнавцями тощо. Так, у листі академіка Російської академії освіти, голови Археографічної комісії РАН та Спілки краєзнавців Росії С. О. Шмідта йдеться про співпрацю Спілки краєзнавців Росії та Всеукраїнської спілки краєзнавців. С. О. Шмідт у своєму листі наголосив, що «плодотворный и многообразный опыт работы наших украинских коллег оказывается очень полезным и в нашей деятельности в России» [6].

Привертає увагу лист Т. М. Безрукової, керівника гуртка історичного краєзнавства Харківського районного центру дитячої та юнацької творчості з смт Буди від 26 червня 2002 р. щодо співпраці з підготовки енциклопедичного видання «Історії міст і сіл України». У справі також відклалися буклет з відомостями про Т. М. Безрукову з дарчим написом П. Т. Троньку (25 червня 2002 р.), список праць краєзнавця та її статті «Слобожанщина в творчості будянського кераміста Галини Чернової» (1999), «До питання про історію села Буди Харківської області» (1999), «Роль шкільних наукових конференцій у вивченні історії фаянсу Слобожанщини» (2001) [7].

Про бажання долучитися до підготовки «Енциклопедії «Історія міст і сіл України» у своїх листах П. Т. Троньку писали В. Г. Пархоменко, який з пропонував укласти розділ «Глинськ» до тому «Сумська область», та професор кафедри української літератури Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського А. М. Подолинний, що досліджував історію м. Вінниця.

У листі П. Є. Гайворонського з м. Красноармійськ (Донецька обл.) від 22 грудня 2003 р. міститься інформація про структуру Красноармійського краєзнавчого товариства «Оберіг», краєзнавчу організацію у м. Лисичанськ (Луганська обл.). Автор листа торкається питання підготовки до друку 2-го видання книги «Красноармійський район» й придбання для членів товариства «Оберіг» довідника «Краєзнавці України» та «Матеріалів ІІІ Всеукраїнського з'їзду краєзнавців» [8].

Цікавим є лист директора Диканського історико-краєзнавчого музею В. П. Скорика від 14 вересня 2004 р. про дослідження життя уродженця с. Чернечий Яр Диканського району Полтавської області, льотчика, Героя Радянського Союзу І. І. Даценка, якого після Другої світової війни доля закинула до Канади, де він став вождем індіанського племені. З листом статті В. П. Скорик надіслав П. Т. Троньку свої статті «Незавершений політ» (1989), «Мертвий надійніший живого» (2003) та праці В. Цебрія «Таємниця полтавського індіанця, яка була оповита мороком легенди, здається, розкрита» (2002), «Життєва стежка пронизуючого вогню» (2002) [9].

Результатами своїх досліджень з П. Т. Троньком ділилися краєзнавці Л. П. Гребенюк з м. Кіровськ (Луганська обл.), який вивчав історію Південної Слобожанщини, зокрема с. Чепіль, В. І. Подов (м. Луганськ), що дослідив питання відкриття кам'яного вугілля на Донбасі та діяльності «Молодої гвардії», О. Заводний (м. Харків), який висвітлив окремі питання історії харківського підпілля у роки Другої світової війни, І. З. Онищенко (м. Чернігів), який у своїх працях відобразив діяльність О. П. Довженка і Б. Л. Смирнова – перекладача епосу «Махабхарата».

Щоб проілюструвати, з якою увагою П. Т. Тронько ставився до листів дослідників-краєзнавців, наведемо його слова з листа-відповіді І. З. Онищенку: «Ваша стаття «Олександр Довженко – літописець народного подвигу» справила на мене дуже добре враження. Вона написана яскравою, образною мовою. В ній відчувається схвильованість і захоплення автора як постаттю нашого видатного письменника і кінотворця, так і його творчістю». І далі П. Т. Тронько зазначав, що така стаття буде цікава читачам [10].

Деякі листи містять біографічні відомості про їхніх авторів, як, наприклад, кореспонденції професора кафедри новітньої історії України Волинського державного університету імені Лесі Українки, голови Волинського обласного історичного товариства І. В. Кічия чи декана історичного факультету Херсонського державного університету, голови обласного відділення Всеукраїнської спілки краєзнавців Є. Г. Сінкевича. Краєзнавець М. В. Іванюк з м. Вижниця (Чернівецька обл.) пропонував П. Т. Троньку надати відомості про краєзнавців Буковини і Покуття, які не увійшли до книг «Краєзнавці України» і «Всеукраїнська спілка краєзнавців, 1997–2003 роки».

Великий інтерес в особовому архівному фонді П. Т. Тронька викликають численні фотодокументи (159 справ за 1908−2010 рр.). Світлини широко репрезентують науково-організаційну та громадсько-культурну діяльність П. Т. Тронька краєзнавчого спрямування. Зокрема, у фонді містяться фотознімки вченого під час виступу на Всесоюзній науковій конференції «Про досвід написання історії міст і сіл в СРСР», у президії IX Всеукраїнської конференції з історичного краєзнавства у м. Дніпропетровськ, на історико-краєзнавчій конференції у м. Новгород-Сіверський тощо. У фонді відклалися фотодокументи, на яких П. Т. Тронько у колі співробітників відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України.

Серед наукових та публіцистичних праць, зібраних П. Т. Троньком, у фонді відклалися наукові та публіцистичні краєзнавчі праці академіка АН УРСР Ю. Ю. Кондуфора, академіка АН СРСР Д. С. Лихачова, члена-кореспондента Української академії історичних наук В. С. Прокопчука, В. К. Морозюка, А. С. Бугая, В. І. Балабая, Л. Корнілова, М. О. Коржа, Г. Я. Рудого, К. Х. Балабухи, В. В. Березяка, А. М. Бишенка, Ф. Г. Турченка, Б. А. Бровка, кандидатська дисертація Л. М. Даценко «Розвиток історичного краєзнавства в Херсонській губернії у 60–90 рр. XIX – початку XX ст. ст.».

У документах про діяльність різних товариств, установ та організацій, які зібрані П. Т. Троньком за 1925–2010 рр., відображена діяльність Всеукраїнської спілки краєзнавців. У фонді зберігаються документи про розгортання краєзнавчого руху в Україні, про діяльність таких осередків Всеукраїнської спілки

краєзнавців як Сумське обласне історико-краєзнавче товариство «Спадщина» та Дунаєвецька районна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Серед документів різних осіб, зібраних П. Т. Троньком, відклалися листи старшого наукового співробітника відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії АН УРСР С. З. Заремби невстановленій особі про історію заснування м. Чигирин та В. Г. Хроленка академіку НАН України, директору Інституту історії України НАН України В. А Смолію про дату заснування м. Суми.

Таким чином, в особовому архівному фонді академіка НАН України П. Т. Тронька, що зберігається в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, відклався значний масив документів з діяльності П. Т. Тронька як одного з провідників та активного дослідника краєзнавчого руху та документи про розвиток краєзнавства в Україні, які потребують ретельного дослідження.

Джерела та література

1. ІА НБУВ, ф. 429, оп. 3, спр. 22, арк. 4.
2. Там само, спр. 131, 219 арк.
2. Там само, спр. 150, арк. 8.
4. Там само, арк. 9.
5. Там само, спр. 172, арк. 44.
6. Там само, оп. 4, спр. 91, арк. 1.
7. Там само, спр. 22, 15 арк.
8. Там само, спр. 27, 1 арк.
9. Там само, спр. 76, 8 арк.
10. Там само, спр. 9, арк. 1.

Андрей Шаповал, Юрий Булгаков

Архивное наследие академика НАН Украины П. Т. Тронька: краеведческий аспект

В статье сделан общий обзор документов личного архивного фонда выдающегося украинского ученого-историка, академика НАН Украины П. Т. Тронька, который хранится в Институте архивоведения Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. Особое внимание уделено анализу документов по истории краеведческого движения в Украине.

***Ключевые слова**: П. Т. Тронько, архивный фонд, документ, НАН Украины, краеведение, культурное наследие.*

Andriy Shapoval, Yuri Bulgakov

The archival heritage of academician the NAS of P. T. Tronko: local history aspect

The article made a general overview of personal documents of archival fund of the outstanding Ukrainian scientist, historian, academician of NAS of Ukraine P. T. Tronko, which is stored at the Institute of archival science National Library of Ukraine Vernadsky. Particular attention is paid to the analysis of documents on the history of local history movement in Ukraine.

***Key words:** P. T. Tronko, archival fund, document, the NAS of , local history, cultural heritage.*

УДК 929 "Тронько"

Руслана Маньковська (м. Київ)

Державний діяч, науковець, громадянин

Відзначення 100-річчя з дня народження Петра Тронька в Україні

Сучасна доба в Україні наповнена подіями, які разюче змінюють суспільство, модифікують його колективний світогляд, формують нове бачення подальших перспектив. Нині, як ніколи, відчувається гостра потреба обіпертися на непорушний ґрунт істинних цінностей, віднайти духовні сили у особистостях, життєвий шлях яких освячений високою місією служіння Батьківщині. Такою постаттю, неосяжною у своїй відданості народній справі, є Петро Тимофійович Тронько – державний діяч, академік НАН України, Герой України. І в часи тоталітаризму та ідеологічних заборон, і в незалежній Україні він послідовно відстоював духовні основи українського народу, був непохитним охоронцем національних скарбів, ініціював і наполегливо втілював у життя унікальні проекти, які і сьогодні плідно працюють на консолідацію суспільства, розвиток його самоусвідомлення та збереження національної пам'яті. У 2015 р. громадськість відзначила 100-літній ювілей знаного академіка. Постановою Верховної Ради України від 11 лютого 2015 р. «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв» було прийнято рішення вшанувати на державному рівні сторіччя від дня народження Петра Тронька [12]**.**

Для Національної спілки краєзнавців України нинішній рік виявився особливим. Після її знищення у 1930-і рр. тоталітарним режимом, П. Т. Тронько у 1990 р. відновив і очолював її до 2011 року. Вшановуючи пам'ять академіка, краєзнавці відзначили 90 років від заснування Спілки та 25 років її відродження. У всіх областях України відбулися заходи, приурочені цим пам'ятним датам. Про краєзнавчі ювілеї на прес-конференції в Інформаційному агентстві «Region-News» 21 квітня 2015 р. говорили заступник голови НСКУ Руслана Маньковська, голова Українського фонду культури, Герой України, академік Борис Олійник, голова правління Всеукраїнського фонду видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. О. Гончара, онук Івана Франка Роланд Франко. Поет Борис Олійник окреслив глибинні пласти діянь П. Т. Тронька як державника, вченого і громадського діяча, його причетність до підготовки безпрецедентного багаторічного проекту зі створення і видання масовим тиражем «Історії міст і сіл Української РСР» у 26-ти томах, Державної програми «Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією козацтва» (1965 р.), багатотомної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» про жертви політичних репресій в Україні (вийшло уже 105 томів, робота над виданням триває), енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України», появи Національного музею народної архітектури та побуту України в с. Пирогів. Разом з тим, Борис Ілліч пригадав події 1990 року, коли він, як голова Українського фонду культури, і Петро Тимофійович у березні 1990 р. готували Установчий з'їзд краєзнавців, що відбувся в Українському домі у Києві.

Роланд Франко висвітлив тісні зв'язки П. Т. Тронька із родиною Івана Франка, розповів про спільну роботу над створенням у 2000 р. літературно-меморіального музею-садиби Олеся Гончара в селі Суха Кобеляцького району на Полтавщині, у 2009 р. – Літературного музею І. Я. Франка на Дніпрі у с. Халеп'є Обухівського району Київської області. Нащадок І. Франка наголосив, як опікувався Петро Тимофійович заснуванням музею Івана Франка в приміщенні Музею видатних діячів української культури у Києві.

Руслана Маньковська акцентувала увагу на діяльності академіка з відродження краєзнавчого руху в Україні, його наполегливості у формуванні структури Спілки, наданні їй статусу національної, виробленні програмних документів, поглибленні теоретичних досліджень, відкритті Центрів краєзнавства та краєзнавчих установ при університетах, які плідно працюють у Харкові, Івано-Франківську, Кам'янці-Подільському, Вінниці, Чернівцях. Науковець навела промовисті факти про музейницьку роботу академіка: відновлення (всупереч заборонам партійного керівництва з Москви) історичної будівлі Полтавського краєзнавчого музею, створення у 1971 р. музею Лесі Українки у м. Новоград-Волинському

Житомирської області, після встановлення за метричною книгою дійсного місця народження поетеси. Заступник голови НСКУ ознайомила присутніх із ювілейними заходами: проведення наукових форумів, конференцій, краєзнавчих читань, круглих столів, виставок, фотовиставок, присвячених життю і діяльності Петра Тронька [13]. Учасники прес-конференції порушили питання про перевидання «Історії міст і сіл України» у новій редакції, про найменування однієї з вулиць Києва іменем академіка Петра Тронька, про сучасний стан дітища Петра Тимофійовича – Національного музею народної архітектури та побуту України.

Постать видатного українського діяча Петра Тронька у контексті XX – початку XXI ст. була в центрі обговорень численних наукових зібрань, зокрема в університетах. За багаторічну працю в освітній галузі колективи 13 вищих навчальних закладів обрали вченого почесним доктором і професором: Дніпропетровського національного гірничого університету, Кам'янець-Подільського національного університету, Міжрегіональної академії управління персоналом, Полтавського, Чернігівського й Кіровоградського педагогічних університетів, Київського, Харківського, Дніпропетровського, Донецького і Хмельницького національних університетів, Хмельницького університету управління та права й Київського національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова. 27 березня 2015 р. Дніпропетровська обласна організація НСКУ в Народному музеї історії ім. О. М. Поля Національного гірничого університету провела IV Всеукраїнську краєзнавчу конференцію «Громадські та державні діячі Придніпров'я XVIII–XX ст.», присвячену 100-річному ювілею почесного професора Національного гірничого університету академіка П. Т. Тронька. Голова правління обласної організації НСКУ І. О. Кочергін розповів про роль академіка у відродженні краєзнавства як галузі наукових знань, у збереженні історико-культурної спадщини краю, зокрема унікальної пам'ятки козацької доби – Свято-Троїцького собору в Новомосковську. Про непересічність особистості Петра Тронька, його внесок у історичну науку, освітянське краєзнавство, тісні багаторічні зв'язки з університетом говорили професори Г. К. Швидько, В. Ю. Пушкін, Н. В. Ченцова, колеги-професори з Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара І. Ф. Ковальова, Л. І. Зеленська, а також історики-краєзнавці із Запоріжжя, Херсона, Криворіжжя [6]. В Інституті гуманітарних проблем Національного гірничого університету (НГУ) (м. Дніпропетровськ) 29 квітня відбулися Історичні читання «Академік Петро Тронько: патріотизм у праці». Професор кафедри історії та політичної теорії Надія Ченцова представила викладачам і студентам фільм університетської відеостудії «Юність»: «Петро Тронько і Національний гірничий університет: долі, пов'язані історією», який висвітлює тісну співпрацю академіка з колективом НГУ. Про історичне значення вагомих проектів Петра Тронька, його пам'яткоохоронну діяльність, зокрема, перевезення до Києва віднайденої в м. Орджонікідзе унікальної пам'ятки – Золотої пекторалі – розповів доцент Ігор Кочергін. Професор Віктор Пушкін поділився спогадами про багаторічну дружбу з П. Т. Троньком, пригадав їхню останню телефонну розмову за три тижні до того, як Петро Тимофійович пішов із життя. «Титанічна і щоденна праця для України була основою патріотизму цієї доброї і мудрої людини», – наголосив професор. В обговореннях взяли участь завідувач кафедри історії та політичної теорії Геннадій Первий, доктор історичних наук, професор Ганна Швидько, з науковими розвідками виступили студенти Є. Гончар і Д. Ярохіна [1].

Петро Тронько, як почесний професор Харківського національного університету ім. В. Н.Каразіна, був головою Наглядової ради, опікувався потребами славетного навчального закладу та роботою створеного при ньому Центру краєзнавства (з 2011 року носить ім'я академіка Петра Тронька). У 2012 р. університет заснував Премію імені академіка П. Т. Тронька для молодих науковців та студентів, цьогорічні лауреати якої оголошені на XXXIII Міжнародній краєзнавчій конференції молодих учених «Історія повсякденності у локальному вимірі», присвяченій ювілею академіка. 20–24 квітня в рамках заходів до Міжнародного дня пам'яток та історичних місць відбулася наукова конференція «XIX Слобожанські читання», теж приурочена 100-річчю від дня народження П. Т. Тронька. Ініціаторами та організаторами наукового зібрання виступили Харківська обласна організація НСКУ, Центр краєзнавства ім. Петра Тронька, департамент культури і туризму обласної державної адміністрації, Харківський художній музей, Етногра-

фічний музей «Слобожанські скарби» ім. Г. Хоткевича Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» та інші наукові установи і громадські організації. У конференції взяли участь близько 150 науковців, музейників, дослідників із України та інших країн [13]. Особливу увагу учасники приділили пам'яткоохоронним проблемам, збереженню історико-культурної спадщини Слобожанщини, зокрема будівлі Художньо-меморіального музею ім. І. Ю. Рєпіна в Чугуєві, монументального живопису Свято-Покровського храму в с. Нова Астрахань на Луганщині, пам'яток історії у місті Святогірську.

На Харківщині ювілей П. Т. Тронька відзначили також у Національному літературно-меморіальному музеї Григорія Сковороди в с. Сковородинівка Золочівського району, біля витоків якого у 1972 р. стояв Петро Тимофійович. У рамках відзначення 250-річчя від дня народження Григорія Сковороди він особисто керував облаштуванням музейного закладу на колишній садибі поміщиків Ковалівських, де 9 листопада 1794 р. завершився земний шлях мислителя, тут збережено могилу філософа, 700-річний дуб, криницю, споруджено пам'ятник Григорію Савичу роботи І. П. Кавалерідзе. Колектив музею 16 травня провів Всеукраїнську наукову конференцію «Искать и удивляться значит то же» (афоризм Сковороди) за підтримки Національної спілки краєзнавців України, департаменту культури і туризму обласної державної адміністрації, кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування» та соціально-гуманітарних дисциплін Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка. Вагомий внесок П. Т. Тронька у збереження культурного надбання України жваво обговорювався на засіданні круглого столу «Роль особистості в історії науки». Директор музею, заслужений працівник культури України Н. І. Мицай відзначила внесок вченого у сковородознавчі дослідження, збереження пам'ятних місць українського філософа. Завідувач кафедри, професор С. О. Завєтний окреслив актуальні проблеми пам'яткоохоронної справи в контексті наукової спадщини академіка [11].

У Миколаєві організатори Міжнародної науково-практичної конференції «Ольвійський форум – 2015: стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі», яка працювала з 3 до 6 червня у Чорноморському державному університеті імені Петра Могили, провели в рамках відзначення ювілею П. Т. Тронька наукову конференцію «Роль особистості в історії» [13]. На форумі, який відкрив ректор університету, професор Леонід Клименко, серед проблем державного управління, енергетики, екології, інформаційних технологій, філософії, політології, соціології та мовної культури в складних умовах глобальної фінансової і соціально-економічної кризи висвітлювалася тема відповідальності влади перед суспільством. Постать Петра Тронька – державника, науковця, громадського діяча – привертає увагу не лише його багатогранною діяльністю, але і високим рівнем відповідальності за обрану справу.

Серед наукових зібрань, присвячених ювілею П. Т. Тронька, помітною подією стала науково-краєзнавча конференція «Особистість в українській історії: погляд крізь віки», яка відбулася 6 листопада в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Організаторами її виступили Національна спілка краєзнавців України, Інститут історії України та Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Науковці висвітлили роль Петра Тронька в удосконаленні культурного та духовного простору України, обговорили науково-теоретичні проблеми краєзнавства, торкнулися питань взаємодії особистості та влади, а також окреслили сучасні підходи в дослідженні історичної пам'яті [13]. Завершився своєрідний науковий марафон 12 листопада Третіми Троньківськими читаннями у Національній історичній бібліотеці України, де відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція «Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України». Її організаторами стали Національна історична бібліотека України, Національна спілка краєзнавців України, Міністерство культури України, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, Київський національний університет культури і мистецтв. Учасники наукового зібрання висвітлили роль Петра Тронька у відродженні та розвитку українського краєзнавства, перспективи бібліотечно-культурологічного проекту «Міста і села України», його інформаційно-бібліографічне забезпечення, обговорили сучасні теоретичні та методичні проблеми бібліотечного краєзнавства та інноваційні підходи його подальшого розвитку [13].

Важливою подією у краєзнавчому житті країни став урочистий пленум Правління Національної спілки краєзнавців України, присвячений 100-річчю від дня народження П. Т. Тронька, 90-річчю створення НСКУ та 25 років її відродження. Краєзнавчий форум, на який прибуло 57 краєзнавців із усієї України, відбувся 27 травня 2015 р. у Харківському національному університеті ім. В. Н. Каразіна. Відкрив зібрання голова Національної спілки краєзнавців України, заступник директора Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України Олександр Реєнт. З вітальним словом до присутніх звернувся ректор університету академік Віль Бакіров, який відзначив вагомий внесок Петра Тимофійовича у розвиток краєзнавчого руху в нашій державі, його діяльність як першого голови Наглядової ради Харківського університету. У своїй доповіді «Ювілеї українського краєзнавства: історичний поступ майбутнього» Олександр Реєнт розкрив сторінки історії Спілки, основні періоди її розвитку, відзначив роль П. Т. Тронька у розгортанні краєзнавчого руху, розповів про здобутки і проблеми краєзнавців на сучасному етапі та окреслив перспективи розвитку організації. Голови правлінь обласних організацій Спілки з Донецька, Луганська, Черкас, Івано-Франківська, Миколаєва, Полтави, Харкова поділилися досвідом у розширенні краєзнавчого руху і висловили конкретні пропозиції для удосконалення роботи на місцях. В обговореннях взяли участь заступники голови Національної спілки краєзнавців України – проректор Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, професор Богдан Андрусишин та старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України Руслана Маньковська, декан історичного факультету, професор Сергій Посохов, голова правління Харківської обласної організації Спілки, директор Центру краєзнавства імені П. Т. Тронька, професор Сергій Куделко. Активісти краєзнавчого руху були відзначені на пленумі почесними відзнаками [14]. До ювілеїв Спілки краєзнавці приурочили видання підручника для студентів вищих навчальних закладів «Основи краєзнавства», видрукуване за підтримки Харківського університету і презентоване на пленумі. Авторський колектив з урахуванням результатів сучасних наукових досліджень приділив увагу висвітленню науково-методологічних засад краєзнавства, історії розвитку науки, головних напрямів у структурі краєзнавства та впливу краєзнавчих знань на патріотичне виховання молодого покоління. У додатках вміщено навчально-методичний та хрестоматійний матеріал з дисципліни «Основи краєзнавства».

28 травня 2015 р. відбулась науково-краєзнавча експедиція «Пам'ятні місця Героя України, академіка Петра Тронька на Слобожанщині». Її учасники відвідали малу батьківщину Петра Тимофійовича – село Заброди. У місцевій школі вони зустрілись із вчительським колективом та учнями, зайшли до комп'ютерного класу, облаштованого науковцем, ознайомилися з матеріалами виставки про діяльність видатного земляка. Краєзнавці вшанували пам'ять загиблих у Другій світовій війні забродівців, пам'ятник яким споруджений за підтримки Петра Тронька. Знайомство з Богодуховим розпочалось із зустрічі з заступником міського голови Любов'ю Рогинською, яка розповіла про почесного громадянина міста, його допомогу містянам. Побували учасники експедиції біля будівлі колишньої гімназії, де закінчив учительські курси майбутній педагог і академік. У місцевому краєзнавчому музеї директор Ярослав Козловський ознайомив гостей з історією і культурними надбаннями міста, зупинився на експозиції, присвяченій Петру Троньку, розповів про його участь у створенні музейного закладу. Учасники експедиції передали до фондів музею книги вченого, журнал «Краєзнавство», краєзнавчі нариси «Україна Тараса Шевченка» та інші видання Спілки. Із зацікавленням спілкувалися краєзнавці з мешканцями села Кленове, які з вдячністю і повагою згадують Петра Тронька, оглянули місцеву школу, де молодий учитель вперше зайшов до класу, а потім упродовж всього життя не полишав навчальний заклад без своєї опіки. Завершилась експедиція у Харкові оглядом приміщення, де 90 років тому відбулася Перша Всеукраїнська краєзнавча конференція і створено Український комітет краєзнавства [13].

Багато місць, пов'язаних з діяльністю П. Т. Тронька, збережено на Київщині. 29 квітня за ініціативи директора Фастівського державного краєзнавчого музею Тетяни Неліної було проведено науково-краєзнавчу експедицію «Краєзнавчими стежками Фастівщини». Свого часу Петро Тимофійович сприяв створенню Меморіального музею-садиби Івана Козловського у с. Мар'янівка, Меморіального музею-садиби

композитора Кирила Стеценка в с. Веприк, опікувався охороною і облаштуванням археологічних пам'яток, зокрема Переп'ятового поля, курганів «Переп'ятиха» та «Переп'ят», будівель колишнього маєтку графа Хоєцького у с. Томашівка, підтримував діяльність Фастівського державного краєзнавчого музею, музею-вагону злуки УНР і ЗУНР [13]. Краєзнавці із головою Спілки Олександром Реєнтом відвідали оригінальні культурні об'єкти Київщини, зустрілися з ветеранами краєзнавчого руху, які поділились спогадами про вченого.

Петро Тронько сприяв створенню музею Катерини Білокур у с. Богданівка Яготинського району, високо цінував і популяризував її мистецтво. Національна спілка краєзнавців України до 115-річчя від дня народження народної художниці, започаткувала краєзнавчо-мистецьке свято «Катеринин день. Мистецтво жити на землі», яке відбулося 16 травня 2015 р. у Меморіальному музеї-садибі на малій батьківщині мисткині. Всебічну допомогу в проведенні свята надали Київська обласна державна адміністрація, Міжнародний благодійний фонд «Україна 3000», Яготинський історичний музей. На батьківщину Катерини Білокур, до її хати краєзнавці запросили відомих українських діячів культури, художні колективи та майстрів народних мистецтв, учнів київських шкіл, мешканців села та журналістів. З привітальним словом до учасників свята звернулись заступник голови НСКУ Руслана Маньковська, голова Наглядової ради Міжнародного благодійного фонду «Україна 3000» Катерина Ющенко, голова правління Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-культурної спадщини ім. О. Гончара Роланд Франко, автор мистецького проекту, активіст краєзнавчого руху, талановитий педагог Галина Братчук, директор Яготинського історичного музею Іван Шулла, письменниця Катерина Мотрич, заслужений артист України Борис Лобода. Про драматичну долю Катерини Василівни, її жагу до творчості з особливою проникливістю розповіла завідувач музею Ольга Шаповал. На завершення учасники обмінялись подарунками на згадку про «Катеринин день», зробили пам'ятне фото про перебування на батьківщині самобутньої української художниці [8, с. 197–198].

У рік краєзнавчих ювілеїв в Україні розгорнулася широка виставкова діяльність. У червні 2015 р. виставку до 100-річчя від дня народження Петра Тронька «Краєзнавство в душі моїй» відкрито у приміщенні Національної спілки краєзнавців України. Експозиція розповідає про життя і діяльність академіка, висвітлює його внесок у розвиток краєзнавства, на ній представлені книги науковця, краєзнавчі видання, відзнаки Спілки.

У липні–серпні на вшанування пам'яті ученого-патріота розгорнуто книжкову виставку в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського НАН України. Основу експозиції складали численні наукові праці, що відображають широку сферу наукових та суспільних інтересів й репрезентують плідну діяльність Петра Тронька. Широко представлено на виставці значний доробок Петра Тимофійовича на краєзнавчій і пам'яткоохоронній ниві. Центральне місце в експозиції зайняли випуски унікального видання «Історія міст і сіл Української РСР», покажчики серії «Національна бібліографія України» – «Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1798–1916 рр.», підготовлені у 1996–1998 рр. колективом Інституту під науковим керівництвом академіка Петра Тронька, біобібліографічний покажчик «Петро Тимофійович Тронько» (2005 р.) [5].

У Музеї «Заповіту» Т. Г. Шевченка в Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав» 10 липня 2015 р. відкрилася виставка «Петро Тронько: з любов'ю до Переяславщини». Перших відвідувачів привітали Генеральний директор заповідника Олексій Лукашевич, донька академіка Лариса Тронько, відповідальний секретар Національної спілки краєзнавців України Володимир Дмитрук, голова правління Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. О. Гончара Роланд Франко, виконавчий директор цього фонду Валентина Іршенко. На виставці представлені особисті речі, книги, документи, світлини, періодичні видання,відзнаки науковця. У вересні у цьому ж музеї представили мистецьку виставку із приватної колекції Петра Тронька, на якій, зокрема, експонуються подарунки вченому, художні полотна Михайла Дерегуса, Миколи Глущенка, Валерія Франчука, вироби декоративно-ужиткового мистецтва. Окремим розділом виставки є «Шевченкіана Петра Тронька» з рідкісними виданнями творів Тараса Шевченка, портретами та пам'ятними медалями

із зображенням Великого Кобзаря. На відкритті виставки виступили міський голова Тарас Костін, Лариса Тронько, яка, власне, і привезла унікальні експонати до Переяслава-Хмельницького, голова правління Київської обласної організації НСКУ Григорій Савченко, Роланд Франко та Валентина Іршенко. Виставки отримали широкий резонанс серед громадськості міста [10].

Івано-Франківська обласна універсальна наукова бібліотека ім. І. Франка у липні 2015 р. підготувала книжкову виставку «Постать, що символізує епоху: Петро Тронько». Основу експозиції склали книги, часописи, періодична преса краєзнавчого відділу бібліотеки, створеного у 1999 р. Працівники відділу проводять значну краєзнавчу роботу серед громадськості та молоді краю, започаткували Дні краєзнавства, організовують виставки на різноманітну тематику, проводять години народознавства, історичні мандрівки, зустрічі з цікавими людьми, відомими краєзнавцями краю. Важливим інформаційним виданням відділу є щоквартальний бюлетень «Івано-Франківськ на сторінках преси» з краєзнавчими матеріалами місцевої періодики та центральних видань [7].

В Одеській національній науковій бібліотеці 12 липня, в день народження історика, організатора музейної та краєзнавчої справи провели бібліографічний огляд книжкової виставки «Обранець історії: до 100-річчя від дня народження Петра Тимофійовича Тронька (1915–2011 рр.)». У заході взяли участь слухачі курсів Одеського обласного інституту удосконалення вчителів – викладачі української мови та літератури, з якими спілкувалася провідний бібліотекар Валентина Колесникова. Працівник закладу всебічно висвітлила наукову та громадську роботу академіка, розповіла про нього як людину світлого розуму та щирого серця. На виставці представлені праці науковця, його численні публікації, наукові розвідки та нариси про життя і творчість Петра Тимофійовича. За матеріалами книги «Тернистим шляхом до храму» виступила викладач Одеського педагогічного училища Олена Ліпінська, наголосивши на пізнавальних можливостях збірника, зокрема історичного тла написання твору Олеся Гончара «Собор» [3].

У Київському національному університеті імені Тараса Шевченка з ініціативи Київської міської та Київської обласної організацій Спілки 21 вересня 2015 р. до ювілею Петра Тронька відкрилась виставка «Я тобою, Україно, живу». На її представленні виступили ректор університету академік Леонід Губерський, директор Інституту історії України НАН України, академік Валерій Смолій, письменники і громадські діячі Борис Олійник та Іван Драч, донька Петра Тимофійовича Лариса Тронько, заступник голови НСКУ Руслана Маньковська, голова правління Київської обласної спілчанської організації Григорій Савченко. Звучали теплі слова про видатного українця, його культурницьку діяльність як державника, подвижницьку працю на науковій ниві та внесок в українське краєзнавство. Присутні ознайомилися із експозицією виставки, яку склали світлини, особисті речі, книги, записи, нагороди науковця. Співробітники музею представили із архіву університету особову справу та залікову книжку студента Петра Тронька, а також мантію почесного професора Київського університету.

У виставковій діяльності були використані можливості сучасних технологій, у тому числі створення електронних експозицій, які значно розширюють аудиторію відвідувачів. Особливо цінним є показ архівних документів. 10 липня, напередодні ювілейної дати науковця, Центральний державний архів громадських об'єднань України за ініціативи його директора Ольги Бажан презентував онлайн-виставку архівних матеріалів до 100-річчя від дня народження П. Т. Тронька. Вона охоплює його урядову, міжнародну, наукову, громадську діяльність упродовж 1943–1984 рр. Серед представлених документів – написана 14 грудня 1943 р. власноруч П. Т. Троньком автобіографія, лист П. Т. Тронька, як заступника голови Всесоюзного оргкомітету з підготовки до 100-річчя з дня смерті та 150-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка, до тодішнього партійного керівництва з пропозицією про перейменування Черкаської області на Шевченківську (6 лютого 1964 р.), витяг зі звіту заступника голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронька про роботу делегації УРСР на Всесвітній виставці «Експо-67» в Монреалі (Канада) від 4 листопада 1967 р., представлення про призначення П. Т. Тронька на посаду віце-президента Академії наук УРСР від 20 березня 1978 р. [2]. Виставка цих унікальних документів отримала позитивні відгуки широкої громадськості, сприяла поглибленому висвітленню постаті П. Т. Тронька як державного діяча.

Відкриття виставки «Я тобою, Україно, живу» у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка

Електронну виставку оригінальних матеріалів «Тронько Петро Тимофійович – історик, академік НАН України. До 100-річчя від дня народження» підготували співробітники Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Виставка репрезентує 22 документи за 1936–2010 рр. з особового архівного фонду вченого (фонд № 429), що нараховує 904 справи. Інтерес відвідувачів викликають світлини науковця у колі родини, з відомими діячами: письменником Олесем Гончарем, скульптором Галиною Кальченко, іншими видатними представниками науки і культури, документи та екслібрис вченого, виконаний художником Г. Сергеєвим [4].

У ювілейний рік Національна спілка краєзнавців України звернулася до Державного комітету телебачення та радіомовлення України про демонстрацію на українських телеекранах документальних фільмів, створених в останні роки життя П. Т. Тронька. Пропозиція Спілки була схвалена, протягом липня 2015 р. на телеканалах «УТР», «Культура», КДРТРК «Центральний канал» демонструвались фільми «Петро Тронько. Жити для людей» (автор – Олена Москаленко, режисер – Володимир Васильєв) та «Видатні українці. Петро Тронько» (автор – Світлана Махонько, режисер – Олександр Махонько). Окрім того, прем'єрна демонстрація документального фільму «Петро Тронько. Жити для людей» 26 червня відбулася у київському кінотеатрі українського фільму «Ліра» по вулиці Велика Житомирська, 40. На громадському представленні фільму виступили його творці Олена Москаленко, Володимир Васильєв та заступник голови Національної спілки краєзнавців України Руслана Маньковська. У фільмі через кадри кінохроніки висвітлюється діяльність Петра Тронька, який всупереч політичним обставинам та ідеологічним перепонам наполегливо творив українську культуру. Про конкретні справи державника і академіка, його людські якості розповідають у стрічці його сучасники Іван Драч, Микола Жулинський.

Про Петра Тимофійовича Тронька в ефірі радіоканалу «Культура» 16 липня у авторській передачі Сергія Гальченка «Музеї України» розповідали заступники голови НСКУ Руслана Маньковська, Григорій Клепак, відповідальний секретар Спілки Володимир Дмитрук. Учасники радіо-бесіди представили основні досягнення видатного українця у збереження національної скарбниці, поділились власними враженнями від співпраці з видатною особистістю.

У 2012 р. Національна спілка краєзнавців України започаткувала Премію імені Петра Тронька за висвітлення науково-краєзнавчої та громадської діяльності академіка, науково-організаційну та просвітницьку діяльність у краєзнавстві, внесок у музейну та пам'яткоохоронну справу, видання краєзнавчої літератури. 13 липня 2015 р. почесну відзнаку Спілки вручили відомим діячам науки, культури і освіти України, соратникам Петра Тронька: Валерію Смолію, Олексію Онищенку, Віктору Андрущенку, Вілю Бакірову, Петру Доброву, Володимиру Поліщуку, Петру Тригубу, Роланду Франку, Валентині Іршенко, Михайлу Косилу, Анатолію Ситнику, Віталію Шевченку. Урочистості з нагоди вручення премії пройшли в приміщенні Інституту історії України НАН України.

На початку 2015 р. Правління НСКУ виступило з ініціативою назвати одну з вулиць Києва іменем Петра Тронька. Пропозицію краєзнавців підтримала громадськість міста та комісія з топоніміки Київської міської ради, на якій виступала від Спілки заступник голови НСКУ Руслана Маньковська. 8 жовтня 2015 р. Київська міська рада затвердила рішення про найменування іменем академіка Петра Тронька вулиці, яка прилягає до Національного музею народної архітектури та побуту України у Голосіївському районі м. Києва. Вже декілька років поспіль Спілка неодноразово спільно з Інститутом історії України НАН України, Всеукраїнським фондом відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені О. Гончара, Всеукраїнським фондом культури, Українським товариством охорони пам'яток історії та культури звертається до владних структур, щоб присвоїти ім'я П. Т. Тронька Національному музеєві народної архітектури та побуту України, після створення якого співробітники закладу називали його Троньківка. На жаль, папери досі блукають коридорами влади.

Пам'ятна дошка із портретом Петра Тимофійовича у Богодухові на фасаді ліцею № 3

До 100-річчя від дня народження П. Т. Тронька громадськість увічнила пам'ять академіка в меморіальних таблицях. 10 липня в Богодухові на фасаді ліцею № 3 встановлено пам'ятну дошку із портретом Петра Тимофійовича та написом «Я тобою, Україно, живу».

Пам'ятну таблицю академіку (скульптор Олександр Рідний) 15 липня встановили на приміщенні центрального корпусу Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна зі словами: «У 2003–2011 роках головою Наглядової ради університету працював видатний історик, громадський і державний діяч, Герой України, почесний громадянин Харкова і Харківської області, почесний доктор Харківського університету академік НАН Тронько Петро Тимофійович». У церемонії її відкриття взяли

Пам'ятна дошка на приміщенні центрального корпусу Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

участь ректор університету Віль Бакіров, голова Харківської обласної організації НСКУ Сергій Куделко, представники місцевої влади, викладачі університету та краєзнавці. Після урочистостей члени клубу «Краєзнавець» провели засідання у бібліотеці ім. В. Короленка, де обговорили питання увічнення на Харківщині пам'яті видатного земляка.

8 жовтня у Національному заповіднику «Хортиця» відзначали 50-річний ювілей створення на острові історико-культурного заповідника. До цієї події колектив закладу приурочив відкриття меморіальної дошки Петру Троньку. В урочистостях узяли участь голова правління Запорізької обласної організації НСКУ, генеральний директор заповідника Максим Остапенко, відповідальний секретар організації, завідувач відділу «Кам'янська Січ» Сергій Сурченко, прес-секретар Спілки Євген Букет, автор дошки скульптор Микола Шакін, учасники науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці» та краєзнавці.

Меморіальна дошка Петру Троньку на честь 50-річного ювілею створення Національного заповідника «Хортиця».

Виступаючі наголошували, що завдяки наполегливості Петра Тронька Рада Міністрів України прийняла постанову «Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва». Цим документом від 18 вересня 1965 року острів Хортиця був оголошений Державним історико-культурним заповідником з перспективою побудови Музею історії козацтва, реконструкції Запорозької Січі, встановлення пам'ятників видатним діячам доби запорозького козацтва. У заповіднику гідно шанують пам'ять про його фундаторів: імена Дмитра Яворницького, Миколи Киценка, Степана Кириченка, Петра Тронька викарбувані на меморіальних таблицях. Нині заповідник живе і розвивається як символ незламності українського духу завдяки відданій, сміливій праці цих діячів та їх послідовників [9]. Ювілей академіка став особливим для його земляка, скульптора Миколи Шакіна. Митець, лауреат Премії імені Петра Тронька, створив низку меморіальних дошок видатному подвижнику, які він виготовив власним коштом для Національного заповідника «Хортиця», школи у рідному селі академіка Забродах на Харківщині, Михайлівського Золотоверхого собору та Інституту історії України НАН України в Києві.

Особистість Петра Тронька багатогранна і, водночас, неоднозначна, викликає різноманітні твердження серед дослідників та науковців сучасності. Але титанічна праця державника, вченого, громадського діяча, його велична спадщина та культурницьке подвижництво здобули справжнє визнання серед української громадськості. Численні наукові зібрання, краєзнавчі заходи, тематичні музейні та виставкові експозиції, меморіальні дошки, ініційовані істориками та краєзнавцями в усій Україні, дають уяву про глибоку повагу та шану українців до видатного діяча. Захищена унікальна історико-культурна спадщина, вагомі наукові праці академіка, безперечно, продовжують працювати на суспільство, сприяють відродженню історичної пам'яті та національної свідомості, збереженню самоідентифікації українців та ствердженню істинних духовних цінностей. Ювілейний рік П. Т. Тронька виразно висвітлив не лише присутність доробку академіка в українській науці та культурі, але, що важливо, переконливо засвідчив про вплив вченого на розвиток громадянського суспільства в Україні.

Джерела та література

1. Академік Петро Тронько: патріотизм у праці. Новини університету [Електронний ресурс] // Національний гірничий університет – відповідність часу. – Режим доступу: http://www.nmu.org.ua/ua/content/news/?post=-28412208_29&PAGEN_2=2&SHOWALL_1=1

2. Виставка до 100-річчя від дня народження академіка Петра Тронька [Електронний ресурс] // Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Режим доступу:http://cdago.gov.ua/

3. До 100 – річчя Петра Тронька [Електронний ресурс] // Одеська національна наукова бібліотека ім. М. Горького. – Режим доступу: http://www.odnb.odessa.ua/view_post.php?id=1208

4. Електронна виставка до 100-річчя від дня народження академіка Петра Тимофійовича Тронька [Електронний ресурс] // Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/node/2315

5. Книжкова виставка до 100-річчя академіка Петра Тронька [Електронний ресурс] // Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/taxonomy/term/67%2B614?page=1

6. Краєзнавча конференція у Дніпропетровську [Електронний ресурс] //Національна спілка краєзнавців України. – Режим доступу:*nsku.org.ua/*

7. Краєзнавчий відділ [Електронний ресурс] // Івано-Франківська обласна універсальна наукова бібліотека ім. І. Франка. – Режим доступу: http://lib.if.ua/

8. Маньковська Р. Краєзнавці започаткували свято Катерини Білокур // Краєзнавство. – 2015. – № 1/2. – С. 197–198.

9. Меморіальна дошка [Електронний ресурс] // Національний заповідник «Хортиця». – Режим доступу: http://ostriv.org/memorialna-doshka/

10. Музей «Заповіту» Т. Г. Шевченка [Електронний ресурс] // Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». – Режим доступу: http://www.niez-pereyaslav.com.ua/ua/m-6

11. Національний літературно-меморіальний музей Г.С. Сковороди [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://skovoroda.in.ua/

12. Постанова Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв» від 11 лютого 2015 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: http://*zakon.rada.gov.ua/go/184-19*

13. Поточний архів Національної спілки краєзнавців України.

14. Урочистий пленум правління НСКУ у Харкові [Електронний ресурс] // Національна спілка краєзнавців України. – Режим доступу: http:// *nsku.org.ua/*

Володимир Дмитрук (м. Київ)

Троньківська премія у ювілейний рік академіка Петра Тронька

12 липня 2015 р. в недільний день апостолів Петра і Павла виповнилося 100 років від дня народження видатного українця, Героя України, академіка Петра Тронька (1915–2011). Гідно оцінюючи краєзнавчо-подвижницьку діяльність Петра Тимофійовича, ще на початку року, 11 лютого, постановою Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв» закріплено відзначення на державному рівні його 100-літнього ювілею.

Увічненню пам'яті про патріарха краєзнавства присвячено й цьогорічну діяльність Національної спілки краєзнавців України та її територіальних організацій, переважна більшість їхніх заходів має безпосереднє відношення до відзначення ювілею. Одним із таких є урочисте вручення спілчанської Премії імені академіка Петра Тронька.

Загальноукраїнська Премія імені академіка Петра Тронька Національної спілки краєзнавців України присуджується з 2013 року щорічно окремим краєзнавцям за вагомий внесок у справу вивчення, дослідження і популяризації історико-культурних і природних багатств рідного краю.

Цьогорічне урочисте вручення відбулося 13 липня у залі засідань НСКУ після вшанування пам'яті Героя України покладанням квітів на його могилу на Байковому цвинтарі. Наступник Петра Тимофійовича на посаді голови Національної спілки краєзнавців України, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України НАН України Олександр Петрович Реєнт у присутності членів Президії правління НСКУ та гостей розповів про цьогорічні ювілейні заходи, теплими та зворушливими словами згадав найяскравіші сторінки життя й діяльності академіка П. Т. Тронька, його неоціненний внесок у розвиток краєзнавства, наголосив на характерній для Петра Тимофійовича глибокій мудрості, завдяки якій, незважаючи на перипетії долі, він зумів пронести протягом всього життя любов до рідної землі та сформувати професійну краєзнавчу наукову школу з його послідовників і учнів.

В особливий рік ювілею Президія правління НСКУ вирішила удостоїти в чотирьох номінаціях почесним званням Лауреата Премії імені академіка Петра Тронька з врученням Диплома

й почесного знака, крім краєзнавців, кандидатури яких запропоновані територіальними організаціями Спілки, і найближчих соратників Петра Тимофійовича на краєзнавчій ниві, які пліч-о-пліч не одне десятиліття разом гідно несли справу збереження і популяризації історико-культурної спадщини України:

– за висвітлення науково-краєзнавчої та громадської діяльності академіка Петра Тронька (дослідження проблем історії міст і сіл України, теоретичного та практичного краєзнавства): *Бондаренко Геннадій Васильович* – голова правління Волинської обласної організації НСКУ, завідувач кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, кандидат історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України; *Гаврилів Богдан Михайлович* – заступник голови правління (1996–2009 рр. – голова правління) Івано-Франківської обласної

організації НСКУ, доцент Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника, кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України; *Тригуб Петро Микитович* – член правління (1991–2011 рр. – голова правління) Миколаївської обласної організації НСКУ, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету ім. Петра Могили, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України;

– за науково-організаційну та просвітницьку діяльність у краєзнавстві (проведення конференцій, круглих столів, лекцій, семінарів, читань, експедицій, краєзнавчих заходів і проектів, популяризація краєзнавства працівниками наукових, освітянських, туристичних, бібліотечних, архівних установ, засобів масової інформації): *Андрущенко Віктор Петрович* – ректор Національного педагогічного університету ім. Михайла Драгоманова, член-кореспондент НАН України, академік НАПН України та АНВШ України, доктор філософських наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України; *Косило Михайло Юрійович* – член Президії правління НСКУ, голова правління Івано-Франківської обласної організації НСКУ, директор Івано-Франківського обласного державного центру туризму та краєзнавства учнівської молоді Міністерства освіти і науки України, заслужений працівник освіти України; *Онищенко Олексій Семенович* – радник Президії НАН України, почесний директор Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України, академік НАН України, доктор філософських наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України; *Смолій Валерій Андрійович* – член Президії правління НСКУ, академік-секретар Відділення історії, філософії та права НАН України, директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України;

– за внесок у музейну та пам'яткоохоронну справу: діяльність у сфері збирання, збереження та охорони історико-культурної спадщини України: *Іршенко Валентина Михайлівна* – член правління НСКУ, виконавчий директор Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. Олеся Гончара, заслужений працівник культури України; *Ситник Анатолій Андрійович* – член правління (1990–2012 рр. – відповідальний секретар) НСКУ, заслужений журналіст України; *Франко Роланд Тарасович* – член правління НСКУ, голова правління Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. Олеся Гончара, кандидат технічних наук;

– за видання краєзнавчої літератури: монографій, нарисів, описів, путівників, довідників, окремих публікацій, циклів статей тощо: *Добров Петро Васильович* – член Президії правління НСКУ, професор кафедри історії України Донецького національного університету, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України; *Поліщук Володимир Трохимович* – завідувач кафедри української літератури і компаративістики Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького, доктор філологічних наук, професор; *Шевченко Віталій Федорович* – член ради ГО «Центр громадських ініціатив "Інформаційне суспільство"», народний депутат України 2–4-го скликань, голова Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення (2005–2009 рр.), заслужений журналіст України.

Грошову премію у розмірі 500 грн. за кожну номінацію, як і минулого року, за рішенням Президії правління НСКУ, було перераховано на потреби Збройних Сил України.

Геннадій Бондаренко (м. Луцьк)

Петро Тронько
та краєзнавчий рух на Волині

Петро Тимофійович Тронько був тісно пов'язаний з Волинню. Багаторазовий депутат до Верховної Ради України від Волинської області, він на прохання виборців сприяв відкриттю освітніх і культурних закладів і як заступник Голови Ради Міністрів України багато зробив для вивчення історії Берестецької битви і приділення державної уваги до заповідника «Козацькі могили» як важливої національної пам'ятки історії та культури.

У 1992 р. П. Тронько провів Шосту Всеукраїнську історико-краєзнавчу конференцію на базі Луцького педінституту імені Лесі Українки. Зазначений краєзнавчий форум пожвавив науково-дослідницьку роботу в регіоні та визначив перспективи краєзнавчих досліджень, дав поштовх вивченню пам'яток історії та культури Волині й Полісся як важливого місця слов'янського етногенезу.

Його інтереси як державного діяча і вченого торкались підготовки 26-ти томів «Історії міст й сіл Української РСР», «Зводу пам'яток історії та культури України», серії видань «Реабілітовані історією», що вже складає 105 томів. Серед цих видань є і про Волинську область.

Вересень 1998 р. Володимир-Волинський. Зустріч голів Волинських товариств краєзнавчого Геннадія Бондаренка та історичного Івана Кічия з академіком Петром Троньком.

В останні роки життя Петро Тимофійович уважав за необхідне посилити і розширити краєзнавчу освіту та створити посібники і підручники з основ краєзнавства для шкіл і вищих навчальних закладів. Такий посібник для вищих навчальних закладів створено і видано у 2015 р. у Харкові. В Івано-Франківську пройшла Всеукраїнська історико-краєзнавча конференція, яку готував П. Тронько для обговорення ідей розвитку краєзнавчої освіти в Україні, з метою розгляду концепції краєзнавчої освіти на наступному з'їзді Спілки.

Світлини, які вміщені у цій публікації, показують ставлення П. Тронька до Волині і краєзнавців. Перша світлина засвідчує зустріч П. Тронька з професорами І. Кічиєм – головою історичного товариства і Г. Бондаренком – головою краєзнавчого товариства у 90-ті роки XX ст. Друга – про зустріч з делегацією волинських краєзнавців на III з'їзді ВСК.

Не випадково одними з перших лауреатів Премії імені академіка Героя України Петра Тронька у 1912 р. стали троє волинян – журналіст Валерій Мельник, музейні працівники Віра Комзюк і Наталія Пушкар.

До сторіччя від дня народження Укрпошта вшанувала пам'ять Героя України художнім конвертом.

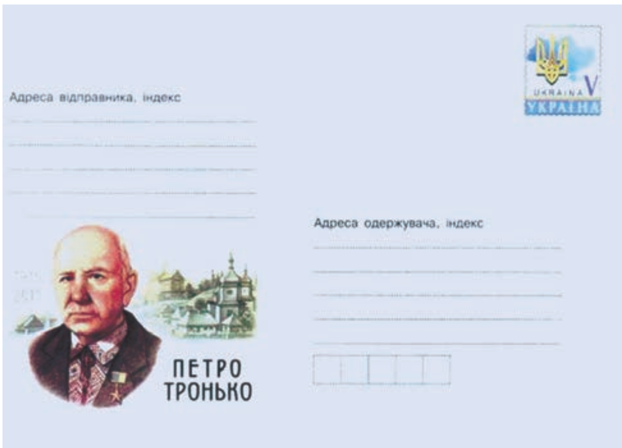

30 жовтня 2003 р. Київ. Волинська делегація і голова ВСК П. Тронько на III з'їзді ВСК. Богдан Заброварний, Петро Хомич, Петро Тронько, Анатолій Силюк, Емілія Ксендзук, Геннадій Бондаренко, Віра Комзюк.

У першому ряду зліва сидять лауреати премії: В. Мельник – другий, В. Комзюк – четверта і Н. Пушкар – п'ята.

Людмила Круглова (м. Київ)

Документи та матеріали виставки «Я тобою, Україно, живу…», присвяченої 100-річчю від дня народження академіка П.Т. Тронька

У статті розглянуті матеріали експозиції виставки, присвяченої 100-літтю від дня народження академіка Петра Тимофійовича Тронька, а також висвітлюється захід зі вшанування його пам'яті в Музеї історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ключові слова: *П.Т. Тронько, музей, університет, експозиція, виставка, краєзнавство.*

21 вересня 2015 р. в Музеї історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка відбулося відкриття виставки під назвою «Я тобою, Україно, живу…», присвяченої 100-річчю від дня народження академіка Петра Тимофійовича Тронька, випускника історичного факультету університету 1948 р., Героя України.

Петро Тимофійович Тронько (1915-2011) – видатний державний та громадсько-політичний діяч, український вчений в галузі історії та історичного краєзнавства України. Петро Тимофійович прожив довге та непросте життя [8]. Його молодість припала на страшні роки Другої світової війни. П.Т. Тронько брав участь у обороні Києва, Харкова, Сталінграда, у визволенні Донбасу [3, С.5]. З фронту він повернувся у Київ [6]. Закінчивши екстерном навчання у повоєнному Київському університеті на «відмінно», П.Т. Тронько продовжив займатися науково-педагогічною діяльністю в стінах університету. Згодом він став доктором історичних наук, професором, академіком НАН України, з 1980 р.

завідував відділом регіональних проблем історії України Інституту історії України НАНУ; Заслуженим діячем науки і техніки України. У 1990-2011 рр. – Головою правління Національної спілки краєзнавців України; у 1996-2011 рр. – Головою правління Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені Олеся Гончара.

Невтомно працюючи на цих посадах, Петро Тимофійович Тронько зробив колосальний внесок у відродження та збереження наукової та культурної спадщини українського народу. Саме він – Голова редколегій фундаментальної 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» [4] – цінного скарбу української науки та багатотомної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» [7], метою яких є відновлення історичної справедливості, висвітлення трагічних подій в історії України, повернення їй незаслужено забутих імен державних діячів, науковців, митців, робітників і селян, вшанування борців за свободу і незалежність України. Станом на грудень 2015 р. серія вже налічує 105 томів.

Будучи заступником Голови Уряду України П.Т. Тронько керував проектами створення і будівництва Палацу культури «Україна» у Києві, встановлення пам'ятників видатним історичним діячам, заснування державних заповідників та музеїв. Як відомо, саме за ініціативою, підтримкою та безпосередньою участю Петра Тимофійовича Тронька розгорталася робота зі спорудження Музею народної архітектури та побуту України в Пирогові [5, С.7], який досі його співробітники та кияни називають «Троньківкою»; Національного музею-заповідника запорозького козацтва у Запоріжжі, Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років», який нині називається «Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс».

П.Т.Тронько ініціював здійснення наукового обґрунтування і відзначення 1500-річчя Києва, а також низки ювілеїв українських історичних міст; відновлення Золотих воріт, Михайлівського Золотоверхого та Успенського соборів у Києві та інших пам’яток архітектури України.

Відкрита в стінах Київського національного університету імені Тараса Шевченка виставка, присвячена 100-літтю від дня народження П.Т. Тронька, була створена спільними зусиллями Музею історії університету, історичного факультету, наукової бібліотеки імені Михайла Максимовича, університетського архіву, Ради ветеранів Університету та Київської обласної й міської організацій Національної спілки краєзнавців України.

Серед запрошених гостей, які добрими словами вшанували пам'ять про Петра Тимофійовича Тронька та високо оцінили його наукову спадщину були: ректор Київського університету Леонід Васильович Губерський; декан історичного факультету Іван Казимирович Патриляк; директор Інституту історії України, академік НАН України Валерій Андрійович Смолій; академік НАН України Олексій Семенович Онищенко; член-кореспондент НАН України Валерій Федорович Солдатенко; українські поети-Герої України Борис Ілліч Олійник та Іван Федорович Драч; заступник голови Національної спілки краєзнавців України Руслана Вікторівна Маньківська.

Від студентської молоді виступив магістр історичного факультету університету Андрій Петровський.

На відкритті виставки була присутня донька академіка – Лариса Петрівна Тронько, яка розповіла, яким чудовим він був батьком, як цінив свою родину та щиро любив Україну. Саме вона для влаштування виставки надала Музею історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка для тимчасового збереження та експонування найбільшу частину оригінальних документів та інших матеріалів (56 предметів музейного значення) [10].

До створення експозиції виставки, присвяченої життю та науковій діяльності академіка Петра Тимофійовича Тронька, також долучилися:

професор історичного факультету університету Григорій Петрович Савченко, Голова правління Київської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, який провів важливу організаційну роботу по створенню виставки;

доцент історичного факультету університету Олександр Петрович Гончаров, Голова правління Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України, за ініціативи якого й розпочалася робота по створенню цієї експозицій;

доцент історичного факультету, в.о. завідувача кафедри історії мистецтв Петро Миколайович Котляров, який допоміг у художньому оформленні виставки;

завідувачка Археологічного Музею університету Любов Григорівна Самойленко, яка провела плідну науково-пошукову роботу по виявленню в університетському архіві цінних документів, пов'язаних з періодом навчання Петра Тимофійовича Тронька в університеті;

представники Ради ветеранів Університету: доцент Галина Мефодіївна Кривошея (одна з авторів книги про Петра Тимофійовича Тронька) та Вікторія Миколаївна Недзельська, які займались підготовкою цінних фотоматеріалів для експозиції цієї виставки;

завідувачка відділом культурно-просвітницької роботи наукової бібліотеки імені Михайла Максимовича Марина Вікторівна Петрушина, яка підготувала для виставки чисельний науково-бібліографічний матеріал;

а також Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини України імені Олеся Гончара, який тривалий час очолював Петро Тимофійович Тронько.

На відкритті виставки були представлені оригінали високих нагород Петра Тимофійовича Тронька – Орден Держави (№ 020) та Зірка Героя, які зберігаються нині у родині П.Т. Тронька.

Документальний блок експозиції виставки представлений оригіналами документів, серед яких:

Особова справа екстерна історичного факультету П.Т. Тронька (випуску 1948 р.), яка налічує 31 документ і була передана до Музею для виставки архівом Київського університету [1];

грамота № 864 про присвоєння звання Герой України Петру Тимофійовичу Троньку за визначні особисті заслуги перед Україною у розвитку науки, відродженні та збереженні історико-культурної спадщини українського народу (згідно Указу Президента України від 7 липня 2000 р.);

посвідчення № 19 (Серія ОД № 010019) до звання Герой України з врученням Ордену Держави (Орден № 20) Троньку Петру Тимофійовичу (згідно Указу Президента України від 7 липня 2000 р. № 864/2000);

атестат про присвоєння вченого звання професора Петру Тимофійовичу Троньку ПР № 001148 від 12 квітня 1994 р. із спеціальності «Історія України» (згідно рішення Вченої Ради Інституту історії, протокол № 4);

диплом про обрання Петра Тимофійовича Тронька академіком Академії наук УРСР по спеціальності «Історія СРСР» від 29 березня 1978 р. № 175 (за підписом Б.Є. Патона);

витяг з протоколу Загальних зборів Академії наук УРСР від 29 березня 1978 р. з ухвалою про обрання П.Т. Тронька дійсним членом (академіком) АН УРСР;

диплом про присудження П.Т. Троньку вченого ступеня доктора історичних наук (МИТ № 000787 від 17 березня 1969 р.), згідно рішення Вищої Атестаційної Комісії від 17 січня 1969 р. (протокол № 3);

посвідчення № 988 від Київської міської державної адміністрації П.Т. Троньку – почесному громадянину міста Києва ;

диплом Почесного громадянина міста Києва – П.Т. Тронька, виданий за визначні особисті заслуги у відродженні та збереженні історико-культурної спадщини (згідно розпорядження від 23 травня 2003 р., № 117);

почесна грамота П.Т. Троньку про обрання Почесним громадянином міста Богодухова за вагомий внесок у справу становлення і розвитку міста Богодухова та з нагоди 340-ої річниці його заснування від 7 серпня 2002 р.;

посвідчення П.Т. Тронька – почесного громадянина міста Лебедина від 25 жовтня 1996 р.;

диплом почесного громадянина міста Лебедина П.Т. Тронька від 25 жовтня 1996 р.;

посвідчення № 030 від 18.08.2011 р. Почесного громадянина Харківської області П.Т. Тронька (згідно рішення Харківської обласної ради № 226-VI).

Документальний блок експозиції цієї виставки доповнюють цікаві речові експонати: відзнака (мала і велика) Почесного громадянина міста Києва П.Т. Тронька (з біло-блакитною стрічкою); знак Почесного громадянина міста Харкова (зі срібною стрічкою); відзнаки (мала та велика) Почесного громадянина Харківської області П.Т. Тронька (з блакитно-жовтою стрічкою); атрибут почесного громадянина міста Лебедина П.Т. Тронька – блакитна стрічка.

Серед улюблених особистих речей академіка П.Т. Тронька, представлених у експозиції виставки такі: рушники та сорочки, вишиті руками матері Петра Тимофійовича – Євдокії Олексіївни; солом'яний бриль; дерев'яний ціпок (з ручкою у вигляді голови вовка); окуляри з футляром; шкіряна папка; дерев'яний телефонний апарат та підставка під письмову ручку у вигляді кленового листка; кептарик та головний убір до нього; мантія професора та конфедератка.

Прикрашають експозицію виставки подарунки, які свого часу отримав Петро Тимофійович Тронько від різних авторів, серед них: тарілка дерев'яна (Петриківський розпис) з портретом П.Т. Тронька (підписи на звороті тарілки: «Академіку НАН України Петру Тимофійовичу Троньку від Національного гірничого університету з великою пошаною та вдячністю. 2005 рік»; «1615 Автор розпису член НСХУ Калюга Н.Р. Ц.Н.М. «Петриківка». Україна. 2005 рік»); скульптура «Перекуємо мечі на орала» з підписом «Моєму дорогому сучаснику присвячую» (автор – Є. Вучетич, 1966 р.); скульптура «Леся Українка» (автор – Г. Кальченко, 1975 р.) тощо.

Серед світлин, що розповідають про життя, наукову та громадську діяльність П.Т.Тронька, низка оригіналів:

портрет кольоровий Петра Тимофійовича Тронька з написом на звороті «Дорогій дружині в день обрання дійсним членом (академіком) Академії наук Української РСР. З любов'ю – Петро. 29 березня 1978 року, м. Київ»;

фотографії чорно-білі різних років – молодий П.Т. Тронько у військовій формі (1942 р.); П.Т. Тронько зі своєю сім'єю (з мамою Євдокією Олексіївною і дружиною Валентиною Іванівною); дружина П.Т. Тронька – Валентина Іванівна; П.Т. Тронько з матір'ю; П.Т. Тронько на полюванні та фотографія кольорова – проект могили П.Т. Тронька з погруддям (робота скульптора Фрідріха Согояна);

два планшети в дерев'яних рамках під склом з різноманітними фотографіями різних років з життя академіка П.Т. Тронька.

Окремим тематичним блоком експозиції виставки є розділ «Краєзнавство в душі моїй…», документи та матеріали якого відображають наукову діяльність Петра Тимофійовича Тронька в Національній спілці краєзнавців України [9] та Всеукраїнському фонді відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені Олеся Гончара.

Бібліографічний блок експозиції виставки представлений низкою наукових праць Петра Тимофійовича Тронька, наданих Музею історії Київського університету для експонування науковою бібліотекою імені Михайла Максимовича. Наукова спадщина вченого вражає глибиною та масштабами дослідження. Його внесок у розвиток вітчизняної історичної науки та культури неоціненний [2].

Загалом в експозиції виставки «Я тобою, Україно, живу…», що демонструється нині в Музеї історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, представлені цінні документи та рідкісні світлини з родинного архіву академіка, які розповідають про дитинство та студентські роки життя Петра Тимофійовича Тронька, про його плідну наукову та активну громадську діяльність. Особливу увагу привертають його особисті речі, серед яких вишиті маминими руками сорочки та рушники. Значне місце в експозиції виставки займають наукові праці, нагороди та відзнаки академіка Петра Тимофійовича Тронька, які свідчать про його вагомий внесок у розвиток вітчизняної науки, освіти та культури.

Джерела та література

1. Архів Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Особова справа Тронька П.Т., спр.98. – арк. 1-31.

2. *Горбик В.О., Катаргіна Т.І., Кот С.І.* Внесок академіка П.Т. Тронька у збереження національно-культурної спадщини // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (збірник наукових праць). – Вип. 29. – К., 2005. – С. 22-30.

3. З життя пішов Великий Українець (пам'яті Петра Тронька) // Краєзнавство: науковий журнал. – № 4(77), 2011. – С. 5.

4. Історія міст і сіл Української РСР. У двадцяти шести томах. Харківська область. – К., 1967. – 1002 с.; Київ. – К., 1968. – 586 с.

5. *Клепак Г.* Роздуми напередодні ювілею. Інтерв'ю з головою Національної спілки краєзнавців України, головним редактором журналу «Краєзнавство», академіком НАН України, Героєм України Петром Тимофійовичем Троньком // Краєзнавство: науковий журнал. – № 1-2, 2010. – С. 6-8.

6. *Кривошея Г.М., Семилєтка Г.П., Скляренко Є.М.* Петро Тимофійович Тронько. – К.: Видав-

ничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. – 215 с.

7. Реабілітовані історією. Закарпатська область. У двох книгах. – Книга перша. – Ужгород, 2003. – 788 с.

8. *Скляренко Є.М.* Шлях ученого // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (збірник наукових праць). – Вип. 29. – К., 2005. – С. 5-21.

9. *Тронько П.Т.* «Історія міст і сіл України: досвід і нагальні проблеми видання // Краєзнавство: науковий журнал. – К., 2009. – № 3-4.– С. 40-42; *його ж.* Краєзнавство на межі тисячоліть // Історична пам'ять: науковий збірник. – Полтава, 1999. – № 1-2. – С.4-19; *його ж.* Краєзнавство як складова навчально-виховного процесу // Краєзнавство: науковий журнал. – К., 2011. – № 3. – С. 5-10.

10. Фонди Музею історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Колекція фотодокументів «Тронько Петро Тимофійович та Київський університет».

Людмила Круглова

Документы и материалы выставки «Я тобой, Украина, живу…», посвященной 100-летию со дня рождения академика П.Т. Тронько

В статье рассмотрены материалы экспозиции выставки к 100-летию со дня рождения академика Петра Тимофеевича Тронько, а также освещено мероприятие по почтению его памяти в Музее истории Киевского национального университета имени Тараса Шевченко.

Ключевые слова: *П.Т. Тронько, музей, университет, экспозиция, выставка, краеведение.*

Lyudmila Kruglova

Documents and materials of the exhibition dedicated t o the 100th anniversary of academician Tronko

The article deals with the materials of the exhibition for the 100th anniversary of the birth of Academician PyotrTimofeyevichTronko and lit event reverence to his memory at the Museum of History of Kyiv National Taras Shevchenko University.

Key words: *P.T. Tronko, museum, university, exhibition, exhibition of local lore.*

Історія
міст і сіл Волині:
історико-теоретичні
проблеми вивчення

УДК 94(477.82):0.032 «16»

Андрій Заяць (м. Львів)

Волинське містечко Козлин у світлі міської книги початку XVII століття

У статті аналізується становлення та розвиток волинського містечка Козлина. З'ясовано власників поселення та їх вплив на формування міського осередка. Завдяки збереженій міській книзі вдалося висвітлити проблеми міського управління та самоврядування, персональний склад міських урядовців, майнові операції міщан, а також особливості судочинства.

Ключові слова: *Козлин, міщани, міське управління, судочинство.*

Початкова історія міста

До 1580 р. належить перша згадка про міський статус Козлина. 21 липня того ж року козлинський війт Миколай Кургановський разом з луцьким возним Матисом Славогурським їздив у Рожищі до луцького владики Іони Борзобогатого Красенського з листом князя Костянтина Острозького, в якому князь просив віддати заарештованих владикою його козлинських міщан, які нещодавно як люди вільні «в мєстѣ Козлинє на воли были осєли…», однак владика відмовився їх віддати заявивши, що це його піддані [1]. Фіксація міського статусу Козлина, наявність війта та згадка про «волю» свідчили про серйозність намірів князя щодо заснування міського поселення. І вже 20 березня 1583 р. володимирський староста, князь К. Острозький, надав Козлину магдебурзьке право та 15 років «волі», дозволив проводити ярмарки і торги. Через чотири місяці – 18 липня король Стефан Баторій підтвердив це надання та окремо оговорив право міщан мати вільні корчми та виготовляти мед, вино і горілку [2]. На жаль, ці привілеї відомі лише у короткому регесті з інвентарного опису 1620 р. Надання магдебурзького права (без згадки про локацію) опосередковано свідчило, що місто з'явилося дещо раніше, і це підтверджують щойно згадані події під 1580 р. У жовтня 1583 р. луцька підкоморина Ганна Богданівна Харлинська скаржилася на князя К. Острозького та його дружину Олександру Василівну Тишкевичівну за невидачу її збіглих підданих до Козлина. Возний з цього приводу заявив, що уткнув позов « …у ворота миста козлинского мистскиє, бо ворота затвороны были и мєнє в мисто нє пустили… »[3]. Традиційно щойно засновані міста притягували до себе втікачів. Маємо ще кілька свідчень про переселення до Козлина шляхетських підданих у 1590, 1593, 1636 рр. [4]. Як село, що належало до дорогобузького замку, Козлин відфіксований у поборових реєстрах 1577 і 1583 рр. У першому випадку в поселенні зафіксовано 6 півдворищних, 4 чвертьдворищних господарств, 2 підсусідків і 4 городники. У другому – згадується 10 димів, 6 городників, 5 комірників і 1священик [5].

У 1588 р. князь К. Острозький помер [6], заповівши ще у 1583 р. все рухоме і нерухоме майно своїй дружині [7]. Заповіт допоміг мало, бо почалася боротьба за маєтності між нею і всесильним тестем, який зумів прибрати місто до своїх рук, а Люблінський трибунал у 1593 р. це підтвердив [8]. У 1598 р. старий князь передав у заставу Дорогобуж і Козлин своїй невістці за 15 тисяч злотих, а вона своєю чергою перезаставила їх Криштофу Лодзинському. Це не сподобалося князю і він у вересні того ж року силою відібрав маєтки [9]. За поділом маєтків 1603 р. Козлин дістався князю Олександру Острозькому, а по його смерті місто стало предметом суперечки між дружиною покійного Анною Костчанкою і Янушем Острозьким, який вважав себе опікуном племінниць – Анни та Катерини. Так видається, що справу вирішили компромісом – формальним власником залишилася Анна Костчанка, але вже у 1608 р. вона на 8 років віддала місто у держання Я. Острозькому і в 1616 р. нарікала на нього за спустошення міста (обтяжлива підводна повинність, грабунки, дармова праця ремісників) [10]. У січні 1620 р. Я. Острозький скаржився на Анну Костчанку, з наказу якої у серпні 1619 р. кількасот чоловік захопили замок і місто, при цьому пограбувавши замкову скарбницю, збитки від чого оцінено у 80 тисяч

злотих. Було забрано озброєння замку (втрати оцінено у 20 тисяч злотих), коні та «вси риштунки воєнныє» на 20 тисяч злотих), а у фільварку худобу і збіжжя (на 30 тисяч злотих) [11]. При цьому Я. Острозький репрезентував себе як опікун племінниць, а Анна Костчанка це категорично заперечувала. Як відомо, Я. Острозького не стало у вересні 1620 р. і місто залишилося у власності Катерини Острозької, яка цього ж року вийшла заміж за київського воєводу Томаша Замойського (він названий власником міста під час подимного 1629 р.) [12].

Діяльність Козлина та його міщан дуже бідно представлена у гродських і земських книгах. Дещо більше пощастило місту, коли воно потрапило на сторінки інвентарного опису поділу маєтків між доньками князя Олександра Острозького у 1620 р. [13]. Інвентар пролив світло на топографію міста і дав змогу твердити, що виходячи з видової оцінки просторового розвитку міст, даної Гражиною Врублевською, [14]. Козлин можна віднести до другого, так званого «простого» виду, для якого розпланування обмежувалося ринком і кількома вулицями, що виходили з нього. Окрім ринку і двох вулиць, інвентар подає відомості про парканників і два передмістя (32 будинки на ринку, 15 – на вулиці Крупській, 25 – на вулиці «від ринку», 48 – парканників, 62 – на передмісті «за річкою Віцінкою» і 37 – на Крупському передмісті). Щодо національного складу населення, то згідно з даними інвентаря воно було на 95% українським (3 шляхтичі поляки, 12 євреїв – до того ж всі мешкали у місті – жодного на передмісті чи серед парканників, натомість тут зафіксовано дім шкільний) [15]. Інвентар окреслює професійну приналежність 26 міщан (4 – кравці; по 3 – кушнірів і мельників; по 2 – писарів, ковалів, гончарів шевців; по 1 візнику, дьогтяру, садівничці, стаднику, бортнику, пивовару, столяру, стрільцю) [16]. Не підлягає сумніву, що це не повний перелік фахових занять міщан, оскільки явно не вистачає згадок щонайменше про різників і пекарів Більшість міщан володіли землею (зазвичай 0,5 волоки). Зафіксував інвентар не дуже добрий стан панського двору [17].

Управління міста за даними міської книги

Відомості про Козлин суттєво доповнює фрагментарно збережена міська книга, що зберігається у відділі рукописів бібліотеки Польської Академії Наук у Кракові [18]. На титульному аркуші є штемпель, який засвідчує, що рукопис потрапив до Кракова з приватної колекції Кжижановських (Księgozbior Krzyzanowskich w Czerpowodach). Село Черповоди, що на Уманщині від 1843 р. належало Міхалу Теодору Кжижановському, а далі його сину Станіславу Філіпу Якубу, який цікавився історією [19] і від якого, мабуть, рукопис і потрапив у Краків. Формально рукопис охоплює період 1600–1749 років. Насправді ж це справа з розрізнених значною мірою аркушів, яку умовно називаю книгою, виразно поділяється на дві частини: перша – 1603–1610 рр.; друга – 1699–1749 рр. Власне перша частина і стане предметом розгляду. Текст книги кириличний з вкрапленнями близько десятка документів польською мовою (у першій частині рукопису відсутні записи за 1606 р, а кілька документів стосуються 1699 р.). Формат книги – 35 на 22 см. Міська книга Козлина фрагментарно дає відповідь на досить широке коло питань: устрій та управління містом, побут міщан, норми співжиття та суперечки, судові процеси, заповіти.

До управління містом були причетні старости / намісники та державці, які подекуди поєднували свої посади з посадою війта. Так, у 1607 р. одночасно державцем і війтом названо Юрія Поплавського [20]. У 1610 р. старостою і війтом був Ян Ремінський [21]. Зазвичай, міський уряд засідав у складі війта / лентвійта, двох, рідше трьох бурмистрів / райців та одного – двох лавників / присяжних. Склад міського уряду, за даними книги, по роках виглядав так.

1603 р. – лентвійт – Іван Малоїдович; бурмистри: Станіслав Козаковський, Іван Лозка, Остап Федюкович та Щасний Стасевич [22].

1604 р. – лентвійт - Микола Чернацький; бурмистр – Тимко Курилович (він же згадується і як райця); райці:Станіслав Козаковський, Іван Лозка, Ян Кобковський; лавники: Яцко, Мартин, Андрій [23].

1605 р. – бурмистри: Миско Осталецький та Ярош; писар – Іван [24].

1607 р. – війт – Микола Чернацький; лентвійт – Станіслав Козаковський; бурмистри: Іван Савицький, Шимко, Тимко, Матвій Гончар; лавники: Марцин, Ян Листопад [25].

1608 р. – війт – Микола Чернацький (Адам Крещеновський – «на тот час во*и*т»); бурмистр: Станіслав Козаковський; райці: Станіслав

Мочульський, Тимко Войткович (вони ж згадуються і як бурмистри); лавники: Тимко Курилович, Іван Книш, Іван Данилкович, Лавр Попович [26].

1609 р. – лентвійт – Матвій Панасович; бурмистри: Счасний Мочульський, Іван Малоїдович, Лавр Григорович, Щасний Стасевич, Захаріяш Вербицький; лавники: Тимко Калюшко, Іван Данилченя, Іван Хомич, Юрко Янович [27].

1610 р. – війт – Ян Ремінський; лентвійт – Матвій Панасович; бурмистри: Захаріяш Вербицький, Минц Стецкович, Миско Осталецький, Станіслав Козаковський; лавники: Криштоп Гавлевич, Іван Данилченя, Максим Гаврилович, Іван Хомич [28].

До книги потрапив «шматок» аркуша за 1624–1625 рр., в якому під 1624 р. згадуються бурмистри: Марко і Федір Савицькі та присяжний Мартин Семенович. У січні 1625 р. урядовцями були: Іван Хомич – лентвійт; Марко і Федір Савицькі – бурмистри; Мартин Семенович і Васко Ничипорович – присяжні [29].

Під 1608 р. згадуються два писарі: Селівестр Курилович (квітень) та Іван Малоїдович (жовтень) [30]. У липні 1610 р. фіксується посада підстарости і ним був Шимон Іваницький [31]. З окресленого переліку видно, що це гурт міщан, які роками займали свої посади, або плавно перетікали з одних на інші. Ключі від міської скриньки щоквартально мандрували поміж міськими урядовцями. Так, у березні 1609 р. вони були передані від лавника Тимка Калюшки до бурмистра Щасного Стасевича, а від нього у жовтні перейшли до іншого бурмистра Лавра Григоровича [32].

Міський уряд, окрім управлінської функції, здійснював: реєстрацію правочинів, посвідчення правдивості їх копій, проводив реєстрацію звернень, займався судочинством, що власне і відображено у міській книзі.

Міський уряд у спосіб внесення записів до книг здійснював підтвердження юридичних фактів. Це, передусім, посвідчення різноманітних майнових операцій пов'язаних зі зміною статусу нерухомого майна: продаж будинку, землі, сіножаті тощо. Так, у червні 1608 р. перед міськими урядниками постала міщанка Марушка Кошечиная, заявивши: «…иж продала халупу свою власную, стоячую на паркани межи домами – тоєст з одной стороны подлє Стасєва Винникова, а з другоє стороны подлє Притиса Павлу Шкопнилу за пєвную суму пнзє*и* за три копы грошє*и* литовски*х* з огородом и с сєножатю до того ж дому налєжачиє…» [33]. Більш добротний будинок у грудні 1609 р. продав шляхтичу Миколаю Яблонському бурмистр Щасний Стасевич «…лєжачи*и* …в улицє на рогу от замку подлє Савицкого …в котором дому тоєст в свитлицы стол, лавы, шафы; в пєкарни стол; на дворє драниц коп в (2), столпов шєст…которы*и* то дом предалы…за коп чтирнадца*т*. Которы*и* дом вольно єму самому, жонє и дєтєм єго вєчными часы мєшкатъ и арендоват и продат, дароват и ку своєму доброму пожитку оборочат єму самому, жоє и дєтком…» [34]. Вартість землі була різною і, мабуть, залежала від якості та розташування. Так, 0,5 волоки (1610 р.) продано за 12 кіп і 8 грошів, а волока (1609 р.) «на три руки» за 18 кіп грошей [35].

До міської книги актикувались також договори щодо відчуження рухомого майна (зокрема продажі та міни /обміну домашніх тварин). Зокрема, у вересні 1605 р. татарин Богдан з Полоної засвідчив, що добровільно продав за 5 кіп грошей литовських бурмистру Станіславу Козаковському коня, оговоривши при цьому, що кінь не крадений – «…нє носовати*и* и нє дыхавичны*и*…» [36]. У жовтні 1608 р. єврей Іцко обміняв свою козу на овечку Пархома, з доплатою останнім 5 грошів [37].

Внесення до міських книг відомостей про договори та контракти легалізувало їх і убезпечувало міщан від можливих у майбутньому проблем. У липні 1608 р. між Давидом Сундунцем та його зятем Васком «сталася угода а пєвноє постановлєнє «– вони домовилися, що з засіяної озимини третя частина буде належати зятю під зарукою копи грошей на користь пана Микитського і двохсот грошей на користь війта. Окрім того, тесть пообіцяв зятя не «сромотити» і не «шкалєватъ [38]».

Поручительство, як спосіб забезпечення виконання договірних зобовязань, теж потребувало легалізації, шляхом внесення відповідного запису у міську книгу. Так, у квітні 1608 р. міщани Сенко Толстий і Андрій Трохимович «ручили» пану Крогулецькому за міщанина Сидора, який заборгував йому 5 кіп і 12 грошів. Маєтність боржника потрапила під арешт і він без згоди поручителів не мав права її продати чи вчинити з нею якісь інші трансакції, аж доки не розрахується з кредитором [39].

Юридичного засвідчення потребували тестаменти та питання пов'язані з поділом спадщини і майна по смерті міщанина. У жовтні 1608 р. коваль Лукаш «…будучи на смертєльно*и* постєли за добро*и* памєти своє*и* …чинил дєстамєнтъ…». Дві третини будинку, що знаходився в ринку він заповів дружині Таці і молодшому сину Самойлу , а третину будинку – старшому сину Фескові (в тій же пропорції поділено коня). На трьох поділили сіножать, а кузню з інструментом - навпіл між синами. По собі коваль залишив борг – 3 злотих, який повертати повинні спадкоємці разом. А на завершення «… просил тєн жє Лукаш, абы єго дєстамєнтъ записан был, которы*и* записан єстъ [40]».

У березні 1610 р. у книгу внесено тестамент покійної міщанки Овдоті Кайданихи. Дочці Оринці дісталися: 20 кіп грошей литовських на віно, одежа, віл, телиця, 10 кіп жита та постіль. Син Парфен отримав 24 копи грошей литовських, коня і вола. Менший син Дмитро – 23 копи грошей литовських, коня, вола, бика і теличку. Розділено між синами будинок і землю. Опікуном залишено зятя Романа до часу, коли підростуть сини. Тестамент складено в домі війта у присутності бурмистрів Станіслава Козаковського та Захаріяша Вербицького і присяжних Максима Гавриловича та Івана Хомича [41].

У листопаді 1610 р. перед міським урядом постали: син покійного Сенка пивовара Мартин і його мачуха Зінка, які «…казали нам уряду, що кому о(те)цъ одказал…». Мартин мав ще меншого брата Петра. Їм дісталося дві третини волоки, третина сіножаті, худоба. Мачусі – дім з фільварком, третина волоки і дві частини сіножаті [42].

Значну частину записів у міській книзі можна рубрикувати як реєстрацію звернень. Найперше це заяви та скарги. З поміж заяв можна виділити непоодинокі визнання міщан своїх боргових зобов'язань. Так, 18 квітня 1608 р. зафіксовано відразу дві заяви міщан про визнання себе боржниками: Макар Горбаченя визнав, що заборгував Авраму Сахаровичу одну копу грошей, а Аврам Балвер заявив, про існування перед ним боргу Яцковою Борятинчанкою у розмірі чотирьох кіп грошей литовських [43]. Міський уряд здійснював реєстрацію заяв про так зване єднання тобто примирення. Так було у липні 1608 р., коли грошова суперечка між міщанами Андрієм і Левоном у підсумку завершилася мировою угодою [44].

Чи не найбільш частими були скарги про різні шкоди, побиття, образи тощо. Так, у вересні 1609 р. козлинський священик Григорій скаржився на міщанина Шимка за покос його сіножаті [45]. У травні 1603 р. міщанин Васко звинуватив Ониска у побитті [46]. У листопаді 1608 р. бурмистр Тимко скаржився на Андрія Трохимовича, який обізвав його «корчемними» словами [47].

Міське судочинство

Надзвичайно цінний матеріал дає козлинська міська книга про тогочасне судочинство як кримінальне так і цивільне. З аналізу змісту книги можна отримати відомості, пов'язані з розслідуванням кримінальних справ, видами злочинів та покарань за них.

При розслідуванні злочинів використовувався слідчо-розшуковий (інквізиційний) процес. Одним з основних його елементів було встановлення обставин справи шляхом застосування тортур до обвинуваченого. Так, 1608 р. у козлинському міському суді слухалася справа щодо звинувачення Павла Шкотиня і його помічників Петра і Омеляна у крадіжці меду в різних осіб. Підозрюваних міський кат піддав тортурам – «пробам», після чого вони у всьому зізналися. На підставі зазначеного доказу винуватості суд виніс вердикт – смертна кара «вє*длуг* права статуту ма*и*дєбу*р*ского части чє*т*вє*р*то*и* и статуту зємского роз*д*ѣлу чєтвє*р*тогона*д*ца*т* а*р*тыкулу че*т*ве*р*то*го*...» [48]. Згадані поклики відповідали IV артикулу збірки Б. Ґроїцького «Postępek sądów...» [49]. та 4 артикулу 14 розділу Другого Литовського Статуту [50]. Цей унікальний документ засвідчив, що поряд з нормами магдебурзького права міські суди використовували і Литовський Статут. Не менш цікаво і те, що в тому ж таки козлинському суді використовувався і Третій Литовський Статут. У жовтні 1609 р. міщанин Борис Михаленя скаржився на побиття і поранення його Хацком Листопадом, що останній заперечував. Тоді судді «…нарад*и*в*ш*исє и прихиляючися праву по*с*политому в раз*д*ѣлє аі҃ (11) в артыкуле і҃ (10) наказуємы помєнєному Бурисови на рана*х* прися*г*ну*т* а кгды прися*г*не*т* теды Хо*цк*о повинє*н* єго вє*длуг* стану навєза*т*» [51]. Є всі підстави припустити, що суперечка між козлинськими міщанами

Антоном і Харком у липні 1608 р. теж була вирішена, базуючись на Литовському статуті, правда без означення артикулів і розділів – «…абы кождыи спокоинє своєго уживал под закладом вины в статутє ѡписаным…» [52]. Задіянням ката і стратою міщанина закінчилася судова справа у 1603 р., коли міщанина Савку звинуватили у причетності до крадіжки вола. «Проба» ката підтвердила причетність міщанина до злочину, а далі « пытал єго мистрь по килку крот жєбы што вызнал, тєды болшєи ничого нє мог повєдєт и тую повєст свою смєртю запєчатал» [53]. Згадки про ката важливі, оскільки традиційно вважається, що вони були лише по більших містах.

Окрім визнання винуватості, під тортурами чи добровільно, суд для встановлення обставин справи, визначення ступеня винуватості обвинуваченого та покарання, використовував інші докази: покази свідків, присягу. З числа злочинів, які траплялися у місті та зафіксовані у книзі слід відмітити майнові (крадіжки), злочини проти здоров'я (побої, тілесні ушкодження), честі (образа) та моралі (подружня зрада).

Не завжди суперечки закінчувалися словесними баталіями – непоодинокими були і бійки між міщанами, причини яких, зазвичай, корінилися на побутовому ґрунті. У травні 1610 р. козлинський міщанин Тимко Курилович побив коваля Феска, що засвідчили троє чоловік. Вердикт суду – штраф п'ять кіп грошів литовських [53]. У жовтні того ж року сотник Савка скаржився на Стася Бороду, який його побив. Через кілька днів обвинувач прибув до суду аби виконати присягу, прочекавши від ранку до полудня, але не прибув звинувачуваний і справу відклали [55]. Траплялось, що учасником бійки ставав священик. У жовтні 1609 р. козлинський священик Григорій Якимович скаржився на Стецька Маскевича, який його «...збил и змордовал тоєст дал му поличек в губу», тобто дав йому ляпаса, хоча вжита стандартна для такого роду справ фраза «збил и змордовал». Оправдуючись, Стецько пояснив, що священик обізвав його і трьох братів злодіями та вдарив, на що оскаржений відповів ляпасом та звинуватив священика – «...он мє тєж забил в лоно от которого ударєня малом не умєр» [56]. Рішення суду було таким: «...абы Стецко свєщєника навєзал а свєщєнникъ аби на ных того злодѣиства доводил и о бои сє тєш усправєдливилъ...» [67].

Документи засвідчують, що міщани досить болісно реагували на різноманітні «похвалки» та образу на їхню адресу. У липні 1609 р. козлинський міщанин Пархом у суперечці за землю скаржився на «Пилиповую жону иж деи на мєнє пєрєхвалилася жє деи нєздоров тую волоку поживатимєш...» [58]. Через три дні в тому ж суді розглядалася справа міщанина Харка на Максима Пийка, який його під час суперечки за чергу на млині «...злаял и сромотил...» [59]. Вердикт – на позваного була накладена «зарука» в сумі 20 кіп грошів литовських [60].

Через відсутність свідків « легким переляком» закінчилася справа для козлинського міщанина Андрія Трохимовича, якого в листопаді 1608 р. бурмистр Тимко звинуватив у тому, що «...пиючи в карчми сромотил, шкаловал, нє уцтивыи слова задавал» [61]. Натомість словесна нестриманість дорого коштувала іншому міщанину – Леску (1603 р.), який обізвав міщанку Яцкову Кайдашиху «...бєзєцною и катовкою». Свідки це підтвердили і суд присудив винуватцю штраф 5 кіп грошів литовських [62]. На слово «баламут» дуже образився Яско Щасневич, який, позиваючи у квітні 1609 р. Іванка Тимчената, заявив «... иж деи мєнє назвалъ баламутомъ пред урядом самым то єст пред паном Матфѣєм лантвоитомъ, що я почуваючисє быт цнотливым, а нє жадным баламутом промєжку людии добрых. На што дал... памєтноє и просил абы то было до книг записано» [63]. Не стерпів образливих слів у червні 1609 р. Яско Стасевич, оскаржуючи словесні випади Яска Лозки — «Торгуючи нам на торгу житом назвал мє неуцтивым матки сыном тоєст скурвым сыном». Оскаржений це визнав, а суд «вєдлуг права маидеборского нарадившися...», оштрафував його на 20 грошів литовських [64].

Хороша репутація, «добре ім'я» не були пустим звуком для тогочасних людей, які при першій – ліпшій нагоді старалися його обстояти. У 1608 р. козлинський міщанин Гаврило заявив перед судом, що в торговий день загубив нагайку, яку знайшов Грицько Калитникович, але віддати не захотів, через що вони «пошарпалися» і міський уряд посадив винуватця до в'язниці. Однак за якийсь час Гаврило, подумавши, що Грицко не ховався з нагайкою, а відкрито з нею ходив, прийшов до висновку про просту необдуманість такого кроку з боку винуватця і вирішив зняти з нього звинувачення

«...мєнуючи єго за доброго а цнотливого члв҃ка, бо якъ был добрым члв҃ком такъ и тєпєр єст» [65].

Важким гріхом у спільному житті вважалася зрада — т. зв. «чужоложство». Б. Ґроїцький, щоправда, змушений з прикрістю констатувати, що суспільство XVI ст. надто м'яко, порівняно зі Святим Письмом, ставилося до цього злочину [66]. Цього, звичайно, не можна сказати про конкретну сім'ю, в якій це сталося, бо виявлення такого факту загрожувало розпадом подружжя, або, щонайменше, довготривалим з'ясуванням стосунків. У березні 1608 р. козлинський єврей Уря перед міським судом звинуватив міщанина Матвія Русака в тому, що слуга єврея Гречаник застав його «...на цузолостви в дому своєм из жоною своєю...». Сам Гречаник цього перед судом «нє ωповєдал». Однак суд, розуміючи, що «то єст криминал» вирішив сам з'ясувати суть справи. Матвій все заперечував і готовий був «...присягою тєлєсною ωтвестися...». Перед судом він заявив, що Гречаник запросив його на вечерю, що останній підтвердив. Далі судді допитали жінку Гречаника, але вона звинувачення єврея відкинула і готова була на цьому присягнути. Суд, зваживши всі доводи, визнав Матвія невинним і вільним «от тои помови», а рівно ж «...и жону помєнного Грєчаника при уцтивости заховуєм» [67].

Не так добре закінчилося інше звинувачення у подружній зраді. У липні 1609 р. до козлинського міського уряду звернувся міщанин Лаврин Юсченя зі скаргою на свою тещу Янкову, яка не завадила відходу від нього дружини. Остання, зрадивши йому з рохманівським міщанином Гарасимом, втекла. Ображений Лаврин перед судом заявив: «...А иж жона моя на цужолоство вдала тєды я для тыи причины єє вѣчными часы сє вырикам и за жону єє мѣт нє хочу, зоставуючи собѣ с тєщєю своєю ω то право волнє ω шкоды своє...» [68]. І в першому, і в другому випадку суд з належною увагою поставився до звинувачень у подружній зраді, обстоюючи суспільну мораль.

Значна частина записів у козлинській книзі стосується цивільних справ: виконання договірних зобов'язань, укладення договорів позики, застави. У міській книзі містяться записи про визнання боргу, терміни і умови його повернення, відбирання будинків за борг тощо. Такі суперечки були предметом судового розгляду. Зазвичай, кредитор з'являвся до суду і заявляв, що хтось з міщан заборгував йому певну суму. Так, у червні 1609 р. лантвійт Матвій заявив, що Максим Пийка винен йому 4 копи грошів литовських. Останній це визнав і його було зобов'язано у двотижневий термін віддати гроші [69]. Кількома днями пізніше десятник Зенко скаржився на Тимка Заворотного, що той завинив йому 4 копи і 3 гроші литовські. Тимко визнав: «...иж му так вєлє винєн». Уряд зобов'язав боржника за два тижні повернути борг [70]. Інколи йшлося про досить незначні суми. У грудні 1629 р. Деско Горбаченя заявив, що Янко Скрипка винен йому один злотий, що останній і підтвердив. Уряд постановив віддати борг і за тиждень оплатити «виклад правний» (судовий видаток) у сумі 5 грошів і 2 пенязів [71]. Подекуди у рішеннях суду оговорювалося, що борг потрібно віддати готівкою, а не речами («фантами») [72]. З окремих позовів стає зрозуміло, що боржники давали розписки на взяті у борг гроші чи речі/товари. У липні 1608 р. єврей Урем перед судом визнав, що «...мєл мамрам на Андрия Бєрку и на Фєдка Камєнєцкого на чотири бочки дюгтю...» [73]. Серед боржників згадуються і священики. У жовтні 1609 р. Ян Крогулецький скаржився на священика Григорія Якимовича, який заборгував йому 5,5 злотого. Суд зобов'язав священика віддати борг за два тижні [74].

Траплялося, що суд встановлював «дорожню карту» віддачі боргу, тобто здійснював розстрочку боргу. Так було в листопаді 1609 р., коли єврей Юрій заніс скаргу на Яцка Листопада винного йому 3,5 копи грошів. Суд постановив, щоб за два тижні Яцко повернув 1,5 копи грошів, ще 1 копу грошів – на Різдво Христове, і ще 1 копу «...ω масниці». У разі невчасного віддавання грошів, єврей має право взяти фільварок Яцка і тримати його до повного повернення суми [75].

У травні 1608 р. єврей Урем заявив, що міщанка Опарба Гаска Максимова заборгувала йому 8 кіп грошів і державця Миколай Микитський наклав, з подачі міського уряду, арешт на земельну ділянку боржниці. Тепер суд дозволив єврею цю землю використовувати (засіяти і зібрати врожай) до часу віддачі боргу [76].

Заборгованість міщан приховувала в собі небезпеку втрати житла, що передбачали норми магдебурзького права [77]. У листопаді 1610 р.

єврей Абрам Сахарович скаржився на міщанина Яцка, який заборгував йому 1,5 копи грошів, а віддати не мав чим. Яцко погодився, щоб продали його будинок, що і було зроблено. Оцінили житло в 3,5 копи грошів литовських і зобов'язали єврея повернути різницю [78]. Аналогічна ситуація була в листопаді 1609 р. Єврей Ярухом заявив, що Собко Козоріз заборгував йому 2 копи 20 грошів, але не має чим платити. Собко погодився віддати свій будинок, який оцінили в 3 копи 20 грошів. Суд установив термін на виселення з дому – 4 тижні [79]. Подібним чином втратив будинок Яцко Листопад, який заборгував єврею Абраму Сахаровичу 6 кіп грошів (будинок оцінили в 7 кіп 20 грошів) [80]. Той же Абрам Сахарович у квітні 1608 р. заявив, що Саско Старинка винен йому пів копи грошей і тепер є хворий, а тому просив «...абы то*т* дол*г*ъ на дому и на ма*є*т*н*ости *є*го шацова*н* бы*л* и прошу абы ар*є*штъ мо*и* перши*и* бы*л*. Мы уря*д* по*з*волили *є*смо того и пр*є*з со*ц*кого росказали ар*є*штова*т*...» [81]. Інший єврей Ярохом у квітні 1608 р. заявив, що Іван Гуринович перед смертю зізнався перед лавниками, що винен йому 5 кіп грошів «...и стави*л* в заплату до*м*». Тепер, коли він помер, Ярохом вимагає оцінити будинок. Це було зроблено і оцінено в 5,5 кіп грошів. Дім передали єврею «в мо*ц* и *в* д*є*ржа*н**є*, во*л*но *є*му буд*є*т то*т* до*м* и прода*т*...» [82].

Зафіксовано в козлинській міській книзі випадок ув'язнення боржника. Федка Каменецького, який не розрахувався з євреєм Уремом вирішили «... до в*є*з*є**н*я посади*т*, с которого в*є*з*є**н*я ма*є*т а*ж* поруку по соби да*т* по готовы*х* грошох...» [83].

Невчасна сплата грошей за куплений будинок могла закінчитись виселенням з нього. Так було у листопаді 1603 р. в Козлині, коли на міщанина Собка скаржився Андрій, який продав йому свій будинок за 6 кіп грошей, але Собко за домовленістю дав лише розписку, а гроші повинен був заплатити на день св. Михайла, однак слова не дотримав і суд, побачивши цю розписку, зобов'язав його у двотижневий термін виселитися [84].

Важливу роль під час продажу будинку відігравала дружина, яка могла не дозволити / заборонити трансакцію. Так сталося в жовтні 1608 р. коли Максим Курилович перед міським урядом заявив, що продав Івану Ничипоровичу свій будинок і взяв завдаток, але проти виступила його дружина, яка хотіла повернути завдаток, позаяк «...кгды ж*є*-*м* бы*л* прода*л* бе*з* видомости и бе*з* по*з*вол*є**н*я *є*и». На це уряд відреагував таким рішенням: «...поради*в*шися собою и порозуми*в*шися право*м* посполиты*м* и*ж* *є*щ*є* зда*н*я ани записова*н*я до кни*г* н*є* было такъ ж*є* *є*щ*є* во*д*лу*г* права да*в*нос*т* н*є* за*ш*ла наказали *є*смо абы Ива*н* задатокъ сво*и* взя*л* а Макъсиму тую халупу в*є*рну*л*...» і далі час на виселення шість тижнів. Окрім того, поклали між міщанами «заруку» – на уряд міський копу грошей і на княжий двір три копи [85].

На сторінках козлинської міської книги відображені перипетії сімейного життя міщан, яке не завжди було щасливим, і якщо воно давало тріщину, інколи доходило до розлучення. Цей факт старалися юридично зафіксувати. У вересні 1609 р. козлинський міщанин Мартин перед міським урядом заявив, що Максим «зло*т*никъ» взяв собі за дружину Галжбиту Мартинову, однак жити з нею не захотів і залишив її. Мартин обіцяв, що Максим до неї не повернеться і Галжбита може бути вільною. У випадку, якщо б Максим передумав і захотів мати її за дружину, то він зобов'язується «...*є**и* заступити и што бы на то*м* шкодовала шкоду нагородити...» [86]. Не склалося сімейне життя у «міжміської сім'ї» Прокопа з Рівного і Зінки з Козлина – «н*є* хот*є*чи м*є*жи с*є*б*є* м*є*шка*т*». Зінка хворіла і два роки була у батьків. Бачачи, що діла не буде, батьки молодих вирішили у липні укласти угоду, при якій з обох сторін були довірені особи – «а та*к* доброво*л**н**є* ани промушоны дали соб*є* руки Проко*п* и Зѣнъка жона *є**г**о* вла*с*ная и во*л*ны*м* ѡдно ѡ*д*но*г**о* м*є*нили в*є*чними часы...» При цьому узгодили, щоб батько молодої «...выкладъ правны*и* в*є*рну*л*... и золотыхъ ї(10) пороховавши выкла*д* слушны*и* и до то*г**о* т*є**ж* жад*є**н* з нихъ н*є* маю*т* спозыва*т* до жадно*г**о* уряду...» [87].

Козлинська міська книга містить відомості про опікунство. У тогочасних важких обставинах життя нерідко траплялося, що діти залишалися сиротами і дбали про них опікуни. На них лежав цілий ряд обов'язків, чітко визначених у нормах магдебурзького права [88]. Звіт про опіку складали не лише самі опікуни, але, як свідчать джерела, і їхні діти. Козлинський міщанин Іван Маско був опікуном дітям Гринюка, син якого Колюшко видав квит про відсутність претензій дітям Івана Маска, а вони, своєю

чергою, засвідчили це перед міським урядом: «...отєц нашъ дал личбу с того ѡпєкунства дѣтєм Гринюковим, на що Калюшко Гринюкович и квит дал нам жє я вас квитую и волными чиню вєчными часы...» [89].

Відомості аналізованої книги дають унікальну можливість бодай пунктиром відтворити стадії судового розгляду в цивільних спорах. Перш за все процес починався із звернення скаржника, був відкритим, рівним, змагальним (кондратикторійним) і носив доказовий характер. Важливе значення у судовому процесі мала присяга, що особливо підкреслено в «Artykułach…» Б. Ґроїцького [90]. Зазвичай, присяга виголошувалася в церкві, про що свідчить такий документ. У листопаді 1603 р. козлинська міщанка Яцкова Кайдашиха перед судом заявила «...наказали были присєгу Ивашку Тишковичу на том, якобы єму от мєнє за сукъман заплаты сто грошеи нє дошло. Тєды присягат нє пошол, алє ани забожитися... крыж на соби казал положит. А такъ я яко-м єму заплатила и нє винна, то-м у цєркви пєрєд людми учинила и дал ми покои...» [91]. Цікавим є вислів про те, що певним еквівалентом присязі було «забожитися».

Матеріали книги подають широкий спектр проблем з якими міщани зверталися до суду. Більшість з цих справ так чи інакше відображені в нормах магдебурзького права, найперше в «Artykułach...» та «Porządku...» Б. Ґроїцького і в Литовських статутах, хоча лише зрідка в актах вказувалися конкретні статті як приписів магдебурзького права, так і Литовських статутів, здебільшого такий поклик був огульним, але найчастіше судове рішення взагалі не обтяжувалося вказівкою джерела, на якому воно базувалося. Окрім приписів магдебурзького права та артикулів Литовських статутів, у міському судочинстві застосовувалися ще й звичаєві норми, про що сигналізували дослідники [92]. Неодноразово в міській книзі Козлина згадується т. зв. «ставлення шапки» [93] як різновид заруки, покликаної до життя в момент суперечки між стороною поводовою і позваною, коли одна зі сторін заперечувала твердження іншої [94]. У листопаді 1608 р. Андрій Трохимович скаржився на олеського єврея Аврама на порушення домовленості, за якою останній мав купити у згаданого міщанина горілку вартістю 1 гріш за кварту. Перед судом в особі війта та лейтвійта єврей визнав домовленість, але заявив, що до горілки «…мял ми котлов дат на пєрєгнанє тои горилки на ѡквиту». Андрій Трохимович заперечив це, а свідків у єврея не виявилося. Тоді «…Андрии приставил шапку на довод, а жид приставит не хотил» [95]. У грудні 1608 р. козлинський швець Петро скаржився на свого учня Селівона, за те, що, взявши у сина Криштофа ремонтувати боти, залишив його. Селівон заперечив це і тоді «…Пєтръ приставил шапку до сына Крыштопова с пол золотого, хотячи то показат жє нє єму дано до рукъ алє Сєливону. Свитокъ, сын Крыштопов вызнал жє боты дал для направованя Сєливону учню єго. Наказали єсмо абы Сєливон боты заплатил за дви нєдили, што соби Пєтрикъ дал записати» [96].

Використовувалося «ставлення шапки» у суді і при розгляді справ про побиття. Так, у грудні 1608 р. козлинський міщанин Іван Литвин скаржився на Левка за побиття, однак останній це заперечував. Тоді «…Иван доводячи збитя своєго ставил шапку до свитка Матфия доґтяра, которыи под сумнєнєм сознал жє єго кгды крикъ почув пошед до дому Лєвкова и нашов двєри защиплєны, а кгды ѡтчинив Иван з ызбы вышов, нарєкаючи на Лєвка. А такъ мы уряд за тым доводом наказали єсмо абы Левко Ивана водлуг стану навєзал сто грошеи» [97].

При судовому розгляді боргових справ теж зафіксовано «ставлення шапки». У липні 1607 р. козлинський кушнір Давид скаржився на шинкаря Пархома, який не заплатив йому за «роблєня» кожуха 25 грошів литовських. На це шинкар відповів: «… я єму за роботу заплатил водлуг постановєня, то єст выпил у мєнє пол цєбра пива, до чого ся Давид и сам призная. А такъ мы уряд на том ѡстатокъ заплаты пытали: «єсли бы на то мєли довод». Пархом ставил шапку на довод, хотячи показат жє заплатил. Корния, которыи свитокъ кгды был пытан повидил под сумнинєм жє я ѡ том нє вим и ни было-м при том. А такъ мы уряд за тым нєдостатєчным доводом наказали єсмо абы Пархом Давиду грошєи пєтнадцєт заплатил, а выкладу грошєи чотыры» [98].

Цікавим був один із способів виконання судового рішення, так званий «грабіж», як вид компенсації за невиконані договірні зобов'язання однієї із сторін. У липні 1607 р. Ждан Мордаш з с. Великий Житин скаржився на козлинського міщанина Ілляша, який взяв у нього шкіру для

пошиття двох пар ботів, але виготовив лише одну. Суд постановив, щоб Ілляш заплатив селянину за невиконану роботу 20 грошів литовських – «… а и*ж* нє ми*л* чи*м* заплати*т* росказали єсмо абы бы*л* пограб*єн*». Конфіскували у нього «ло*ж*никъ», який лавники оцінили в 35 грошів. Різницю 15 грошів мав компенсувати селянин, але Ілля, «будучи упо*р*ны*м* пош*єд* про*ч* и доплаты о*т* нєго не хоти*л*» [99].

Підсумовуючи викладене вище, можна стверджувати про велике значення частково уцілілої козлинської міської книги, яка засвідчує досить високу правосвідомість козлинських міщан та дає змогу оцінити міське суспільство, так би мовити, з «середини». Дані книги свідчать про те, що норми магдебурзького права застосовувалися у місті спрощено: не було реального розподілу між радою і лавою, у судочинстві, окрім магдебурзького права, застосовувалися норми Литовських статутів і звичаєвого права, судові покарання загалом були м'якими і в основному грошовими. Матеріали книги містять важливі відомості про різноманітні угоди поміж міщанами, вартість будинків, землі тощо. У той же час можна висловити великий жаль з приводу малочисельності збережених міських книг для Волині, кількість яких, як кажуть у таких випадках, можна порахувати на пальцях однієї руки.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІА України у Києві), ф. 25, оп. 1, спр. 22, арк. 78 зв.

2. Bibłioteka Zakładu Narodowego we Wrocławiu im. Ossolińskich. Oddiał rękopisòw (далі – BZNO. OR). – Rkps. №3669/II-k. 174 v.

3. ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 633.

4. Там само, спр. 38, арк. 588 зв. – 589; 714–714 зв.; спр. 39, арк. 189–192 зв.; спр. 44, арк. 430 зв. – 431; спр. 201, арк. 287 зв. – 288.

5. Zròdła zdiejowe. – Warszawa, 1889. T. 19. – S. 41; 109. Статус Козлина у поборовому реєстрі 1577 р. окреслено як село, а в 1583 р. статус поселення прямо не названий, але з контексту можна зробити висновок про сільський його статус (очевидно ще за інерцією поселення назвали селом).

6. Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження – К., 1971. – С. 129.

7. Архив Юго Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі – Архив ЮЗР). – К., 1909. – Ч. 8. – Т. 3. – С. 349 – 352.

8. Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. – К., 2012. – С. 1252.

9. ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 53, арк. 303 зв. – 305 зв.

10. Там само, спр. 103, арк. 175 – 176.

11. Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 117, арк. 82 зв. – 86 зв.

12. Там само, спр. 170, арк. 413 зв. – 414. У місті подимний податок сплатили з 219 будинків.

13. Оцінку інвентаря див.: Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року). Переклад, упорядкування і передмова Ірини Ворончук. – Київ; Старокостянтинів, 2001. – С. 3–137.

14. Wròblewska G. Kilka uwag w sprawie lokowania miast // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. – 1972. – T. 17. – Z. 4. – S. 252.

15. У 1632 р. у місті згадується лише 5 єврейських будинків, а у 1635 р – 12. Див.: ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 184, арк. 396; спр. 195, арк. 637 зв.

16. BZNO.OR. – Rkps. 3669/II – K. 175– 180 v.

17. Ibid. – K. 174.

18. Biblioteka Polskej Akademii Nauk w Krakowie. – Oddział rękopisòw (далі – BPAN.OR.). Sygn. 262.

19. Słownik Geograficzny Kròlestwa Polskiego. – Warszawa, 1880. – T. 1. – S. 883.

20. BPAN.OR. – Sygn. 262. – K. – 14. При розгляді однієї із справ зазначено, що лентвійт, бурмистри, і лавники / присяжні засідають при ньому. – Ibid. – K. 15 v.

21. Ibid. – K. 25 v.

22. Ibid. – K. 3.

23. Ibid. K. 1 – 2 v.

24. Ibid. – K. 67 v.

25. Ibid. – K. 14 v. – 15 v., 16.

26. Ibid. – K. 13 – 56, 75 v.

27. Ibid. – K.18, 28 v., 87, 103 v.

28. Ibid. – Sygn. 262. – K. 18, 33 v. У луцькій гродській книзі за 1636 р. згадується війт Габріель Груша (ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 201, арк. 287–288. Він же у 1646 р. названий адміністратором волинських маєтків Я. Замойського. (Там само. –

Спр. 248, арк. 846 зв. – 849 зв.). Ще кілька разів він фігурує на сторінках актових книг у судових спорах:1640 р. (спр. 223, арк. 456 зв. – 459, 458.); 1643 р. (спр. 235, арк. 726 – 727 зв.); 1646 р (спр. 252, арк. 46 зв. – 49.).

29. Ibid.– Sygn. 262. – K. 100 – 100 v.

30. Ibid. – Sygn. 262. – K.40 v.; 74. У березні 1609 р. І. Малоїдович уже « писар старии» – Ibid. – K. 86.

31. Ibid. – K. 30.

32. Ibid. – K. 90 v.; 97 v.; 101 v.

33. Ibid. – K. 51 v.

34. Ibid. – K. 109 v.

35. Ibid. –K.11, 12 v

36. Ibid. – K. 67

37. Ibid. – K. 70 v.

38. Ibid. – K. 68 v.

39. Ibid. – K. 44 v. – 45.

40. Ibid. – K. 74.

41. Ibid. – K. 22.

42. Ibid. – K. 34 v.

43. Ibid. – K. 43. Див . також: K. 44 v.,45, 46; 52 v.; 96 v.; 108; 110.

44. Ibid. – K. 57.

45. Ibid. – K. 2 v.

46. Ibid. – K. 5. Див. також: K. 26; 41; 51; 54 v., 55; 63v.; 69 – 70; 80 v.; 104 – 105.

47. Ibid. – K. 77. Див. також: K. 91.

48. Ibid. – K. 50. Про місце і роль ката в містах ширше див.: Z a r e m s k a H. Niegodne rzemiosło. Kat w społeczeństwie Polski XIV–XVI w. – Warszawa, 1986; див. також: Історія європейської ментальності / за ред. Петера Дінцельбахера. – Львів, 2004.– С. 586 – 587.

49. G r o i c k i B. Postępek sądów około karania na gardle. – Warszawa, 1954. – S. 105– 108.

50. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т.— Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса, 2003. – С. 192 – 193.

51. BPAN. OR. – Sygn. 262. – K. 105 v. Див.: Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. – Кн. 1. – Одеса, 2004. – С. 589.

52. BPAN. OR. – Sygn. 262. – K. 61 v.

53. Ibid. – K. 3.

54. Ibid. –K. 26.

55. Ibid. – K 69 v. – 70.

56. Ibid. – K. 104.

57. Ibid.

58. Ibid. – K. 96 v. Відомі випадки, коли суд заборонив одному або обом учасникам процесу застосувати «похвали» під загрозою штрафу. Див.: Ibidem. – K. 26 (травень 1610 р.).

59. Ibid. – K. 97.

60. Ibid. – K. 97 v.

61. Ibid. – K. 77.

62. Ibid. – K. 6–6 v.

63. Ibid. – K. 91.

64. Ibid. – Sygn. 262. – K. 94 v.

65. Ibid. – K. 68.

66. G r o i c k i B. Porządek sądów... – S. 205 –206.

67. BPAN. OR. – Sygn. 262 – K. 13 – 13 v.

68. Ibid. – K. 97 v.

69. Ibid. – K. 95.

70. Ibid. – K. 96 v.

71. Ibid. – K. 110. Див. також: K. 44v., 108.

72. Ibid. – Sygn. 262. – K. 45.

73. Ibid. – K. 56.

74. Ibid. – K. 103 v.

75. Ibid. – K. 108.

76. Ibid. – K. 46.

77. G r o i c k i B. Porządek sądów... – S. 107.

78. BPAN. OR. – Sygn. 262. – K. 109.

79. Ibid. – Sygn. 262. – K. 41 v.

80. Ibid.

81. Ibid. – K. 42.

82. Ibid.

83. Ibid. – K. 57. Таку норму передбачали приписи магдебурзького прав. Див.: G r o i c k i B. Porządek sądów... – S. 107.

84. BPAN. OR. – K. 8.

85. Ibid. – K. 73 v. Незважаючи на домінуючу роль чоловіка у сім'ї, жінка користувалася досить значними правами. Див.: Głowacka-Pańczyńska A. Kobieta w małych miastach Wielkopolski w drugiej połowie XVI i w XVII wieku. – Warszawa, 2010. – S. 40 – 44.

86. BPAN. OR. – K. 17.

87. Ibid. – K. 27 v.

88. G r o i c k i B. Artykuły prawa majdeburskiego. – S. 50 – 53.

89. BPAN. OR. – Sygn. 262. – K. 21 v.

90. G r o i c k i B. Artykuły prawa majdeburskiego. – S. 29.

91. BPAN. OR. – Sygn. 262. – K. 7 v. – 8.

92. Łysiak L. Recenzja // Kwartalnik Historyczny. – 1973. – Nr 1. – S. 128; Kulejewska-Topolska Z. Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII w. – Poznań, 1964. – S. 64; 116; 157; Тарановський Ф. В. Обзор памятников магдебургского права западнорусских городов литовской эпохи. – Варшава, 1897. – С. 11.

93. Словник староукраїнської мови дає таке пояснення цього вислову: «…судова запорука у вигляді грошової застави, покладеної в шапку, яка зберігалася у сторонніх людей до рішення суду, після чого застава того, хто програв, переходила в казну, суддям або тим, хто виграв справу». – Словник староукраїнської мови XIV - XV ст. – К., 1978. – Т. 2. – С. 554. Kulisiewicz W. Zaruka (vadium) w prawie litewskim XV–XVII wieku. – Warszawa, 1993.

94. Kulisiewicz W. Zaruka (vadium) w prawie litewskim XV – XVII wieku. – Warszawa, 1993. – S. 21.

95. BPAN. OR. – Sygn. 262. – K. 76.

96. Ibid. – K. 80.

97. Ibid. – K. 80 v.

98. Ibid. – K. 60 – 60 v.

99. Ibid. – K. 56.

Андрей Заяц

Волынский городок Козлин в свете городской книги начала XVII века

В статье анализируется становление и развитие волынского городка Козлин. Определено собственников поселения и их влияние на формирование городского центра. Благодаря сохранившейся городской книге удалось исследовать проблемы городского управления и самоуправления, персональний состав городских урядников, имущественные операции мещан, а также особенности судопроизводства.

Ключевые слова: *Козлин, горожане, городское управление, судопроизводство.*

Andriy Zayats

The of Kozlyn in the light of the early 17th century town book

The article deals with analysis of the formation and development of the Volhynian town of Kozlyn. It shows who were the owners of the city and shows their impact on the urban development of Kozlyn. The extant records of this book allow us to reconstruct the municipal administration and self-government in Kozlyn, the personal composition of town officials, property transactions of burghers and the particularity of its legal proceedings.

Key words: *Kozlyn, burghers, municipal administration, legal proceedings.*

УДК 94(477.82-2)"1836/1837":323.269.6

Василь Денисюк (м. Луцьк)

Історія одного соціального конфлікту. Боротьба мешканців Каменя-Каширського з графом В. Красицьким в 1836–1837 рр.

Стаття присвячена дослідженню боротьби мешканців містечка Камінь-Каширський в 1836–1837 рр. Визначено головні причини, передумови, учасників акту непокори, особливості та закономірності цього виступу, діяльність місцевої влади з метою стабілізації ситуації та відновлення порядку, а також наслідки конфлікту. Проаналізовано зв'язок цієї боротьби з протестами міщан сусідніх містечок.

Ключові слова: *соціальний протест, бунт, громада, скарга, міщани, поміщик, російська влада.*

Етнічна самоідентифікація українців на Волині була тісно пов'язаною з конфесійною та соціальною в першій половині XIX ст. Це було зумовлено комплексом чинників, зокрема специфічною структурою суспільства Волині. Конфлікти побутового, міжконфесійного та міжетнічного співіснування соціоетнічних груп населення були тісно переплетені і взаємообумовлені. Дослідження боротьби представників непривілейованих станів зі шляхтою дозволяє повноцінніше уявити та реконструювати елементи суспільства Волинської губернії зазначеного періоду, зокрема етногенезис, міжконфесійні взаємини, розвиток чиновницької структури, економічне і соціальне становище польського нобілітету і українського селянства та ін.

Найбільшим авторитетом з історії Волині XIX ст. користуються роботи Д. Бовуа [1]. До категорії концептуальних робіт, присвячених цій же темі, відноситься також праця Б. Гудя [2]. Вузькоспеціалізованим проблемам історичного розвитку міст та містечок на Волині присвячено серію досліджень О. Карліної [3]. Окремі дотичні проблеми вивчали О. Крижановська [4], А. Баранович [5], А. Зінченко [6].

Структурним феноменом Волині в складі Російської імперії була відсутність великих міст і переважання невеликих містечок – один з елементів спадку Речі Посполитої. Містами називали тільки ті населені пункти, які були повітовими або губернськими центрами, а всі інші типи міських поселень – містечками. У судовому відношенні їх прирівнювали до сільських поселень [7].

Велика частина цих містечок були приватними володіннями. Так, шість із дванадцяти повітових центрів перебували у приватній власності: Дубно, Ізяслав, Овруч, Острог, Рівне, Старокостянтинів. Вони підлягали викупу державою, проте це так і не було реалізовано [8]. Містечка мали органи місцевого самоуправління. Магістрат обирали міщани і затверджувала влада. Управляли усіма повітовими містами та деякими містечками відповідно до норм магдебурзького права. Поряд з християнами тут існували іудейські (єврейські) громади [9]. Проте загалом спосіб життя міщан слабо відрізнявся від селянського. Їхнім основним заняттям було землеробство, а залежність від поміщика практично прирівнювала їх статус до селянина-кріпака.

Згідно з даними, що були надані 20 квітня 1822 р. волинському губернатору В. Гіжицькому, станом на 1811 р. у губернії нараховувалося 9 837 міщан-християн і 22 344 міщан-євреїв [10]. За ревізією 1851 р., у губернії було 95 262 міщан, з них 12 755 – християн, 82 507 – євреїв [11]. Таким чином, міщани-християни складали малу частину населення Волинської губернії. Тим не менш, їхня роль в захисті своїх прав у боротьбі з поміщиками, які намагалися прирівняти міщан до кріпосних селян, була досить помітною. Досить часто саме в містечках зароджувалися виступи проти місцевих поміщиків. Такі бунти могли охоплювати кілька сусідніх сіл.

Розмірковуючи над підґрунтям виникнення конфліктів між мешканцями окремих містечок та їхніми власниками, варто відмітити, що у

період 30–50-х рр. XIX ст. багато поміщицьких господарств було в стані занепаду. Поширеними стали позики під заставу нерухомого майна. Станом на середину 50-х років XIX ст. близько 25% поміщицьких господарств Волині були заставлені та перезаставлені. За свідченнями сучасників, пишнота та багатство поміщиків тільки на перший погляд могли ввести людей в оману. Банкрутство стало типовим явищем [12]. Волинський поміщик Ю. Дунін-Карвіцький згадував, що негативно впливали на економічне становище краю також матеріальні затрати поміщиків, що перевищували прибутки від їхніх маєтків. Погіршення матеріального становища поміщики намагалися компенсувати завдяки посиленню соціального визиску селян. Вони забирали у селян хутори, млини, земельні ділянки, які перевищували норму, забороняли селянам відлучатися з села на заробітки. У результаті, «народ став швидко біднішати» [13]. Чиновник з особливих доручень при київському генерал-губернаторові майор Позняк рапортував Д. Бібікову в 1848 р., що всі поміщики «поховалися по своїх помістях» і без крайньої потреби не виїжджають [14].

З особливим становищем містечок пов'язано досить багато конфліктних ситуацій першої половини XIX ст. Чимало судових справ, порушених у кінці другого – на початку третього десятиліття XIX ст., засвідчили спроби міщанських громад отримати затвердження їхнього попереднього особливого становища. Це було зумовлене тим, що такі містечка заключали «особливу угоду» з новим власником у кінці XVIII ст. Коли ж той продавав містечко іншому поміщику, старі звичаї та традиції, не затверджені юридично, не збігалися з новими вимогами власників, що трактували міщан як кріпосних. Зокрема можна виділити такі конфлікти міщан міста Дубно, містечок Чорногородка [15], Каменя-Каширського [16] Ковельського повіту, Троянівки, Лишнівки [17] та Чарторийська [18] Луцького повіту.

Станом на 30-ті роки XIX ст. Камінь-Каширський був невеликим містечком, що перебувало у приватній власності графа В. Красицького. Трохи пізніше, в 1841 р., тут налічувалося 748 «чоловічих душ» [19]. Кілька десятиліть міщани судилися з поміщиком про статус містечка. За словами В. Красицького від 6.04.1837 р., збурення мешканців Каменя-Каширського розпочалися майже 20 років перед тим. Тоді сфальсифіковані документи на привілеї були складені міщанам (як і селянам містечка Несухоїже) дячком Нестором Михалевичем. Керівниками боротьби міщан він назвав Л. Панасюка, Я. Соловея, П. Дмитрика, Петра Сасюка, Макара Занчука. Рішеннями повітової і губернської влади та Сенату в 1827 р. міщанам наказали відробляти барщину та інші повинності [20].

Очевидно, у зв'язку з поновленням боротьби мешканців містечка за свої права, в січні 1836 р. засідатель Ковельського нижнього земського суду Сємашко прибув з повітовим стряпчим в містечко для того, щоб повідомити мешканців про рішення Сенату щодо узаконення їх статусу вотчинних міщан. Воно було зачитане в присутності жителів містечка, але вони відмовилися підписувати документ, який засвідчував би те, що вони ознайомилися з рішенням Сенату. Лідери громади (двоє з них вже брали участь в непокорі поміщику 20 років до того: П. Сасюк і М. Занчук, а також Потап Занчук) закликали міщан не полишати боротьби, аргументуючи це тим, що найближчим часом почнеться новий етап судової тяжби, який може звести нанівець рішення Сенату [21].

Нові збори громади містечка не дали ніяких нових результатів. Більше того, коли представники влади спробували заарештувати лідерів міщан (згаданих П. Сасюка, М. і П. Занчука, а також Степана Климука і Уласа Омелянчука), члени громади чинили спротив. У відповідь, сюди були стягнені війська, зокрема Муромський піхотний полк, завдяки чому і було проведено арешт «підбурювачів» [22].

Виступ міщан був зумовлений кількома причинами: їхньою незгодою щодо присвоєння статусу вотчинних міщан, пов'язаною з цим понаднормовою панщиною, відправленням у рекрути значних селянських господарів, передачею функцій збирача податків стороннім, які зловживали наданою їм владою та здійснювали махінації [23].

Слідство визнало причетність до бунту 42 осіб, хоча, за іншими даними, у заворушеннях взяли участь близько 80 чоловіків та 80 жінок [24]. За свідченнями очевидців, керівна роль відводилася П. Сасюку, П. Занчуку, Давиду Войтусику, Захару Мисику. Зокрема, П. Сасюк кілька разів звертався до міщан після церковних проповідей та на ринку, підбурював їх не відробляти

повинності, аргументуючи це тим, що вони не кріпаки. Також лідери громади закликали міщан бойкотувати обов'язки, коли ті прямували у помістя Красицьких [25]. Варто відмітити, що П. Сасюк та М. Занчук були єдині, хто повністю відмовився відробляти повинності. Це тривало роками. Ще в 1829 р. повітовий стряпчий Щербак писав особисто до них, нагадуючи, що вони повинні це робити як і усі інші [26].

Крім того, вони, очевидно, організували приїзд до Каменя-Каширського досвідченого в таких питаннях любомльського міщанина Якова Сушкевича. Під час подібного виступу мешканців Любомля, які теж домагалися повернення їм статусу вільних міщан на початку XIX ст., він був бургомістром. Я. Сушкевич на чолі окремої делегації навіть їздив у Варшаву до цесаревича Костянтина для захисту прав містечка. Це була освічена людина, вона добре знала історію містечка. Управитель Любомльського маєтку називав його та ще трьох людей (всі чотири були бургомістрами) «бунтівниками», які підбурювали всіх інших міщан до виступу. Їхня боротьба завершилася успішно (указ Сенату від 30 жовтня 1808 р.). Міщани Любомля продовжували обирати бургомістрів та брали участь у виборах магістрату м. Володимир [27]. Коли Я. Сушкевич прибув в Камінь-Каширський (очевидно, десь в 1836 р.), П. Занчук та Д. Войтусик переховували його та збирали кошти з міщан на продовження боротьби [28].

Було також доведено причетність до боротьби мешканців містечка іконописця Васютинського. За свідченнями місцевого пароха, коли він працював над розписом церкви в сусідньому селі Полиці, до нього приїжджали П. Сасюк, П. Занчук та Я. Сушкевич.

За допомогою Васютинського Я. Сушкевич написав «прохання» (у трьох екземплярах, адресованих імператору, Ковельському повітовому земському суду та повітовому стряпчому). Його структура та оформлення свідчать про високий рівень освіченості автора. У «проханні» обґрунтовувалося право міщан на волю. Автор виводив це право з історичних передумов (зокрема, було детально описано надання містечку магдебурзького права в 1442 р. та подальшу еволюцію його правового стану) та теоретичних аксіом (на зразок «міста та містечка приймають заснування своє тільки по Найвищому дозволу коронованих осіб із запрошенням вільних людей з різних місць і відведенням для них потрібної кількості землі»). Підсумовуючи написане, автор просив імператора позбавити міщан Каменя-Каширського від утисків графа Красицького та перевести їх в статус державних селян, як це було зроблено з мешканцями сусідніх Ратна, Вижви, Міхновки Ковельського повіту. Документ був підписаний П. Сасюком, Н. Занчуком, З. Мисиком та д. Войтусиком [29].

Варто відмітити, що це письмове «прохання» непокоїло представників влади найбільше. Пошуку усіх його копій та визначенню його автора було надано найвищий пріоритет в роботі суду по цій справі [30]. Очевидно, написання такого документу, як і спроба міщан боротися за свої права легальним шляхом (за допомогою скарг в повітовий суд та імператору), є закономірним наслідком впливу змагань любомльських міщан за кілька десятиліть до того і свідомим вибором мешканців Каменя-Каширського. Для прикладу, подібний бунт міщан Троянівки та Лишнівки Луцького повіту в 1842–1844 рр. мав характер збройного виступу громади без будь-яких легальних спроб домогтися поставленої цілі [31].

У виступі міщан містечка Камінь-Каширський Я. Сушкевич відіграв неоднозначну роль. Спочатку він допоміг міщанам підготувати виступ, а також скласти «прохання» [32]. Крім того, він написав листа своєму «покровителю» І. Биковському, в Санкт-Петербург, у якому просив надати допомогу міщанам [33]. Проте пізніше попередив В. Красицького про підготовку бунту. Коли ж владу адміністрації було відновлено за допомогою військ, а слідство почав вести спеціально створений Військовий суд, Я. Сушкевич відмовився від своїх попередніх свідчень про непричетність до виступу селян [34].

У середині березня 1837 р. відносини між представниками маєткової адміністрації та міщанами загострилися. Одночасно 16.03.1837 р. репрезентанти громади (у довіреності, складеній ще 13.02.1837 р., міщани надавали право представляти їхні інтереси П. Сасюку, П. Занчуку, З. Мисику та Д. Войтусику) та управитель Камінь-Каширського ключа уповноважений В. Красицького С. Володзько приїхали до повітового центру, де окремо склали два «прохання» владі. Мешканці містечка просили владу захистити їх від утисків та образ поміщика, заборонити йому

втручатися в справи збирання податків та «рекрутських грошей». Натомість С. Володзько констатував, що незважаючи на рішення Сенату від 5.12.1835 р. про визнання вотчинними міщанами В. Красицького жителів Каменя-Каширського, вони і надалі намагаються змінити своє становище. Він згадав про написання ними «прохання» імператору, автором якого був Я. Сушкевич [35].

Черговий акт непокори, який переріс у відкритий бунт відбувся 19–20.03.1837 р. Приводом до цього стало рішення В. Красицького переселити двох лідерів громади П. Сасюка та П. Занчука, попередньо заарештованих (їх утримували не в Камінь-Каширському), в інше своє помістя в сусідній Гродненській губернії, що і було заплановано на 19.03.1837 р. Проте міщани великою юрбою (приблизно 80 чоловіків та 80 жінок) відбили в слуг поміщика майно арештантів, яке без їхньої присутності складали на вози, та попрямували спочатку до двору В. Красицького, де викрикували: «Або ми загинемо, або ви кінець-вкінець!». Після того бунтівники попрямували до головного управителя С. Володзька, а потім – до економа Мислинського. За словами Мислинського, міщани зайняли помістя, вимагали в нього якісь документи [36]. За рапортом згаданого С. Володзька від 22.03.1837 р., після того вони попрямували в с. Нуйно, де, як прогнозувалося, повинні були вести чотирьох арештованих лідерів громади. Там вони відбили їх у місцевих селян, які, очевидно, використовувалися поміщиками для конвоювання в Ковель. Повернувшись в Камінь-Каширський, частина бунтівників попрямувала в корчму, інші – розійшлися по домівках [37].

Очевидно, з боротьбою міщан проти графа Красицького була пов’язана якась боротьба між «групами впливу» у губернії. Я. Сушкевич озброїв представників міщанської громади, які планували їхати в Санкт-Петербург, листом до жителя столиці І. Биковського, де просив його як «патрона» допомоги цим міщанам. Можна припустити, що він займав досить важливе місце в чиновницькій ієрархії, оскільки Я. Сушкевич писав у цьому листі: «…весь Ковельський повіт разом із стряпчим танцюють під дудку Красицького, [а]… все місто Володимир доброзичливе до Вашого Благородія» [38]. Крім того, навіть граф В. Красицький визнав в 1837 р., що тільки завдяки впливу якихось «покровителів» представників міщан було помилувано у 1826 р. після першого етапу затяжної боротьби поміщика з міщанами [39].

Цікаво, що услід за бунтом міщан на В. Красицького посипалися позови сумнівної адекватності. Так, в липні 1838 р. священик православної церкви в сусідньому з Камінь-Каширським селі Ольбля Руська Ф. Харкевич поскаржився, що в 1777 р. (тобто за 61 рік до того) котрийсь з Красицьких відібрав 6 корців церковної і «хатної» землі та сінокосу «на 12 косарів» в урочищі Тихор [40]. 7.09.1842 р. колишній орендатор однієї з частин с. Воєгоща Л. Брожський подав скаргу на графа В. Красицького, в якій вимагав видати його реманент з цього помістя [41]. 9.09.1842 р. поміщик Гродненської губернії А. Несьоловський вимагав у судовому позові від В. Красицького сатисфакції за позику, яку нібито отримав батько відповідача від батька позивача ще в 1807 р. При цьому, як виявилося, вона була закріплена неправильно завіреною письмовою угодою на клаптику паперу [42]. Усі ці претензії не мали ніяких правових підстав для рішення суду на користь позивачів, проте спричиняли проблеми для В. Красицького.

Бунт міщан Камінь-Каширського зумовив значний спад прибутків В. Красицького, через що він змушений був взяти кредит. Проте коли поміщик хотів отримати кредит від державних установ, розпочиналася перевірка його матеріального становища, зокрема помістя. Зазвичай тоді загальновідомими ставали борги, що забезпечувалися конкретними маєтками. Це спричиняло позови від фізичних осіб про повернення їм боргів. Тому закономірною була не тільки відмова дати кредит, але й втрата довіри сусідніх поміщиків. Прикладом є ситуація, у якій опинився граф В. Красицький. У 1841 р. він спробував отримати кредит від Опікунської ради або якоїсь іншої кредитної установи. Проте виявилося, що помістя, які повинні були забезпечувати його кредит, вже мали борги, що перевищували вартість маєтків. Це спричинило відмову влади у наданні позики [43]. Через деякий час до суду були подані позови від інших поміщиків про повернення заборгованих коштів, що призвело до заборони В. Красицькому заключати кредитні угоди, які забезпечували б його помістя [44].

Досить швидко відомими загалу стали величезні борги інших представників Красицьких, які мали спільні або власні помістя в сусідніх з Каменем-Каширським селах. Наприклад, 7.03.1839 р. зі столиці прийшло відношення Опікунської ради Ковельському повітовому суду, з якого простежувалося, що Леон (двоюрідний брат Владислава) Красицький заборгував дворянці Лавринович 4500 руб. і спадкоємцю Боніфація Бистрого 600 руб. Загалом же, Опікунська рада надала кредит Л. Красицькому на суму 193 650 руб. та «понаднормових» – 64 550 руб. [45]. В 1842 р. через ту саму причину було накладено заборону на помістя Рафаеля (брата Владислава) Красицького в селі Гута Кам'яна (нині Гута-Камінська) поблизу Каменя-Каширського [46]. У зв'язку з матеріальними проблемами 1844 р. В. та Р. Красицькі змушені були продати значну частину своїх володінь, зокрема Замалиновський ключ в Кобринському повіті [47].

Владу маєткової адміністрації було відновлено тільки із залученням солдатів Муромського піхотного полку. Указом Волинського губернського правління Ковельському повітовому суду від 29.05.1840 р. було покарано 22 підсудних: усіх було заслано в арештантські роти, а двох з них ще й покарано різками [48].

У виступі міщан Каменя-Каширського були свої лідери: З. Мисик, Д. Войтусик, П. Сасюк, М. і П. Занчуки, С. Климук, У. Омелянчук та В. Гордійчук. З них тільки останній був освіченим (він зміг підписатися під своїми свідченнями). Загалом, кількість безпосередніх учасників коливалася від 42 до 86 чоловіків [49]. Крім того, у виступі взяла участь приблизно така ж кількість їхніх жінок. П. Сасюк та М. Занчук разом з кількома своїми односельцями більше 20 років стояли на чолі боротьби каміньaccount-каширських міщан проти графа Красицького. У результаті, вони були засуджені до арештантських рот. Очевидно, важкими були наслідки для сімей усіх чоловіків, що були засуджені до заслання, як це було у подібному бунті міщан Троянівки та Лишнівки Луцького повіту в 1842–1844 рр. [50].

Вводячи досліджений сюжет в історичний контекст реалій Волинської губернії першої половини XIX ст., варто зауважити, що випадки відкритої непокори серед актів протесту селян були особливо небезпечними для влади та поміщиків [51]. Прагнення свободи у селян та міщан було дуже сильним. Переконання здобути волю підкріплювалися переказами про козаччину та гайдамаччину. Невід'ємною частиною світогляду та психології українського селянина була живучість історичної пам'яті. Подібні виступи живили пам'ять про боротьбу та доповнювали її новими переказами та уявленнями. Польські поміщики сприймали виступи селян як зраду, що було тісно пов'язано з патерналістиною системою уявлень [52].

Висновки. Бунт міщан Каменя-Каширського був зумовлений прагненням мешканців містечка покращити свій соціальний статус та намаганням графа Красицького зберегти Камінь-Каширський у вотчинному володінні. Боротьба міщан тривала близько двох десятиліть, на її чолі стояло кілька людей, які намагалися досягнути поставлену мету переважно законними методами, судячись з поміщиком та апелюючи до вищих інстанцій. Змагання жителів населеного пункту досягли апогею в 1836–1837 рр., коли вони вилилися в акції відкритої непокори. Авторитет поміщика та представників повітової влади був відновлений з допомогою регулярних військ, головних ініціаторів та учасників бунту – покарано шпіцрутенами і засланням в арештантські роти, а усіх інших міщан – закріплено в статусі вотчинних селян. Проте матеріальне становище графа В. Красицького та його родичів, які володіли значними володіннями в регіоні, в результаті цього конфлікту похитнулося, через що вони змушені були продати частину своїх помість.

Джерела та література

1. *Бовуа Д.* Російська влада та польська шляхта в Україні 1793–1830 рр. / Даніель Бовуа; пер. з фр. З. Борисюк; наук. та мов. ред., вст. сл. Н. Яковенко. – Львів: Кальварія, 2007. – 296 с.

2. *Гудь Б.* Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект / Богдан Гудь. – Х.: Акта, 2011. – 472 с.

3. *Карліна О.* Конфлікт між традиціями міського самоврядування і системою місцевого самоуправління на Волині наприкінці XVIII – перших десятиліттях XIX ст. / Оксана Карліна // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 7. – С. 280–289; *Карліна О.* Організація міського управління в «заштатних» містечках Правобережної України в першій половині

XIX ст. (за матеріалами Олики Волин. обл.) / О. Карліна // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2007. – № 1: Іст. науки. – С. 170–175; *Карліна О.* Соціокультурний портрет волинського містечка першої половини XIX ст. (за матеріалами Олицької ратуші) / Оксана Карліна // Наук. зап. Т. 19. Кн. 1 / Ін.-т археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – С. 492–504; *Карліна О.* Типологія міських населених пунктів Волинської губернії наприкінці XVIII – середини XIX ст. / Оксана Карліна // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Історія сіл і міст Західного Полісся. Маневиччина: матеріали XIII Волин. наук. іст.-краєзн. конф. / Манев. краєзн. музей, Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки, Волин. обл. т-во краєзнавців ; упоряд. Г. Бондаренко [та ін.]. – Луцьк, 2004. – С. 34–39; *Карліна О.* Функціонування канцелярій магістратів Волинської губернії в першій половині XIX ст.: джерелознавчий аспект / Оксана Карліна // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2009. – № 13: Іст. науки. – С. 362–367; *Карліна О.* Чисельність міст і міського населення Волинської губернії наприкінці XVIII – середині XIX ст. / Оксана Карліна // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2001. – № 10: Іст. науки. – С. 89–96.

4. *Крижановська О.* Поміщицькі селяни Правобережної України у 30–50 х роках XIX ст. (умови життя, суспільно-політичний світогляд, соціальний темперамент) / Оксана Крижановська; НАН України; Ін-т історії України. – К.: Ін.-т історії України, 2008. – 186 с.

5. *Баранович А.* Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. / Алексей Баранович. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1955. – 183 с.

6. *Зінченко А.* Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX століття / А. Зінченко. – К.: ОП «Білоцерківська друкарня», 1994. – 179 с.

7. *Карліна О.* Конфлікт між традиціями міського самоврядування і системою місцевого самоуправління на Волині наприкінці XVIII – перших десятиліттях XIX ст. / Оксана Карліна // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 7. – С. 280; *Карліна О.* Соціокультурний портрет волинського містечка першої половини XIX ст. (за матеріалами Олицької ратуші) / Оксана Карліна // Наук. зап. Т. 19. Кн. 1 / Ін.-т археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – С. 494.

8. *Баранович А.* Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. / Алексей Баранович. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1955. – С. 90; *Карліна О.* Типологія міських населених пунктів Волинської губернії наприкінці XVIII – середини XIX ст. / Оксана Карліна // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Історія сіл і міст Західного Полісся. Маневиччина: матеріали XIII Волин. наук. іст.-краєзн. конф. / Манев. краєзн. музей, Волин. держ. ун т ім. Лесі Українки, Волин. обл. т-во краєзнавців; упоряд. Г. Бондаренко [та ін.]. – Луцьк, 2004. – С. 34.

9. *Карліна О.* Організація міського управління в «заштатних» містечках Правобережної України в першій половині XIX ст. (за матеріалами Олики Волин. обл.) / О. Карліна // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2007. – № 1: Іст. науки. – С. 171.

10. Держархів Житомирської обл., ф. 70. Канцелярія Волинського губернатора. м. Житомир Волинської губернії. 1793–1918 рр., оп. 1, спр. 8. Відомості, надані губернатору Волинської казенної палати, про податки, що підлягають оплаті, внесені в казну і залишені в недоїмці по губернії з 1810 р. по 1821 р., арк. 1–15 зв.

11. *Кеппен П.* Девятая ревизия. Исследования о числе жителей в России в 1851 году / Пётр Кеппен. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1857. – С. 33.

12. *Крижановська О.* Поміщицькі селяни Правобережної України у 30–50 х роках XIX ст. (умови життя, суспільно-політичний світогляд, соціальний темперамент) / Оксана Крижановська; НАН України; Ін-т історії України. – К.: Ін.-т історії України, 2008. – С. 60.

13. *Dunin-Karwicki J.* Wspomnienia Wołyniaka / Józef Dunin-Karwicki. – Lwów: Nakładem księgarni Gubrynowicza & Schmidta, 1897. – S. 42–43, 66.

14. ЦДІАК України, ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. 1796–1916 рр., оп. 798, спр. 267. Справа про командирування чиновника з особливих доручень в Київську, Подільську і Волинську губернії для спостережень за наглядом краю, 1848 р., арк. 3–7.

15. Держархів Житомирської обл., ф. 70 Канцелярія Волинського губернатора. м. Житомир Волинської губернії. 1793–1918 рр., оп. 1, спр. 8. Відомості, надані губернатору Волинської казенної палати, про податки, що підлягають оплаті, внесені в казну і залишені в недоїмці по губернії з 1810 р. по 1821 р., арк. 1 зв.–2.

16. Держархів Волинської обл., ф. 363. Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр., оп. 1, спр. 414. Справа по звинуваченню вотчинних міщан Камінь-Каширська в непокорі графу Владиславу Красицькому, в нападі на його будинок і здійсненні супротиву земській поліції, 1837–1840 рр., арк. 1–4; Держархів Волинської обл., ф. 363. Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр., оп. 1, спр. 420. Справа по розслідуванню непокори вотчинних

міщан Камінь-Каширська своєму графу Красицькому Владиславу, 1837–1838 рр., арк. 21–42 зв.

17. *Денисюк В.* Масові заворушення в містечках Троянівка та Лишнівка в 1842–1845 рр. як вид соціального протесту / Василь Денисюк // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2010. – Чис. 7. – С. 57–62.

18. Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст.: зб. док. і матеріалів / упоряд.: Г. Болотова [та ін.]. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 312; Селянський рух на Україні. 1826–1849 рр.: зб. док. і матеріалів / упоряд.: В. Баран [та ін.]; редкол.: М. Лещенко (відп. ред.) [та ін.]. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 61–62.

19. Держархів Волинської обл., ф. 363. Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр., оп. 1, спр. 630. Справа про видачу поміщику графу Красицькому Владиславу свідоцтва про фінансову благонадійність маєтку Камінь-Каширська, 1841–1843 рр., арк. 2–2 зв.

20. Держархів Волинської обл., ф. 363. Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр., оп. 1, спр. 420. Справа по розслідуванню непокори вотчинних міщан Камінь-Каширська своєму графу Красицькому Владиславу, 1837–1838 рр., арк. 39.

21. Держархів Волинської обл., ф. 363. Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр., оп. 1, спр. 414. Справа по звинуваченню вотчинних міщан Камінь-Каширська в непокорі графу Владиславу Красицькому, в нападі на його будинок і здійсненні супротиву земській поліції, 1837–1840 рр., арк. 2–3.

22. Держархів Волинської обл., ф. 363. Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр., оп. 1, спр. 414. Справа по звинуваченню вотчинних міщан Камінь-Каширська в непокорі графу Владиславу Красицькому, в нападі на його будинок і здійсненні супротиву земській поліції, 1837–1840 рр., арк. 4.

23. Держархів Волинської обл., ф. 363. Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр., оп. 1, спр. 414. Справа по звинуваченню вотчинних міщан Камінь-Каширська в непокорі графу Владиславу Красицькому, в нападі на його будинок і здійсненні супротиву земській поліції, 1837–1840 рр., арк. 1; Держархів Волинської обл., ф. 363. Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр., оп. 1, спр. 420. Справа по розслідуванню непокори вотчинних міщан Камінь-Каширська своєму графу Красицькому Владиславу, 1837–1838 рр., арк. 49–50.

24. Держархів Волинської обл., ф. 363. Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр., оп. 1, спр. 414. Справа по звинуваченню вотчинних міщан Камінь-Каширська в непокорі графу Владиславу Красицькому, в нападі на його будинок і здійсненні супротиву земській поліції, 1837–1840 рр., арк. 8; Держархів Волинської обл., ф. 363. Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр., оп. 1, спр. 420. Справа по розслідуванню непокори вотчинних міщан Камінь-Каширська своєму графу Красицькому Владиславу, 1837–1838 рр., арк. 40–42.

25. Держархів Волинської обл., ф. 363. Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр., оп. 1, спр. 414. Справа по звинуваченню вотчинних міщан Камінь-Каширська в непокорі графу Владиславу Красицькому, в нападі на його будинок і здійсненні супротиву земській поліції, 1837–1840 рр., арк. 23–25.

26. Держархів Волинської обл., ф. 363. Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр., оп. 1, спр. 420. Справа по розслідуванню непокори вотчинних міщан Камінь-Каширська своєму графу Красицькому Владиславу, 1837–1838 рр., арк. 175.

27. *Карліна О.* Конфлікт між традиціями міського самоврядування і системою місцевого самоуправління на Волині наприкінці XVIII – перших десятиліттях XIX ст. / Оксана Карліна // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 7. – С. 283–285.

28. Держархів Волинської обл., ф. 363. Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр., оп. 1, спр. 414. Справа по звинуваченню вотчинних міщан Камінь-Каширська в непокорі графу Владиславу Красицькому, в нападі на його будинок і здійсненні супротиву земській поліції, 1837–1840 рр., арк. 24–25.

29. Держархів Волинської обл., ф. 363. Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр., оп. 1, спр. 414. Справа по звинуваченню вотчинних міщан Камінь-Каширська в непокорі графу Владиславу Красицькому, в нападі на його будинок і здійсненні супротиву земській поліції, 1837–1840 рр., арк. 180–188.

30. Держархів Волинської обл., ф. 363. Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр., оп. 1, спр. 414. Справа по звинуваченню вотчинних міщан Камінь-Каширська в непокорі графу Владиславу Красицькому, в нападі на його будинок і здійсненні супротиву земській поліції, 1837–1840 рр., арк. 4.

31. *Денисюк В.* Масові заворушення в містечках Троянівка та Лишнівка в 1842–1845 рр. як вид соці-

ального протесту / Василь Денисюк // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2010. − Чис. 7. – С. 57–62.

32. Держархів Волинської обл., ф. 363. Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр., оп. 1, спр. 414. Справа по звинуваченню вотчинних міщан Камінь-Каширська в непокорі графу Владиславу Красицькому, в нападі на його будинок і здійсненні супротиву земській поліції, 1837–1840 рр., арк. 162–163.

33. Держархів Волинської обл., ф. 363. Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр., оп. 1, спр. 420. Справа по розслідуванню непокори вотчинних міщан Камінь-Каширська своєму графу Красицькому Владиславу, 1837–1838 рр., арк. 50 зв., 186–188.

34. Держархів Волинської обл., ф. 363. Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр., оп. 1, спр. 414. Справа по звинуваченню вотчинних міщан Камінь-Каширська в непокорі графу Владиславу Красицькому, в нападі на його будинок і здійсненні супротиву земській поліції, 1837–1840 рр., арк. 2, 177; Держархів Волинської обл., ф. 363. Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр., оп. 1, спр. 420. Справа по розслідуванню непокори вотчинних міщан Камінь-Каширська своєму графу Красицькому Владиславу, 1837–1838 рр., арк. 4–5.

35. Держархів Волинської обл., ф. 363. Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр., оп. 1, спр. 420. Справа по розслідуванню непокори вотчинних міщан Камінь-Каширська своєму графу Красицькому Владиславу, 1837–1838 рр., арк. 20–25.

36. Держархів Волинської обл., ф. 363. Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр., оп. 1, спр. 414. Справа по звинуваченню вотчинних міщан Камінь-Каширська в непокорі графу Владиславу Красицькому, в нападі на його будинок і здійсненні супротиву земській поліції, 1837–1840 рр., арк. 159–160; Держархів Волинської обл., ф. 363. Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр., оп. 1, спр. 420. Справа по розслідуванню непокори вотчинних міщан Камінь-Каширська своєму графу Красицькому Владиславу, 1837–1838 рр., арк. 41–41зв.

37. Держархів Волинської обл., ф. 363. Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр., оп. 1, спр. 420. Справа по розслідуванню непокори вотчинних міщан Камінь-Каширська своєму графу Красицькому Владиславу, 1837–1838 рр., арк. 26–26 зв.

38. Держархів Волинської обл., ф. 363. Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр., оп. 1, спр. 414. Справа по звинуваченню вотчинних міщан Камінь-Каширська в непокорі графу Владиславу Красицькому, в нападі на його будинок і здійсненні супротиву земській поліції, 1837–1840 рр., арк. 186–188.

39. Держархів Волинської обл., ф. 363. Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр., оп. 1, спр. 420. Справа по розслідуванню непокори вотчинних міщан Камінь-Каширська своєму графу Красицькому Владиславу, 1837–1838 рр., арк. 39 зв.

40. Держархів Волинської обл., ф. 363. Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр., оп. 1, спр. 443. Справа по звинуваченню графа Красицького Владислава в захопленні землі, що належить церкві с. Руська Ольбля, 1838–1851 рр., арк. 1–1 зв.

41. Держархів Волинської обл., ф. 363. Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр., оп. 1, спр. 755. Справа по позову поміщика Бжеського Людвіга до Красицького Владислава про виплату грошей, 1842–1852 рр., арк. 1–2, 29, 34.

42. Держархів Волинської обл., ф. 363. Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр., оп. 1, спр. 760. Справа по позову поміщика Несьоловського Антона до спадкоємців графа Франца і Владислава Красицького в сумі 724 руб., 1842–1845 рр., арк. 1–2.

43. Держархів Волинської обл., ф. 363. Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр., оп. 1, спр. 630. Справа про видачу поміщику графу Красицькому Владиславу свідоцтва про фінансову благонадійність маєтку Камінь-Каширська, 1841–1843 рр., арк. 1–1 зв., 11–16, 32–33 зв.

44. Держархів Волинської обл., ф. 363. Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр., оп. 1, спр. 690. Справа про накладення заборони на поміщиків Красицьких, 1842–1843 рр., арк. 1–1 зв., 5–5 зв.; Держархів Волинської обл., ф. 363. Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр., оп. 1, спр. 755. Справа по позову поміщика Бжеського Людвіга до Красицького Владислава про виплату грошей, 1842–1852 рр., арк. 24.

45. Держархів Волинської обл., ф. 363. Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр., оп. 1, спр. 490. Справа про виділення опікунською радою позики поміщику Красицькому Леону, 1839–1840 рр., арк. 1.

46. Держархів Волинської обл., ф. 363. Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр., оп. 1, спр. 689. Справа про накладення заборони на село Гуту Кам'яну графа Красицького, 1842–1847 рр., арк. 5.

47. Держархів Волинської обл., ф. 363. Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр., оп. 1, спр. 1008. Справа про накладення заборони на помістя графа Красицького Владислава Камінь-Каширську волость і село Воєгоще, 1847 р., арк. 1–2.

48. Держархів Волинської обл., ф. 363. Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр., оп. 1, спр. 414. Справа по звинуваченню вотчинних міщан Камінь-Каширська в непокорі графу Владиславу Красицькому, в нападі на його будинок і здійсненні супротиву земській поліції, 1837–1840 рр., арк. 4, 222–233.

49. Держархів Волинської обл., ф. 363. Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр., оп. 1, спр. 414. Справа по звинуваченню вотчинних міщан Камінь-Каширська в непокорі графу Владиславу Красицькому, в нападі на його будинок і здійсненні супротиву земській поліції, 1837–1840 рр., арк. 2–4, 8, 23; Держархів Волинської обл., ф. 363. Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр., оп. 1, спр. 420. Справа по розслідуванню непокори вотчинних міщан Камінь-Каширська своєму графу Красицькому Владиславу, 1837–1838 рр., арк. 21–22.

50. *Денисюк В.* Масові заворушення в містечках Троянівка та Лишнівка в 1842–1845 рр. як вид соціального протесту / Василь Денисюк // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2010. − Чис. 7. – С. 60–61.

51. *Гудь Б.* Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект / Богдан Гудь. – Х. : Акта, 2011. – С. 134; Зінченко А. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX століття / А. Л. Зінченко. – К. : ОП «Білоцерківська друкарня», 1994. – С. 146.

52. Украинская деревня второй четверти нынешнего столетия (по воспоминаниям из детства) (продолжение) // Киев. старина. – 1882. – Окт. – Т. 3. – С. 115–117; Dunin-Karwicki J. Wspomnienia Wołyniaka / Józef Dunin-Karwicki. – Lwów : Nakładem księgarni Gubrynowicza & Schmidta, 1897. – S. 9.

Василий Денисюк

История одного социального конфликта. Борьба жителей Каменя-Каширского с графом В. Красицким в 1836 –1837 гг.

Статья посвящена исследованию борьбы жителей городка Камень-Каширский в 1836–1837 гг. Определены главные причины, предпосылки, участники акта неповиновения, особенности и закономерности этого выступления, деятельность местной власти с целью стабилизации ситуации и восстановления порядка, а также последствия конфликта. Проанализирована связь этой борьбы с протестами мещан соседних местечек.

Ключевые слова: *социальный протест, бунт, община, жалоба, мещане, помещик, российские власти.*

Vasily Denysiuk

The conflict of Kamin-Kashirsky residents with count V. Krasytsky in 1836–1837

The work is dedicated to the research of the conflict of Kamin-Kashirsky residents in 1836–1837. The article defines the main reasons, preconditions, riot members, specifics and common facts of the riot, as well as the authority's attempts to stabilize the situation, restore order, and the consequences of the conflict.

Key words: *social protest, riot, community, complaint, townees, landlord, russian authorities.*

УДК 94(477.82)"1918/1939":061.2(=411.16)

Анатолій Шваб (м. Луцьк), Галина Малеончук (м. Луцьк)

Єврейські релігійні, громадсько-політичні та культурно-освітні організації міжвоєнного Луцька

У статті проаналізовано форми та особливості єврейських релігійних, громадських, політичних та професійних об'єднань Луцька в період його перебування у складі Другої Речі Посполитої. На основі архівних матеріалів автори характеризують різні види єврейських організацій: політичних, культурно-освітніх, спортивних, доброчинних, професійних та їх вплив на життя лучан 1919–1939 рр.

Ключові слова: *Друга Річ Посполита, Луцьк, євреї, єврейська релігійна гміна, громадські об'єднання.*

У міжвоєнний період 1919–1939 рр. Луцьк набув статусу Волинського воєводського центру Другої Речі Посполитої, що суттєво активізувало громадську та політичну активність місцевого населення. Оскільки місто було багатонаціональним, ця активність проявилася у створенні та діяльності розгалуженої мережі різного роду національних організацій та об'єднань.

Єврейська громада серед мешканців Луцька переважала. За переписом населення 1921 р., її чисельність складала 14 860 осіб, що становило 70,2% від загальної кількості лучан [14, 30–31]. У подальші роки, недивлячись на те, що їх кількість і надалі зростала (у 1931 р. до 17 366 осіб), частка єврейського населення серед загалу міських мешканців зменшилася до 42,2% [12, 27]. Причина цього крилася з одного боку у активній еміграції серед представників цієї спільноти, з іншого, у значному напливі поляків з інших регіонів Польщі.

Основними формами колективної репрезентативності євреїв у міжвоєнному Луцьку були Луцька єврейська релігійна гміна та чисельні осередки різного роду політичних партій, громадських організацій і професійних об'єднань.

Єврейська громадськість в Луцьку, як загалом і по всій країні, мала замкнутий характер, що обумовлювалось їх культурно-релігійними особливостями та традиціями. У Луцьку євреї були згуртовані насамперед довкола єврейської релігійної гміни, яка мала широку автономію та керувалась виборними особами. Утворення єврейських релігійних територіальних одиниць санкціонувалося розпорядженнями президента Другої Речі Посполитої, міністра віросповідань і громадської освіти та цивільного комісара східних земель [13, 175]. Головною метою їх створення було забезпечення релігійних потреб євреїв. На території гміни організовувався та утримувався рабинат, створювались молитовні будинки, синагоги, цвинтарі. Управління гміни відповідало за релігійне виховання єврейської молоді, турбувалось «про забезпечення населення кошерним м'ясом та продуктами», управляло майном, здійснювало нагляд за діяльністю доброчинних та релігійних організацій на своїй території, мало право встановлення та стягнення податків з її членів [13, 175].

Правління єврейської релігійної гміни обиралося членами громади. У 1936 р. до правління Луцької релігійної гміни входили: К. Фрижберг, З. Цукернік, Л. Бергер, Ю. Житін, А. Шапіро, І. Айбіндер, В. Шнайдер, Д. Лендер, М. Графман, Х. Кришталко, М. Ваксман, С. Вібірт [2, 4].

Луцька єврейська релігійна гміна мала у своєму розпорядженні приміщення гмінного управління, синагогу, цвинтар із земельною ділянкою, лікарню, дві дерев'яні та дві муровані будівлі, два охоронні пункти, притулок для осіб похилого віку, ритуальну лазню, чотири магазини. У 1936 р. її нерухомість оцінювалась у 188 500 злотих [2, 10].

Луцьк посідав помітне місце в житті єврейської громади усього воєводства. У місті неодноразово проводилися з'їзди рабинів усіх воєводських єврейських гмін, під час яких обговорювалися різні питання життя громади. Один із них відбувався 5–6 вересня 1922 р. під головуванням луцького рабина Рапопорта. У ньому брало участь 11 рабинів воєводства. Серед питань, які розглядалися – релігійне виховання та поведінка єврейської молоді, випадки порушення шабату,

куріння та споживання не кошерної їжі, контроль над власниками м'ясних магазинів тощо. Для уникнення відхилень від традиційних норм поведінки у майбутньому учасники зборів вирішили активізувати роботу зі створення курсів для молоді з 5-годинним вивченням релігії та 3-годинними заняттями з єврейської мови. Планувалося також відкривати школи для дорослих [7, 46–47].

Суспільна активність євреїв Луцька проявлялася у діяльності різних громадських та політичних організацій. У місті активно діяли єврейські політичні партії, культурно-освітні, релігійні, доброчинні товариства та професійні об'єднання.

Пріоритетним напрямком громадського життя єврейської громади була культурно-освітня діяльність. Одним з найвідоміших на Волині було єврейське культурно-освітнє товариство «Tarbut» («Тарбут»)[1]. Його луцький відділ[2] існував з 1922 р., керували ним Х. Вейц та Д. Лендер. Члени товариства зосереджували свою діяльність насамперед на розвитку єврейської культури та мови, створенні шкіл, вечірніх курсів, читалень, наданні матеріальної допомоги своїм однодумцям [9, 24]. Схожі завдання, з акцентами на культурно-мистецьку діяльність, переслідувало і створене 1926 у Луцьку Єврейське товариство «Kultur liga»[3] («Культур-ліга»[4]). До його правління входили: Х. Бруман, М. Фердман, А-Х. Плайплер, М. Гейер, М. Бідіюк. Товариство налічувало у 1932 р. 60 активних членів [9, 23]. Такою ж діяльністю в Луцьку займався і створений 1931 р. відділ культурно-освітнього товариства «Freicheit»[5] («Фрайхайт»[6]). Його керівниками були: І. Шварц, Я. Міхікер, Р. Шехтман. Товариство було малочисельним [9, 23].

Створенням та утриманням єврейських шкіл в Луцьку з 1926 р. опікувався відділ Об'єднання єврейських шкіл в Польщі[7]. Єврейським студентством опікувалось Товариство допомоги єврейським студентам[8], що існувало з 1923 р. [9, 27]. На релігійній освіті бідних дітей та єврейських сиріт із 1930 р зосереджувалася діяльність товариства «Talmud-Tora» («Талмуд-Тора»)[9] [4, 1–4].

За підтримки громадськості єврейське шкільництво Луцька було представлене кількома освітніми закладами. Одна з них – 7-ми класна загальна школа товариства «Тарбут»[10]. Вона була приватною, навчання в ній велось на івриті. У 1932 р. в ній налічувалось 250 учнів та 8 вчителів [9, 36]. Власну школу утримувало і товариство «Талмуд-Тора»[11]. Того ж року в ній навчалось 450 учнів та працювало 13 вчителів [9, 36]. Працювала в Луцьку і Приватна єврейська гімназія з польською мовою навчання. Професійних єврейських шкіл в Луцьку не було [9, 37].

Фізичний розвиток єврейської молоді був пріоритетним напрямком діяльності таких спортивних організацій, як Єврейський спортивний клуб «Hasmonea»[12] («Гасмонея»)[13], що існував в Луцьку з 1925 р. та Робітниче товариство фізичного виховання «Jutrznia»[14] («Ютжня»[15]), яке виникло у 1929 р. [9, 28]. Із 1930 р. в Луцьку під

---

[1] Назва в перекладі з івриту – «Культура».

[2] Розташовувалося по вул. 3 травня, 8 [9, 24].

[3] Розташовувалося по вул. Плоцька, 8 [9, 23].

[4] Назва в перекладі з ідишу – «Ліга культури».

[5] Розташовувалося по вул. Юселевіча, 35 [9, 23].

[6] Назва в перекладі з німецької – «Свобода».

[7] До управління товариства входили: Ю. Мінензон, М. Фердман, Д. Столяр, Ю. Меєрович. Кількість його членів сягала 110 осіб, розташовувалося по вул. Комарського, 3 [9, 24].

[8] Налічувало 25 осіб. До складу його правління входили Розенкранц, Б. Граєр, А. Фіш, Пемов. Розташовувалося по вул. Ягелонська, 52 [9, 27].

[9] Назва в перекладі з ідишу – «Талмуд-Тора».

[10] Розташовувалась по вул. Сінкевича, 29 [9, 36].

[11] Розташовувалась по вул. Свободи, 9 [9, 36].

[12] Розташовувався по вул. Скорупки, 3 [9, 28].

[13] Назва походить від стародавньої династії Гасмонеїв, що правила в Юдеї.

[14] Розташовувалось по вул. Плоцька, 8 [9, 28].

[15] Оригінальна назва «Morgnshtern», в перекладі з ідишу – «Вранішня зоря».

впливом ідей сіонізму спортивно-масовою роботою займалася і організація «Bright Trumpeldor»[16] («Брайт Трумпельдор»[17]). До її правління входили: С. Шлафштейн, Л. Берилі, Е. Сегел, Ю. Бурштейн, Ф. Бар. Дана спортивна організація була досить популярна серед шкільної єврейської молоді та налічувала 100 членів [9, 29].

У міжвоєнний період в Луцьку працювало кілька доброчинних єврейських організацій. Серед них «Bet Lechem»[18] («Бет Лехем»[19]), що існувала в місті з 1924 р. Основним її завданням була матеріальна допомога бідним євреям. Товариство налічувало близько 1 000 членів. До складу його управління входили: Х. Сіжук, Я. Вальдман, Б. Руєр, А. Хофман. Того ж 1924 р. в Луцьку розпочало діяльність доброчинне товариство «Linas Hacedek»[20] («Лінас Хацедек»[21]). Ним керували: А. Ланзберг, М. Шпанерфтік, Т. Дралюк, Ц. Крук. До лав «Лінас Хацедек» належало втричі менше осіб ніж до «Бет Лехем» [9, 27]. Товариство опіки над єврейськими сиротами[22] в Луцьку діяло з 1927 р. та налічувало 500 членів. Керівництво його діяльністю здійснювали Ф. Пемов та М. Чихотка. Щомісячно Луцький магістрат надавав товариству для потреб його діяльності 450 злотих [9, 27].

Найактивнішим в обстоюванні здорового способу життя євреїв Луцька було створене 8 червня 1923 р. відділення Єврейського товариства охорони здоров'я[23]. Його діяльність була направлена на покращення стану здоров'я євреїв, дотримання санітарно-гігієнічних умов їх помешкань, популяризацію побутової культури та батьківської опіки [3, 85]. Товариство утримувало сирітський притулок на 40 дітей дошкільного віку та на 42 – шкільного. У 1936 р. управлінням товариства було організовано літній табір у власному будинку на території міського лугу. Табір діяв у період літніх канікул у два етапи по 255 та 265 дітей [3, 40].

Єврейське товариство охорони здоров'я у 1936 р. нараховувало 363 члени. Всі вони сплачували щомісячні внески від 25 грош до 3 злотих, що дозволяло кожного місяця збирати від 130 до 145 злотих. Товариство також частково фінансувалося Волинським воєводським управлінням. У 1936 р. сума такої допомоги складала від 150 до 200 злотих на місяць. Більшість зібраних коштів адресувалося на матеріальну допомогу тим, хто її потребував. Так у 1936 р. для 280 дітей із бідних сімей було придбано 1400 одиниць одягу, зубні щітки, пасту та 300 шматків мила [3, 41].

З огляду на високу еміграційну активність волинських євреїв, протягом всього міжвоєнного періоду в Луцьку діяло Палестинське еміграційне товариство. Свою діяльність у місті воно розпочало у 1921 р., серед його членів були: Х. Вейц, О. Бергієр, Д. Лендер, А. Вакшман, Н. Гертибель [9, 28]. Основним завданням його діяльності була підтримка еміграції євреїв до Палестини, надання бажаючим виїхати матеріальної та юридичної підтримки, забезпечення необхідною інформацією та допомогою в оформленні необхідних документів. Значна увага також надавалася попередній теоретичній та практичній підготовці майбутніх палестинських поселенців. Для них організовувалися спеціальні курси лекції та практичної підготовки [1, 43–47].

Оскільки практично вся міська промисловість, торгівля та ремесло були зосереджені в руках євреїв, ними організовувались різні економічні об'єднання. Серед них – Союз орендарів міста Луцька [9, 31], Товариство власників нерухомості в Луцьку [9, 31], Луцький окружний союз єврейських ремісників [9, 31], Союз дрібних купців-євреїв [9, 32]. У 1920 р. в Луцьку розпочав свою роботу Союз купців[24], метою якого було створення банків, різних фінансових структур, надання господарських та статистичних звітів на прохання влади [9, 32].

[16] Розташовувалася по вул. Ягелонська, 78 [9, 29].

[17] Назва в перекладі з івриту – «Союз Трумпельдора», на честь Йосипа Трумпельдора, єврейського політичного та громадського діяча, активіста сіоністичного руху.

[18] Розташовувалася по вул. Сінкевича, 29 [9, 27].

[19] Назва дослівно з івриту – «Дім хліба».

[20] Розташовувалось по вул. Інженерна, 17 [9, 27].

[21] Назва в перекладі з івриту – «Доступний нічліг».

[22] Розташовувалося по вул. Сінкевича, 29 [9, 27].

[23] Розташовувалося по вул. Сінкевича, 33 [3, 85].

[24] Розташовувався по вул. Сінкевича, 9 [9, 32].

Слід відзначити, що в Луцьку діяло кілька єврейських банків: Кооперативний акціонерний банк в Луцьку [9, 33], Загальний кооперативний банк [9, 34] та Волинський кооперативний банк відбудови [9, 34].

Досить презентативними в Луцьку були єврейські професійні об'єднання. Серед них Професійний союз виробників одягу [9, 35] та Професійний союз фотографів [9, 35]. Існували і єврейські цехові організації. Активно діяв утворений у 1929 р. Єврейський цех об'єднаних ремісників[25] [9, 36].

Серед єврейських політичних організацій, що діяли в Луцьку упродовж 1919–1939 рр., переважали сіоністські та соціалістичні погляди. Луцький відділ Сіоністичної організації в Польщі діяв в місті з 1926 р.[26] Організація була покликана об'єднати євреїв для відбудови та розвитку Палестини. Її лідерами були лікар-дантист Ю. Пулторак, інтендант магістрату С. Шлайштейн та бухгалтер А.-Д. Ленеберг. Серед прихильників організації були представники заможних кіл купецтва та ремісники. Сіоністи активно впливали на діяльність культурно-освітнього товариства «Тарбут», спортивні організації «Гасмонея» та «Брайт Трумпельдор» [9, 21].

У Луцьку міжвоєнного періоду значною популярністю також користувався Польський загальноєврейський робітничий союз («Бунд»)[27]. Довкола себе він об'єднував здебільшого незаможні верстви єврейської громади, головним завданням яких була боротьба з капіталізмом та привілейованими класами. Його луцьким відділом[28] керували Х. Бруман та Ш. Римарчук, всього до нього входило 40 членів. «Бунд» мав значний вплив на Об'єднання єврейських шкіл, «Культур-Лігу» та робітниче товариство «Ютжня» [9, 22].

На засадах дотримання релігійних та національних єврейських традицій в Луцьку діяли Центральна організація євреїв ортодоксів в Польщі та Сіоністична єврейська релігійна організація ортодоксів у Польщі «Mizrachi» («Мізрахі»[29]) [4, 1–4]. Їхні погляди були популярними серед духовенства, єврейських ремісників та купців. У місті ідеологію єврейських ортодоксів підтримувало товариство «Лінас Хацедек» [5, 12].

Євреї брали активну участь у політичному житті та були широко представлені в органах луцького місцевого самоврядування. У виборах до міської ради 1927 р. євреї отримали 18 місць, в той час коли поляки – 6, а росіяни – 1 [8, 2–5]. На виборах 1931 р. депутатські мандати отримали 5 єврейських виборчих списків. Від Єврейського господарського блоку обрано купця К. Фрижберга, від Об'єднаних чехів при союзі єврейських ремісників кравця Ш. Грінблата, від Списку сіоністів заступника бурмістра Луцька Х. Вейца. За списком «Бунду» депутатами стали службовець М. Фердман, та кравець Ш. Римарчук. Найбільшу підтримку мав Об'єднаний список Бромберга, який здобув 9 місць у міській раді. Серед його представників були Е. Кронштейн, один із найбільших власників нерухомості в Луцьку та Д. Хайт – директор єврейського Загального кооперативного банку [10, 163].

Єврейська спільнота гостро реагувала на політичні події в країні та Європі. Прикладом цього може стати, організація 27 березня 1933 р. в приміщенні синагоги Луцька та будинку спортивного клубу «Гасмонея» загального віча, скликаного луцькою Єврейською релігійною гміною, Організацією сіоністів, Союзом єврейських купців, Союзом дрібних торговців, Союзом єврейських ремісників, Союзом ревізіоністів[30], відділом Міжнародної жіночої сіоністичної організації «WIZO»[31] та спортивним клубом «Гасмонея». Учасники зібрання виступили із протестом проти гітлерівської агресії щодо євреїв в Німеччині [15, 5]. У квітні 1933 р. товариство «Культур-Ліга» организувало лекції Н. Шафрана на теми: «Гітлеризм та антисемітизм», «Життя та

[25] Цех налічував 71 особу. Безпосереднє керівництво ним здійснювали М. Козьол, А. Зігелбойм, Х. Кардиш. Розташовувався по вул. Болеслава Хороброго, 18 [9, 36].

[26] Розташовувався по вул. Сінкевича, 5 [9, 21].

[27] Слово «Союз» в перекладі з ідишу – «Bund».

[28] Розташовувався по вул. Плоцька, 8 [9, 22].

[29] Назва в перекладі з івриту – «Духовний центр».

[30] Ревізіонізм – ідейна течія в політичному сіонізмізмі.

[31] З англійської – Woman's International Zionist Organization.

наука Карла Маркса» [6, 12]. В знак протесту проти антисемітизму 30 червня 1936 р. в Луцьку всі єврейські крамниці та підприємства на 2 години припинили свою роботу [11, 5].

З липня 1928 р. у Луцьку почала виходити єдина єврейська газета «Wolyner Presse» («Волинська преса»)[32]. Її щоденний тираж складав 500 примірників. Найпопулярнішим її журналістом був М. Глікліх [9, 37].

Підсумовуючи громадсько-політичне та освітньо-культурне життя єврейської громади міжвоєнного Луцька, відзначимо його на загал високий рівень організації та різноплановість діяльності. Цьому сприяли наявність розгалуженої мережі загальнопольських та міжнародних єврейських організацій, фінансова спроможність єврейської громади та її підтримка єврейськими міжнародними організаціями.

Джерела та література

1. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.), ф. 36, оп. 1а, спр. 550, 277 арк.

2. Держархів Волинської обл., ф. 36, оп. 13, спр. 443, 38 арк.

3. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 6, спр. 2042, 90 арк.

4. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 159, 20 арк.

5. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 1999, 46 арк.

6. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 2260, 14 арк.

7. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9а, спр. 5, 60 арк.

8. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9а, спр. 336, 5 арк.

9. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9а, спр. 417, 38 арк.

10. Держархів Волинської обл., ф. 158, оп. 5, спр. 426, 178 арк.

11. Українська нива, 1936, № 3.

12. Drugi powszechny spis ludnosci z dn. 9. XII. 1931 R. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludnosc. Stosunki zawodowe.Wojewodztwo Wołynskie. – Warszawa, 1938. – 361 s.

13. Mędrzecki W. Województwo wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych / W. Mędrzecki. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1988. – 203 s.

14. Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 wrzesnia 1921 roku. Mieszkania. Ludnosc. Stosunki zawodowe.Wojewodztwo Wołynskie. – Warszawa, 1926. – 244 s.

15. Wołyn, 1933, № 15.

Анатолій Шваб, Галина Малеончук

Еврейские религиозные, общественно-политические и культурно-образовательные организации межвоенного Луцка

В статье проанализированы формы и особенности общественных объединений еврейского населения Луцка в период его пребывания в составе Второй Речи Посполитой. На основе архивных материалов автор характеризует различные виды еврейских организаций: политических, культурно-образовательных, спортивных, благотворительных, профессиональных и их влияние на жизнь жителей города 1919–1939 гг.

Ключевые слова: *Вторая Речь Посполитая, Луцк, евреи, еврейская религиозная гмина, общественные объединения.*

Anatoliy Shvab, Galina Maleonchuk

Jewish religious, socio-political, cultural and educational organizations interwar

The article analyzes the forms and features of public associations of the Jewish population in Lutsk during the period its stay as a part of the Second Polish Republic. Based on archival material, the author describes the different types of Jewish organizations: political, cultural, educational, sporting, charitable, professional and their influence on the lives of the citizens of Lutsk in 1919–1939.

Key words: *Second Polish Republic, Lutsk, Jews, Jewish religious district, associations.*

[32] Редакція розташовувалася за адресою вул. Скарбова, 14 [9, 37].

Велика Волинь: історико-географічний та соціально-економічний виміри

УДК:336.74+(477.82):94(100):/05

Ігор Пасюк (м. Луцьк)

Монетарна система Волині в період формування грошового господарства в часи Давньоруської держави

Головна увага у статті відведена дослідженню формування грошової системи Волинської землі. Аналізу піддано грошове господарство в докняжі часи та в період Давньоруської держави, визначено головні напрямки розвитку грошового обігу тієї доби, описано основні види грошових одиниць Давньої Русі.

Ключові слова: *Давньоруська держава, Русь, Волинська земля, Волинь, грошовий обіг, златник, срібник.*

Археологічні знахідки на території Волині свідчать, що грошовий ринок на Волині вже був сформований в давні часи. Найдавнішими монетами, знайденими на Волині, є дві монети номіналом 4 драхми, що були випущені в 356 році до нашої ери батьком Олександра Македонського Філіпом II. Ці монети було знайдено 5 грудня 1982 р. на березі р. Сарни у смт. Торчин Луцького району [1]. Можемо стверджувати, що масовими знахідками на території є монети Римської імперії, оскільки ще у першій половині I тис. н. е. місцеве населення (давні слов'яни та готи) вступило в активні товарно-грошові відносини з Римською імперією. Купці-римляни досить успішно торгували з волинянами. Про це свідчать численні скарби з римськими монетами, виявлені у Луцьку, Ківерцях (1700 р.), в с. Садів, с. Баїв (підвіска з монетою Адріана, III ст. н. е.), с. Боратин (денарій Антонія Пія 138–192 р. н. е.), с. Білосток, смт. Торчин, смт. Заборoль Луцького району; с. Будятичі, с. Ласків, с. Липно, с. Лудин Володимир-Волинського району; с. Світязь (денарій Марка Аврелія), с. Машів Любомльського району (золоті монети Марка Аврелія 161–180 р. н. е.), с. Борочиче, с. Брани, с. Квасів Горохівського району (золотий солід Юліана); с. Сереховичі Старовижівського району (1935 р. – скарб з римських монет) Волинської області, с. Боремель Млинівського і с. Рубче Рівненського району Рівненської області [2].

Серед перелічених скарбів слід відзначити ласківський (Володимир-Волинський район) скарб, знайдений ще в 1610 році, до складу якого входили 7 золотих медальйонів [3]. Нині у нумізматичному зібранні Ермітажу зберігається золотий медальйон імператорів Констанція і Константа з лаврівського скарбу [4].

Широко відомий 50-кілограмовий скарб з с. Борочиче Горохівського району, де серед монет від правління Веспасіана 62 р. н. е. до правління Септимія Севера 218 р. н. е. було виявлено золотий медальйон імператора Йовіана (363–364 рр.); скарб з с. Брани із золотим медальйоном імператора Траяна (98–117 рр.); скарб, виявлений під час риття траншеї в часи Першої світової війни, в якому був золотий медальйон імператора Костянтина [5]; скарб з с. Машів, у якому був золотий солід Марка Аврелія і (золоті та срібні римські монети) з с. Лудин Володимир-Волинського району. Відомі і поодинокі знахідки золотих римських монет у с. Вигода Житомирського району та містах Житомирі (монета Антонія Пія) і Острозі (Марка Аврелія) [6].

Цікавим є скарб із Зауст-Боратина (нині с. Веселе Луцького району), знайдений у 1928 році Федором Леньом. У скарбі було 1000 денаріїв На жаль, цей скарб до нашого часу не зберігся.

Подібні скарби свідчать про те, що у першій половині I тис. н. е. племена волинян не тільки вели інтенсивну торгівлю з Римською імперією, але, очевидно, перебували на військовій службі та виконували певні військові завдання для римлян. Підставою для такого припущення є знахідки золотих медальйонів, якими нагороджувалися вожді цих племен за певні військові заслуги. Про активні зносини з римлянами свідчать також і дані топоніміки. Зокрема, відомий так званий «Римський шлях» в с. Садів Луцького та «Траянові вали» між селами Брани та Борочичі Горохівського районів.

Результати здійсненого нами дослідження, дозволяють стверджувати, що серед монет, які потрапляли на Волинь у добу Римської імперії,

основними були монетні номінали – золотий ауреус (7,79 г) та срібний денарій (3,89 г). До розмінних номіналів належали латунні сестерції (27,28 г) та дупондії (13,64 г), мідні асси (10,91 г) та квадранси (1,7 г). Принагідно зазначимо, що співвідношення між ними було таким: 1 золотий = 25 срібним денаріям = 100 сестерціям = 250 ассам) [6]. З 214 р. н. е. на честь імператора Каракалли (Марк Аврелій Север Антонін, 211–217 рр.) почали випускати срібні монети – антоніціани номінальною вартістю в 2 денарії (вагою 5,11 г) [7].

Після грошової реформи 294 р. імператора Діоклетіана (284–305 рр.) денарій отримав нову назву «аргентеус», було введено новий номінал – фоліс (10 г), виготовлений зі сплаву з 5% вмістом срібла, оскільки карбування мідної, латунної монети та низькопробних денаріїв припинилося ще у середині III ст.). У 311 р. імператор Костянтин І (306–337 рр.) запровадив нову монетну одиницю – золотий солід вагою 4,54 г. Ця монета стала взірцем для створення інших монетних систем у країнах, що межували з Римською імперією [8].

Відомі знахідки золотих солідів – ауреусів і на Волині.

Крім офіційних грошових знаків грошового обігу на Волині римської доби карта представлена і надзвичайно цікавими знахідками. Так, знайдено велику кількість монет з пробитим отвором, що використовувались як амулети. Випадковими знахідками представлені окремі відрубані частини денаріїв, які становили певну частину грошового еквіваленту. На одній з таких монет, знайденій в с. Рокині Луцького району, є два контрмаркувальних штемпелі з зображенням імператора, що свідчить про те, що ці монети мали свій грошовий еквівалент.

Дещо пізніше за римлян у торгово-грошові відносини з населенням волинських земель вступають араби. Очевидно, вони проникали на Волинь через Подунав'я та Західну Європу. Про активну торгівлю з арабським світом та Хозарією свідчить скарб, знайдений у смт. Торчин, до складу якого входить близько 200 монет різних номіналів та знахідка на місці городища «Волинь» (арабські монети та амулет у вигляді великої монети, з одного боку якого квадрат, поділений на 25 менших квадратів і в кожному з них викарбувана арабська літера) та арабські монети з с. Острів'я Кременецького повіту [9]. Крім того у Торчині знайдено куфічний дирхем 968 р. у відмінному стані [10].

Знахідки арабських монет на Волині представлені скарбом, що зберігається у Волинському краєзнавчому музею з 297 куфічних дирхемів (з них 51 цілі, 98 фрагментів, 33 уламки та 115 – січка) 918 – 921 рр. та декількох десятків частинок таких дирхемів, які виконували роль дрібної монети, про що згадувалось вище [11].

Відомий скарб із 16 арабських та однієї візантійської монети Іоанна Цимісхія (969-976 рр.), знайдений у Костомлотах, датований кінцем X ст. У Грудку Надбужному знайдено скарб з арабських монет та амулета з арабським написом [12].

У 2009 р. у Любомльському районі на Волині знайдено скарб, що складався з 1420 монет куфічних дирхемів; загальна вага скарбу 4280 грамів. На жаль, скарб не був повністю досліджений, хоча і є дані про вагу, кількість та фотографічне фіксування знахідки.

Від VIII ст. слов'янські землі поступово залучалися до грошового (монетного) обігу країн Східної Європи, основою якого тогочас були арабські срібні монети – куфічні диргеми (діргеми, дірхеми). Втім, в останній чверті X ст. значення останніх у Давній Русі значно зменшилося. Причина цьому – виснаження родовищ срібла в арабських країнах, що викликало їх знецінення й зменшення надходження на територію Русі.

Альтернативою арабським монетам поступово стають злитки вагового срібла з чіткою нормою номіналу, якої диргеми в X ст. уже не мали. Прогресивність монетної системи тогочасного Києва спричинила до припинення обігу східної монети у 60-х рр. X ст., тоді як у решті країн Східної Європи ця тенденція запізнилася на 30–35 років [13]. Не стала винятком Волинська земля, яка було прикордонною у Давній Русі й миттєво реагувала на всі зміни у товарно-грошових відносинах на внутрішньому ринку та ринках країн Заходу.

Виникненню власної грошової одиниці сприяли глибокі економічні, політичні та культурні зміни в Давній Русі, чия державність утверджувалася разом із зміцненням власної економіки. Позитиву цьому процесу додало прийняття християнства, яке зміцнювало владу князів, сприяло встановленню глибших і міцніших

зв'язків зі світом візантійської культури і культури країн Заходу. Перехід давньослов'янського суспільства до нових форм товарного й грошового обігу пов'язаний зі значним розширенням асортименту товарів, збільшенням обсягу купівель, а отже, й засобів обміну-торгу.

Невдовзі після прийняття християнства великий князь Володимир Святославович увів до обігу власну карбовану монету за золотим («златник», «злотник») та срібним («срібник», «сріблянік») номіналами. Цим князь утверджував щойно набутий високий політичний статус держави та свій власний.

Й усе ж першою давньоруською монетою став златник, емітований, імовірно, у зв'язку з одруженням князя Володимира Святославовича з візантійською принцесою Анною близько 989 р. [14].

Випуск золотих монет князем Володимиром Святославовичем був кількісно дуже обмеженим (відомо лише 11 примірників) і відповідав візантійським традиціям монетної справи. Взірцем для них стали соліди візантійських імператорів Василія II і Константина VIII. Златники важили приблизно 4–4,4 г, від чого пішла назва руської вагової одиниці золотника (4,266 г). За більшістю золотих номіналів златник дорівнював ногаті [15]. Проба златника була досить високою (916–958), що дозволяє говорити про візантійський солід як взірець про наслідування і сировину для виготовлення давньоруських золотих монет.

На лицьовому боці златників зображено князя Володимира в парадному одязі й вінці, над лівим плечем його родовий знак (тризуб). На зворотному – зображення Пантократора [16]. Легенда монети була двох видів «Владимир на столе» і «Владимир, а се его злато». Ця давньоруська монета зі слов'янським написом, портретом князя і родовим знаком Рюриковичів відзначалася високим рівнем художнього виконання.

Окрім золотих, князь Володимир Святославович карбував срібні монети, які почали з'являтися разом із першими златниками, тобто близько 989 р. Вони, як і золоті монети князя Володимира Великого, емітовалися у незначній кількості (нині відомо лише 340 срібників) [17]. Випуск срібних монет був викликаний (як уже зазначалося вище), з одного боку, тим, що в економіці Давньоруської держави II половини X ст. стала відчутною нестача срібних монет у зв'язку зі скороченням надходження арабських диргемів, з іншого – політичними мотивами: випуск власної грошової одиниці свідчив про утвердження суверенної держави.

Зразком для виготовлення давньоруських срібних монет стали візантійські срібні міліарисії; сировиною для карбування срібників здебільшого використовувалося срібло арабських монет. Спочатку срібники карбувалися із зображенням князя з тризубом над лівим плечем і Христа-Пантократора. Далі останнього на зворотному боці змінив великий, на все поле монети, родовий знак Володимира [18].

Найбільш поширеною легендою срібників, емітованих близько 989 р. була: «Владимир на столе, а се его сребро», хоча існував інший напис: «Владимир на столе». Попри це, слід зауважити, що срібники, які важили близько 3 г, були виготовлені з низькопробного срібла з великими домішками лігатури, що робило їх радше мідними монетами. Дослідники скарбів срібників вважають, що більшість їх номіналів дорівнювали куні «південноруської» монетної ваги (2,9–3,3 г) [19].

Повторно срібники були випущені князем Володимиром Святославовичем ще близько 1011 р., на честь його одруження з німецькою (германською) княжною. Основною відмінністю цих монет від попередніх було зображення на реверсі не Ісуса Христа, а тризуба. Карбувалися вони не довше двох років.

Наступним княжим емітентом срібників був син Володимира Святославовича – Ярослав Мудрий [20]. Перебуваючи намісником батька у Новгороді та жадаючи здобути незалежність від Києва, здійснив карбування срібної монети у 1014 р.

Срібники Я. Мудрого відрізняються від «батькових грошей» тим, що з одного боку, замість Христа було зображення святого Георгія (християнського покровителя Ярослава), на іншому – родовий знак Рюриковичів – тризуб із кружальцем на середньому зубці та легенда «Ярославле сребро» [21]. Доповнювали зображення два крапкові обідки на обох боках монети, між якими на аверсі були розетки з розташованих хрестоподібних крапок, а на реверсі – букви АМНМ, що мало означати слова «амінь». Цікаво, до ставши великим князем київським Ярослав Володимирович більше не повертався до карбування монет.

Здійснював карбування срібної монети названий син князя Володимира Святославовича – князь Святополк Окаянний. Це сталося у 1018 р., коли той після кількарічної боротьби посів київський престол. Свою родову ознаку князь позначив на монетах двозубцем – гербом брата Володимира – Ярополка, якого Святополк Окаянний вважав своїм батьком.

На срібниках князя Святополка розміщено його зображення і напис «Святополк». Згодом на цих монетах з'явилося зображення святого Петра – покровителя Святополка (князь отримав це ім'я при хрещенні) та легенда з іменем Петрос.

Ці срібники в монетному виробництві Європи XI ст. склали унікальне явище у плані майстерного виконання штемпеля монети, що свідчить про високий технічний та художній рівень карбування монет у Давній Русі. Щодо техніки виготовлення срібників, то вона мала свої особливості: монети не вирізувалися з пластини, як арабські та візантійські, а були литими. Вага срібників коливалася від 2,4 до 3,4 г. Різною була і проба срібла: високоякісні – 875–800 проби, а низькопробні – 500–300 проби срібла.

Окрему групу склали монети внука Ярослава Мудрого, тмутараканського князя Олега–Михайла. Близько 1078 р. він випускав монету з зображенням свого покровителя архангела Михаїла та написом на другій стороні: «Господи, помози Михайлу» [22]. Згадуємо про цю монету, бо її було знайдено й на Волині.

У цілому, відомо, що златники і срібники карбувалися в дуже малій кількості, а тому про об'єм використання цих монет у грошовому обігу Волині ми, на жаль, не можемо послуговуватися значними археологічними знахідками. Проте очевидно, що вони тут були в обігу, оскільки Волинська земля входила до складу Давньоруської держави. Про присутність в обігу на території краю срібних монет княжої доби свідчить знахідка срібника у 2007 р. поблизу м. Рівне.

Одначе основною грошовою одиницею на Волині в добу Давньоруської держави була гривна, яку в середній та північній Європі називали маркою. Назва гривни походить від прикрас із золота чи срібла у вигляді обруча, котрий носили на шиї (загривку). Доля гривни у монетно-грошовій системі виглядає наступним чином: 1 гривна = 20 ногат = 25 кун = 50 різан = 150 векш (віввериць).

На Волині 5 таких гривен знайдено під час розкопок в с. Городище–2 Луцького району. У склад скарбу, крім п'яти гривен вагою від 171 до 305 г (чотири з них 500 проби, одна – 875-ї), входили три браслети: два – 875-ї проби, один – 925-ї та п'ять намистин 916-ї проби [23].

Гривна срібна (вагова) та гривна кун (розрахункова) стали на Русі розрахунковими одиницями. Спочатку їх вага були однаковою. Але внаслідок нестабільної ваги імпортованих монет, а також еволюції самої гривни, як одиниці ваги, гривна срібла почала рівнятися декільком гривнам кун. Гривни мали різну форму і масу: київська гривня важила 160–196 г срібла, чернігівська – близько 196 г [24]. У XII ст. гривна срібла (близько 204 г) по цінності вже прирівнювалася 4 гривнам кун (1 гривна кун – 51 г) [25].

Потім це слово набуло іншого значення – стало відповідати певній кількості (вазі) цінного металу, оскільки ця кількість могла складатися з певного числа монет. Гривна, яка складається з певної кількості монет, називалася гривною кун. За літописними джерелами XI ст. назва «куни» походить від хутра куниці, лисиці та горностая, які від початку монетного обігу відігравали важливу роль у торгівлі і товарному обміні.

У зв'язку з тим, що куна, яка до XIII ст. на слов'янській мові означала гроші, витісняючи термін срібло, була однією з основних грошових одиниць – куна – диргем, руський срібник та західноєвропейський денарій, давньоруська грошова система отримала назву – кунної грошової системи.

На території Волинської землі грошові гривні знаходили в Луцьку, околицях Торчина, с. Соснина Іваничівського р-ну, с. Новоугрузьке Любомльського р-ну, с. Городок Луцького р-ну, Дорогобужі, Торговиці, селах Хотин, Висоцьк, Софіївка, Борщівка [26].

За формою і вагою гривни поділялися на три типи: київського типу (продовгуватої шестикутної форми), новгородського типу (паличкоподібної, продовгуватої форми), чернігівського типу (неправильної овальної чи видовженої ромбічної форми). Усі вони були представлені в скарбах, знайдених на Волині, а отже перебували в грошовому обігу на теренах Волинського краю.

Окрім цих трьох типів гривен, в околицях Торчина Луцького р-ну на початку 90-х рр. XX ст.

знайдено грошово-речовий скарб, серед речей якого було дев'ять напівкруглих паличкоподібних злитків-гривен, не подібних за своїм зовнішнім виглядом на описані вище. Дослідники припускають, що ці гривні були відлиті на Волині в кінці XI – на початку XII ст. [27]. Через їх зовнішню відмінність від гривен київського, новгородського і чернігівського типів є сенс відстоювати думку про існування окремого – волинського типу гривни.

Усі грошові знахідки переконують, що на волинських землях в добу Давньої Русі мав місце активний обіг грошово-вагової одиниці – гривни, що свідчить про значний економічний розвиток Волині, а також про її активну участь у внутрішній та зовнішній торгівлі Русі.

Разом з цим, впевнені, що монети Давньоруської держави складають цінне джерело вивчення економіки, торгівлі, товарно-грошових і торговоекономічних відносин Волинського краю.

Джерела та література

1. Торчинський історичний музей. Фонди Нум.

2. *Пасюк І.* Формування грошового обігу на Волині в XI–XIII ст. / Пасюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині: Науковий збірник: Випуск 25: Матеріали XXV Волинської обласної історико-краєзнавчої наукової конференції. м. Любомль, 25 жовтня 2007 р. – Луцьк, 2007. – С. 26-31.

3. *Спасский И. Г.* Русская монетная система / И. Г. Спасский. – Ленинград: Издательство «Аврора», 1970. – 256 с.

4. Волынский календарь на 1903 г. – Житомир, 1902 – 246 с.

5. *Кропоткин В. В.* Топография римских и ранневизантийских монет на территории СССР / В. В. Кропоткин // Вестник истории. – 1951. – № 4. – С.28–39.

6. *Зварич В. В.* Нумізматичний словник. / В. В. Зварич – Львів: Вища школа, 1980. – 156 с.

7. *Пасюк І.* Формування грошового обігу на Волині в І–XIII ст. / І. Пасюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині: Науковий збірник: Випуск 25: Матеріали XXV Волинської обласної історико-краєзнавчої наукової конференції. м. Любомль, 25 жовтня 2007 р. – Луцьк, 2007. – С. 26-31.

8. *Пасюк І. М.* Грошовий обіг на Волині з найдавніших часів до нашого часу / І. М. Пасюк. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2008. – 140 с.

9. *Кучинко М. М., Кучинко З. М.* Давні та середньовічні скарби Волині / М. М. Кучинко – Луцьк: Волинська книга. – 172 с.

10. Торчинський історичний музей . Фонди Нум.

11. Волинський краєзнавчий музей. – Фонди КДФ.

12. Волынский историко-археологический сборник. Вып. 1. – Почаев; Житомир: Издание распорядительной комиссии Волынского церковно-епархиального общества, – 1896. – 280 с.

13. Ремесло, торгівля, грошовий обіг в Київській Русі // Україна: хронологія розвитку: Енциклопедичне видання [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/organ-zats-ya-derzhavnogo-mekhan-zmu/remeslo-torg-vlya-groshoviy-ob-g-v-ki-vsk-y-rus

14. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження : в 2 т. / ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – С. 234.

15. Ремесло, торгівля, грошовий обіг в Київській Русі // Україна: хронологія розвитку: Енциклопедичне видання [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/organ-zats-ya-derzhavnogo-mekhan-zmu/remeslo-torg-vlya-groshoviy-ob-g-v-ki-vsk-y-rus

16. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – С. 234.

17. *Сотникова М. И.* Тысячелетие древних монет России. Сводный каталог русских монет X–XI веков / М. И. Сотникова, И. Г. Спасский. – Л.: Искусство, 1983. – С. 60.

18. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – С. 234.

19. Ремесло, торгівля, грошовий обіг в Київській Русі // Україна: хронологія розвитку: Енциклопедичне видання [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/organ-zats-ya-derzhavnogo-mekhan-zmu/remeslo-torg-vlya-groshoviy-ob-g-v-ki-vsk-y-rus

20. *Спасский И.Е.* Русская монетная система / И.Е. Спасский. – Л.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1962. – С. 47.

21. *Зубов П.В.* Материалы по русской нумизматике / П.В. Зубов – М., 1897. – С. 42.

22. *Пасюк І.М.* Грошовий обіг на Волині / І.М. Пасюк. – Луцьк: ПВД «Твердиня». – С. 17.

23. Волинський краєзнавчий музей. Фонди «Нумізматика». – № 57226/1–875.

24. *Лановик Б.Д.* Економічна історія України і світу: підручник / Б.Д. Лановик, З.М. Матисякевич, Р.М. Матейко; за ред. Б.Д. Лановика. – К.: Вікар, 1999. – С. 338.

25. Археалогія і нумізматыка Беларусі // Бералуская Энцыклопедія / Рэдкал.: В.В. Гетау и др. – Минск : БелЭн, 1993. – С. 199.

26. *Савицький В.* Знахідки гривен на західній Волині / В. Савицький, В. Свінцицький // Львівські нумізматичні записки. – 2009–2010. – № 6–7. – С. 3.

27. *Савицький В.* Знахідки гривен на західній Волині / В. Савицький, В. Свінцицький // Львівські нумізматичні записки. – 2009–2010. – № 6–7. – С. 7.

Игорь Пасюк

Монетарная система Волыни в период формирования денежного хозяйства во времена Древнерусского государства

Главное внимание в статье сосредоточено на формировании денежной системы Волынской земли. Анализируется денежное хозяйство в докняжеские времена и в период Древнерусского государства, очерчены главные направления развития денежного обращения той эпохи, описано основные виды дережных единиц Древней Руси.

Ключевые слова: *Древнерусское государство, Русь, Волынская земля, Волынь, денежное обращение, златник, сребреник.*

Igor Pasuk

Monetary system of Volyn in the period of the Ancient Rus State

The main place of the research is given to investigation of Volyn's monetary system in the Kniaz' period. Monetary household of the Ancient Rus State is analyzed, the main directions of the currency's development of this period are determined, the main types of the currency are described.

Key words:*The Ancient Rus State, Rus', Volyn's land, Volyn, currency, zlatnyk (a golden coin), sribnyk (a silver coin).*

УДК 94(477.82)(=411.16)"18":355.21

Тетяна Трофімук-Кирилова (м. Луцьк)

НАСЛІДКИ ВИКОНАННЯ РЕКРУТСЬКОЇ ПОВИННОСТІ ДЛЯ ЄВРЕЙСЬКИХ ГРОМАД ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У XIX ст.

У статті розкрито вплив рекрутської повинності на внутрішнє життя єврейських громад Волинської губернії у XIX ст. Встановлено, що рекрутчина стала засобом примусу і спричинила ріст соціальної напруги серед євреїв. З'ясовано, що виконання рекрутського обов'язку сповільнило демографічний приріст єврейського населення, позначилось на соціальній та господарській структурі громад, вплинуло на фінансове становище євреїв, морально та психологічно деморалізувало їх.

Ключові слова: *рекрут, рекрутська повинність, військовий набір, єврейська громада, Волинська губернія, Російська імперія.*

Події новітньої історії України в черговий раз засвідчили, що реалізація народом свого права на самовизначення залишається одним із найбільш складних і актуальних завдань нашого часу. Формування та проведення українською державою зваженої етнополітики із врахуванням специфічних рис соціального, економічного, культурно-релігійного життя етносів, які населяють її територію, є можливим за умови їх всебічного дослідження та віднайдення шляхів вирішення міжетнічних протиріч. Одним із етносів, який вже тривалий час мешкає на українських теренах, є єврейський. Сучасні українські дослідники все частіше звертаються до малодосліджених та дискусійних сторінок його історії, однією із яких є проблема рекрутування єврейського населення до складу російської армії у XIX ст.

Рекрутська повинність у Російській державі була запроваджена у 1699 р. Петром I під час підготовки до Столітньої війни. Вона передусім змінила спосіб комплектування російських збройних сил. Її суть полягала в тому, що піддані всіх податних станів під час рекрутських наборів мали направити певну кількість осіб для служби в армії [1].

Після входження в результаті трьох поділів Речі Посполитої Правобережної України до складу Росії, рекрутчина поступово поширилась і на податне населення, що проживало на українських землях. Винятком не стала і Волинь, яка наприкінці XVIII ст. була однією із регіонів, найбільш заселених єврейським етносом, і яку російський царат визначив як одну із губерній, котра ввійшла до «смуги єврейської осілості». На відміну від інших податних станів євреї до 1827 р. не виконували натуральної рекрутської повинності. Думка, що вони боязливі за своєю натурою та по суботах не будуть брати до рук зброї, що особливості їхнього світобачення не можна поєднати зі службою у війську, міцно вкоренилась у свідомості російського суспільства та його можновладців [2].

На рішення російської влади кінця XVIII ст. звільнити євреїв від служби в армії могло вплинути й те, що їх записали у міські стани. Так само, як і купці-християни, так і купці-євреї звільнялися від особистої військової повинності за умови сплати окремого податку. У 1786 р. було введено рекрутські «відкупні» гроші у розмірі 360 рублів за кожного рекрута [3]. Через кілька років згідно з указом, прийнятим 7 вересня 1794 р., єврейська громада мала сплачувати грошовий викуп уже в розмірі 500 рублів за одного рекрута [4].

Зі вступом на престол Миколи I почала змінюватись державна політика щодо євреїв. Рекрутчина почала розглядатись як ефективний засіб їх асиміляції та «зближення» з іншими етносами імперії. Була скасована грошова форма виконання євреями рекрутського обов'язку й запроваджено обов'язкове надання рекрутів до царського війська в «натурі». Основою нормативно-правової бази військової служби євреїв став «Статут про рекрутську повинність та військову службу євреїв» 1827 р. [5]. Він відокремив євреїв від інших податних станів імперії у виконанні рекрутського обов'язку. Відмінними та важчими для євреїв, ніж для християн, були умови надання рекрутів, підготовка до служби у батальйонах кантоністів та її несення у діючій армії.

Безумовно, рекрутчина всебічно позначилась на житті єврейських громад Волинської губернії: впливала на їх демографічній, соціальній, економічній, морально-релігійній стан. Однак рекрутчина не змогла зруйнувати усталений спосіб життя євреїв.

Введення військової повинності передусім позначилось на демографічній ситуації в єврейській складовій Волині XIX ст. Відповідно до нормативно-правової бази євреї виконували військову повинність громадами: окремо одна від одної, та від християн. Громадою ж вважались усі євреї, які мешкали в місті чи містечку. Вона утворювала одну або кілька рекрутських дільниць. Зазвичай, органи влади намагались так сформувати дільницю, щоб вона складалась із 1000 осіб. Якщо громада була більшою, то з часом її могли поділити та об'єднати з іншими «залишками», щоб утворилась повна дільниця. Після оголошення набору кількість осіб дільниці множилась на кількість рекрутів, яку потрібно було надати згідно маніфесту, а тоді ділилась на 1000. Отримане в результаті поділу число приймалось за норму кількості рекрутів, які повинна надати дана дільниця. У випадку, якщо виходив дріб, то він залишався на дільниці в боргу до наступного набору [6].

За кількістю новобранців рекрутські набори поділялись на звичайні (брали не більше 7 рекрутів з кожної тисячі осіб чоловічої статті), посилені (від 7 до 10) і надзвичайні (понад 10 осіб). У 1838 р. Російську імперію було поділено на західну і східну смуги для проведення на їх території рекрутських наборів за чергою, через 1 рік [7]. Цей поділ не стосувався єврейських громад, які мали щорічно надавати солдат для російського війська. Суттєвою відмінністю між християнською та єврейською громадами було те, що перша, зазвичай, при рекрутському наборі давала 7 рекрутів із 1000 осіб чоловічої статі під час одного з двох оголошених наборів, друга – при кожному наборі по 10 рекрутів [8]. Під час деяких наборів єврейським громадам треба було надавати до 30 рекрутів з 1000 осіб чоловічої статі. У випадку, коли громада під час декількох наборів не постачала новобранців, або ж не виплачувала необхідну суму на їхнє утримання, з неї могли брати рекрутів взагалі «без зарахувань» [9]. Тому відправлення на службу у військо значної частини чоловіків, дещо сповільнило природний приріст єврейського етносу, проте не зупинило його. Аналіз показників перепису населення єврейських громад містечок Чуднів, Кодня, Троянів та Івниця Житомирського повіту у 1816 р., 1834 р. і 1850 р. показав, що через 23 роки після поширення на євреїв у 1827 р. натуральної рекрутської повинності, у громадах містечок Чуднів та Кодня відбулося скорочення чоловічого населення, а у містечках Троянів та Івниця природний приріст євреїв не зупинився, хоча його показники дещо сповільнились. Окрім демографічних змін під впливом рекрутчини у громадах також зростала кількість євреїв, які переховувались під час ревізій, або взагалі залишали їх. Статистичні дані також показали, що частина єврейського населення змінювала свій соціальний статус, записуючись у купецтво, або переселяючись у інші громади (див. табл. 1).

У рекрути забирали чоловіків віком від 12 до 25 років, тобто осіб, котрі були важливою складовою господарської структури громад. Частина єврейського населення намагалась уникнути рекрутчини шляхом переходу в стани, які офіційно звільнялись від натуральної військової повинності. Це вплинуло як на еволюцію господарської діяльності, так і стимулювало соціальну та територіальну мобільність євреїв.

Пільги щодо несення військової служби мали євреї, які переселились у сільську місцевість для ведення власного господарства і могли підтвердити це відповідними документами [12]. У 1829 р. були прийняті додаткові правила, за якими євреї, що займалися сільським господарством до прийняття «Статуту рекрутської повинності і військової служби євреїв», звільнялись від виконання рекрутської повинності на 50 років (відлік цього терміну починався з 1827 р.) [13]. Єврейським родинам, що розпочинали займатися землеробством після впровадження натуральної рекрутської повинності, термін їхнього 50-річного привілею мав рахуватися з часу прибуття у колонію. Євреї-землероби, що залишали свої колонії і протягом одного року не поверталися назад або ж протягом двох років так і не розпочинали займатися сільським господарством, підлягали негайному рекрутському набору. Варто зауважити, що здача такого рекрута громаді не зараховувалась. У випадку непридатності цього новобранця до військової служби його відсилали на поселення у Сибір [14]. У 1835 р. «Положення про євреїв» підтвердило можливість звільнення єврейських громад від

Таблиця 1

**Зміна чисельності у єврейських громадах
містечок Чуднів, Троянів, Кодні, Івниці Житомирського повіту у 1816–1850 рр.**

Рік перепису	Демографічні зміни	Єврейська громада м. Чуднів	Єврейська громада м. Троянів	Єврейська громада м. Кодня	Єврейська громада м. Івниця
1816	Кількість осіб чоловічої статті	1345	381	193	409
1834	Загальна кількість осіб	2631	959	510	1039
	Кількість осіб чоловічої статі	1302	458	245	491
	Рекрути	46	15	7	15
	Втікачі	65	17	6	8
	Хрещені	5	2	0	2
	Відправлені на заслання до Сибіру	3	0	0	2
	Переселені у землеробські колонії	0	0	0	0
	Переведені до інших громад	8	0	2	0
	Зараховані до купецького стану	5	0	0	1
	Пропущені по ревізії	93	35	9	52
1850	Загальна кількість осіб	2902	1036	363	1169
	Кількість осіб чоловічої статі	1226	489	160	521
	Рекрути	80	42	18	38
	Втікачі	46	15	56	23
	Хрещені	5	18	0	0
	Відправлені на заслання до Сибіру	2	0	1	1
	Переселені у землеробські колонії	0	0		0
	Переведені до інших громад	11	0	2	0
	Зараховані до купецького стану	0	0	0	6
	Пропущені по ревізії	71	24	75	41

Джерело: розроблено автором за даними [10; 11].

виконання рекрутського обов'язку терміном на 50 або 25 років у випадку, якщо вони заняті сільськогосподарською працею (§ 40) [15]. Було прийнято закон, згідно з яким євреї отримували дозвіл на перехід у землеробство, навіть тоді, коли вони перебували на рекрутській черзі, але лише за умови переходу цілими родинами згідно з записами під час переписів.

Зважаючи на традиційний спосіб життя євреїв та можливість їхнього фіктивного переходу у землероби з метою отримання пільг, закон вимагав від місцевих чиновників аби вони суворо контролювали, щоб євреї, звільнені від рекрутської повинності, дійсно займалися сільським господарством [16]. Адже «одна заява про бажання євреїв перейти у стан землеробів не повинна звільняти їх від виконання рекрутської повинності аж доти, поки вони дійсно не перейдуть у цей стан» [17] і «не будуть займатися землеробством» [18]. Євреї-землероби для підтвердження своїх пільг щодо військової повинності з часом були змушені надавати спеціальні довідки і коли «за цими довідками виявиться, що вони дійсно займаються землеробством, тоді вони звільняються від рекрутської черги при цьому наборі» [19].

Унаслідок переходу єврейських родин до ведення власного господарства у 30-х рр. XIX ст. на Правобережній Україні почали з'являтися перші єврейські землеробські колонії. Так, на Волині однією з перших виникла колонія Озеряни Дубнівського повіту [20]. Тут для поселення євреїв було виділено 40 ділянок землі загальною площею 581,2 дес. До літа 1848 р. сюди прибуло вже 39 сімей. Загалом станом на 1869 р. на Волині офіційно налічувалось 10 єврейських колоній із населенням 3274 особи: Ігнатівка, Олізарка, Софіївка, Руденська, Желудська – в Луцькому, Озеряни – Дубенському, Антонівка, Малі села, Мочулки, Осова – в Рівненському повітах [21].

Для економічного побуту євреїв характерною особливістю була історична відірваність від землі. Традиційними заняттями для них було ремесло, торгівля, фінансово-лихварські операції, посередницька, оптова діяльність, що було зумовлено, передусім, релігійними переконаннями юдеїв. Відповідно до Талмуду євреї, насамперед, мусять вважати своє перебування на території усіх країн, окрім Палестини, полоном, саме тому повинні жити у відокремленості від інших народів, не прив'язуватись до чужої землі й очікувати приходу Месії, який визволить їх [22]. Загалом, євреї, які стали займатись сільським господарством, з великими труднощами звикали до нових умов життя та праці, більшість з них так і не змогли стати справжніми селянами. Проте у ряді колоній Волинської губернії їм все ж таки вдалося міцно осісти. Наприклад, доволі заможними були євреї в Фелинецькій колонії Житомирського повіту [23].

Незважаючи на те, що євреї-землероби звільнялися на визначений термін від рекрутчини, траплялись випадки, коли з окремих сімей та громад, які займалися сільськогосподарською працею, теж намагалися набрати рекрутів. Наприклад, в Центральному державному історичному архіві України (м. Київ) зберігається справа із зверненнями старости єврейської землеробської колонії Ігнатівка Луцького повіту (заснована в 1838 р.) до губернського рекрутського присутствія з проханням не забирати з громади чоловіків у солдати до закінчення терміну дії 50-ти річного привілею [24].

Рекрутчина стимулювала також зростання серед євреїв купецького стану. Для заможних євреїв офіційний перехід до однієї із гільдій купців дозволяв офіційно уникнути служби у армії. Тому з кінця 1820-х рр. спостерігається різке зростання кількості гільдійських купців-євреїв, які своєю чисельністю значно перевищували християнських торговців. Дослідник XIX ст. Демидов Сан-Донато охарактеризував цей процес наступним чином: «Самі царські порядки, як і законодавство, закривали для євреїв багато галузей економічної та громадської діяльності, скупчували їх в одному місці, цим змушувало їх міцніше триматися один за одного і за торгівлю. Усе це разом із тисячолітнім досвідом, набутим євреями у торговельній справі, створювало головну причину переважання їх над російськими торговцями, які не перебували під впливом вказаних вище чинників і, перебуваючи у привілейованих умовах, нерідко поступалися першістю євреям» [25].

Статистичні дані свідчать, що саме після 1827 р., коли на євреїв було поширено натуральну форму виконання рекрутської повинності, кількість гільдійських купців різко зросла. Так, у 1797 р. на території Волинської губернії було 918 купців, серед них 192 християни і 726 євреїв [26]. У 1836 р. купців-християн нараховувалось 125, а купців-євреїв – 649. Уже в 1862 р. купців-християн було 207 осіб, а купців-євреїв 2055, тобто євреї складали 91 % від загальної кількості гільдійського купецтва [27]. Про те, що саме рекрутчина стимулювала євреїв отримувати статус купців, вдаючись як до законних методів, так і до фальсифікацій, свідчить і значна кількість архівних матеріалів. Зокрема, поширеність такого явища, як перехід євреїв у купецтво саме з метою уникнення виконання рекрутчини, підтверджує листування Волинської казенної палати у 1841–1842 рр. з місцевою адміністрацією про заборону євреям переходити із міщанського стану у купецький [28]. Запис у купецтво значної частини єврейської людності, згодом ставав причиною того, що деякі єврейські громади Волині під час рекрутських наборів не могли надати необхідної кількість новобранців [29].

Одним із законних шляхів уникнення євреями військової служби було навчання у державних закладах освіти. Із 1827 р. зросла кількість юдеїв, які намагалася отримати статус учнів початкових, середніх шкіл та вищих навчальних закладів. За умови представлення довідки про високу успішність та зразкову поведінку під час навчання, вони не підлягали рекрутуванню до кінця терміну навчання. У Держархіві Житомирської обл. є декілька справ з подібними зверненнями євреїв

до дирекції закладів освіти [30; 31]. Саме за таким документом у 1851 р. до директора Житомирського рабинського училища звернулись місцеві міщани-євреї, у яких сини навчались у цьому закладі. Директор надав прохачам довідку, на підставі якої їхні сини звільнялись на термін навчання від служби у війську [32].

Залучення євреїв до військової системи Російської імперії впливало й на матеріальне становище громад, котрі окрім визначення, хто з кагалу піде в рекрути та організації їх відправки, мали зібрати з громади також й значні грошові суми на обмундирування, харчування, перевезення і утримання своїх новобранців. Залежно від року один рекрут «коштував» громаді близько 50–100 рублів. Наприклад, для кагалу м. Володимира-Волинського у 1837 р. «здача» одного рекрута обійшлась у 50 рублів. З них 25 рублів треба було віддати, щоб відвезти рекрута з міста у рекрутське присутствіє до Житомира, 15 рублів – за його харчування у дорозі, 3 рублі – за квартиру в Житомирі, 4 рублі – за одяг та амуніцію, 1 рубль – за гербовий папір, 2 рублі – «отримував на руки» сам рекрут [33]. Слід зауважити, що один рекрут часто коштував кагалу у два рази більше, ніж християнам. Так у 1838 р. цивільний губернатор Волинської губернії повідомив, що у цей рік відправка одного рекрута для християнської громади складала 118 рублів, а для єврейського кагалу – п’ять новобранців обійшлось у 1131 рубль 18 копійок асигнаціями [34], отже близько 226 рублів на одного новобранця.

Окрім того, ухиляння від рекрутської повинності тягнуло за собою здачу рекрутів пізніше зазначеного терміну, за що на громади накладався грошовий штраф. Тому рекрутчина, особливо в 1840–1860-ті рр., негативно позначилася на добробуті єврейських громад, які були обтяжені значною податковою заборгованістю. Декілька разів наприкінці 1820-х рр. та 1840-х рр. держава робила спроби забирати додаткових рекрутів з громад у рахунок списання з євреїв податкових боргів – по одному дорослому єврееві за 1000 рублів і по одному кантоністу – за 500 рублів боргу [35]. Проте зважаючи на те, що кагальні переважно відправляли у солдати підлітків та фізично непридатних до військової служби осіб, така практика була припинена.

Виконання військової повинності «натурою» позначилось і на релігійному та соціально-психологічному житті єврейського населення. Поширюючи на євреїв натуральну військову повинність Микола І сподівався, що служба в армії сприятиме зближенню євреїв з іншим населенням імперії, а також стане одним із впливових чинників їх християнізації. Царський уряд намагався наданням різних пільг активізувати перехід євреїв у християнську віру і таким чином нівелювати їхні релігійні та національні відмінності [36]. Проте «у загальній масі євреї не були готові прийняти християнство, передусім через те, що вони мали внутрішнє управління, майже незалежне від влади, засноване на стійких єврейських законах […], яке називається кагалом», – зазначалось у одному із листів митрополита Київського і Галицького Філарета у Синод. На думку митрополита саме кагали, контролюючи передусім фінансову сторону життя громади, утримували у своїх руках важелі впливу на усіх її членів, тому «ніхто із євреїв не міг зробити ніякого посягання на зміну такого внутрішнього правління, а тим паче не міг навіть помислити про зміну своєї релігії» [37].

Вплив рекрутської повинності на соціально-психологічну єдність громад був найбільший. Єврейські громади завжди відрізнялися солідарністю своїх членів, незважаючи на те, що серед них існувала соціальна та економічна диференціація. Рекрутські ж набори спричинили наростання недовіри і підозрілості у середовищі євреїв та підірвали цю особливість їхнього укладу життя. Особливо це проявилося у 1840–1850-х рр., коли в громадах з’явилась окрема категорія людей – «хапери», які самі будучи євреями, розпочали масово виловлювати своїх братів по вірі й відправляти за гроші у рекрутські присутствія. Цей факт деморалізував членів єврейських громад Волинської губернії, серед яких поширився панічний страх і боязнь навіть перед близькими родичами. Усвідомлення того, що певна категорія євреїв за матеріальне збагачення, допомагаючи кагалу виконувати військову повинність, насильно відправляє у військо навіть тих осіб, які взагалі не підлягали наборам, у громадах почали відбуватись різні протести. Євреї нападали на «хаперів», інколи навіть вбивали їх, спалювали кагальні будинки, звертались під час наборів до державних чиновників з офіційними повідомленнями про протиправні випадки відправлення у солдати. Так, у Держархіві Житомирської обл. зберігаються скарги єврейок Житомирського повіту до Житомирської міської поліції на «непра-

вильну віддачу» їхніх чоловіків, братів та синів у рекрути. Серед них є скарга єврейки містечка Кодня на «старійшин Черняхівської дільниці за несправедливе взяття під варту її синів Бориха і Симху для віддачі в рекрути, так як вони не мають узаконених років» [38].

Військова повинність створювала не лише постійне напруження, а й утверджувала покірність, адже з часом верхівка єврейських громад Волині почала використовувати рекрутчину як засіб покарання, що давало їй можливість тримати у покорі своїх членів. Кагальні могли відправити у солдати, як «не корисних» з економічного погляду євреїв (боржників, жебраків, дітей-сиріт, злочинців), так і осіб, які виступали проти їх влади, мотивуючи свої дії лише поганою поведінкою особи. Наприклад, громада євреїв м. Теофіполя 25 січня 1848 р. уклали «мирський вирок» про віддачу у солдати восьми осіб. Волинська палата кримінального суду, розглянувши цю справу, виявила, що теофіпольскі євреї серед інших відправляли у російську армію й Лейбу Винокура, звинувачуючи його у поганій поведінці [39]. Кагальні ж єврейських громад містечок Злотопіль і Турія Дубенського повіту у 1834 р. намагалися віддати у рекрути неосілих членів своїх громад [40]. Такі факти серйозно послаблювали внутрішню автономію єврейських громад.

Рекрутчина спричинила виникнення нової соціальної категорії євреїв – відставних єврейських солдатів. Після зарахування єврея-новобранця на військову службу, під управління військового відомства переходили його дружина й діти (як шлюбні, так і позашлюбні), а також онуки. Окрім того, прийняті у рекрути євреї фактично назавжди втрачали зв'язок із своїми громадами, які, оберігаючи свій традиційний устрій та релігійні переконання, не приймали колишніх членів-рекрутів, котрі, на їхню думку, були вже асимільовані з чужим для них соціальним середовищем. Тому після відставки єврейські солдати утворювали власні громади.

Олександр II дещо полегшив життя відставних військовослужбовців-євреїв. У 1860 р. до імператора звернувся командир окремого гвардійського корпусу з проханням надати право шістнадцятьом євреям, які проходили службу у гвардійському корпусі, після виходу у відставку назавжди залишитися з своїми сім'ями у столиці. Після розгляду цього питання монарх прийняв наступне рішення: «Дозволяти у подібних випадках лише тим нижнім військовим чинам, котрі дійсно проходили службу у гвардії» [41]. Так у 1861 р. гвардійці-євреї отримали пільги на проживання в околицях Санкт-Петербурга [42]. У 1867 р. відставним солдатам-євреям було надано право селитись поза «межею єврейської осілості», у тому числі й у великих містах, де іншим євреям проживання було заборонено. Вони формували нові громади на засадах юдаїзму в яких намагались організувати життя за зразком традиційних єврейських громад.

Не лише відставні, а й переважна більшість євреїв, що перебувала на дійсній службі, не зважаючи на тиск військових чиновників, намагалась зберегти свої релігію й тим самим відстояти свою ідентичність. Це слугувало збільшенню серед єврейського населення кількості євреїв-ортодоксів. Цікавим у цьому плані є життя першого єврея-офіцера у царській армії – Герцеля Янкелевича Цама. Народився він 1843 р. у бідній єврейській родині у містечку Гориньграді Рівненського повіту Волинської губернії. У 1852 р. у віці 9 років він був примусово відданий у рекрути і відправлений на навчання у кантоністську школу в м. Томськ. Незважаючи на тиск від керівництва школи, Г. Цам не прийняв християнство. У 1858 р. його перевели на дійсну військову службу у Томський батальйон, де він невдовзі став унтер-офіцером. У 1876 р. за рекомендацією офіцерського складу полку Г. Цама перевели у прапорщики, а згодом у штаб-капітани. У 1893 р. у переддень своєї відставки з служби він отримав військове звання капітана. Під час служби Г. Цам вимагав від військового керівництва відкриття окремої синагоги, яку могли б відвідувати, крім солдат, нижні чини інвалідної поліцейської та пожежної команд. У 1865 р. йому вдалося отримати такий дозвіл, а через сім років томські солдати-євреї збудували на території військової частини традиційну єврейську синагогу [43] Г. Цаму належать автобіографічні нотатки «Історія виникнення у Томську військово-молитовної солдатської школи» [44] та «Записки офіцера-єврея відставного капітана» [45]. У них він зазначив, що незважаючи на спроби християнізувати єврейських томських кантоністів та солдатів, більше половини з них продовжила сповідувати юдаїзм. Після відставки вони осіли в Томську, де «утворили громаду на засадах юдаїзму» [46].

Отже, рекрутська повинність неоднозначно впливала на єврейські громади Волинської губернії. З одного боку, вона стала причиною певного сповільнення демографічного приросту населення, виривала з соціальної та господарської структури громади значну кількість працездатних чоловіків, впливала на зростання податкової заборгованості, морально та психологічно деморалізувала євреїв. За допомогою рекрутчини російській владі також вдалося дещо послабити позиції кагалу й частково контролювати заможну та релігійно-освічену частину єврейського соціуму. Водночас рекрутчина сприяла переходу частини єврейського населення до ведення власного господарства на селі, до зміни міщанського стану на стан купця I–III-ої гільдії єврейських купців, до росту освіченості в громадах та формування поза межею осілості нових єврейських громад з відставних солдатів-юдеїв. Загалом царату так і не вдалося за допомогою рекрутської повинності християнізувати юдеїв, зруйнувати соціальну структуру та внутрішню автономію єврейських громад.

Джерела та література

1. *Епифанов П. П.* Рекрутчина / П. П. Епифанов // Советская Военная Энциклопедия. – Т. 7. – М.: Военная литература, 1979. – С. 103.

2. *Станиславский С.* К истории кантонистов / С. К. Станиславский // Еврейская старина. – 1909. – Вып. 4. – С. 266.

3. *Кулишер М. И.* Екатерина II и евреи / М. И. Кулишер // Восход. – 1896. – Т. XVI. – С. 137.

4. Об укомплектовании карабинерных и драгунских полков из мещан и крестьян казенных и помещичьих Изяславской и Брацлавской губернии, а егерских корпусов из таковых же Минской, Полоцкой и Могилевской; о сроке службы набираемых людей; о поступлении во взыскание рекрутских денег с купечества и евреев по указу 3 мая 1783, и о наполнении полков Лейб военного ордена и Казанского кирасирских людьми из карабинерных и драгунских полков. 1794. Сентября 7 // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). Собрание второе. – СПб., 1830. – Т. XXIII. – № 17.249. – С. 554.

5. Устав рекрутской повинности и военной службы евреев. 1827. Августа 26 // ПСЗ РИ. Собрание второе.– СПб., 1830. – Т. II. – № 1330. – С. 727–741.

6. Там само. – С. 729–730.

7. Уставы рекрутские // Свод законов Российской империи. В 15 т. – Т. IV. Свод уставов о повинностях. – Кн.1. – СПб., 1857. – 493 с.

8. О сборе рекрут с однодворцев и граждан Западных губерний и со всех евреев, отправляющих рекрутскую повинность. 1852. Июля 15 // ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб., 1853. – Т. XXVII. – № 26460. – С. 481.

9. Война и евреи / [Б.а]. – СПб.: [Б. и.], 1912. – С.32.

10. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО), ф. 118, оп. 14, спр. 53, 875 арк.

11. Там само, спр. 55, 674 арк.

12. Устав рекрутской повинности и военной службы евреев. 1827. Августа 26 // ПСЗ РИ. Собрание второе.– СПб., 1830. – Т. II. – № 1330. – С. 731–732.

13. Высочайше утвержденные правила о рекрутской повинности евреев земледельцев, поселенных по распоряжению правительства на казенных землях Херсонской губернии, и о лучшем устройстве их водворения. 1829. Июля 24 // ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб., 1830. – Т. IV. – № 3034. – С. 539.

14. Там само. – С. 540.

15. Высочайше утвержденное Положение о евреях, распубликованное 13 мая. 1835. Апреля 13 // ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб., 1836. – Т. X. – Отделение первое. – № 8054. – С. 308–318.

16. О предоставлении льготы от рекрутской повинности Евреям, переселившемся в земледельческое состояние по Западным губерниям. 1839. Октября 25 // ПСЗ РИ. Собрание второе.– СПб., 1840. – Т. XIV. – Отделение первое. – № 12810. – С. 793–794.

17. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. 567, оп. 1, спр. 2, арк. 15.

18. Переход евреев, состоящих на рекрутской очереди, в сословие земледельцев. 1848. Мая 12 // ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб, 1849. – Т. XXII. – Отделение первое. – № 21209. – С. 459.

19. О порядке удостоверения при рекрутских наборах о действительном занятия земледелием евреев водворенных на казенных и частных землях. 1845. Мая 25 // ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб., 1846. – Т. XX. – Отделение первое. – № 19040. – С. 417–418.

20. *Чубинский П. П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край / П. П. Чубинский. Материалы и исследования. – СПб., 1872. – Т. 7. – С. 188.

21. Там само. – С. 188.

22. *Бородій А.* Єврейське населення в аграрних відносинах Подільської губернії в XIX – на початку XX ст. [Електронний ресурс] / А. Бородій. – Режим доступу: http://www.turism-kp.com.ua/yevrejske-naselennya-v-agrarnixvidnosinax-podilskoї-gubernії-v-drugij-polovini-xix-na-pochatku-xx-st/

23. *Поліщук Ю. М.* Волинське село у другій половині XIX – на початку XX ст. (етносоціальний аналіз) / Ю. М. Поліщук // Гілея (науковий вісник): збірник наукових праць. – К., 2007. – Вип. 44. – С. 220.

24. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУК), ф. 422, оп. 180, спр. 96, 14 арк.

25. Демидов Сан-Донато. Еврейский вопрос в России / С. Демидов. – СПб. : Тип-я М. М. Стасюлевича, 1883. – С. 74.

26. *Донік О. М.* Чисельність та етнічно-конфесійний склад купецтва України в XIX– на початку XX ст. / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 73.

27. *Рындзюнский П. Г.* Городское гражданство дореформенной России / П. Г. Рындзюнский . – М.: Издатеотство Академии Наук СССР, 1958. – С. 143.

28. ЦДІАУК, ф. 422, оп. 74, спр. 342, 12 арк.

29. Там само, оп. 84, спр.198, 17 арк.

30. ДАЖО, ф. 71, оп. 1, спр. 961, 19 арк.

31. Там само, спр. 1125, 1 арк.

32. Там само, спр. 1140, 2 арк.

33. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. 368, оп. 1, спр. 53, арк. 30.

34. Там само, ф. 486, оп. 1, спр. 98, арк. 669 зв.

35. Война и евреи / [Б. а]. – СПб.: [Б. и.], 1912. – С. 14.

36. *Щербак Н. О.* Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття) / Н. О. Щербак – К. : ПЦ «Ризографіка», 2005. – С. 333–335.

37. ЦДІАУК, ф. 182, оп. 1, спр. 26, арк. 11.

38. ДАЖО, ф. 235, оп. 1, спр. 19, арк. 1–2.

39. Там само, спр. 14, арк. 8.

40. ЦДІАУК, ф. 422, оп. 66, спр. 420, 6 арк.

41. О дозволении нижним чинам из евреев служившим в гвардии, оставаться на жительстве в С.-Петербурге. 1860. Ноября 22 // ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб., 1862. – Т. XXXV. – Отделение второе. – № 36339. – С. 401–402.

42. О дозволении гвардейским отставным и бессрочноотпускным нижним чинам, из евреев, иметь жительство в С.-Петербурге и его окрестностях. 1862. Июля 3 // ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб., 1865. – Т. XXXVII. – Отделение первое. – № 38444. – С. 654–655.

43. Евреи России и СССР. ГерцельЦам [Електронний ресурс] / [Б.а]. – Режим доступу : http: // www.cirota.ru/forum/view.php?subj=51761.

44. *Цам Г. Я.* История возникновения в Томске военно-молитвенной солдатской школы / Г. Я. Цам. – Томск, 1909. – 21 с.

45. *Цам Г. Я.* Записки офицера-еврея отставного капитана / Г. Я. Цам // Восход. – 1903. – № 347. – С. 31–36

46. Евреи России и СССР. ГерцельЦам [Електронний ресурс] / [Б.а]. – Режим доступу: http: //www.cirota.ru/forum/view.php?subj=51761.

Татьяна Трофимук-Кирилова

Последствия выполнения рекрутской повинности для еврейских общин Волынской губернии в XIX в.

В статье раскрыто влияние рекрутской повинности на внутреннюю жизнь еврейских общин Волынской губернии в XIX в. Установлено, что рекрутчина стала средством принуждения и вызвала рост социального напряжения среди евреев. Выяснено, что выполнение рекрутского долга замедлило демографический прирост еврейского населения, отразилось на социальной и хозяйственной структуре общин, повлияло на финансовое положение евреев, морально и психологически деморализовало их.

Ключевые слова: *рекрут, рекрутская повинность, военный набор, еврейская община, Волынская губерния, Российская империя.*

Tatiana Trofimuk-Kyrylova

The consequent of implementation of recruiting obligation for Jewish society of Volyn Guberniain the 19th century.

The impact of recruiting obligation on the inside life of Jewish society of the Volyn Gubernia in the 19th century is described in the article.It was determined, that recruitment became of the means of coercion and it caused of increase of the social tension among Jews.It is shown that the execution of recruiting obligation slowed down because demographic growth of the Jewish population. It made a mark on social and economic structure of communities, affected on the financial situation of the Jews, morally and psychologically demoralized them.

Key words: *recruit, recruiting obligation, military set, Jewish society, Volyn Gubernia, Russian Empire.*

УДК 94(477+418) «1939/1945»

Оксана Каліщук (м. Луцьк)

Волинська трагедія 1943 р.: усно-історичний аспект

У статті розглядаються особливості використання усно-історичних методів у дослідженні волинської трагедії. Проаналізовано особливості свідчень про українсько-польське протистояння у роки Другої світової війни та з'ясовано їх місце у розширенні джерельної бази.

Ключові слова: *усна історія, Волинська трагедія, колективна пам'ять, місця пам'яті, спогад, верифікація.*

Від 1990-х у польському публічному просторі триває дискусія щодо польсько-німецьких, польсько-єврейських, польсько-українських відносин часів Другої світової війни. Науковці, політики, громадські діячі пропагують відкритість до діалогу, прагнення та готовність до переосмислення і ревізії власного образу історії. На рівні історичних розвідок до виконання цих завдань найкраще надається методологія *oral history*.

При всій різноманітності усно-історичних розвідок одне з центральних місць належить використанню даного методу в дослідженнях, присвячених історії війн і збройних конфліктів, де, поруч зі зміною тематики внаслідок розширення кола явищ, що вивчаються, стало можливим співставлення офіційної історії з історіями особистих трагедій. Дослідники простору «усної історії» переважно працюють зі свідченнями про доволі травматичні для пам'яті події. Тому слід пам'ятати, що фіксуються, насамперед, ті сюжети, які здатні справляти емоційний вплив на свідомість людини. Варто зауважити, що записування такого важкого з погляду емоційного сприйняття матеріалу потребує дуже уважного й чуйного ставлення до оповідача.

Оповіді очевидців дають можливість нарешті побачити «життя пліч-о-пліч» українців та поляків, які пережили агресію двох тоталітаризмів, що мали на меті натравити бездержавні на той час нації одна на одну. Адже впродовж десятиліть волиняни (і українці, і поляки) не мали змоги висловити власну думку чи й просто розповісти про пережите. Вивчення часу Другої світової війни, включно з істотною для національних історіографій темою міжнаціональних відносин, належить нині до пріоритетних, ще й з причин біологічних – вимирання покоління очевидців.

Слід розуміти, що історичні події, особливо ті, котрі стосуються «швидкого» 20 ст., є часто політизованими, ідеологічно забарвленими, їх використовують як засіб маніпуляції та впливу. Ситуація з дослідженням волинської трагедії яскраво демонструє, що усна історія має потенціал як до деміфологізації від тоталітарних і неоколоніальних дискурсів, так і підпадати під впливи ідеологічних конструкцій (міфів), тим самим реміфологізуючи минуле [1]. Дослідники волинської проблеми іноді забувають тезу Л. Пассеріні, що свідчення оповідача можуть сказати більше не про саму подію, а про її значення (зміст, що вкладається) оскільки нею жили, її пам'ятали, осмислювали і переповідали [2].

У «волинській» темі усні джерела з альтернативних стали основними. Загальне уявлення про перебіг подій вчені формують здебільшого знизу догори, шляхом накопичення інформації про події у окремо взятому населеному пункті. За визначенням провідного польського фахівця з українсько-польських взаємин 20 ст. Ґжеґожа Мотики «підставовою літературою» до вивчення волинських подій є видання на кшталт праці В. і Е. Сємашків, в основі якої лежать свідчення очевидців. Доробок І. Ольховського, І. Пущука, Я. Царука теж є яскравим зразком усно-історичних студій.Тож подвірні опитування використовують і в української, і в польської історіографії.

Завдяки дослідженню місць пам'яті в індивідуальних пам'ятях викристалізовується й колективна пам'ять. Через низку характеристик, що були виділені в процесі аналізу усно-історичних джерел (значна перевага емоційного рівня над когнітивним та конативним щодо волинських подій; існування «паралельних світів» – воєнного та щоденного в контексті усної опо-

віді) стає зрозумілим, що є необхідним поєднання мікрорівня та макрорівня [3]. У випадку подій 1943 р. на Волині маємо класичний приклад реґіональної боротьби пам'ятей як мікрорівень. Останній завжди вписаний у конкретний макрорівневий контекст. У найзагальнішому вимірі проблема виходить за межі локального вузьконаціонального простору і містить широкий спектр політики одразу кількох держав. Ходить про рішення щодо долі України і Польщі на Московській, Тегеранській, Ялтинській та Потсдамській конференціях, які заклали основу для майбутніх конфліктів між українцями та поляками в ході Другої світової війна та у наступні роки [4].

Слід звернути увагу на ще одну особливість використання методології усної історії при вивченні волинських подій. Автори усно-історичних досліджень з інших проблем минулого здебільшого не претендують на вичерпність та всеохопність результатів своїх розвідок, не претендують на історичну істину, а радше показують позицію певної суспільної групи. Матеріали усної історії про Волинь'43 підтверджують, що свідчення різних людей про одну й ту саму подію вказують на відмінне її сприйняття представниками окремих вікових, етнічних та соціальних груп тощо.

Суб'єктивний момент, безперечно, присутній в усних свідченнях. Люди з тих чи інших причин можуть гіперболізувати деякі моменти своїх переживань, вчинків своїх родичів чи сусідів. Однак, і в інших джерелах присутній суб'єктивний підхід укладача документів. Суперечливе у літературі питання перевірки достовірності усних свідчень, можливо розв'язати декількома способами : співставленням інформації зі свідчень між собою (особливо, якщо свідками виступають представники різних сторін конфлікту) або це співставлення усно-історичних джерел з доступними архівними матеріалами.

Тож варто зупинитися на основних висновках зі здійснених нині усно-історичних досліджень. Перш за все, слід почати з висновку Ярослава Борщика, що у свідченнях не знаходить підтвердження міф «панської Польщі» й стереотипний негативний образ поляка [5]. Образ міжвоєнної Волині переважно виглядає як приклад моделі поліетнічного суспільства, де, попри проблемні моменти (пацифікація, Береза Картузька, діяльність ОУН), назагал мирно співіснували три найбільш чисельні національні групи – українці, поляки, євреї. На побутовому рівні у спогадах і в українців, і у поляків панує опис добрих родинних та сусідських відносин. При чому розповіді варіюються від простого констатування того, що українці і поляки жили «добре», до наповнення цих узагальнень конкретним змістом. Інформацію про мирне і приязне співжиття українців та поляків на західних землях України у міжвоєнний період підтверджують і документи Армії крайової [6]. Зрештою значний відсоток мішаних українсько-польських шлюбів на Волині та у Галичині є також опосередкованим підтвердженням справедливості такої візії.

Впадає у вічі, що свідки не можуть дати пояснення загостренню конфлікту у роки Другої світової війни: «А ми знали хто такі? Тікали, конечно» [7] ; «Всі мирилися і все добре було, а потім щось зробилося, хто його знає?» [8], «Ми ж в злагоді жили, на весілля разом ходили і на хрестини, і в школі разом вчилися. Але не знаю, що там сталося, що так в брутальний спосіб над нами знущалися. Ми їм вибачаємо, і просимо про вибачення. Бо розуміємо, що ви молоді не пам'ятаєте і не маємо жодних претензій – то їх діди і прадіди...» [9] ; «Поляки і українці до однієї школи ходили, і навчання велося обома мовами. Діти були послушні... Я не знаю як це було, хто тому винен» [10]. і т. д. Напевне чи не єдиною очевидною причиною загострення міжетнічних відносин для свідків є війна: «Але вот, як стала війна, що то таке зробилося, що стали бити поляків. То було страхіття... хто знає, що робили, такий час був дурний» [11]. Ще одним важливим коментарем до цього пункту є те, що респонденти під час Волинської трагедії були переважно ще дітьми, і, власне, весь перебіг тодішніх подій сприймається через дитячу призму, що характеризується, знову ж таки, перевагою емоційного рівня над двома іншими рівнями установок.

Важливим елементом історичної пам'яті, яку репрезентують усно-історичні джерела, є неприйняття вбивств мирного населення. Яскравою ілюстрацією цієї тези є позиція знаного волинянина Євгена Сверстюка, який стверджував: «Звичайно, УПА мала співчуття і підтримку населення. Але знищення сусіднього польського

села Загаї абсолютно не мало підтримки українського населення. Жоден з вояків УПА не признався своїм батькам, що брав участь в Загаях... З боку українського населення вони однозначно засуджувались, а, отже, засуджувались і учасниками УПА» [12].

Дослідники звертають увагу на ще один цікавий аспект, пов'язаний з індивідуальною пам'яттю – функціонування категорій «пригадування» і «забування». Вибіркові механізми пригадування намагаються відсунути у найглибші закутини травматичні переживання або ж заміщують їх позитивними спогадами [13]. Вдячною темою студій у цьому напрямку є дослідження фактів порятунку українцями поляків і навпаки – поляками українців. Прикладом документування свідчень про ті події є проект усної історії, зреалізований впродовж 2012–2014 рр., «Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943» [14] та «Поєднання через важку пам'ять. Східна Галичина» [15], у рамках якого відбулася низка експедицій, завданням яких був збір свідчень очевидців трагічних подій 1943–1944 рр. У цьому проекті одним зі способів історичної реконструкції відносин українських і польських мешканців західних земель України часів конфлікту 1943–1944 рр. став показ їх людського виміру, зосереджений на фактах порятунку. Відбувалися зустрічі з особами, які рятували поляків чи українців, що до нині не вважають це героїчним вчинком, а звичайним виявом людяності. Важливість проекту «Поєднання через важку пам'ять» не лише в тому, що це останні шанси зібрати свідчення очевидців історії – людей, мешканців волинських і галицьких міст і сіл. Проект «Поєднання через важку пам'ять» є яскравим прикладом спроби формування колективної пам'яті щодо «болючих» питань «знизу».

Очевидно, що усна історія є потужним інструментом для подальшого вивчення українсько-польських відносин на західних землях України у роки Другої світової війни. Подальші польові дослідження розширять джерельну базу проблематики, сприятимуть діалогу науковців та суспільств.

Джерела та література

1. *Барт Р.* Бальзаковский текст : опыт прочтения / Р. Барт; пер. Г. Г. Косикова и В. П. Мурат; общ. ред., вступ. ст. Г. К. Косикова. – 2-е изд., испр. – М.: Ad-Marginem, 2001. – 232 с.

2. *Passerini L.* Work, ideology and consensus under Italian Fascism / L. Passerini / History Workshop Journal. – 1979. – Vol 8. – No 1. – P. 86.

3. *Заремба Г. Р.* «Місця пам'яті» про події на Волині 1943 року (на основі проведеного польового дослідження протягом літа 2012 року у рамках проекту «Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943») / Ганна Заремба // Український альманах. – Варшава, 2013.

4. *Бондаренко Г. В.* Вплив держав антигілерівської коаліції на формування українсько-польських взаємин у роки Другої світової війни та перші повоєнні роки / Г. В. Бондаренко // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: КПДПУ, 2000. – Т. 4 (6). – С. 273–276.

5. *Борщик Я.* Використання методу усної історії в дослідженні польсько-українських відносин періоду Другої світової війни (на прикладі проекту «Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943») ? Ярослав Борщик // Спеціальні історичні дисципліни. Ч. 22–23. – С. 192.

6. ArchiwumAktNowych. Zespół Armia Krajowa. Komenda Lwów, sygn. 203/XV – k. 11, 94–95: Wypadki na Wołyniu w powiecie włodzimierskim.

7. Pojednanie przez trudna pamięć. Wołyń 1943 = Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943 = Reconciliation through difficult remembrance. Volhynia 1943 / Red. A. Zinczuk. – Panorama Kultur, 2012. – S. 258.

8. Pojednanieprzeztrudnapamięć. Wołyń 1943 = Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943 = Reconciliation through difficult remembrance. Volhynia 1943 / Red. A. Zinczuk. – Panorama Kultur, 2012. – S. 260.

9. Pojednanieprzeztrudnapamięć. Wołyń 1943 = Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943 = Reconciliation through difficult remembrance. Volhynia 1943 / Red. A. Zinczuk. – Panorama Kultur, 2012. – S. 284.

10. Pojednanieprzeztrudnapamięć. Wołyń 1943 = Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943 = Reconciliation through difficult remembrance. Volhynia 1943 / Red. A. Zinczuk. – Panorama Kultur, 2012. – S. 285.

11. ojednanieprzeztrudnapamięć. Wołyń 1943 = Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943 = Reconciliation through difficult remembrance. Volhynia 1943 / Red. A. Zinczuk. – Panorama Kultur, 2012. – S. 259.

12. *Сверстюк Є.* Про нашу історичну пам’ять / Євген Сверстюк // Урядовий кур’єр. – 2003. – 6 березня (№ 43). – С. 16

13. *Бойко В.* Волинська трагедія 1943 р. як об’єкт усної історії / Вікторія Бойко // Волинська трагедія: через історію до порозуміння. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Луцьк, 19–20 червня 2013 р. / укладач Анатолій Шваб. – Луцьк: Східноввропейський нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. – С. 192.

14. Pojednanieprzeztrudnapamięć. Wołyń 1943 = Поєднання через важку пам’ять. Волинь 1943 = Reconciliation through difficult remembrance. Volhynia 1943 / Red. A. Zinczuk. – Panorama Kultur, 2012.

15. Поєднання через важку пам’ять. Східна Галичина / Ред. А. Зінчук, В. Меньок. – Варшава, Товариство Панорама культур, «Патріотизм завтрашнього дня – 2014», Варшавський музей історії Польщі, 2015 . – 106 с.

Оксана Калищук

Волынская трагедия 1943 г.: устно-исторический аспект

В статье рассматриваются особенности использования устно-исторических методов в исследовании Волынской трагедии. Проанализировано особенности свидетельств об украинско-польском противостоянии в годы Второй мировой войны и опеределено их место в расширении источниковедческой базы.

Ключевые слова: *устнаяистория, Волынская трагедия, колективная память, места памяти, воспоминания, верификация.*

Oksana Kalishchuk

Volyn tragedy in 1943: oral history aspects

The article reveals the peculiarities of the oral and historic method use in researching Volyn tragedy. There have been analyzed various proofs of Ukrainian-Polish oposition in World War II and defined their place in extending data resources.

Key words: *oral history, Volyn tragedy, collective memory, memorial places, memoirs, verification.*

УДК 94(477. 8) «1944–1945»

Олег Ленартович (м. Луцьк)

Діяльність Української повстанської армії на Волині (1944–1945 рр.): організаційна структура та чисельний склад

В статті розглядається збройна боротьба УПА на Волині в період переходу радянсько-німецького фронту та відновлення радянської влади в регіоні. Аналізується характер та методи діяльності державно-політичних структур в боротьбі з українським визвольним рухом. Досліджується тактика та стратегія УПА, організаційна структура та чисельний склад підрозділів.

***Ключові слова:** радянська влада, КП(б)У, УПА, Волинь.*

Постановка проблеми. Проблематика пов'язана із збройною боротьбою УПА викликає посилений інтерес сучасних істориків. Дискусійними залишаються питання колаборації повстанських підрозділів з німецькою окупаційною владою, не визначеним залишається чисельний склад УПА тому запропонована наукова розвідка є актуальною.

Стан наукового дослідження проблеми. Серед вітчизняних науковців які досліджували історію повстанського руху наприкінці Другої світової війни слід назвати Д. Вєдєнєєва, Г. Биструхіна, В. Дмитрика, І. Іллюшина, В. Косика, А. Кентія, М. Коваля та ін. Їхній доробок, у цілому, відтворює хронологію подій, визначає тактичні і стратегічні завдання УПА на різних етапах боротьби, але не дає однозначної відповіді на запропоновані автором проблемні питання. Тому дослідник ставив собі за *мету* узагальнити і доповнити знання про збройну боротьбу УПА, визначити та обґрунтувати чисельний склад повстанських підрозділів у кількості 150 тис. вояків на весні 1944 р., що не відповідає до сьогодні запропонованим версіям.

Основний зміст. На початку 1944 р. підрозділи УПА-Північ першими розпочали бойові дії проти частин Червоної армії не дивлячись на заборону Головної команди і Головного штабу УПА. Однією з перших сутичок яка відбулась на початку січня 1944 р. став бій на околицях Луцька між розвідвідділом Червоної армії та підрозділом УПА [1, арк. 13]. В лютому 1944 р. документи НКВС фіксують 134 напади українських повстанців на військовослужбовців, а також 6 акцій у 5 райцентрах Рівненської і одного райцентру Волинської областей. Зокрема, 24 лютого підрозділ чисельністю 400 вояків атакував м. Володимирець (Рівненська область) [2, 553].

Як правило напади здійснювалися на тилові підрозділи, окремі групи бійців і командирів. Особливу активність виявляли підрозділи УПА, дислоковані на території Волинської та Рівненської областей. Результатом однієї із засідок боївок СБ сіл Михальківці і Сіянці Острозького району Рівненської області (за радянськими джерелами 100–120 вояків) стало смертельне поранення 29 лютого 1944 р. в с. Милятин генерала армії М. Ватутіна [3, арк. 2; 4, арк. 1].

Загалом, згідно інформації начальника контррозвідки «Смерш» 1-го Українського фронту генерал-майора Осетрова, за період з 7 січня по 2 березня 1944 р. в тилу 13-ї армії зафіксовано 200 нападів повстанців на невеликі військові колони та дрібні групи військовослужбовців [4, арк. 3]. За період березня-квітня цього ж року – 320 таких нападів [5, арк. 35–43]. Загалом боротьба набувала безкомпромісного характеру. Яскравим прикладом може слугувати масштабний бій з частинами Червоної армії в районі Обговських лісів на Кременеччині, що розпочався 25 квітня 1944 р. і тривав добу. На боці УПА було три курені («Докса», «Велетня», «Панько» чисельністю більше 2 тис. вояків). У результаті загинуло близько двох третіх особового складу повстанських підрозділів. Решті вдалося вирватися з оточення і відійти в Точевитські ліси та далі на Полісся [6, арк. 175].

Таким чином, взимку та навесні 1944 р. головною ареною протистояння між УПА та Червоною армією стала територія Волині–Полісся. Тут дислокувалися підрозділи під командуванням Д. Клячківського. Загальний стан відділів (згідно оцінки керівника Головного визвольного штабу Д. Грицая) був незадовільний. Відзначалася погана військова підготовка особового складу, незадовільний санітарно-гігієнічний стан, недостатня кількість боєприпасів та озброєння.

Згідно висновків інспекції Головного визвольного штабу 18 січня 1944 р. у с. Батьківці Мізоцького району Рівненської області відбулася нарада, у якій поруч з членами проводу ОУН (б) (Д. Грицай, М. Арсенич, М. Медвідь, П. Олійник та ін.) взяли участь провідник ОУН (б) на східноукраїнських землях і командир УПА-Південь В. Кук, його заступник з військових справ «Іван», оргреферент Є. Дудар та ін. Присутні окреслили головне завдання УПА на ближчий час – перейти лінію фронту. Для його реалізації пропонувалося розчленувати великі підрозділи на невеликі рухливі відділи попередньо очистивши лави УПА і запілля від ворожого елементу силами СБ [7, 73–74].

Недостатнє військове забезпечення підрозділів спонукало командування УПА-Північ видати наказ від 22 листопада 1943 р. «До всіх станиць та зв'язків в кущі» про необхідність здати всю зброю. Її носіння дозволялося лише референтам СБ [8, арк. 59]. Подібне розпорядження (про передачу зброї і боєприпасів УПА під страхом смертної кари) було видано 1 березня 1944 р. і стосувалося місцевого населення. Це дало змогу підвищити боєздатність повстанців та розгорнути активну боротьбу проти радянських органів державної влади та НКВС на звільнених територіях.

Важливою складовою в боротьбі УПА на Волині стала диверсійна робота на залізничному транспорті та лініях зв'язку. Згідно доповідної записки начальника НКДБ Ковельської залізниці, полковника держбезпеки Кочеткова, диверсії повстанців розпочалися в серпні 1944 р. Вони втілювалися у наступному: «…виході до лісу одинаків і дрібних груп військових і працівників залізничного транспорту, нападах на жителів, що проживають в …будівлях на перегонах», підриві залізничних рейок та штучних споруд, підпалах дерев'яних мостів, знищенні ліній зв'язку, нападах на гарнізони військ НКДБ, вбивствах працівників залізничного транспорту та ін. [9, арк. 99].

Загалом за період серпня-грудня 1944 р. на Ковельській залізниці було зафіксовано 47 диверсійних актів. Серед яких 11 підривів потягів, 7 випадків знищення залізничних мостів, 3 напади на залізничні вузли з метою паралізувати рух військових ешелонів [9, арк. 99]. Серед найбільш небезпечних ділянок Ковельської залізниці вважались відтинки: Олевськ–Сарни, Здолбунів–Красне, Ковель–Рафалівка, Луцьк–Стоянів, Костополь–Рівне. Тут оперували підрозділи УПА чисельністю від 30 до 500 вояків. Лише в Рівненської області за період чевня 1944 р. по січень 1945 р. органами держбезпеки зафіксовано 1032 випадка «бандпроявів» пов'язаних з терористичними актами та диверсіями [10, арк. 7].

Охорона комунікацій стала важливим стратегічним завданням транспортного відділу НКДБ і залізничних військ. Недивлячись на певні успіхи (за січень-травень 1945 р. в Ковельському районі знищено 40 таборів УПА, 176 криївок, вбито 375 і захоплено в полон 623 повстанці) забезпечити повну безпеку перевезень територією Волині не вдалося. За період січня-травня 1945 р. було зафіксовано 14 нападів УПА на Ковельській залізниці [11, арк. 151, 163–164].

Порушенню роботи тилу Червоної армії слугували диверсії на лініях зв'язку. Лише на території Рівненської області за період з 25 вересня по 25 жовтня 1944 р. було знищено 179 телеграфно-телефонних стовпів, пошкоджено 8 950 м ліній дротового зв'язку, вбито 8 фельдєгерів і листонош, захоплена пошта [12, арк. 40].

Характеризуючи діяльність УПА за період березня-квітня 1944 р. секретар Рівненського обкому КП(б)У В. Бегма відзначав, що на території області діє кілька потужних з'єднань повстанців які здійснюють глибокі рейди по тилах Червоної армії, паралізують діяльність органів радянської влади, налаштовують населення вороже до всіх заходів, зривають політичні та господарські заходи, організовують диверсії на залізничному транспорті і шосейних магістралях з метою зриву військових перевезень. Відзначалося також розгортання терору з боку вояків УПА та боївок СБ по відношенню до радянського та партійного активу, посилення

пропагандистської діяльності ОУН (б). Загальна картина цих втрат в західних областях України станом на 20 жовтня 1944 р. виглядала наступним чином: вбито 1 012 осіб партійних і радянських працівників (280 осіб – новоприбулі, 732 особи з місцевого активу), 2 451 особа з місцевого населення [13, арк. 1].

Подібна ситуація спостерігалася і на території Волинської області де (за підрахунками А. Кентія) силами УПА до листопада 1944 р. було здійснено близько 800 бойових нападів на різноманітні об'єкти в радянському тилу, вбито 444 особи з яких радянські і партійні працівники складали 122 особи, населення 322 особи [7, 89].

Активізація УПА та її протидія всім заходам по відновленню радянської влади в регіоні створила ситуацію при якій окремі райони та населені пункти знаходились під повним контролем націоналістів. Про це свідчать доповідні записки секретарів обкомів КП(б)У західних областей до ЦК КП(б)У та інформаційні повідомлення органів держбезпеки. Зокрема, в спецповідомленні УНКВС Рівненської області «Про диверсійно-терористичні прояви українських націоналістів на Ковельські залізниці» від 5 грудня 1944 р. наголошувалося: «Згідно даних УНКВС по Ровенській області в даний час виявлено більше ста банд і банд груп, загальною кількістю близько 10 000 тисяч осіб, які …безкарно діють в межах Ровенської області.

В окремих районах банди є фактичними господарями району, зокрема, в Клесовському районі в селах зовсім немає сільських рад / безвладдя/. Радянсько-партійний актив частково перебитий бандитами, частково змушений виїхати до райцентрів і ніякого впливу на села не має.

В Паніковецькому районі Львівської області з 24 сіл тільки в 10 селах існують органи Радянської влади, а в останніх 14 – бандити почувають себе вільно і безкарно, займаються ворожою діяльністю. Аналогічне положення у багатьох районах Ровенської і Волинської областей» [14, арк. 122].

У доповідній записці секретаря Тернопільського обкому КП(б)У І. Компанця першому секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову від 24–25 вересня 1944 р. наголошувалося, що на території області діє декілька чисельних груп УПА. Серед них вирізняються два підрозділи понад 500 і близько 200 вояків які пересуваються із села в село і створюють бойові групи з місцевого населення в кількості 30-50 осіб озброєних ручними і станковими кулеметами. Далі автор наголошує, що робота по відновленню органів радянської влади в окремих районах паралізована [15, арк. 1–3]. Радянське керівництво змушене було визнати факт, що «…серед абсолютної більшості населення Західної України оунівці користуються виключним авторитетом і загальною підтримкою. Чоловіче населення …у віці від 15 до 50 років отруєне націоналістичною ідеологією. Більшість є фанатиками в цих питаннях» [14, арк. 10].

Загострення ситуації спонукало радянське керівництво до створення в середині березня 1944 р. оперативного штабу НКВС по боротьбі з ОУН та УПА в м. Рівне. Його очолили генерали НКВС-НКДБ С. Круглов та І. Сєров. На території західноукраїнських областей визначено 7 оперативних секторів і за ними закріплено оперативно-чекістські групи (війська НКВС, прикордонні війська, підрозділи Червоної армії, а також партизанські з'єднання) [16, арк. 32]. Для здійснення військових операцій командування 1-го Українського фронту виділило одну кавалерійську дивізію, 8 легких танків і 20 бронемашин [17, арк. 7]. Впродовж квітня 1944 р. за їх допомогою було проведено 444 операції в 270 населених пунктах Волинської, Рівненської, Станіславської і Тернопільської областей, але знищити УПА вони не змогли. У результаті бойових операцій було затримано 9 тис. осіб, вбито – 260 осіб, викрито 530 різноманітних складів (зі зброєю 135, продовольством 369, інших 26). Серед трофеїв було 12 гармат, 35 мінометів, 66 кулеметів, більше 1 693 т. зерна, 17 т. солі та інші продукти і озброєння [5, арк. 35].

Станом на 20 червня 1944 р. УПА-Північ втратила вбитими 17 036 вояків та 15 050 заарештованими, УПА-Південь (станом на квітень 1944 р.) відповідно 2018 і 1 570 вояків. Загалом в боях були частково або повністю знищені 35 сотень повстанців [16, арк. 33].

Загальна чисельність УПА-Північ в період 1944–1945 рр. досі не встановлена. А. Кентій визначає її в межах від 12 до 16 тис. Його підрахунки частково підтверджується показами заарештованого восени 1944 р. Є. Басюка (начальник штабу з'єднання УПА-Схід «Холодний

Яр») який називав кількісний склад УПА-Північ в межах 12–13 тис. вояків (про цей документ йшлося вище, але показники наведені там стосувалися періоду червня 1944 р. і в ньому йшлося про 50 тис. втрат УПА-Північ на той момент і про 82 тис. вояків в УПА-Захід на той момент) [7, 77–78]. На думку автора кількість визначена А. Кентієм значно занижена і могла відповідати дійсності лише наприкінці 1945 р.

Підставою для корегування кількісного складу УПА-Північ дають радянські документи. Зокрема, у звітній доповіді секретаря обкому КП(б)У «Про боротьбу з бандами Українсько-німецькими націоналістами в Ровенській області» за період з лютого 1944 р. по лютий 1945 р. наголошується, що за звітний період в області було проведено 2 109 чекістсько-військових операцій в результаті яких було знищено 45 великих «бандформувань» УПА та 83 боївки СБ ОУН. Далі в документі наводиться кількість вбитих та заарештованих повстанців, а саме, втрати УПА – 15 298 вояків убито, 18 066 вояків – заарештовано, 6 913 вояків – з'явилося з повинною. Таким чином, загальна кількість втрат підрозділів УПА-Північ, які діяли в межах Рівненської області лише за один рік складала 40 277 вояків [10, арк. 11–16].

Статистика Волинської області виглядає дещо скромніше. Станом на 13 вересня 1944 р. було вбито більше 2 000 вояків УПА, заарештовано 2 100 вояків, здалося владі 1200 осіб. Загальна кількість втрат склала близько 5 300 повстанців [18, арк. 19]. В інформації першого секретаря Волинського обкому КП(б)У Профатілова, озвученій на засіданні 4-го пленуму Волинського обкому КП(б)У 31 жовтня 1945 р. кількість втрат ОУН і УПА станом на 20 жовтня 1945 р. вказана в кількості 30 262 особи з яких вбито 8 684 особи, заарештовано та захоплено в полон 8 499 осіб, затримано членів ОУН 1 948 осіб, банд посібників 2 661, з'явилося з повинною 8 470 осіб. Загалом ліквідовано 148 підрозділів та груп УПА залишилося знищити 430 підрозділів та 27 боївок.

Отже, за неповними даними лише з двох областей де діяла УПА-Північ її втрати наприкінці 1945 р. становили 70 539 вояків. Таким чином, кількісний склад цих підрозділів в 1944 р. повинен був налічувати більше 70 тис. вояків навіть з оглядом на поширену практику приписок. Вірність таких підрахунків підтверджується і німецькими джерелами, які нараховують близько 90 тис. вояків УПА станом на літо 1944 р. та спогадами П. Мірчука (загальна чисельність УПА вказана в кількості 150–200 тис. вояків) [19, 218]. Вище згаданий протокол допиту Є. Басюка теж стверджує кількісний склад УПА в 1944 р. у кількості близько 150 тис. Таким чином, є підстави вважати, що загальна чисельність УПА складала близько 150 тис. вояків навесні 1944 р., а УПА-Північ налічувала близько 70 тис. осіб у цей час.

З метою знищення УПА НКВС СРСР і РНК УРСР створили з числа партизанів у кожному районі Рівненської, Волинської і Тернопільської областей загони, що підпорядковувалися НКВС чисельністю понад 5 тис. солдатів кожний. До 25 березня 1944 р. на Україну було перекинуто додатково 5 бригад внутрішніх військ. Крім того, 250 машин, 100 танків, 50 бронемашин, 85 радіостанцій [20, 87].

У Волинській області було розміщено одну дивізію НКВС, три полки і одну бригаду – 5 285 осіб. У Рівненській області - одну дивізію та чотири бригади 8 754 особи. У Львівській області – чотири бригади та один кавалерійськй полк – 6 525 осіб. У Тернопільській області – три бригади – 3 057 осіб. У Станіславській області – бригада 1326 осіб, Чернівецькій – дві бригади, понад 1 300 осіб. В загальній кількості на західноукраїнських землях було зосереджено 26 304 солдати і офіцери [2, 177; 22, 391].

На Західній Україні розгорілася жорстока війна між УПА та частинами військ НКВС. З радянського боку цю боротьбу очолив перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов. Ним було визначено кінцевий термін знищення УПА – 15 березня 1945 р. [21, арк. 154].

Партизанські загони широко використовували для боротьби з ОУН та УПА. Згідно плану ліквідації націоналістичного підпілля, датованого березнем 1944 р. передбачалося використати у цій боротьбі на території Рівненської, Тернопільської та Житомирської областей партизанські з'єднання та загони: Олексенка, Одуха, Кота, Міщенка, Нирка, Федорова-Кизя – близько 8 000 бійців; на території Волині, Львівщини з'єднання і загони: Федорова, Вершигори, Малікова, Грабчака та ін. загальною кількістю близько 15 161 бійців. Партизанська дивізія С. Ковпака теж була передана органам НКВС УРСР для боротьби з УПА влітку 1944 р. [22,

арк. 4]. Таке рішення було продиктоване кількома факторами: по-перше партизани добре знали місцеві ліси, були спеціалістами у виявленні криївок та схронів адже самі будували подібні споруди в період окупації і могли визначити характерні прикмети їх місцезнаходження; по-друге значна частина особового складу загонів складалася з кадрових військовослужбовців НКВС – структури на яку покладалося завдання знищити ОУН і УПА, а отже, доцільніше було їх використати за прямим призначенням аніж відправляти на фронт; по-третє до прийняття цього рішення ЦК КП(б)У та УШПР підштовхували командири партизанських загонів ще в лютому 1944 року. Серед них О. Федоров, О. Сабуров, П. Вершигора та ін. [23, арк. 51–55; 24, арк. 245].

Крім того, в селах створювалися винищувальні батальйони та групи самоохорони з місцевого населення, основним завданням яких було патрулювання сіл у нічний час, затримка всіх осіб, які прибували до населеного пункту, а також безпосередня участь у бойових операціях, спрямованих проти ОУН та УПА. На західноукраїнських землях їхня кількість складала близько 48 тис. осіб [25, 190]. Лише у Волинській області восени 1944 р. було створено 30 винищувальних батальйонів та 508 груп самоохорони загальною чисельністю 9 629 бійців.

В результаті безперервних боїв навесні та влітку 1944 р. дошкульних втрат зазнавав командний склад УПА-Північ. 12 лютого загинув командир УПА-Північ і провідник ОУН на ПЗУЗ Д. Клячківський, 30 серпня колишній начальник штабу УПА на Волині-Поліссі Л. Ступницький, близько 30 сотенних і 6 курінних командирів, 45 старшин потрапили до полону [10, арк. 15–17].

Становище УПА на Волині було критичним. Згідно підсумкової інформації УНКВС «Про боротьбу з бандитизмом УПА і ОУН в Ровенській області» за період з 4 лютого по 20 лютого 1945 р. в результаті проведення 2 109 військових операцій було знищено 15 036 вояків УПА, взято в полон 18 066 вояків, явилося з повинною 6 913 осіб. Серед трофеїв було захоплено 2 літаки, 19 гармат, 97 мінометів, 728 ручних кулеметів, 1 531 автомат, 5 731 рушниця та ін. [10, арк 25].

Велика кількість полонених та заарештованих на території західноукраїнських областей спонукала Народного комісара внутрішніх справ СРСР Л. Берію оптимізувати процес розгляду кримінальних справ на членів ОУН і УПА. З цією метою (згідно наказу № 1302/б від 2 грудня 1944 р.) до регіону направили дві виїздні сесії Військової колегії Верховного суду СРСР. Перша розглядала справи УНКВС-УНКДБ Львівської, Станіславської, Дрогобицької і Чернівецької областей, а друга – Рівненської, Волинської і Тернопільської областей [26, арк 92]. Діяльність цих структур дозволила прискорити процес винесення вироків, надаючи видимість законності масовим репресіям. Загалом, за період 1944–1951 рр. структурами НКВС та НКДБ на території Західної України було репресовано близько 500 тис. осіб (загальна чисельність населення Західної України в цей час складала близько 6 млн осіб), з яких вбито 153 тис. осіб, депортовано 203 тис. осіб [27, 391].

З осені 1945 р. відбувається процес підпорядкування військових підрозділів УПА проводу ОУН-б. На думку А. Кентія це сприяло зміцненню зв'язків підрозділів повстанців з місцевими боївками і населенням та стало свідченням повернення до тактики підпільно-партизанських дій. З цього часу УПА все більше набувало рис місцевого, а не загальноукраїнського руху.

Джерела та література

1. Центральний державний архів Вищих органів влади і управління України, ф. 3833, оп. 1, спр. 125, 56 арк.

2. *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Суспільно-політичний та правовий аналіз: У 2 кн. / І.Г. Білас. – К.: «Либідь»: Військо України, 1994. Кн. 2. – 686 с.

3. Бібліотека Львівського обласного державного архіву. – Док. № 3010. // Ідея і чин. – 1945. – С. 8–12.

4. Центральний державний архів Громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 944, 26 арк.

5. ЦДАГО України, ф 1, оп. 23, спр. 928, 198 арк.

6. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі - ГДА СБУ), ф. 13 Друкованих видань, спр. 372 Збірка документів про структуру і характер антирадянської діяльності «Організації українських націоналістів-ОУН» і «Української повстанської армії-УПА»; про заходи і прийоми агентурної роботи

органів державної безпеки України з ліквідації організованого підпілля ОУН і збройних банд УПА на території республіки в період 1943–1954 рр. Т. 7. Документи, що характеризують зміни в структурній побудові ОУН-УПА, функціях, завданнях і тактиці антирадянської діяльності в період 1946–1953 рр., 240 арк.

7. *Кентій А.* Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. / А.В. Кентій. – К.: Інститут історії України НАН України. 1999. – 220 с.

8. Державний архів Рівненської області, ф Р.-30, оп. 2 1942–1957 рр., спр. 16, 285 арк.

9. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 929, 140 арк.

10. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 923, 56 арк.

11. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1700, 235 арк.

12. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 929, 140 арк.

13. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 925, 7 арк.

14. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 929, 140 арк.

15. Державний архів Тернопільської області, ф. 1833, оп. 5, спр. 9, 51 арк.

16. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372. Т. 8. Документи, що характеризують кадри ОУН-УПА, наявність зброї, друкарської техніки та ін.. матеріально-технічних засобів, джерела їх отримання і т. ін. в період 1943–1953 рр., 304 арк.

17. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 937, 63 арк.

18. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 922, 64 арк.

19. Літопис Української Повстанської Армії. У 46 т. – Т. 5. // Волинь і Полісся: німецька окупація. Кн. 3: Спомини учасників. / Документи і матеріали. / Від. ред. Євген Штендера; співред. П. Потічний. – Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1984. – 309 с.

20. Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях у 30–50-ті роки XX ст. (Історико-політичний аспект). / Богдан Олексійович Ярош. – Луцьк: «Настир'я», 1995. – 175 с.

21. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 29, 254 арк.

22. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 920, 4 арк.

23. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр.75, 214 арк.

24. ЦДАГО України, ф. 62, спр. 1537, 262 арк.

25. Биленко С. На охране тыла страны. Истребительные батальоны и полки в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. / С. Биленко. – М.: «Наука», 1988. – 290 с.

26. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 926, 209 арк.

27. Історія українського селянства. В 2 т. – Т. 2. / Авт. кол.: О.В. Андрощук, В.К. Баран, А.В. Блануца та ін. / Ред. рада: В.М. Литвин (голова), В.М. Геєць, В.М. Даниленко та ін. – К.: Національна академія наук України, Інститут історії України «Наукова думка», 2006. – 655 с.

Олег Ленартович

Деятельность Украинской повстанческой армии на Волыни (1944–1945 г.г.): структура и количественный состав

В статье рассматривается вооруженная борьба УПА на Волыни в период перехода советско-немецкого фронта и восстановления советской власти в регионе. Анализируется характер и методы деятельности государственно-политических структур в борьбе с украинским освободительным движением. Исследуется тактика и стратегия УПА, организационная структура и количественный состав отрядов.

Ключевые слова: *советская власть, КП(б)У, УПА, Волынь.*

Oleh Lenartovych

Ukrainian Insurgent Army in Volyn (1944–1945-ies): Organization Structure and Staffing

In the article the armed fight of UPA is examined on Volini in the period of transition of Soviet-German front and proceeding in soviet power in a region. Character and methods of activity of state political structures is analysed in a fight against the Ukrainian liberation movement. Tactic and strategy of UPA, organizational structure and numerical strength of subsections is explored.

Key words: *Soviet power, KP(b)U, UPA, Volyn.*

УДК 94(477.82) «1991\2010» : 631.115

Ярослав Шабала (м. Луцьк)

Корпоративний сектор у сільському господарстві Волинської області у 2000–2010 рр.

У статті висвітлюється процес формування корпоративного сектора сільського господарства Волинської області, аналізується його структура, характеризуються головні показники економічної діяльності різних типів господарств та підприємств.

Ключові слова: *аграрна реформа, корпоративний сектор, сільськогосподарське підприємство, сільськогосподарський кооператив, обслуговуючий кооператив, продукція рослинництва, продукція тваринництва.*

Постановка наукової проблеми та її значення. Понад двадцять років в Україні триває аграрна реформа. У процесі реформування організаційна структура сільськогосподарських товаровиробників набула дуалістичного характеру і в ній утвердилися корпоративний та індивідуальний сектори. Корпоративний сектор представлений державними та приватними сільськогосподарськими підприємствами, господарськими товариствами, виробничими кооперативами та іншими формуваннями, які мають статус юридичної особи. До індивідуального сектору належать господарства населення – домогосподарства, що здійснюють сільськогосподарську діяльність для задоволення власних потреб та з метою виробництва продукції на продаж.

Аналіз діяльності корпоративного сектора дасть змогу з'ясувати його роль і місце у виробництві аграрної продукції, визначити ефективність різних форм сільськогосподарських підприємств, що сприятиме визначенню шляхів подальшого реформування українського села. Окрім того, дослідження такого роду дають можливість виявити головні проблеми, які стримують розвиток аграрного сектора і врахувати їх при формуванні основ аграрної політики на загальнодержавному та регіональному рівнях.

Мета публікації – проаналізувати основні показники діяльності сільськогосподарських формувань, які представляють корпоративний сектор аграрної економіки Волині, визначити роль та місце кожного з них у виробництві аграрної продукції.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування результатів дослідження. У процесі аграрних трансформацій в Україні дослідники виділяють два етапи: перший – 1991–1999 рр. і другий – від 2000 р. і донині. Головною подією, яка їх розділяє, став Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки» від 3 грудня 1999 р. Після нього функціонуюча структура сільськогосподарських товаровиробників набула дуалістичного характеру і в ній утвердилися корпоративний та індивідуальний сектори.

Корпоративний сектор в аграрній структурі Волинської області представляють сільськогосподарські підприємства – самостійні статутні об'єкти, які мають право юридичної особи та здійснюють виробничу діяльність у галузі сільського господарства задля одержання прибутку. У 2011 р. до цієї категорії належали такі підприємства (див. табл. 1) [10, 103].

Таблиця 1

Кількість діючих підприємств у сільському господарстві за організаційно-правовими формами господарювання у 2011 р.

	Одиниць	У відсотках до загальної кількості
Всього підприємств	939	100,0
Виробничі кооперативи	92	9,8
Господарські товариства	137	14,6
Державні підприємства	8	0,8
Приватні підприємства	80	8,5
Фермерські господарства	578	61,6
Підприємства інших форм господарювання	44	4,7

У структурі корпоративного сектору чисельно переважають фермерські господарства та господарські товариства, які в сукупності становлять 76,2% загальної кількості сільськогосподарських підприємств. Найбільша кількість фермерських господарств нині зареєстрована у Горохівському районі – 101, у Ковельському – 81, Володимир-Волинському – 73, Локачинському – 61. У Луцькому районі майже половину господарств становлять господарські товариства та приватні підприємства – 36 і 18 відповідно. Виробничі кооперативи найбільше поширені в Ківерцівському, Ратнівському, Маневицькому, Турійському, Любешівському та Камінь-Каширському районах. У них зосереджена половина сільськогосподарських кооперативів області [10, 104].

Упродовж останніх п'яти років у структурі сільськогосподарських підприємств відбулися певні зміни. Так, порівняно з 2005 р. їх загальна кількість зменшилася з 1 023 до 939. Частково це пояснюється зміною їх статусу та об'єднанням окремих господарств з метою налагодити великотоварне виробництво. За цей час більше ніж удвічі скоротилася кількість сільськогосподарських виробничих кооперативів, що ж до фермерських господарств, то їх кількість збільшилася на 40 одиниць і їхня частка в структурі підприємств зросла від 52,6% до 61,6% [9, 34].

Щодо розподілу діючих сільгосппідприємств за розміром сільськогосподарських угідь, то станом на 2011 р. переважну більшість у Волинській області становили господарства площею до 50 га – 56% від загальної кількості. Господарств площею 50–100 га нараховувалося 70 (7,5%), досить численну групу представляли господарства від 100 до 500 га – 137, або 14, 6% від загальної кількості. Господарств із земельним банком 1 000–5 000 га було 58 (6,2%) і понад 5 000 га – усього п'ять господарств (0,5%) [10, 115].

Особливістю структури аграрного сектору Волинської області є те, що в ньому не відбулося різкого збільшення рівня концентрації земельних ресурсів у великих господарствах. Упродовж останніх трьох років площа сільськогосподарських угідь господарств понад 1 000 га зросла лише на 5%. Однак, на наш погляд, є всі підстави вважати, що від середини 2000-х рр. на Волині зміцнюються позиції підприємств, які представляють великомасштабне аграрне виробництво на основі концентрації землі і капіталів. Цілком імовірно, що частина з них інтегрована в структури агрохолдингів, які діють в Україні, однак у статистиці це не відображено. В окремих дослідженнях наводяться дані про те, що у Волинській області до 25% сільськогосподарських земель контролюють холдинги. Це невисокий показник. Для порівняння: у Рівненській та Львівській областях агрохолдинги контролюють 25–50% сільськогосподарських угідь, у Тернопільській, Івано-Франківській, Чернівецькій та Хмельницькій областях – понад 50% [11, 16].

Тепер проаналізуємо основні показники діяльності різних типів господарств в аграрному секторі Волинської області у 2000–2010 рр. Серед діючих за різними організаційно-правовими формами підприємств у сільському господарстві Волині кількісно переважають фермерські господарства (61,6%). Найбільше господарств створено в Горохівському (101), Ковельському (81), Володимир-Волинському (73), Локачинському (61) та Луцькому (49) районах [1, 13–14]. Це пояснюється не лише більш сприятливими природно-кліматичними умовами, якістю ґрунтів, а й більш розвиненою економічною інфраструктурою цих районів, близькістю до ринків збуту і підприємств переробки сільськогосподарської сировини та продукції, наявністю обслуговуючих аграрний сектор підприємств та організацій.

Ще одним важливим кількісним показником, який ілюструє розвиток фермерства на Волині у 2000–2010 рр. є площа сільськогосподарських угідь, зайнятих під фермерські господарства. За цей період вона збільшилася від 11 325 га до 39 900 га, тобто у понад 3,5 рази, а площа ріллі відповідно зросла від 10 428 га до 37 100 га , або в 3,6 разу [9, 111; 10, 115]. Це стало підставою для збільшення виробництва основних видів продукції рослинництва, що відображено в таблиці 2 [10, 122].

Як показують дані таблиці, за десятиріччя у фермерських господарствах виробництво зернових збільшилося у понад 5 разів, цукрових буряків і овочів – майже у 5 разів, а картоплі – майже удвічі.

Про розвиток тваринницької галузі у фермерських господарствах свідчать такі дані (див. табл. 3) [10, 134; 138].

Таблиця 2

Виробництво продукції рослинництва у фермерських господарствах у 2000–2010 рр. (тис. т)

	2000	2005	2007	2008	2009	2010
Зернові	8,5	41,1	39,1	63,6	55,2	43,0
Цукрові буряки	12,3	35,2	55,9	48,9	38,5	60,0
Картопля	3,8	2,8	3.3	4,1	4,5	7,4
Овочі	1,7	3,4	4,3	11,4	7,9	8,1

Таблиця 3

Розвиток тваринництва у фермерських господарствах у 2000–2010 рр.

	2000	2005	2007	2008	2009	2010
Поголів’я худоби та птиці (тис. голів)						
ВРХ	686	3 646	5 469	5 597	5 258	4 906
у т. ч. корови	369	1 511	2 438	2 102	2 081	2 085
Свині	875	7 964	17 081	19 250	23 311	22 894
Вівці і кози	114	320	349	326	261	239
Птиця	4 300	1 248	1 466	1 205	1 975	1 442
Виробництво основних видів продукції						
М’ясо (т)	92	503	2 035	2 120	2 059	2 714
Молоко (т)	956	3 784	5 454	5 229	5 198	5 091
Яйця (тис. шт.)	220	106	112	105	118	303
Вовна (ц)	1	9	6	6	6	5

Як бачимо, у 2000–2010 рр. фермерські господарства значно збільшили виробництво продукції тваринництва, зокрема м’яса і молока – більше ніж уп’ятеро.

Отже, фермерський уклад поступово утверджується в аграрному секторі Волинської області. Навіть той невеликий досвід господарської діяльності волинських фермерів переконує у тому, що фермерський рух має великі перспективи. Фермерські господарства здатні піднести ефективність та культуру сільськогосподарського виробництва, їх діяльність сприятиме піднесенню добробуту селян, вирішенню багатьох проблем економічного та соціального характеру у волинському селі.

Наступну велику групу виробників аграрної продукції у Волинській області становлять сільськогосподарські підприємства. Виробничою основою для продукування в аграрній сфері є сільськогосподарські угіддя. Їх площа в сільгосппідприємствах знизилася від 490,2 тис. га у 2000 р. до 175,2 тис. га у 2010 р. Це скорочення позначилося насамперед на виробництві рільничої продукції (табл. 4) [10, 122].

У цій категорії господарств ситуація у виробництві продукції рослинництва суттєво не змінилася. Вона була нестабільною і в кінцевому результаті у 2010 р. вдалося лише по виробництву цукрових буряків та овочів дещо перевищити показники 2000 р. Щодо зернових, то після сприятливого за погодними умовами 2008 р. їх виробництво в сільськогосподарських підприємствах поступово скорочується. Однією з причин є зменшення їх посівів і натомість збільшення посівних площ під експортоорієнтовані технічні культури, зокрема ріпак і сою. Наприклад, за період 2005–2010 рр. посіви ріпаку зросли майже уп’ятеро.

З розвитком рослинництва в цій категорії господарств була тісно пов’язана тваринницька галузь. У 2000–2010 рр. вона характеризувалася такими показниками (див. табл. 5) [10, 134; 138].

Таблиця 4

Виробництво продукції рослинництва в сільськогосподарських підприємствах у 2000–2010 рр. (тис. т)

	2000	2005	2007	2008	2009	2010
Поголів'я худоби та птиці (тис. голів)						
ВРХ	183,7	115,1	94,2	86,1	76,5	67,4
у т. ч. корови	63,4	38,5	34,2	32,5	29,5	28,8
Свині	33,1	43,3	64,3	64,2	74,2	74,5
Вівці і кози	1,0	0,8	0,8	0,7	0,6	0,5
Птиця	124,7	1 504,7	1 454,4	2 236,4	2 791,9	2 705,5
Виробництво основних видів продукції						
М'ясо (тис. т)	12,4	19,2	35,3	40,3	45,2	47,5
Молоко (тис. т)	101,6	89,2	80,0	75,3	75,1	71,7
Яйця (млн. шт.)	7,9	44,2	16,5	14,4	18,6	18,1
Вовна (ц)	2,1	1,3	0,8	0,8	0,8	0,7

Таблиця 5

Розвиток тваринництва в сільськогосподарських підприємствах у 2000–2010 рр.

	2000	2005	2007	2008	2009	2010
Зернові	329,6	350,0	270,8	362,1	300,8	252,5
Цукр. буряки	286,9	286,7	358,9	242,9	208,0	328,0
Картопля	19,3	9,6	9,5	7,9	7,7	12,0
Овочі	9,6	7,1	9,3	16,7	10,5	10,7

На основі зібраних у таблиці даних можна зробити висновок, що сільськогосподарські підприємства у тваринництві віддали перевагу скоростиглим галузям, зокрема свинарству і птахівництву. Саме за їх рахунок збільшилося виробництво м'яса. Щодо молока, то його виробництво у 2000–2010 рр. скоротилося майже у півтора рази.

У цілому ситуація з виробництвом аграрної продукції в сільськогосподарських підприємствах, крім фермерських господарств, суттєво не змінилася. Їх розвиток стримували нестача обігових коштів, брак внутрішніх і зовнішніх інвестицій, кабальні банківські кредити, зношеність основних фондів. Хоча окремі господарства успішно долають ці труднощі й демонструють високу ефективність та культуру господарювання, сприяючи тим самим добробуту сільських трудівників. Серед сільськогосподарських підприємств прикладом у цьому може бути господарство ТзОВ «П'ятидні» (директор В. Діброва) – одне з найбільших в області. Воно орендує 10,5 тис. га ріллі у понад 3,5 тис. власників земельних паїв на території трьох районів області: Володимир-Волинського, Локачинського та Іваничівського. Застосування сучасних агротехнологій забезпечує високі врожаї зернових (55 ц/га), кукурудзи (90 ц/га), цукрових буряків (500 ц/га). У господарстві використовується сучасна техніка, якої лише в 2011 р. придбали на 15 млн грн. У ТзОВ «П'ятидні» пайовикам виплачують досить високу плату за оренду землі, яка становить 4–5 ц зерна на 1 га, при розрахунку ціни 2 тис. грн за тонну. У господарстві трудиться 440 працівників. На думку директора, можна було б обійтися меншою кількістю, однак із міркувань соціального захисту керівництво не йде на скорочення [8].

У Луцькому районі одним із кращих є господарство «Рать» на чолі з В. А. Шумським. Тут

добре розвинена тваринницька галузь. На кінець 2004 р. в господарстві утримували 2 500 голів ВРХ (із них 600 корів) та 1 300 свиней. Щомісяця воно реалізовувало 10–12 т свинини та 25–30 т яловичини. Середньомісячна зарплата працівників у господарстві «Рать» становила на цей час 408 гривень [2]. На потреби села господарство виділило 250 тис. грн, своїм коштом відремонтувало клуб, придбало іграшки для дитсадка, постійно підтримує місцеву церкву [3]. Станом на 2011 р. СГПП «Рать» наростило виробничі потужності, збільшило кількість ВРХ до 3-х тис., свиней – до 1,5 тис. голів [4].

У Горохівському районі слід відзначити ПОСП ім. Т. Шевченка (директор А. Турак). Підприємство орендує 2 880 га землі. Воно спеціалізується на виробництві молока. Тут утримують 2000 голів ВРХ, у т. ч. 870 корів. На підприємстві працює близько 300 осіб робітників та службовців. Підприємство «Райдуга» (голова М. Трчевський) також показує добрі результати. У його користуванні 1 280 га угідь, на утриманні перебуває 1 250 голів ВРХ, у т. ч. 260 дійних корів. Тут теж добре розвинута тваринницька галузь [5].

На початку 2000-х рр. важливе місце в категорії сільгосппідприємств посідали сільськогосподарські виробничі кооперативи (СВК). Однак, на наш погляд, сільськогосподарська кооперація на Волині не змогла реалізувати свій потенціал, у той час як світова економічна практика підтверджує ефективність кооперування в сільському господарстві. Слід зауважити, що окремі господарники відразу після розпаювання колгоспів на їх місці зорганізували кооперативи. До 2005 р. у Волинській області постало 214 сільськогосподарських виробничих кооперативів. Окремі з них демонстрували добрі результати господарювання. Наприклад, сільськогосподарський виробничий кооператив «Вільна Україна» (голова В. Шкарадюк) в Іваничівському районі, маючи 13 % районних запасів ріллі, виробляв 19 % зерна, 41 % цукрового буряка, 37 % молока, 41 % м’яса [6]. У господарстві динамічно розвивалася тваринницька галузь. Тут була добре поставлена селекційна робота, впроваджувався зарубіжний досвід утримування та відгодівлі худоби (наприклад, запозичене в Данії утримування свиней у приміщеннях з глибокою підстилкою). Близько тисячі гектарів землі в кооперативі було відведено під вирощування кормів для худоби. Велика увага в господарстві приділялася утриманню дійного стада корів. У 2006 р. їх кількість зросла до 543 голів, для них було збудовано корівник, на який витрачено 300 тис. грн. У 2005 р. середній надій на одну корову становив 6 026 кг молока [7]. Для порівняння: у Волинській області в 2005 р. середньорічний надій на корову становив 3 239 кг молока [9, 85].

У Любешівському районі успішно налагодив діяльність приватний сільськогосподарський виробничий кооператив «Колос» (голова В. Трушик). Це господарство продукувало елітні сорти насіння зернових і картоплі, мало добре розвинену тваринницьку галузь із племінною справою. У кооперативі було відкрито власну їдальню, міні-пекарню, пилораму, магазин, станцію технічного обслуговування автомобілів. Його керівництво спрямовувало діяльність на максимальне задоволення виробничих та соціальних потреб трудівників [6].

Проте переважна більшість кооперативів не змогли налагодити ефективного господарювання, і станом на 2005 р. серед господарств цієї категорії були збитковими 57,2 %. Основними чинниками, які не дали змоги у повній мірі реалізувати потенціал сільськогосподарської кооперації у Волинській області були слабка популяризація кооперативних ідей, відсутність у місцевих кооператорів організаційного та господарського досвіду, слабка матеріальна база кооперативів, недостатня підтримка з боку держави та місцевих органів влади. У 2008 р. в області нараховувалося 156 сільськогосподарських виробничих кооперативів [9, 35], а на середину 2011 р. їх залишилося лише 92 [10, 103].

Проте саму ідею кооперування сільськогосподарських виробників на сучасному етапі не відкинуто. Особлива увага нині приділяється створенню сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. Згідно із Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» обслуговуючі кооперативи створюються для надання послуг, пов’язаних з виробництвом, переробкою та збутом продукції. Нині у Волинській області зареєстровано понад 30 обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів. Питання їх утворення та налагодження ефективної діяльності постійно перебуває в полі зору місцевих органів влади, обласної асоціації фермерів та землевласників, які пов’язують з цими кооперативами вирішення багатьох питань господарсько-економічного та соціального характеру.

Висновки. Від 2000 р. розпочався відлік другого етапу аграрної реформи в Україні. Він характерний тим, що було завершено демонтаж колгоспно-радгоспної системи й остаточно утверджено дуалістичну модель виробничої структури, в основі якої утвердився корпоративний сектор (сільськогосподарські підприємства різних типів) та індивідуальний – господарства населення. Колгоспи і радгоспи було ліквідовано, однак ефективної альтернативи їм не було віднайдено. Тому і в 2000-х рр. основну частку у виробництві сільськогосподарської продукції взяли на себе індивідуальні господарства селян. Щоправда, за десятиріччя їх частка скоротилася від 81,5% до 73,3%. Частка сільськогосподарських підприємств за цей період зросла відповідно з 20,3% до 26,7%.

Найвищу динаміку серед агроформувань корпоративного сектора продемонстрували фермерські господарства. Здійснені підрахунки свідчать, що у 2000 – 2010 рр. частка фермерських господарств у відсотках до загального виробництва сільськогосподарської продукції в області зросла у 6 разів. В інших сільськогосподарських підприємствах суттєвих зрушень за цей період не відбулося: в рослинництві незначне збільшення спостерігається лише у виробництві цукрових буряків, щодо тваринництва, то виробництво молока зменшилося майже у півтора рази, а приріст м'ясної продукції відбувся за рахунок свинарства і птахівництва.

Основними чинниками, які стримували розвиток корпоративного сектору аграрного комплексу Волині, були низька ефективність використання сільськогосподарських угідь, низький рівень матеріально-технічного забезпечення господарств, брак обігових коштів, недостатня підтримка з боку держави та місцевих органів влади, нерозвиненість місцевої інфраструктури заготівлі та збуту сільськогосподарської продукції, несприятлива загальна економічна кон'юнктура.

Джерела та література

1. Аграрний комплекс Волині (стан і перспективи). – Луцьк : Голов. упр. статистики у Волин. обл., 2006. – 28 с.

2. Волинь. – 2004. – 7 груд.

3. Волинь. – 2005. – 15 січ.

4. Волинь. – 2005. – 5 серп.

5. Волинь. – 2006. – 8 квіт.

6. Волинь. – 2011. – 2 черв.

7. Волинь. – 2011. – 29 верес.

8. Волинь. – 2011. – 19 листоп.

9. Сільське господарство Волині 2008: стат. зб. / за ред. В. Ю. Науменка. – Луцьк : Голов. упр. статистики у Волин. обл., 2009. – 315 с.

10. Статистичний щорічник Волинь – 2011 / за ред. В. Ю. Науменка. – Луцьк : Голов. упр. статистики у Волин. обл., 2012. – 560 с.

11. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація : наук. доп. / [О. М. Бородіна, В. М. Геєць, А. О. Гуров та ін.]; за ред. В. М. Гейця, О. М. Бородіної, І. В. Прокопи ; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2012. –39 с.

Ярослав Шабала

Корпоративный сектор в сельском хозяйстве Волынской области в 2000–2010 гг.

В статье освещается процесс формирования корпоративного сектора в сельском хозяйстве Волынской области, анализируется его структура, дается характеристика главных показателей разных типов хозяйств и предприятий.

Ключевые слова: *аграрная реформа, корпоративный сектор, сельскохозяйственное предприятие, сельскохозяйственный кооператив, обслуживающий кооператив, продукция растениеводства, продукция животноводства.*

Yaroslav Shabala

Corporative sector in agriculture of Volyn region in 2000 – 2010

The article considers the process of formation and development of the corporative sector in the agriculture of Volyn reqion. The emphasis is laid on the structure of this sector, its main features and the data of the economic activities jf the farms and enterprises of various types.

Key words: *agrarian reform, corporative sector, agricultural enterprise, agricultural cooperative farm, servise cooperative enterprise, plant-farming products, cattle-farming products.*

УДК 32:01(477+438)

Людмила Стрільчук (м. Луцьк)

Проблеми трудової міграції через державний кордон у сучасних українсько-польських взаєминах

Міграція через державний кордон суттєво впливає на розвиток економічного співробітництва прикордонних регіонів України та Польщі, зокрема у сфері переміщення трудових ресурсів, торгівлі, потоку інвестицій, налагодження двостороннього партнерства, активізується транскордонне співробітництво. Завдяки активним міграційним потокам відбувається культурне зближення, стираються негативні історичні стереотипи, міждержавні відносини переходять із політичної площини взаємин у міжнаціональну взаємодію.

Ключові слова: *міграція, державний кордон, міждержавні відносини, Україна, Республіка Польща.*

Постановка наукової проблеми та її значення. Після розпаду Союзу РСР з'явилися можливості переміщення людей через державний кордон, а відтак і різновиди міграції. У характері, напрямах та інтенсивності міграційних потоків постійно відбуваються зміни, однак, найголовнішою причиною міграції через українсько-польський кордон продовжує залишатися економічний стан у нашій державі. З'ясування причин та особливостей міграції дозволить простежити і те, яким чином відбувається вирішення проблем міграції сусідніми Україною та Польщею, наскільки захищені або ж як часто порушуються інтереси громадян обох держав, які виїжджають з метою працевлаштування.

Мета статті – аналіз стану міграційних процесів на українсько-польському прикордонні, дослідження проблем та наслідків міграції через державний кордон та її вплив на міждержавні взаємини.

Аналіз останніх досліджень з цієї проблеми. До аналізу причин та особливостей сучасної міграції в українсько-польських взаєминах неодноразово зверталися політики, політологи, соціологи, науковці та журналісти. Запропонована стаття опирається на публікації Д. Борисова, Н. Завітневич, О. Шокало, І. Маркова. З польських дослідників А. Міщук, А. Федун та інші. Окрім того автор залучає статистичні дані українських прикордонних служб, польських та українських соціологічних лабораторій.

Виклад основного матеріалу і обґрунтування отриманих результатів дослідження. Віссю українсько-польського прикордоння є державний кордон завдовжки 529 км. Він становить 14,8% протяжності кордонів Республіки Польща і 6,9% – довжини кордону України [6, С. 67]. До міждержавного кордону прилягають із польського боку Люблінське та Підкарпатське воєводства, а з українського – Волинська, Львівська та Закарпатська області.

Розпад СРСР та докорінна ломка економічних контактів, що регулювалися центральною владою призвели до гострих кризових явищ в українській економіці та послідуючих за цим структурних змін. Перебудова економічного розвитку держави призвела до істотного економічного спаду, скорочення промислового та сільськогосподарського виробництва, а отже до суттєвого вивільнення робочої сили. Саме останній фактор – відсутність роботи, що слугує синонімом поняттю «відсутності засобів до існування», спонукав наших співвітчизників шукати вакансії трудовлаштування за межами України, зокрема, у Республіці Польща. Географічна близькість останньої для жителів Заходу України та мовна близькість, стали визначальними факторами польського вектору трудової міграції для жителів українсько-польського прикордоння.

Аналіз міграційних тенденцій, що сформувалися в останні два десятиліття, свідчать про активну участь України у світових міграційних процесах. А між тим, міграційні процеси, як невід'ємна та постійна складова історії досить відчутно впливають на стан та перспективи економічного, соціального та культурного розвитку суспільства, впливаючи на нього як позитивно і негативно. Для України міграція є негативним прикладом, оскільки відбувається відтік людських ресурсів, причому найбільш продуктивного віку.

З цього слідує і наступна негативна тенденція – частина трудових мігрантів здобуває статус іммігрантів у РП, залишаючись там на постійне місце проживання, народжує там дітей, у такий спосіб відбувається зменшення кількості жителів України. До того ж, у нашій державі тривалий час не існувало взагалі, а на сьогодні діє досить не чіткий правовий механізм щодо міграції, а це в свою чергу тягне за собою нелегальну міграцію, що саме по собі є досить негативною тенденцією.

Відомо, що Україна, як одна із правонаступниць СРСР, не мала інституту міграційного права. Початок розробки цього інституту було покладено прийняттям Декларації про державний суверенітет, після чого в країні виникла проблема недостатньої правової бази. Наступним кроком у цьому напрямі стало прийняття Конституції України, зокрема, стаття 92 Конституції регулювала демографічні та міграційні процеси [1]. Попри це, з 1996 року і до 2002 року жодних базових актів, які б регулювали міграцію так і не було прийнято. Два законопроекти, які подавалися до Верховної Ради з питань міграції відставали від потреб часу і виявилися не актуальними, а тому і не були прийняті. Вступ РП до Європейського Союзу вніс нові актуальні проблеми до порядку міграції, і усі вони були продиктовані Євросоюзом, що, як відомо, значно ускладнило для українців можливості перетину кордону з країнам-членами ЄС, а отже і міграції у західному напрямку.

Як наслідок, сучасна міграційна політика України носить переважно обмежувальний та охоронний характер. Відсутність базового законодавства в сфері міграції та законодавства про трудових мігрантів негативно впливає на проблему вирішення загальних питань управління міграційними потоками, зокрема на залучення праці трудових мігрантів, ускладнює ефективне здійснення відповідної державної політики та негативно впливає на розвиток міждержавних стосунків [7].

В Україні функціонує шість органів влади з повноваженнями у сфері міграції, це – Кабінет Міністрів України, Державний комітет України у справах національностей та міграції, Державний департамент у справах громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб, Дипломатичні представництва і консульські установи України, Міністерство праці та соціальної політики України, міністерство охорони здоров'я України. Окрім того, функціонує кілька відомств, які займаються проблемами нелегальної міграції, серед них найбільше навантаження лягає на Державний комітет у справах охорони державного кордону України. В зв'язку із цим нерідко виникає проблема неможливості визначення відповідального органу виконавчої влади за належне проведення державної міграційної політики [3, С. 140].

Згідно офіційної статистики близько 20 млн. українців живуть за межами нашої держави. Серед країн-донорів міграції пострадянського простору Україна продукує найбільше трудових мігрантів. Цей показник є особливо тривожним на тлі депопуляції українського етносу – низької народжуваності та високої смертності [5].

Аналіз статистичних даних свідчить, що переважна більшість українців, які щорічно в'їжджають до РП – це особи молодші 30 років: студенти, молоді спеціалісти інженерно-технічного профілю, управлінці, працівники культури, молоді робітники, які влаштовуються сільському господарстві чи на будівництві. Ще однією особливістю сучасної української міграції у Польщу є її дві характерні ознаки: трудова та етнічна. У перші роки після здобуття Україною незалежності переважала етнічна міграція, а в останнє десятиліття держава стикається із масовим виїздом українців на роботу до РП. Не вдаючись до аналізу економічних причин такого стану речей, зауважимо, що окрім негативних економічних тенденцій для України, масовий, часто не зовсім контрольований виїзд до Польщі трудових мігрантів веде до загострення українсько-польських взаємин.

Переважна частина українських мігрантів виїжджає до сусідньої Польщі, головним чином, на сезонні сільськогосподарські роботи, або ж постійні заробітки, які є головним джерелом існування для родин мігрантів. Ще однією особливістю української трудової міграції в Республіку Польща є те, що їдучи у Польщу не на постійне, чи не на довготривале проживання, скорочуються витрати на соціальне обслуговування мігрантів. Тому, більшість українських заробітчан працює поза правовим полем, а отже і отримує суттєво меншу платню за свою працю.

Відомим є також факт того, що польські роботодавці, як правило, не зацікавлені в оформленні дозволу на працевлаштування українських працівників, особливо сільськогосподарських, зважаючи на пов'язані із цим матеріальні витрати. Адже, легалізація іноземного працівника

передбачає сплату роботодавцем спеціального податку, розмір якого коливається залежно від кваліфікації працівника. Окрім того, легалізація працівника покладає додаткові зобов'язання на роботодавця: забезпечення мінімальної заробітної платні, соціального та медичного захисту, належних умов праці. За таких умов, українським трудовим мігрантам, щоб мати роботу досить часто доводиться погоджуватися на такі умови праці, тобто трудовлаштування без жодних гарантій. Тому досить частими є факти порушення прав трудових мігрантів, зокрема порушення прав прийому на роботу, порушення умов праці, суттєва різниця в оплаті праці. Гострою проблемою є соціальна незахищеність громадян України на території Польщі: це відсутність страховки у разі хвороби, проблеми із візами, тощо.

Найбільшою проблемою міграційної хвилі українців у Польщу, особливо нелегальних трудових мігрантів, є їхня правова незахищеність як з боку України, так і з боку Польщі. Українські дипломатичні представництва змушені констатувати, що приїзд українців на роботу в РП здебільшого перебувають під контролем організованих кримінальних угрупувань. А часто й самі мігранти стають кримінальними елементами й ставлять загрозу для безпеки польського суспільства [3, с. 149]. То ж, якщо зважити на масштаби міграції українців до сусідньої Польщі, то можна зрозуміти всю глибину соціально-психологічних деформацій українських мігрантів.

Активне регулювання у сфері трудової міграції держава здійснює через розвиток інституту ліцензування посередницької діяльності з питань працевлаштування за кордоном. Громадяни України, які працевлаштовуються за кордоном через посередницькі структури, які мають ліцензію, є єдиною в країні категорією трудових мігрантів, які легально отримують роботу і є соціально захищеними у трудових відносинах з боку іноземного роботодавця.

Ключовим питанням українсько-польської міграційної взаємодії з точки зору забезпечення прав трудових мігрантів є проблеми вдосконалення процедури перетину міждержавного кордону та спрощення візового режиму. Не секрет, що для українців отримання візи (після вступу РП в Євросоюз) та процедура перетину кордону є доволі проблематичними. Складнощі і перепони, з якими стикаються українські мігранти часто ведуть до процвітання незаконного тіньового бізнесу щодо відкриття віз, довжелезні черги на пунктах перетину кордону, тривалі перевірки ускладнюють рух мігрантів у західному напрямку.

Серед проблем, які спричиняють черги на українсько-польському кордоні є недостатня густота пунктів пропуску. На спільному кордоні, що має протяжність, як уже зазначалося, 529 км, працюють 12 пунктів пропуску, 6 із яких автомобільні. Власне, не складно вирахувати, що в середньому, один пункт перетину кордону припадає на 80-90 км. Інфраструктура діючих пунктів пропуску на українсько-польському міждержавному кордоні лише частково відповідає сучасним європейським вимогам. Значна реконструкція не потрібна лише переходам Краковець – Корчова та Смільниця – Кросцєнко. Усі ж інші переходи необхідно модернізувати та доводити до європейських стандартів [3, с. 147 – 148].

Як свідчить статистика, найактивніший рух через українсько-польський кордон зафіксовано на автодорожніх переходах (в середньому 8 млн 884 тис. українців щорічно). Анкетні дослідження, проведені поляками в цих пунктах засвідчили, що головним мотивом українців, які перетинають кордон є купівля товарів у Польщі [6, с. 68]. Дані зібрані польськими дослідниками засвідчують, що, наприклад, головними місцями затуплення товару на польсько-українському прикордонні є міста Холм та Люблін (для прибуваючих із України через Ягодин – Дорогуськ), Замость та Грубешов (для прибуваючих через Устилуг - Зосін) і т.д. Дослідження красномовно засвідчують, що більшість торгівельних операцій здійснюється у безпосередній близькості від кордону. Для міст, які розміщені у безпосередній близькості від міждержавного кордону, вздовж доріг, що ведуть до пунктів пропуску, попит на товари у зв'язку із прибуваючими українцями став важливим імпульсом для економічного розвитку [8, с. 61 – 64].

Економічний розвиток пов'язаний із активною торгівлею є, поза сумнівом, позитивним наслідком міграційного руху. Однак, задля справедливості слід зауважити, що поряд із позитивними моментами міграції на українсько-польському прикордонні є, на жаль, і вкрай негативні явища: прикордоння обох держав – це місце процвітання так званої «сірої зони», ввезення безакцизних товарів (алкоголю та цигарок), нелегальна міграція тощо.

В науковій літературі виділяють декілька етапів міграції українців у Польщу з моменту

здобуття нашою державою незалежності. Перший етап – припадає на першу половину 90-х років ХХ століття. Він характеризується великою часткою серед мігрантів висококваліфікованих фахівців, представників інтелектуальної та культурної еліти. Порівнюючи реалії України і, наприклад, Польщі, зокрема: рівень зарплат, купівельну спроможність, кращу соціальну захищеність та економічну стабільність суспільства загалом, порівняння було не на користь України, а тому, більшість таких мігрантів доклали максимальних зусиль щоб отримати громадянство РП.

Другий етап міграції розпочинається з 1994 року. Він увібрав у себе головним чином низько кваліфікованих працівників, які першими і найбільш гостро відчули на собі економічну кризу, що охопила практично всі сфери українського життя [4, с. 112]. Простій та закриття промислових підприємств, масове і тривале безробіття – штовхали найменш соціально захищені прошарки суспільства до трудової міграції. В першій половині 90-х років ХХ століття активізовується малий торгівельний бізнес, особливо на прикордонні.

Згідно статистичних даних, наприклад, на Волині пік безробіття припадає на 1995–1999 роки, особливо у поліських районах області, тому друга половина 90-х років характеризується ще вищою ніж у попередні роки динамікою трудової міграції у Польщу [4, с.117].

Стан трудової міграції на рубежі XX–XXI століття зберігав основні тенденції попереднього десятиліття, з тією особливістю, що дрібна торгівля на прикордонні демонструє тенденцію до укрупнення оборотних капіталів і збільшення кількості задіяних у ній. Період, що передував вступу Республіки Польща в ЄС сприяв активній міграції через українсько-польський кордон. Новий етап міграції розпочинається із 2004 року, він пов'язаний із запровадженням візового режиму для українців через новонабуте членство Польщі у Європейському Союзі. Тому, у період 2004 – 2005 років відбувається помітний спад трудової міграції, натомість збільшується кількість студентів, науковців, працівників культури, бізнесменів середньої та крупної ланки, які у цей період є переважаючими соціальними групами мігрантів.

Як ілюструють дані соціологічних опитувань громадськість України та Польщі дала однозначно негативну оцінку запровадженню візового режиму між країнами з 1 травня 2004 року. Незадоволення особливо гостро висловлювали і представники численних національних меншин: української в Республіці Польща та польської в Україні. Запровадження візового режиму призвело до посилення еміграційних тенденцій в їхньому середовищі, адже виникли проблеми із поїздками на історичну батьківщину [3, с. 154].

На думку польських економістів, найвагомішими чинниками у відносинах між Республікою Польща та Україною є прикордонна торгівля і трудова міграція, оскільки підприємці, які працюють у східних воєводствах Польщі, головним пріоритетом називають торгівлю з Україною. І польські і українські дрібні підприємці кажуть, що потреба отримувати навіть безкоштовні візи ускладнює контакти між ними. Проте, експерти у Варшаві вважають, що з плином часу візовий режим не буде вже так негативно впливати на стан торгівлі, бо підприємці, які витримують труднощі початкового періоду, отримують довгострокові візи. То ж, серед негативних наслідків запровадження візового режиму слід виділити такі:

– ускладнення вільного перетину українсько-польського кордону людьми, а отже товарами і послугами;

– перетворення України з країни транзиту нелегальних мігрантів на країну – накопичувача нелегалів;

– знане гальмування позитивної динаміки торгово-економічних взаємин між Україною та Польщею;

– зниження рівня гуманітарного співробітництва [3, с. 155].

У 2005 році Україна висунула ініціативу про спрощення візового режиму з країнами ЄС, яку підтримала Польща. Йшлося про видачу віз без запрошення та довідки про доходи для українських студентів, науковців, журналістів, працівників культури та бізнесменів. РП запропонувала для країн членів ЄС впровадити так звану «польську модель», яка передбачала видачу для українців безкоштовних віз у відповідь на безвізовий в'їзд, який запровадила наша країна для європейців. Як наслідок такої політики, 18 червня 2007 року було підписано Угоду про спрощення візового режиму між Україною та Євросоюзом. І хоча, на трудових мігрантів, спрощений візовий режим не поширюється, потік бажаючих отримати роботу за кордоном щорічно зростає.

На сьогодні, Україна та Республіка Польща підписали цілий ряд двосторонніх угод про

взаємне трудовлаштування громадян України та Польщі та про взаємний трудовий і соціальний захист громадян, що працюють поза межами своїх держав. Проте, висновки таких угод ще не гарантують чітких механізмів їх реалізації. Так сусідні Україна та Польща домовилися про трудовлаштування на польські підприємства 60 тис. чоловік. Пізніше з'ясувалося, що 42 тис. українців, в основному із Західної України, вже працюють у різних секторах економіки Польщі – сільському господарстві, будівництві, текстильній промисловості [2].

Таким чином, активізація роботи щодо виконання двосторонніх договорів про працевлаштування і соціальний захист прав громадян України у Польщі та розширення українсько-польського співробітництва разом з укладанням міжнародних договорів постає чинником позитивного впливу на українсько-польські відносини в сфері міграції, тобто, регулювання міграції має здійснюватися одночасно і скоординовано на законодавчому, дипломатичному та виконавчому рівнях при чому з обох сторін. Це дозволить уникнути численних порушень та непорозумінь у сфері міграції.

Однак, попри вище сказане, все ж для України головним завданням залишається створення відповідних соціально-економічних умов в країні задля того аби скоротився, а з часом і взагалі припинився потік трудових мігрантів до європейських країн, у тому числі і до РП.

Джерела та література

1. *Асланян Г.* Чи потрібен Україні спеціалізований орган у галузі міграції? / Г. Асланян. // Лабораторія законодавчих ініціатив 2004. [Електорнний ресурс]. – Режим доступу: http://parlament.org.ua/content/print–Назва з екрану.

2. *Борисов Д.* Польща легалізує українських заробітчан / Д. Борисов // львівська газета. – 2005. – № 83 (657).

3. *Завітневич Н.Г.* Гуманітарний чинник в українсько-польських міждержавних відносинах. Дис… к.політ.наук: 23.00.04/ Н.Г. Завітневич. – К., 2008. – 241 с.

4. *Кузьмич О.М.* Волиняни у Польщі. Трудова міграція 1991 – 2008 рр./ О.М. Кузьмич: моногр. – Луцьк : Волинські старожитності, 2012. – 240 с.

5. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри (понятійний апарат, конкретизаційні підходи, теорія і практика) / За ред.. Ю.І. Римаренка. – К.: Генеза, 1998. – 912 с.

6. *Стрільчук Л.* Українсько-польське прикордоння: кордонні переходи та кордонний рух у межах єврорегіону «Буг»/ Л. Стрільчук // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Число 5. – Луцьк, 2007. – С. 67 – 71.

7. *Шокало О.* Інтеграція чи повернення додому? / О. Шокало // Дзеркало тижня. – 2005.– № 12 (540).

8. *Miszczuk A.* Gorzym-Wilkowski W. Transgraniczny ruch drogowy jako impuls rozwoju lokalnego / A. Miszczuk, W. Gorzym-Wilkowski // Wiadomosci Statystyczne. – 1996. Nr. 1. – S. 61 – 64.

Людмила Стрильчук

Проблемы трудовой миграции через государственную границу в современных украинских-польских отношениях

Миграция через государственную границу существенно влияет на развитие экономического сотрудничества приграничных регионов Украины и Польши, в частности в сфере перемещения трудовых ресурсов, торговли, потока инвестиций, налаживания двустороннего партнерства, активизируется трансграничное сотрудничество. Благодаря активным миграционным потокам происходит культурное сближение, стираются негативные исторические стереотипы, межгосударственные отношения переходят из политической плоскости взаимоотношений в межнациональное взаимодействие.

Ключевые слова: *миграция, государственная граница, межгосударственные отношения, Украина, Республика Польша.*

Lyudmila Strilchuk

Problems of migration across the state border in modern Ukrainian-Polish relations

Migration of the state border significantly influences the development of economic cooperation of border regions of Ukraine and Poland, particularly in the movement of labor, trade, investment flows, of bilateral partnership, active cross-border cooperation. Due to active migration flows is cultural rapprochement erased the negative historical stereotypes bilateral relations move from relations in the political sphere of international cooperation.

Key words: *migration, state border, inter-state relations, Ukraine, Poland.*

Краєзнавство і туризм

УДК: [908:379.85]005

Сергій Попович (м. Київ)

Туристичне краєзнавство: генеза, методологія, завдання

У статті висвітлено процес становлення туристичного краєзнавства як окремого напряму загального краєзнавства, визначено його методологічні засади, проаналізовано ресурсний потенціал вітчизняного туризму та проблеми туристичного районування території України. Публікується у формі апробації розділу «Туристичне краєзнавство» навчального підручника «Основи краєзнавства».

Ключові слова: *краєзнавство, туризм, екскурсія, туристичне краєзнавство, туризмознавство, туристичне районування.*

Здавна краєзнавство, подорожування, мандрівництво, а згодом екскурсії та туризм, взаємодіяли між собою, були тісно пов'язані спільним прагненням пізнати навколишній світ, свою Вітчизну та рідний край.

Уже в період Середньовіччя прослідковуються конкретні зв'язки краєзнавства з подорожуванням і мандрівництвом. Значну частину описів українських земель – Причорномор'я, Волині, Поділля, Запоріжжя, окремих міст і сіл було здійснено людьми, які мандрували Україною – дипломатами, купцями, священнослужителями та ін. Здебільшого це були іноземці.

Їх твори за своїм характером належали переважно до мемуарного жанру – щоденники, спогади, хроніки подорожей, написані очевидцями та безпосередніми учасниками подій. Авторів цих праць, попри їх основні заняття та мандрівництво, можна вважати справжніми краєзнавцями, оскільки їх цікавило все – відомості з історії, географії, економіки, топоніміки краю, люди, які його населяли, міста, їх планування, забудова, оборонні споруди, храми та ін. Саме ця обставина дає підстави зараховувати праці мандрівницько-мемуарного жанру до краєзнавчих джерел про Україну.

Прикладом таких праць є подорожні записки мандрівників XI-XVII ст., які відвідували Україну – німецького єпископа-проповідника Бруно Кверфуртського, який на початку XI ст. дорогою до печенігів побував у Києві, був гостем великого князя Володимира Святославовича; папського посла до монгольського хана Плано Карпіні, який їдучи через Чехію, Польщу, Русь, у 1246 р. відвідав Київ. Описи Криму залишив Вільгельм Рубрук, посол французького короля Людовика IX до Орди, який у 1252 р. подорожував Кримом і Північним Приазов'ям [1].

Західноєвропейський дипломат Жильбер де Лянуа описав свою подорож західноукраїнськими теренами 1421 р., зокрема він відвідав Судову Вишню, Львів, Луцьк, Кам'янець-Подільський. Його колега венеціанський амбасадор Амвросій Контаріні подорожував Україною у 1473-1474 рр. У своїх спогадах, що вийшли друком 1481 р. у Венеції, він подає цікаві краєзнавчі відомості про українські міста Луцьк, Житомир, Київ. Краєзнавчу характеристику Києва XVI ст. істотно доповнюють відомості, наведені у щоденнику подорожі (1550 р.) Михайла Литвина [2].

Краєзнавче вивчення Запоріжжя започаткував Еріх Лясота, який наприкінці XVI ст. виконував дипломатичне доручення австрійського імператора Рудольфа II до запорозьких козаків. Унікальні краєзнавчі відомості про Волинь і Поділля залишив у своєму щоденнику німецький подорожник Ульріх фон Вердум, який неодноразово відвідував Україну в 1670-х рр. [3].

Кінець XVIII-XIX ст. – якісно новий етап у розвитку краєзнавства. Він характеризується зародженням нової наукової форми краєзнавчих досліджень, що спиралися на статистичні, архівні джерела, історичні твори, спогади учасників. На цьому етапі подорожі та мандрівки перестають бути обов'язковою передумовою розвитку, передусім, наукового краєзнавства, але не втрачають свого значення для подальшого вивчення окремих територій. Тим більше, що саме в першій половині XIX ст. в Україні відбуваються помітні зрушення в освіті, культурі, збільшується кількість навчальних закладів, розширюється коло освічених людей, яких приваблюють

подорожі з метою пізнання невідомих регіонів країни. Так, на початку XIX ст. розгорнулося краєзнавче вивчення Криму, інтерес до якого зріс після його приєднання до Російської імперії у 1783 р. Воно здійснювалось російськими чиновниками, літераторами, вченими та краєзнавцями, а також іноземцями за допомогою численних подорожей, мандрівок, поїздок, походів територією Криму. Внаслідок цих мандрівних заходів з'явилася ціла низка публікацій, що заклали основу кримського краєзнавства.

Найгрунтовніші напрацювання щодо краєзнавства Криму залишили державний чиновник і літератор П. І. Сумароков, батько відомих декабристів І. М. Муравйов-Апостол, сходознавець А. С. Норов, видавець «Отечественных записок» П. П. Свіньїн, етнограф П. І. Кеплен, професор Кембриджського університету Е. Кларк та ін. [4]. Всі вони були одночасно допитливими краєзнавцями та завзятими мандрівниками. Причому, краєзнавчі інтереси були у них пріоритетними, а подорож була засобом пізнання певної території.

З середини XIX ст. серед прошарку різночинної інтелігенції, яка отримала освіту в університетах України – Харківському (1805 р.), Київському (1834 р.), Одеському (1865 р.) – зростає інтерес до життя народу, його культури, звичаїв в окремих місцевостях України, їх природних особливостей тощо. На цій основі зароджується аматорський краєзнавчий рух, що являв собою одну з форм суспільних інтересів того часу, був виявом патріотизму. У своїх краєзнавчих пошуках краєзнавці-аматори – священики, вчителі, лікарі, офіцери – широко використовували мандрівки, збирали документальні матеріали, записували розповіді старожилів, народні пісні та ін. Для прикладу можна згадати діяльність священика Л. І. Похилевича, який працював у Київській духовній консисторії. Він об'їздив усі населені пункти Київщини, цікавлячись, насамперед, справами церковних парафій, побутом священиків і селян, разом з тим, описав всі старожитності, що вдалося побачити [5].

Краєзнавчі подорожі та мандрівки були важливим інструментом у творчій та науковій діяльності багатьох українських літераторів, митців, учених середини XIX – початку XX ст. Показовою в цьому контексті є краєзнавча діяльність Т. Г. Шевченка, який багато подорожував Київщиною, Полтавщиною, Чернігівщиною та іншими теренами, брав участь в археографічних експедиціях. Отримані під час подорожувань враження надихнули на створення серії малюнків «Мальовнича Україна», для якої він змалював багато історичних пам'яток – Аскольдову могилу в Києві, Мотронинський монастир у Холодному Яру, Іллінську церкву в с. Суботів та ін.

Видатний український історик, археолог, етнограф Д. І. Яворницький, який присвятив життя вивченню історії запорозьких козаків, пішки обійшов увесь Південь України. Під час своїх наукових мандрів і експедицій він досліджував пам'ятки козацької доби, збирав козацькі старожитності, записував розповіді старожилів, козацькі пісні.

Загальновідомими є краєзнавчі подорожі рідним краєм Івана Франка, до яких він залучав і студентську молодь. Поїздки до карпатського краю, знайомства з життям гуцулів, їх побутом і звичаями допомогли письменнику М. М. Коцюбинському створити повість «Тіні забутих предків» і, цим самим, здійснити відчутний внесок не тільки у вітчизняну літературу, а й у розвиток літературного краєзнавства.

Отже, навіть побіжний огляд історії краєзнавства в Україні дає підстави твердити, що краєзнавство та прототуризм (у формі подорожувань і мандрівництва) на етапі свого зародження розвивались у нерозривній єдності, тобто мали спільний першопочатковий період.

У першій половині XIX ст. під впливом краєзнавчого руху народжується ще одна форма подорожування – екскурсія (подорож з науково-дослідною, освітньою або розважальною метою). Причому, в той час не вбачалося різниці між багатоденною подорожжю та одноденною екскурсією. Всі вони називалися екскурсіями. Екскурсія, крім інших функцій і завдань, передбачала можливість розважитися у процесі мандрівки і саме це наближувало її до туризму. Згодом екскурсія стала невід'ємною складовою туристичної подорожі.

З середини XIX ст. екскурсії знайшли широке застосування в краєзнавчих дослідженнях, що проводили наукові товариства – Одеське товариство історії та старожитностей (1839-1922), Південно-Західний відділ Російського географічного товариства (1873-1917), Історичне товариство Нестора Літописця (1873-1917) та ін.

Видатні вчені, діячі науки та культури, які гуртувалися навколо товариств, не тільки досліджували краєзнавчу проблематику, а й вважали своїм обов'язком популяризувати наукові

знання серед населення, намагалися пробудити серед громадськості інтерес до свого краю, культурних традицій народу, піднести освітній і культурний рівень людей. Тому екскурсії стали важливим інструментом їх культурно-просвітницької діяльності. Про необхідність організації екскурсій наголошувалось на наукових зібраннях, з'їздах, засіданнях товариств. До участі в них запрошувались, крім учених, слухачі різних курсів, студенти й усі охочі.

Екскурсійна діяльність наукових товариств на початку XX ст. набула такого розмаху, що деякі з них навіть включали у свої статути завдання проведення екскурсій, для чого створювались бюро або розпорядчі комітети. У цьому плані особливо активно діяло Товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва. При ньому у 1912 р. було створено розпорядчий комітет, що підготував перелік міст, багатих на історичні та архітектурні пам'ятки, до яких пропонувалося організувати екскурсії. Це були Остер, Чернігів, Чорнобиль, Коростень, Васильків, Черкаси, Полтава, Луцьк, Кременець та ін. Немає сумніву, що такі екскурсії розрахувались на кілька днів і все більше нагадували туристичні подорожі.

Активними організаторами природничих, історико-археологічних та інших освітніх екскурсій виступали відомі вчені: геологи та мінералоги К. М. Феофілактов, П. Я. Армашевський, П. А. Тутковський, ботанік І. Ф. Шмальгаузен, зоолог В. М. Артоболевський, історик В. Б. Антонович, археологи В. В. Хвойка, М. Ф. Біляшівський та багато інших [6].

З екскурсіями було тісно пов'язано шкільне краєзнавство, що почало активно розвиватися з другої половини XIX ст. після реформування шкільної освіти. У статутах початкових шкіл, гімназій, реальних училищ наголошувалося на необхідності проведення шкільних екскурсій для ознайомлення учнів з природою, старожитностями краю, життям людей. Це відкривало простір для краєзнавчої роботи в школах, найважливішим методом якої стало проведення екскурсій, подорожей, під час яких діти вчилися самі спостерігати навколишнє життя, знайомилися з історією рідного міста, краю, пам'ятками архітектури, мистецтва. Першими почали організовувати екскурсії гімназії Києва, Одеси, Харкова, Житомира, Полтави та інших міст. Унаслідок цих екскурсій учні створювали шкільні гербарії, колекції, журнали, друкували повідомлення у наукових виданнях.

Шкільні краєзнавчі екскурсії у кінці XIX – на початку XX ст. започаткували зародження шкільного туризму. Нетривалі походи й мандрівки на околиці міст, одноденні подорожі та поїздки на пароплавах (Дніпром у Києві та морем в Одесі) почали переростати у тривалі туристичні подорожі, що мали пізнавально-розважальний характер. В організації цих подорожей особливо відзначився директор 5-ї чоловічої Києво-Печерської гімназії В. І. Петр, який у 1885-1904 рр. влаштував для своїх вихованців 15 подорожей до Кременчука, Умані, Білої Церкви, Житомира, Чернігова. Тричі юні туристи їздили до Криму, тричі – на Кавказ, двічі на Урал, а з 1900 р. почали виїжджати навіть за кордон. Власне, це був уже справжній шкільний туризм, хоч він ще не мав належного обслуговування [7].

Своєрідним центром шкільного туризму стала Одеса. Так, у 1912-1914 рр. тут перебувало близько 50-ти шкільних туристичних груп як з України – Києва, Харкова, Катеринослава, Єлизаветграда, Миколаєва, Херсона, Ізмаїла, Бірзули, Бердичева, так і з російських міст – Санкт-Петербурга, Москви, Костроми, Нижнього-Новгорода та ін. У той же час, з Одеси виїхало близько 30-ти груп, що прямували до українських і російських міст [8].

Так у надрах краєзнавства, за допомогою екскурсій зароджувався вітчизняний туризм. В його основі лежала подорож як сума нових вражень і уявлень про навколишній світ, дієвий засіб оздоровлення та відпочинку. На відміну від краєзнавців, для яких подорож була лише одним із засобів вивчення й описання краю, у туристів саме подорож, мандрівка, похід, екскурсія посідали пріоритетне місце.

На зламі XIX-XX ст. на арену суспільного життя в Україні виходить туризм. У цей період відбувається зародження його організованих форм, виникають перші туристичні підприємства й організації, що на бізнесових засадах (як і нині) займаються організацією подорожей та екскурсій, розробкою маршрутів, налагодженням обслуговування туристів і екскурсантів.

У процесі становлення та розвитку туризму складалися його напрями та види залежно від різних критеріїв, наприклад:

– від місця постійного проживання туриста та місця подорожі – туризм внутрішній (у межах країни), іноземний (в'їзний), зарубіжний (виїзний);

– від форми організації – туризм організований (плановий) та самодіяльний;

– від мети подорожі – пізнавальний, спортивно-оздоровчий, конгресовий (діловий) та ін.

– від виду транспорту – залізничний, водний, авіаційний, автомобільний та ін.

Притому варто зазначити, що пізнавальні функції тією чи іншою мірою властиві кожному з видів туризму, оскільки туристична подорож – це завжди отримання нових знань про рідний край, свою Батьківщину, країни та народи світу. Тому з самого початку свого самостійного існування туризм ніколи не втрачав зв'язків з краєзнавством, оскільки їх єднали спільні пізнавальні функції. Істотно змінюється лише їх роль стосовно одне одного. Якщо в попередні історичні періоди подорожі, мандрівки та походи були підпорядковані основним завданням краєзнавства, служили тільки засобом здобуття краєзнавчих знань, то в новий і новітній часи, коли туризм увійшов у повсякдення життя більшості людей і набув статусу самостійної сфери суспільного виробництва, краєзнавство почало обслуговувати туризм, наповнювати подорожі та екскурсії пізнавальним змістом.

Отже, зі своїх першовитоків і до нині туризм завжди був і залишається дієвим засобом набуття краєзнавчих знань, а також активною формою популяризації наукових здобутків вітчизняних краєзнавців, донесення їх до широкого туристично-екскурсійного загалу.

У контексті розвитку аматорських і прагматичних (торговельних, дипломатичних, місіонерських та ін.) подорожей і мандрівок, а згодом і туризму, як самостійної сфери людської діяльності та суспільного виробництва, відбувається процес формування туристичного краєзнавства – невід'ємної складової краєзнавчого руху.

Першовитоки туристичного краєзнавства прослідковуються у найдавніших вітчизняних подорожніх краєзнавчих описах – путівниках. На думку вчених, першим своєрідним вітчизняним путівником був опис подорожі ігумена Данила до Святих місць, складений ним на початку XII ст., яким користувалися наступні покоління мандрівників-прочан [9]. Подальше видання путівників налагоджується з розвитком прочанства до вітчизняних святинь. Особливо значну роль у виданні релігійно-краєзнавчої літератури для прочан відіграла Києво-Печерська лавра, що була головним центром прочанства в Україні. В її типографії у кінці XVIII- XIX ст. було видано 16 путівників по Лаврі та святих місцях Києва.

У другій половині XIX – на початку XX ст. з'являється низка путівників, довідників, альбомів, описів окремих населених пунктів, розрахованих на різні види туристичних подорожей. Передусім, це були туристичні путівники по Криму, Києву, Одесі, Чернігову, Харкову, Житомиру та ін. Особливою популярністю користувалися «Путеводитель по Крыму для путешественников» М. Сосногорової, «Спутник по Киеву» С. Богуславського, «Иллюстрированный практический путеводитель по Одессе» Г. Москвича та ін. Здебільшого вони мали як туристичну, так і краєзнавчу цінність.

Рамки туристичного краєзнавства помітно розширились з початком діяльності туристичних об'єднань і організацій. До кола їх інтересів входили не тільки організація туристичних подорожей, а й наукові краєзнавчі дослідження для потреб туризму, розробки маршрутів і методичних матеріалів. Так, Кримський гірський клуб, що був самостійним науково-громадським туристичним об'єднанням, поставив перед собою завдання вивчення Кримських гір, степів і морів. На зборах його членів заслуховувались наукові реферати, доповіді, що стосувалися природи Криму, його географії, історії, етнографії, вивчення прибережної чорноморської смуги Криму, кримських печер. Ці краєзнавчі матеріали значною мірою лягли в основу створення мережі туристичних маршрутів.

Плідною в цьому відношенні була діяльність Ялтинського відділення Клубу, до якого входило понад 100 осіб. Саме тут було розроблено 50 маршрутів Ялтинським і Алуштинським районами для подорожей туристів без провідника. Докладний опис маршрутів було надруковано в «Сборнике Ялтинского отделения Крымского горного клуба». У додатку до нього туристи могли знайти екскурсійні карти та інші інформаційні відомості.

На західноукраїнських землях туристичне краєзнавство наприкінці XIX – на початку XX ст. стимулювалося, передусім, діяльністю туристичних товариств «Сокіл», «Чорногора» та ін. Для аматорів походів і мандрівок почали виходити друком статті, нариси, монографії з туристично-краєзнавчої проблематики. Серед них особливу популярність здобули праці А. Будзиновського «Туристика», П. Франка «Лещетар-

ські шляхи коло Львова», Т. Франка «Прогулянки в наші гори», М. Орловича «Провідник по Галичині» та ін. [10].

Наступний етап в розвитку туризму та туристичного краєзнавства пов'язаний з радянським періодом. Націоналізуючи переважну більшість галузей суспільного виробництва, більшовицький уряд по-новому поставився і до туризму та краєзнавства, що відтепер перейшли під опіку держави.

Радянське керівництво, розуміючи, яку роль відграє туристично-екскурсійна справа як засіб політичної пропаганди серед широких верств населення, всіляко підтримувало туристичний рух, але поставило його під жорсткий партійний контроль. Та й краєзнавство на кінець 1920-х рр., його демократична спрямованість видалися небезпечними для міцніючої радянської держави, що боляче вдарило по туристичному краєзнавству.

Та все ж, попри ідеологічний тиск компартійних органів, туристично-краєзнавча діяльність в Україні в 1920-1930-х рр. не припинялась. Через державні туристично-екскурсійні структури проходили щороку сотні тисяч туристів і екскурсантів – робітників, селян, військовослужбовців, студентів, учнів. Питання взаємодії туристичних і краєзнавчих організацій розглядались на Всесоюзних з'їздах і конференціях, республіканських нарадах з краєзнавства. У висвітлення туристично-краєзнавчої тематики активно включилися тогочасні журнали «Краєзнавство», «Культробітник», «Довідник туриста» та ін. Тут друкувалися описи окремих екскурсій, висвітлювались питання їх ідеологічної спрямованості, подавалися методичні поради щодо використання краєзнавчих матеріалів у ході туристично-екскурсійних заходів [11].

На західноукраїнських теренах розгортанням туристично-краєзнавчого руху у міжвоєнний період опікувались товариства «Чорногора», «Пласт», «Плай» та ін. Так, у друкованому органі «Плаю» журналі-щомісячнику «Наша Батьківщина» регулярно виходили описи, карти, схеми пішохідних, лижних, велосипедних, водних туристичних маршрутів. Друкувалися туристичні путівники Є. Пеленського «Долиною Опору й Стрия», Ю. Тарновича «Верхами лемківського Бескиду», М. Заклинського «Пізнай свій край» та ін. [12].

У 60-80-х рр. XX ст. владними структурами СРСР та Української РСР було взято курс на розвиток масового туризму. Ці роки, що увійшли в історію як «зоряний час» вітчизняного туризму, стали також якісно новим етапом і в розвитку туристичного краєзнавства. У процесі закладання підвалин індустрії туризму великого значення набуло забезпечення зростаючих потоків туристів і екскурсантів виданнями туристично-краєзнавчого спрямування. Щороку кількість таких видань зростала. Так, якщо у 1960 р. було надруковано 100 праць з туристично-краєзнавчої тематики, то в 1980 р. – уже понад 520 [13].

Однак, реалізація пізнавальної функції туризму надзвичайно гальмувалася засиллям комуністичної ідеології, втручанням партійних органів у зміст роботи туристично-екскурсійних організацій. Дуже часто вони цілком свідомо підміняли пізнавальну функцію туризму пропагандистсько-виховною. Тому інформаційні матеріали туристичних подорожей і тексти екскурсій в цей період були переобтяжені мертвими догмами, гаслами, страждали від декларативності, набридливої повчальності, фальшивої статистики, безпроблемності, однозначності підходів до висвітлення подій та явищ.

Та все ж, незважаючи на офіційні ідеологічні пріоритети, працівники туристично-екскурсійних організацій, які планували й організовували нові туристичні маршрути та екскурсії, готували для них тематичне інформаційно-довідкове забезпечення, чітко усвідомлювали, що без конкретних краєзнавчих знань туризм існувати не може. Він повністю залежить від результатів краєзнавчих досліджень, матеріалів і фактів місцевої історії, історико-культурної спадщини, що стають базою для створення нових маршрутів, турів і екскурсій.

Тому в туристично-екскурсійній діяльності все більшої ваги набувала краєзнавча тематика, у процесі формування нових маршрутів подорожей та екскурсій використовувались нові відомості про історію краю, висвітлювались виявлені пам'ятки археології, архітектури, мистецтва. За допомогою туризму результати багаторічних досліджень краєзнавців ставали відомими для широких верств населення. Загалом, можна констатувати, що в 1960-1980-х рр. туристично-екскурсійний рух тісно переплітався з краєзнавчим рухом, чутливо реагував на ті проблеми, що піднімалися в краєзнавстві і навіть являв собою частину краєзнавчого руху.

Можна стверджувати, що в 1960-1980-х рр. спостерігалося певне відродження краєзнавчого

руху, який майже припинив своє існування після жорстоких репресій сталінщини в кінці 1920-1930-х рр. Інтерес до історико-краєзнавчої тематики пояснюється тим, що люди втомилися від офіційної політичної пропаганди, а в умовах тоталітарної комуністичної системи, що продовжувала панувати до кінця 1980-х рр., краєзнавство залишалось чи не єдиною легальною віддушиною для задоволення духовних та інтелектуальних потреб людини.

Об'єктивним процесом у цей період стала диференціація різних напрямів дослідження краю, в рамках краєзнавства сформувалися його основні форми – наукова, громадська, шкільна.

У кожну з цих форм органічно вплітався і туризм, який за принципами організації поділявся на державний (плановий), громадський (самодіяльний) і шкільний. А в тематичному плані наймасовішим і найпопулярнішим став в Україні у цей період краєзнавчий туризм, що знаходив свій прояв у всіх без винятку організаційних формах туристично-краєзнавчого руху. Звичайно, розгортання краєзнавчого туризму було неможливе без глибоких історико-краєзнавчих досліджень, без впровадження в практику роботи туристично-екскурсійних організацій їх результатів, наукових здобутків учених і краєзнавців-аматорів, без тісного контакту працівників туризму з науковими установами, вищими навчальними закладами, краєзнавчими музеями, бібліотеками, архівами, творчими спілками й об'єднаннями.

Відчутний вплив на розвиток туристично-краєзнавчого руху справила підготовка до видання багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР». Справа в тому, що місцеві краєзнавці часто працювали в сфері туристичного обслуговування штатними та позаштатними екскурсоводами, керівниками туристичних груп, інструкторами туризму. Всього ж понад 800 працівників і представників туристичного громадського активу брали участь у підготовці багатотомної серії. Саме вони, збираючи й опрацьовуючи документи, літературу з історії міст і сіл України, наповнювали тексти туристичних маршрутів та екскурсій конкретним місцевим матеріалом, робили їх змістовними та цікавими для сприйняття.

У цілому, туристичне краєзнавство впродовж 1960-1980-х рр. значно розширило коло своїх наукових напрацювань. У ті роки було піднято величезний пласт туристично-краєзнавчих матеріалів по Карпатському, Придніпровському, Азовсько-Чорноморському регіонах та великих туристичних центрах – Києву, Одесі, Львову та ін. Остаточно сформувалися наукові форми краєзнавчих досліджень для потреб туристичної сфери.

Новий творчий імпульс отримало туристичне краєзнавство у період незалежності. Причому, на перше місце виступає його науковий напрям, що викликано потребою вирішення найактуальніших фундаментальних і прикладних проблем розвитку вітчизняного туризму.

Серед праць туристично-краєзнавчого спрямування чільне місце посідають двотомне видання «Національна система туристично-екскурсійних маршрутів «Намисто Славутича» (1997-1998 рр.) та «Основні тематичні напрями туристично-екскурсійних маршрутів України» (2006 р.), що мають не тільки науково-аналітичний, а й інформативний характер.

У період незалежності вчені, туризмознавці та краєзнавці активно взялися за вирішення вкрай назрілої проблеми наукової ідентифікації та вивчення туристичного краєзнавства як одного з напрямів загального краєзнавства України. Ініціатором опрацювання цієї проблематики виступив Інститут історії України НАНУ, безпосередньо очолив дослідження академік П. Т. Тронько.

Базовим вищим навчальним закладом, що організовував і координував наукові туристично-краєзнавчі дослідження, став Інститут туризму Федерації професійних спілок України. Робота щодо реалізації конкретних завдань туристично-краєзнавчих досліджень розпочалась з організації трьох Всеукраїнських науково-практичних конференцій (Черкаси, 1992 р.; Косів, 1994 р.; Світязь, 1998 р.). Вдалося виявити та згуртувати коло дослідників у регіонах України, яких цікавить туристично-краєзнавча проблематика, та визначити завдання її вивчення. Це дозволило заснувати при Інституті туризму ФПУ періодичне видання «Туристично-краєзнавчі дослідження», незмінним головою редколегії якого упродовж багатьох років був академік П. Т.Тронько. Протягом двох десятиліть (1992-2012 рр.) наукове редагування цього періодичного видання, а також безпосередню координацію туристично-краєнавчими дослідженнями у регіонах України здійснювала відомий вчений-історик, краєзнавець, туризмознавець О. І. Лугова. Внаслідок цієї вагомої науково-видавничої роботи в науковий

обіг введено величезний масив нової інформації з краєзнавчого вивчення регіонів для потреб туризму.

Свідченням наукового визнання туристичного краєзнавства широким загалом вчених, краєзнавців і фахівців туризму, його місця та ролі в процесі підготовки кадрів для вітчизняної туристичної сфери стало введення дисципліни «Туристичне краєзнавство» до навчальних планів і програм вищих навчальних закладів України, що здійснюють підготовку майбутніх фахівців туризму за напрямами підготовки «Туризм» і «Менеджмент» (варіативна компонента «Менеджмент туристичної індустрії»). З метою навчально-методичного забезпечення цієї дисципліни у 2003 р. та 2006 р. вийшли друком два навчальні посібники «Туристичне краєзнавство», авторами яких були відповідно Є. В. Панкова та В. Л. Петранівський, М. Й. Рутинський. У цих виданнях обґрунтовано теоретико-методологічні засади туристичного краєзнавства, висвітлено процес його становлення як наукового напряму та навчальної дисципліни, визначено методи дослідження та форми організації туристично-краєзнавчої діяльності.

Таким чином, упродовж останніх десятиліть відбулося всебічне наукове осмислення туристичного краєзнавства, його визнання як окремого напряму та невід'ємної складової загального краєзнавства України, формування інноваційної навчально-наукової дисципліни «Туристичне краєзнавство» та введення її до навчальних планів і програм підготовки фахівців для вітчизняної сфери туризму.

Аналіз значного масиву науково-навчально-методичних праць з туристично-краєзнавчої проблематики дозволяє конкретизувати сутність поняття, предмет, об'єкт, методи дослідження, завдання туристичного краєзнавства та форми організації туристично-краєзнавчої діяльності.

Отже, туристичне краєзнавство – це напрям загального краєзнавства, спрямований на комплексне вивчення конкретної території для потреб туризму. Воно являє собою, з одного боку – невід'ємну й органічну складову загального краєзнавства, а з іншого – туризмознавства, є зв'язуючою ланкою між цими двома галузями наукових знань.

Туристичне краєзнавство, як і загальне, існує в трьох формах: державній (науковій), громадській і шкільній.

Предметом дослідження туристичного краєзнавства є природні, історико-культурні, соціально-економічної умови та ресурси, об'єкти туристичної інфраструктури, а також різноманітні аспекти туристично-екскурсійної діяльності.

Об'єктом дослідження туристичного краєзнавства є територіальна система туристично-екскурсійного обслуговування (наприклад, туристичного регіону, туристичного району, туристичного центру та ін.).

До туристично-краєзнавчих досліджень залучаються вчені різних наукових галузей – географи, економісти, історики, археологи, етнографи, архітектори, мистецтвознавці, туризмологи та ін. Вони привносять у туристичне краєзнавство методи досліджень своїх галузей знань. Тобто туристичне краєзнавство послуговується цілою низкою міждисциплінарних дослідницьких методик, що забезпечує високий рівень комплексного вивчення території для потреб туризму.

Зважаючи на потужний арсенал дослідницьких методів і підходів, перед туристичним краєзнавством стоїть низка важливих завдань:

– розгортання масового туристично-краєзнавчого руху;

– вивчення, збереження та введення до туристично-екскурсійного обігу природних та історико-культурних ресурсів, проведення їх паспортизації;

– продукування інноваційних програм туристично-екскурсійного обслуговування для різних категорій споживачів;

– створення туристично-краєзнавчих кадастрів території;

– інфраструктурне облаштування та маркування туристично-краєзнавчих маршрутів і стежок;

– здійснення системних наукових досліджень з туристично-краєзнавчої проблематики, організація та проведення науково-практичних і методичних конференцій і семінарів;

– підготовка високоякісних туристично-краєзнавчих видань для туристів і екскурсантів (путівників, краєзнавчих нарисів, туристичних карт і схем та ін.);

– підготовка туристично-краєзнавчих кадрів (передусім, екскурсоводів, гідів, провідників, інструкторів з видів туризму та інших категорій туристичного супроводу);

– формування позитивного туристичного іміджу України та її окремих регіонів.

Найпоширенішими формами туристично-краєзнавчої діяльності є: туристично-краєзнавчі гуртки, товариства та клуби, екскурсії, подорожі та походи вихідного дня, багатоденні подорожі та походи, туристично-краєзнавчі експедиції, туристичні зльоти та змагання та ін.

Туристичні ресурси. Україна має значні туристичні ресурси для задоволення потреб вітчизняних та іноземних туристів в оздоровленні, відпочинку й пізнанні історії та культури краю.

Під туристичними ресурсами науковці та фахівці сфери туризму розуміють закономірні поєднання компонентів природи, історико-культурних цінностей та соціально-економічних чинників, що є умовою задоволення оздоровчо-спортивних і пізнавальних потреб людини. Специфічними характерними властивостями туристичних ресурсів є такі категорії як цілісність, динамізм, місткість, усталеність, надійність, привабливість.

Загалом увесь комплекс туристичних ресурсів можна поділити на три групи:

1. Природні ресурси.
2. Історико-культурні ресурси.
3. Соціально-економічні умови та ресурси.

Природні ресурси – це, передусім, природно-кліматичні умови тієї чи іншої місцевості. Головними природними ресурсами туризму є клімат, ландшафти, акваторії, а також деякі об'єкти та явища природи, що мають пізнавально-естетичні, оздоровчі та спортивні властивості.

Клімат України є достатньо сприятливим для розвитку багатьох видів туризму. Наукові дослідження дозволяють дійти висновку, що до кліматичних ресурсів туризму відносяться дні з переважанням погод, сприятливих для здійснення тих чи інших туристичних заходів. До сприятливих для літнього туризму віднесено дні без опадів, з середньодобовими температурами понад 10 °С. Дні з середньодобовими температурами понад 15°С з безхмарною впродовж доби або хмарною вночі, але без опадів погодою віднесено до особливо сприятливих або комфортних. До сприятливих для зимового туризму віднесено дні з помірно морозною погодою (до –12 °С), морозною погодою (до –22 °С), але без вітру. Обов'язкова наявність стійкого снігового покриву необхідної висоти та щільності [14].

До природних ресурсів туризму належать ландшафти, що мають оздоровчі та пізнавальні властивості (ліси, лісово-лукові та водно-лісово-лукові ландшафти, незалежно від заліснення, більшість гірських ландшафтів та ін.). На ландшафтній карті України виділено 132 види ландшафтів. Країна займає південно-західні частини зон змішаних лісів, лісостепу та степу. Хоча в назви вкладено геоботанічний аспект, але за змістом (властивостями) вони являють собою територіальний природний комплекс.

Особливу групу ландшафтів утворюють біосферні заповідники, природні заповідники, національно-природні парки, заказники, пам'ятки природи, ботанічні сади, дендропарки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, регіональні ландшафтні парки, що поєднують у собі дві функції – природоохоронну та рекреаційно-туристичну.

Зазначені природні об'єкти є надзвичайно цінними й у туристичному відношенні ресурсами. Особливо варто відзначити цінність для туристично-екскурсійної діяльності таких об'єктів природи як національні природні парки (НПП). Перший в Україні НПП – Карпатський створено в 1980 р., його площа складає 50,3 тис. га. Він формується як один з найбільших в Україні та Європі туристично-оздоровчих регіонів. На його території створено мережу пішохідних, лижних, водних, автобусних, велосипедних туристичних маршрутів, діє мережа стаціонарних рекреаційно-туристичних пунктів, облаштовано екологічні стежки, розвинено інфраструктуру сільського зеленого туризму. Все це дає можливість туристам і екскурсантам ознайомитись з його унікальними геологічними, ботанічними, археологічними, архітектурними пам'ятками, етнографічними особливостями, центрами ремесел, культурою та традиціями населення.

У 1983 р. на базі озерно-лісового комплексу створено Шацький НПП (Волинська обл.). Територію парку чітко розділено на три основні зони – заповідну, охоронних ландшафтів і рекреаційно-туристичну. В зоні рекреаційних ландшафтів прокладено туристичні стежки, а також організовано кілька кінних, водних, велосипедних і пішохідних маршрутів, організуються та проводяться екскурсії.

Водні ресурси та береги акваторій використовуються для масового відпочинку, головним чином, оздоровчого, а також аматорських промислів (риболовні та полювання), водних видів спорту та туризму. За можливостями використання для туризму поверхневі води поділяються

на морські; великі річки (Дніпро, Дунай, Дністер, Десна, Прип'ять та ін.); середні та малі річки; озера; водоймища та ін.

Загальна оцінка природних ресурсів туризму включає два аспекти – функціональну оцінку виявлених ресурсів та оцінку сукупності ресурсів для організації туризму. У результаті в Україні виявлено п'ять категорій районів з питомою вагою природних ресурсів: менше 5%, 5-20%, 20-40%, 40-60%, понад 60%. Найвищі оцінки (понад 60%) отримали райони Закарпаття та Прикарпаття, Південного берегу Криму, а також деякі райони Волинської, Рівненської, Тернопільської, Чернігівської областей [15].

Надзвичайно важливу роль для задоволення пізнавально-естетичних потреб туристів і екскурсантів відіграють історико-культурні ресурси. Це, передусім, історичні, археологічні, архітектурні пам'ятки, етнографічні особливості території, центри прикладного мистецтва та ремесел, промислові та сільськогосподарські підприємства, освітні заклади та наукові установи, музеї, театри, виставки, фольклорні фестивалі та дійства тощо.

В Україні накопичено значний досвід і склалася відповідна система охорони, вивчення та популяризації історико-культурної спадщини засобами туризму та екскурсій. Варта уваги практика роботи історико-культурних та історико-архітектурних заповідників у Києві, Кам'янці-Подільському, Чернігові, Батурині, Чигирині, Глухові, Луцьку, Слов'яногірську, Острозі з музеєфікації пам'яток, задіяння їх у системі туристичного обслуговування, включення пам'яток минулого до мережі туристично-екскурсійних маршрутів, використання їх під туристичні об'єкти.

Зростання інтересу до вивчення історії, архітектурної спадщини старовинних міст і сіл призвело до проектування в них туристичних зон з метою оптимальної організації туристичних потоків, їх розміщення та обслуговування. Кожний проект передбачає продуману систему показу всіх цікавих об'єктів з урахуванням часу на огляд, а також харчування, придбання сувенірів, відпочинок. Запроектована система маршрутів забезпечує найраціональніше ознайомлення туристів і екскурсантів з містом. Позитивним прикладом у цьому контексті є відновлення історичної частини забудови Кам'янця-Подільського, обмеженої «петлею» річки Смотрич. Це старовинне місто належить до найпопулярніших туристичних центрів України.

На охорону, збереження, вивчення та популяризацію історико-культурної спадщини засобами туризму й екскурсій спрямовано методику регенерації старовинних міст Луцька, Чернігова, Острога, Дубно, Новгород-Сіверського та ін.

Системно включаються до мережі туристично-екскурсійних маршрутів сакральні центри та пам'ятки – Києво-Печерська лавра, Почаївська лавра, Мотронинський монастир (Холодний Яр, Черкащина), Густинський монастир (Прилуки), Крехівський монастир (Львівщина), Манявський Скит (Прикарпаття), мечеть Джума-Джамі (Євпаторія), могила засновника хасидизму Баал Шем Това (Меджибіж, Хмельниччина) та ін.

Зважаючи на важливу роль археологічних пам'яток у вивченні історії, туристичні організації України розробили низку екскурсійних маршрутів, що знайомлять бажаючих з античними містами-державами Північного Причорномор'я – Херсонесом, Ольвією, Тірою, Пантикапеєм, найбільшим в Європі скіфським Більським городищем (Полтавська обл.), трипільськими протомістами на Черкащині та Київщині, палеолітичними стоянками у Мізині (Чернігівська обл.) і Добраничівці (Київська обл.) та ін.

Значний досвід вивчення та популяризації історико-культурного надбання засобами туризму та екскурсій накопичено в Переяславі-Хмельницькому (до мережі туристично-екскурсійних маршрутів включено понад 220 пам'яток), Львові (270 пам'яток), Полтаві (170 пам'яток) та ін. [16].

Місцем притягання туристів і екскурсантів є музеї України, де зібрано десятки мільйонів одиниць зберігання, унікальних пам'яток духовної та матеріальної культури, історії народу. До цінних об'єктів, що привертають увагу численних туристів належать й культурно-мистецькі установи – театри, філармонії, концертні зали та ін. Об'єктами відвідування туристами є також промислові та сільськогосподарські підприємства, річкові та морські порти, навчальні заклади, торговельні центри, готельні комплекси, спортивні арени та ін.

Важливим чинником успішного розвитку туризму є відповідні соціально-економічні умови та ресурси, зокрема: економіко-географічне положення, транспортна доступність території, рівень її економічного розвитку, сучасна та перспективна територіальна організація господарства, розвинена туристична інфраструктура,

демографічна ситуація, структура населення, трудові ресурси та ін.

Для масового розвитку туризму та відпочинку потрібні значні території з сприятливими кліматичними умовами, привабливими природними ландшафтами, унікальними пам'ятками історії та культури, сучасними інфраструктурними об'єктами, що дозволили б прийняти одночасно значне число туристів і відпочиваючих. Україна має для цього необхідні територіальні ресурси. Одночасна місткість ландшафтів країни, з урахуванням допустимих навантажень та виконання вимог охорони довкілля, складає 48,5 млн. осіб. Насправді ж, фактична одночасна місткість (навіть з урахуванням усіх неорганізованих туристів, а також відпочиваючих у санаторно-курортній системі) є значно меншою допустимої.

Мірилом цінності туристичних ресурсів виступають такі їх властивості як унікальність і специфічність. Вони можуть викликати інтерес людини, яка проживає у будь-якому куточку країни чи світу.

Ефективність туристичних ресурсів визначається, передусім, характером їх використання для організації туризму та відпочинку населення. Власне, туризм поєднує оздоровчі та пізнавальні функції, тому території подорожей, походів і екскурсій повинні мати сприятливі для перебування туристів природні умови. Ідеальний варіант – коли б останні поєднувались з історико-культурними пам'ятками та розвиненою туристичною інфраструктурою.

Комплексна оцінка туристичних ресурсів відображає такі основні позиції:

– місце розташування ландшафтних комплексів та історико-культурних об'єктів на конкретній території (з назвою місцевості, визначенням юридичного статусу об'єкта, параметрів території, ролі у системі організації туризму та ін.);

– стан існуючої соціальної інфраструктури в межах цієї території (наявність матеріально-технічної бази туризму – готелів, закладів відпочинку, об'єктів обслуговування; наявність трудових ресурсів і потенційних споживачів туристичного продукту);

– характеристику транспортних та енергетичних систем, а також інвестиційного клімату, спроможних забезпечити перспективний розвиток туризму.

Комплексна оцінка туристичних ресурсів та їх концентрації дозволяє поділити всі області України на чотири категорії:

І категорія – Автономна Республіка Крим, Київська, Львівська, Закарпатська, Чернігівська області (понад 200 туристичних об'єктів);

ІІ категорія – Волинська, Хмельницька, Полтавська, Тернопільська, Івано-Франківська, Чернівецька, Вінницька, Одеська, Дніпропетровська та Черкаська області (від 100 до 200 об'єктів);

ІІІ категорія – Харківська, Херсонська, Рівненська, Житомирська, Миколаївська, Сумська, Запорізька області (від 50 до 100 об'єктів);

IV категорія – Луганська, Донецька, Кіровоградська області (до 50 об'єктів).

Усі туристичні ресурси створюють своєрідні ареали (скупчення) ресурсів різної щільності та значимості. Ці ареали є основою для формування туристично-екскурсійної інфраструктури України.

Туристичне районування території України. Туристичне районування дозволяє скласти чітке уявлення про «туристичний вигляд» країни в цілому та окремих її регіонів, визначити шляхи оптимального розвитку туризму та раціонального використання туристичних ресурсів, розробити комплекс заходів щодо оптимізації територіальної організації туристичного господарства.

Головними критеріями туристичного районування є:

– географічне положення та соціально-економічний розвиток території;

– наявність атрактивних (привабливих) туристичних ресурсів;

– територіальна структура організації туризму;

– питома вага зайнятих у туристичному господарстві із загальної чисельності працюючого населення;

– характер зв'язків системи туристичного обслуговування з іншими галузями суспільного виробництва;

– рівень розвитку туристичної інфраструктури;

– існуюча та перспективна потреба населення в туристичних послугах та ін.

В єдиній ієрархічній послідовності («згори-донизу») визначено такі основні таксономічні одиниці (таксони) туристичного районування території України:

– *країна в цілому* – найбільша таксономічна одиниця туристичного районування. Визначаються напрями та інтенсивність основних туристичних потоків, виділяються головні ареали туризму та відпочинку (туристичні регіони, райони), конкретизується розміщення найпотужніших центрів туризму – національного та міжнародного значення, здійснюється розрахунок економічної ефективності сфери туризму;

– *туристичний регіон* – територія, що має яскраво виражену спільність клімату, ландшафтів, гідрографічної мережі, історично сформовану систему розселення, соціально-економічні умови, історико-культурну спадщину. До туристичних регіонів відносяться Українські Карпати, Азовсько-Чорноморське узбережжя, басейн р. Дніпро, у складі яких можуть бути виділені менші таксономічні одиниці – субрегіони. Межі туристичних регіонів (субрегіонів), як правило, співпадають з межами адміністративних областей або груп областей;

– *туристична область* – найчастіше відповідає адміністративно-територіальному поділу України. Має своє організаційне управління (у структурі обласної державної адміністрації), ресурсний потенціал, традиції в організації туризму;

– *туристичний район* – територія, що охоплює ареали з угрупуванням природних об'єктів та історико-культурних пам'яток, агломерації курортів і зон відпочинку та ін. Туристичний район може бути як складовою туристичного регіону (наприклад, Сумський туристичний район Слобожанського туристичного регіону), так і окремою територіальною одиницею (наприклад, Щацький туристичний район). Може охоплювати територію до декількох тисяч квадратних кілометрів у залежності від рівня його господарського освоєння та розвитку туризму;

– *туристично-екскурсійна зона* – територія, де зосереджено екскурсійні об'єкти, розташовано окремі історичні поселення, курорти, регіональні ландшафтні парки, функціонують туристичні комплекси та підприємства, формуються центри туристичного обслуговування. Типовим прикладом туристично-екскурсійної зони є агломерація Великої Ялти, у межах якої функціонують туристичні центри Ялта, Алупка, Гурзуф;

– *туристичний вузол* – територіальне зосередження туристично-екскурсійних підприємств в одному або суміжних таксонах, що функціонально зв'язані між собою, мають єдину систему розселення, спільну мережу інженерно-транспортних комунікацій. Прикладом туристичного вузла є Рахівсько-Ясинська агломерація (Закарпаття);

– *туристичний центр* – єдине територіальне утворення туристичного господарства, де туристичні об'єкти та підприємства обслуговування туристів знаходяться в межах одного міського або сільського населеного пункту. Прикладом такого таксону може бути смт Верховина у Карпатах;

– *туристичний комплекс* – група туристичних підприємств (або одне велике підприємство) з єдиною системою обслуговування туристів (проживання, харчування, розваги та ін.) та спільним вирішенням архітектурно-планувальної організації території. Наприклад, туристичні комплекси «Турист» і «Пролісок» у Києві;

– *туристичне підприємство* – готель, мотель, кемпінг, турбаза та ін.;

– *фрагмент (елемент) маршруту* – охоплює територію, де розташовано місце привалу (ночівлі), оглядовий майданчик, прокладено «туристичну стежку»;

– *туристичний об'єкт* – місце, споруда, пам'ятка, інші цілісні утворення, привабливі для туристів своєю унікальністю або оригінальністю, естетичною або історичною цінністю. Наприклад, печера Мармурова у Криму, Кам'яна могила (смт Мирне Запорізької обл.).

Вітчизняними вченими не розроблено єдиної (остаточно узгодженої та загальноприйнятої) схеми туристичного районування території України. Натомість, існує безліч проектів, підготовлених авторськими колективами спеціалізованих науково-дослідних установ (НДПІ містобудування, Інституту туризму ФПУ, Діпромісто та ін.) й окремими вченими (М. П. Крачило, О. О. Бейдик, Д. М. Стеченко та ін.). Однією з найобгрунтованіших і раціональних є схема туристичного районування території України (у розрізі туристичних регіонів) розроблена доктором архітектури, професором Т. Ф. Панченко [17].

Туристичні регіони визначено на основі економічного, рекреаційного та етнографічного районування України з урахуванням фізико-географічних особливостей та адміністративно-територіального поділу.

1. **Карпатський туристичний регіон** – у складі Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей. Має надзви-

чайно потужний ресурсний потенціал для розвитку туризму в усі пори року, створено передумови для формування міжнародних систем туризму на прикордонних територіях. Є місцем притягання значних внутрішніх та іноземних туристичних потоків. Спрямованість туризму – універсальна, тобто комплексного характеру, з цілорічним функціонуванням туристичних підприємств і закладів. Діапазон туристичних пропозицій є найдиверсифікованішим серед усіх туристичних регіонів України. Визначено пріоритетним у контексті перспективного розвитку туризму в Україні.

2. **Поліський туристичний регіон** – у складі Волинської, Житомирської та Рівненької областей. Спеціалізується на обслуговуванні вітчизняних туристів з інших регіонів країни та місцевого туристичного контингенту. Достатньо активними є прикордонні туристичні обміни (особливо з сусідніми Польщею та Білоруссю). Перспективним є розвиток сільського зеленого туризму (переважно на озерних комплексах Волині та Рівненщини) та формування пізнавальних екскурсійних програм на базі історико-культурної спадщини Луцька, Володимира-Волинського, Берестечка, Дубно, Житомира, Бердичева та ін.).

3. **Подільський туристичний регіон** – у складі Вінницької, Тернопільської та Хмельницької областей. Перспективний для розвитку пізнавального, оздоровчо-спортивного та сільського зеленого туризму. Активно відвідується вітчизняними та іноземними туристами (переважно у весняно-літньо-осінній період). Унікальні печерні комплекси Поділля є важливою передумовою розвитку спелеотуризму (загальноєвропейського масштабу). Найпопулярнішими серед туристів та екскурсантів є природні та історико-культурні пам'ятки Почаєва, Кременця, Вишнівця, Збаража, Зарваниці, Сатанова, Кам'янця-Подільського, Бакоти, Меджибожа, Вінниці, Немирова, Хмільника, Тульчина та ін.

4. **Придніпровський туристичний регіон** – у складі Дніпропетровської, Київської, Кіровоградської, Полтавської, Черкаської, Чернігівської областей. Значний ресурсний потенціал, вигідне географічне розташування, безпосередній зв’язок з іншими туристичними регіонами визначають його провідне місце у розвитку цілісної системи туризму в Україні. Ядром регіону є столиця України – Київ, визнаний туристичний центр європейського значення, де створено умови для розвитку пізнавального, ділового та інших видів туризму. Значне місце у формуванні круїзних маршрутів посідає головна водна артерія України – р. Дніпро. Загальновизнаними туристичними центрами регіону є Київ, Полтава, Чернігів, Переяслав-Хмельницький, Чигирин, Умань, Канів, Новгород-Сіверський, Батурин та ін.

5. **Слобожанський туристичний регіон** – у складі Луганської, Харківської, Сумської областей. Незважаючи на наявність атрактивних природних об'єктів та історико-культурних пам'яток, спеціалізується, головним чином, на організації місцевого відпочинку та туризму, є місцем формування виїзного туристичного потоку до інших регіонів України та за кордон. Головне завдання – створення позитивного туристичного іміджу, виробництво конкурентноспроможного туристичного продукту та просування його на вітчизняний та міжнародний ринки туристичних послуг.

Головним туристичним центром є Харків (пізнавальний, діловий туризм). Актуальною є популяризація серед широкого туристичного загалу таких центрів туризму як Харків, Суми, Глухів, Путивль, Тростянець, Охтирка, Чугуїв та ін.

6. **Азовсько-Чорноморський туристичний регіон** – у складі Автономної Республіки Крим, Донецької, Запорізької, Миколаївської, Одеської, Херсонської областей. Посідає чільне місце в Україні та Європі за своїм туристичним потенціалом, має реальні перспективи входження до міждержавних систем туризму, зокрема, країн Чорноморського басейну та півдня Європи. Спеціалізується на пізнавальному та оздоровчо-спортивному туризмі, організації екскурсійного обслуговування. Головне завдання – пом'якшення чинника сезонності (особливо в зимово-весняний період), залучення інвестицій та реалізація інфраструктурних проектів.

Таким чином, туристичне районування території України відкриває можливість раціонального використання ресурсного потенціалу, визначення типології туристичних підприємств і організацій, формування територіальних систем туризму, комплексного планування розвитку вітчизняної туристичної сфери.

У підсумку важливо зазначити, що туристичне краєзнавство є продуктом тривалого історичного розвитку, результатом взаємодії та співпраці краєзнавчого руху та туристично-екскурсійної діяльності, стало нині невід'ємною й органічною складовою вітчизняного краєзнавства.

Джерела та література

1. *Січинський В.* Чужинці про Україну / В. Січинський. – К.: Довіра, 1992. – С. 28, 30-32.

2. Там само. – С. 48-50.

3. *Єсюнін С.* Історія двох мандрівок / С. Єсюнін // З історії вітчизняного туризму: Збірник наукових статей. – К., 1997. – С. 9-12.

4. *Лугова О. І., Попович С. І.* Туристичне краєзнавство як напрям загального краєзнавства України: питання теорії та генези / О. І. Лугова, С. І. Попович // Туристично-краєзнавчі дослідження. Вип. 5. – К., 2004. – С. 14.

5. Там само. – С. 14-15.

6. Там само. – С. 16-17.

7. *Кислова Н.* Б. І. Петр – організатор шкільного туризму в кінці XIX- на початку XX ст. / Н. Б. Кислова // Туристично-краєзнавчі дослідження. Вип. 1: Матеріали III Всеукраїнської конференції «Туризм в Україні: економіка та культура» (Світязь, 9-10 вересня 1998 р.) – У двох частинах. – К.: «КМ-Трейдинг», 1998. – Частина друга. – С. 158.

8. *Лугова О. І., Попович С.* І. Туристичне краєзнавство як напрям загального краєзнавства України: питання теорії та генези / О. І. Лугова, С. І. Попович // Туристично-краєзнавчі дослідження. Вип. 5. – К., 2004. – С. 18.

9. *Пынин А. А.* Паломничество и путешествия в старой письменности / А. А. Пынин // Вестник Европы. – 1986. – Кн. 8. – С. 718.

10. *Луцький Я. В.* Історія туризму в Галичині до 1939 р. / Я. В. Луцький // З історії вітчизняного туризму: Збірник наукових статей. – К., 1997. – С. 69, 71.

11. *Копелев Л.* Масова екскурсія Харківських робітників до Києва / Л. Копелев // Культробітник. – 1928. – № 20. – С. 41-42; Златопольський З. Масова екскурсія до Києва / З. Златопольський // Культробітник. – 1929. – № 10. – С. 24-25; Підготовка організаторів туризму та екскурсій // Культробітник. – 1929. – № 7. – С. 14-15.

12. *Северинов В. Ф.* Картографія туризму в Україні (історико-біографічний огляд: 1918-1990 рр.) / В. Ф. Северинов // Туристично-краєзнавчі дослідження. Вип. 3. – К.: ЧП Ільченко, 2000. – С. 269.

13. *Попович С. І.* Висвітлення історико-краєзнавчих матеріалів у туристично-інформаційних виданнях (1960-1980-ті рр.) / С. І. Попович // З історії вітчизняного туризму: Збірник наукових статей. – К., 1997. – С. 266.

14. Поточний архів ПрАТ «Укрпрофтур»: Отчет о научно- исследовательской работе по теме: «Обобщить опыт современной организации туризма в УССР и определить перспективы его развития». – К., 1998. – С. 19.

15. Там само. – С. 21.

16. Підраховано автором.

17. *Панченко Т. Ф.* Туристичне середовище: архітектура, природа, інфраструктура / Т. Ф. Панченко. – К.: Логос, 2009. – С. 77-136.

Сергей Попович

Туристическое краеведение: генезис, методология, задачи

В статье освещен процесс становления туристского краеведения как отдельного направления общего краеведения, определены его методологические основы, проанализирован ресурсный потенциал отечественного туризма и проблемы туристского районирования территории Украины. Публикуется в виде апробации раздела «Туристское краеведение» учебного пособия «Основы краеведения».

Ключевые слова: *краеведение, туризм, экскурсия, туристское краеведение, туризмоведение, туристское районирование.*

Sergyi Popovych

Tourist local lore studies: genesis, methodology, tasks

The article highlights the process of maturing tourist local lore studies as a separate direction in the general local lore science. There has been defined its methodological basis and there have been analyzed the resource potential of domestic tourism and the problems of dividing Ukraine's territory into tourist regions. It is published as a probing version of the chapter "Tourist Local Lore Studies» in the course-book "Fundamentals of Tourist Local Lore Studies».

Key words: *local lore studies, tourism, excursion, tourist local lore studies, tourism science, tourist regions.*

УДК: 94(438) «1921/1939» : 379.85

Тетяна Ковальчук (м. Хмельницький)

Заклади розміщення та харчування туристів на території Волинського воєводства у міжвоєнний період

У статті висвітлено стан та розвиток закладів розміщення, а також харчування туристів на території Волинського воєводства в міжвоєнний період.

***Ключові слова**: Волинське воєводство, Польська республіка, туризм, туристична інфраструктура, заклади розміщення, заклади харчування.*

Готельна та ресторанна справа Волинського воєводства міжвоєнного періоду ніколи не була предметом окремих спеціальних наукових досліджень. Це пояснюється передусім тим, що в окреслений період ці галузі лише почали зароджуватись і функціонувати у досліджуваному регіоні, а також у зв'язку з недостатньою кількістю джерел та літератури з цієї проблеми. Саме тому дані сфери потрібно розглядати у тісному взаємозв'язку з туристичною справою.

Серед наявних публікацій варто у першу чергу відзначити дослідження польських науковців Я. Пустоли, М. Венгецького, С. Лещинського, А. Ковальчика, М. Мілевської та Т. Вілгата. Однак більшість із них основну увагу приділяють висвітленню стану готельно-ресторанної справи у Польщі в цілому, її розвитку у найбільших польських містах. Основу ж джерельної бази стали архівні документи Державних архівів Волинської та Рівненської областей, путівники містами Волинського воєводства, публікації в тогочасній пресі.

Заклади харчування, а особливо розміщення, на території Волині почали відкриватись та поступово удосконалюватись саме з активним розвитком туризму, адже повноцінне функціонування туристичної сфери неможливе без наявності добре налагодженої готельно-ресторанної системи. Заклади розміщення та харчування є одним із головних і невід'ємних складових туристичної інфраструктури.

Порівнюючи готельну та ресторанну справи, варто відмітити той факт, що перша була розвинена значно краще ніж друга. Це пояснюється тим, що заклади харчування були в основній більшості складовими закладів розміщення. Самі ж ресторани розташовувались лише у великих містах і дозволити собі їх відвідувати могли переважно заможні особи, тому туристи їх обирали вкрай рідко. Популярними серед них були шинки, закусочні тощо.

Готельна справа у досліджуваному регіоні активно розвивалась також саме завдяки польському уряду. Адже до того часу, коли Волинь увійшла до складу Польської Республіки, на цій території готелі практично не функціонували, за винятком окремих – у Луцьку, Рівному, Дубно та Кременці [1]. У часи перебування досліджуваної території у складі Російської імперії потреби для функціонування такого типу закладів не було. Подорожуючих цих краєм практично не існувало, а якщо і траплялись поодинокі випадки, то це здебільшого були письменники, поети, художники, представники царської влади. Вони зупинялись у приватних будинках, а також родових маєтках, функціонуючих у той час палацах волинської магнатерії тощо.

Варто відмітити той факт, що на відміну від сучасності, готельна справа міжвоєнної Польщі не була окремою галуззю, а лише складовою частиною туристичної сфери [2].

Заклади розміщення Другої Речі Посполитої більшість дослідників поділяють на сім видів: готелі, пансіонати, мебльовані кімнати, бази відпочинку, постоялі двори, шкільні табори, тимчасові (сезонні) бази відпочинку [3].

Однак, розглядаючи туристичну сферу, варто згадати про найбільш популярні серед подорожуючих так звані дачні будинки. У загальну класифікацію закладів розміщення більшість науковців не включали через те, що діяли вони лише у певних регіонах. На відміну від попередніх семи видів закладів розміщення туристів, дачні будинки функціонували тільки у певний період часу, мали приватний характер, винаймались на час від одного до чотирьох місяців, а їх

господарі не сплачували податки [4]. Такі заклади більшим попитом користувались у гірських районах, а тому у Волинському воєводстві їх кількість була незначною. Тут їх роль замінили т. зв. туристичні будинки, характеристика яких буде далі.

Готелі Волинського воєводства, як зазначав М. Орлович, перебували у найкращому стані серед усіх закладів даного типу інших східних воєводств Польської республіки [5]. Хоча у багатьох із них рівень обслуговування та комфорту потребував удосконалення.

Майже вся готельна індустрія Волинського воєводства перебувала у власності євреїв. Це пояснюється тим, що у переважній більшості міст, домінуючою етнічною спільнотою були євреї. Єдиним містом Волинського воєводства, де більшість жителів були українцями – Кременець. Крім того, так історично склалось протягом попередніх століть, що особи єврейської національності були найзаможнішою верствою населення і володіли різного роду торгово-промисловими закладами.

У залежності від умов проживання, кількості номерів та ліжок у них, заклади готельного типу поділялись на чотири категорії. До І категорії відносились готелі, у яких налічувалось понад 100 номерів та пансіонати з кількістю понад 50 кімнат. ІІ категорія – це готелі з кількістю від 20 до 100 та пансіонати з 12–49 номерами. До ІІІ категорії належали готелі з 6–20 та пансіонати з 2–12 кімнатами. Остання IV категорія – це лише готелі, які містили від 2 до 6 номерів [6].

У містах Волинського воєводства станом на 1932 р. із 112 діючих закладів готельного типу до ІІ категорії відносилось 3 установи, до ІІІ – 44 і до IV – 65 [7]. Готелі та пансіонати І категорії у тогочасний період були лише у двох польських містах – Кракові та Варшаві, в інших воєводствах [8], у тому числі й Волинському, їх не було.

У 1935 р. у Волинському воєводстві кількість закладів розміщення подорожуючих із 112 зросла до 132 [9]. На цей час дещо змінилась і класифікація закладів. Зокрема, готелів функціонувало – 52, пансіонатів і хостелів – 3, постоялих дворів – 1, мебльованих кімнат – 17, будинків відпочинку – 16 [10]. Окрім вище перелічених існував ще один специфічний і досить популярний серед незаможних верств населення вид закладів розміщення – так звані кімнати відпочинку при закладах харчування, шинках. Їх кількість по містах Волині становила – 43.

Що ж стосується кількості місць в усіх вищеперерахованих закладах розміщення подорожуючих, то у 1935 р. їх чисельність складала у готелях – 780, пансіонатах та хостелах – 60, постоялих дворах – 20, мебльованих кімнатах – 255, будинках перепочинку – 160, кімнатах відпочинку при закладах харчування – 430. Сумарна кількість місць з усіх перерахованих закладах становила 1710 [11] (таблиця 1).

Таблиця 1

Кількість місць у закладах розміщення туристів Волинського воєводства (1935 р.)

Назва закладу розміщення	Кількість	Загальна кількість місць
Готелі	52	780
Пансіонати і хостели	3	60
Постоялі двори	1	20
Мебльовані кімнати	17	255
Будинки відпочинку	16	160
Кімнати відпочинку при закладах харчування	43	430
Разом:	132	1710

Варто зауважити, що досить велика кількість подорожуючих зупинялась у незареєстрованих закладах розміщення. Їх точну кількість у воєводстві встановити на сьогодні неможливо. Однак порівнюючи кількість зареєстрованих закладів із їх кількістю у адресній книзі міст, можемо стверджувати, що різниця суттєва. Так у 1930 р. у м. Луцьку зареєстровано було лише 2 готельні установи [12], у адресній книзі подано – 6 [13], М. Орлович у своєму путівнику зазначає, що у 1929 р. їх діяло 7 [14].

Станом на 1935 р. у незареєстрованих закладах розміщення подорожуючих функціонувало 702 місця [15], що фактично складало майже половину від кількості зареєстрованих (від 1710). Але і ця цифра не є остаточною. Ймовірно їх було значно більше.

Варто відмітити той факт, що місцева адміністрація всіляко намагалась скоротити незаре-

єстровані заклади розміщення, зобов'язуючи місцевих чиновників ставити на контроль та здійснювати перевірку такого роду закладів.

У міжвоєнний період на території Волинського воєводства функціонували заклади розміщення, відомі ще з другої половини XIX ст. і до тепер, світових готельних ланцюгів – «Брістоль» та «Гранд-готель». Зокрема, готелі першого діяли у Володимирі, Кременці, Рівному та Сарнах [16]. Це були заклади із порівняно великою на той час кількістю кімнат – більше 10, вартість всередньому складала від 3 до 5 злотих з однієї особи за добу. «Гранд-готель» діяв лише у Дубно і налічував 4 номери [17].

Окрім всесвітньовідомих ліній готелів, у містах та містечках Волинського воєводства функціонували загальнопольські заклади розміщення подорожуючих. Зокрема, це такі готелі як «Французький» (Острог, Дубно), «Європейський» (Луцьк, Володимир, Сарни, Корець, Ковель, Мізоч, Моквин), «Вікторія» (Рівне, Сарни, Ковель, Любомль), «Варшавський» (Острог, Корець), «Краківський» (Володимир, Ковель), «Париж» (Ковель, Володимир), «Сан-Ремо» (Ковель, Рівне, Луцьк), «Пасаж» (Ковель, Дубно, Володимир), «Савой» (Ковель, Луцьк), «Варшава» (Мізоч, Березне), «Версаль» (Луцьк, Ковель) [18].

На загальнодержавному рівні закладами розміщення опікувалась організація, створена у 1918 р. – Польське товариство власників готелів. У 1920 р. воно розділилось на 2 співтовариства – власників готелів та пансіонатів Польської республіки та власників готелів та мебльованих кімнат.

У січні 1938 р. директор публічних робіт воєводства Ф. Ксєнжпольський видав розпорядження про утворення у кожному старостві Комісії по нагляду над готелями. Функції цієї комісії полягали у перевірці закладів розміщення щодо відповідності їх санітарно-гігієнічним нормам, а також контроль умов проживання та якість обслуговування [19].

Досить специфічною була географія розміщення закладів готельного типу у Волинському воєводстві. Для нього було характерним явищем те, що по містах вони розташовувались нерівномірно. Так, 45 % усіх місць (780) було зареєстровано у чотирьох містах воєводства – Рівному, Луцьку, Кременці та Ковелі. Кількість місць у готелях на 1 тис. населення у цих містах відповідно становила у Рівному – 4,3, Луцьку – 4,1, Кременці – 4,7 та Ковелі – 5 [20].

Найбільша кількість готелів діяла у Ковелі – 9. Однак усі вони відносились до III – IV категорії, кількість номерів у них не перевищували 7 [21] Плата за один номер за добу була від 2,7 до 3,25 злотих (Таблиця 2).

Таблиця 2

Готелі м. Ковеля у міжвоєнний період

Назва готелів	Кількість номерів	Ціна в злотих за добу
«Версаль»	4	3,25
«Вікторія»	5	3,25
«Париж»	6	2,75
«Сан-Ремо»	5	2,7
«Пасаж»	4	2,7
«Метрополь»	6	2,7
«Савой»	4	2,7
«Краківський»	7	2,7
«Європейський»	5	2,7

У головному місті Волинського воєводства – Луцьку, функціонувало 6 готелів. Це були найбільші заклади такого типу серед усіх міст воєводства. Усі вони були обладнані телефонами, номери у них можна було забронювати заздалегідь. Відповідно плата за номер була теж вищою, і в середньому становила від 2,5 до 7 злотих (Таблиця 3).

Таблиця 3

Готелі м. Луцька у міжвоєнний період

Назва готелю	Кількість номерів	Ціна в злотих за добу
«Версаль»	13	5
«Сан-Ремо»	10	3-5
«Савой»	18	4-6
«Європейський»	15	3-5
«Гранд-Полонія»	14	3,5-7
«Бельгія»	9	2,5-7

Дещо подібними за цінами, рівнем обслуговування, кількістю місць були готелі міста Рівного (Таблиця 4). Тут теж, за винятком одного готелю – «Брістоль», у всіх закладах розміщення такого типу були телефони і система бронювання [22].

Таблиця 4

Готелі м. Рівне у міжвоєнний період

Назва готелю	Кількість номерів	Ціна в злотих за добу
«Центральний»	18	4-8
«Сан-Ремо»	10	3-4
«Вікторія»	10	4-5
«Брістоль»	15	3-5

У Кременці функціонувало лише три готелі – «Брістоль», «Бона» та «Палац». Перші два мали по 8 номерів кожен і плата становила по 3 злотих за добу, а в останньому – 6 номерів по 2 злотих за кожен [23]. Варто зазначити, що для даного міста така кількість готелів була досить малою, адже Кременець був одним із найбільш відвідуваних туристами міст Волинського воєводства. Однак така цифра готелів пояснюється тим, що у місті існували більш популярні види закладів розміщення – туристичні бази, хостели тощо.

Серед інших міст Волинського воєводства, у яких функціонувало найбільше готелів, досить популярними були серед подорожуючих, міста Володимир, Дубно, Острог, Сарни, Березне, Любомль, Корець та Олика. Найбільші серед них готелі «Ермітаж» у м. Дубно, «Європейський», «Брістоль» та «Пасаж» у Володимирі, «Брістоль» та «У Вальдмана» – Сарнах та ін.

До поширених закладів розміщення відпочиваючих у Польській республіці міжвоєнного періоду варто віднести туристичні будинки, власниками яких були різного роду туристичні товариства та організації. Порівняно з іншими воєводствами Другої Речі Посполитої у Волинському воєводстві їх було досить мало – лише по одному у містах Костопіль та Дубно. Належали такі туристичні будинки Польському краєзнавчому товариству. Головним чином вони слугували закладом відпочинку для туристів та приїжджих гостей із Польщі та для членів самого товариства.

Популярним закладом розміщення подорожуючих були молодіжні бази відпочинку та шкільні табори. У них, в основному, зупинялись групи школярів та молоді під час екскурсій по воєводству. Такі заклади існували по усіх містах воєводства. Опікувались цими закладами Фундація шкільних будинків відпочинку, що функціонувала при Міністерстві освіти і релігійних культів. Дана установа була створена з метою організації туризму та відпочинку для школярів та молоді [24].

Саме такого типу заклади розміщення екскурсантів в основному розташовувалась при навчальних закладах. Не були вони також обладнані особливими зручностями, адже були розраховані на те, що подорожуючі там перебуватимуть не більше двох-трьох днів, інколи тижня. Про молодіжні бази відпочинку та шкільні табори, їх адресу, кількість місць у них друкували щороку у квітні в «Інформаторі: шкільні екскурсійні табори», що видавався Міністерством освіти і релігійних культів.

Із кожним роком кількість молодіжних баз та шкільних таборів активно зростала. Станом на 1935 р. у Березному могло розміститись 5 подорожуючих, Александрії – 5, Костополі – 30, Колках – 5, Костюхнівці – 20, Кременці – 62, Острозі – 20, Почаєві – 20, Рівному – 20, Вишнівцях – 20, Луцьку – 20, Степані – 5, Шацьку – 5, Ковелі – 12, Володимирі – 8, Сарнах – 5 [177, 98].

У Волинському воєводстві, на відміну від інших, окреме місце серед закладів розміщення туристів відводилось туристичним будинкам, що розміщувались на берегах річок. Волинське воєводство було єдиним, де такого роду заклади мали законний характер, оскільки усі вони були зареєстровані і особисто ними опікувалась Воєводська туристична комісія у співпраці з Польським краєзнавчим товариством і Міністерством освіти і релігійних культів.

Туристичні будинки, що розміщувались на берегах річок, мали сезонний характер і діяли лише у літній період. Їх кількість була досить великою, адже територія Волині мала розгалужену річкову систему. Розміщувались дані заклади на берегах річок Іква, Случ, Горинь, Стир та Турія. Такі туристичні будинки були невеликими і в основній більшості могли одночасно прийняти не більше 5-6 відпочиваючих. Лише у Яновій Долині та Ковелі функціонували такого роду заклади, в яких було по 20 місць (Таблиця 5).

Таблиця 5

Туристичні будинки на берегах річок у населених пунктах Волинського воєводства

Річка	Населений пункт	К-сть місць
Турія	Ковель	20
	Мельце	5
	Несухоєже	5
Горинь	Оржів	4
	Александрія	5
	Дубровиця	5
	Великі Цепцевичі	5
Стир	Берестечко	5
	Торговиця	5
	Луцьк	4
	Рожище	5
	Колки	4
	Чарторийськ	4
	Стара Рафалівка	5
	Янова Долина	20
	Степань	5
Случ	Моквин	4
	Бельщаки	5
	Тинне	5
	Бережки	5
Іква	Верба	5
	Дубно	4
	Млинів	5
	Кременець	6

Щодо кількості осіб, які скористались такого роду закладами відпочинку, то варто відмітити, що найбільше їх було у Дубно та Яновій Долині. Так, у 1936 р. у Дубно їх кількість становила 143, Яновій Долині – 157, а у 1937 р. відповідно – 200 та 456 [25].

Всього ж у туристичні будинки, що розміщувались на берегах річок, у 1936 р. зупинялись 807 осіб, у 1937 р. – 1 003.

При кожному такому туристичному будинку обов'язково встановлювались різного роду знаки орієнтації на місцевості, а також всередині кожного будинку знаходились карти водних маршрутів із врахуванням місцевих особливостей, позначенням притаманних для певної ділянки перешкод тощо.

Щодо оплати, то варто відмітити, що вона була значно меншою ніж у готелях чи пансіонатах і у більшості не перевищувала одного злотого за добу з особи.

Облаштування таких закладів розміщення було примітивним. Вони не мали особливого умеблювання, у кімнаті здебільшого знаходились лише найнеобхідніші меблі – ліжко, шафа, стілець та тумбочка. Не було також електрифікації. Однак туристичні будинки на берегах річок користувались великою популярністю, адже були дешевими і знаходились безпосередньо у місці самого відпочинку, що було досить зручно [26].

Окреме місце серед закладів розміщення подорожуючих займали санаторії, курорти та сезонні заклади відпочинку. Зокрема у Волинському воєводстві з 132 закладів готельного типу 20 кваліфікувались як сезонні, тобто діяли лише в певний період року.

Якщо аналізувати такий вид розміщення як санаторії та курорти, то слід зазначити, що у Польській республіці теж існувала їх класифікація. Зокрема, санаторії та курорти, в залежності від кількості відпочиваючих, поділялись на три категорії. I – це санаторії та курорти у яких могло одночасно відпочивати від 5 до 20 тис. осіб, II – від 1 до 5 тис. відпочиваючих, III – менше ніж 1 тис. осіб [27]. Окрім цього ці заклади відпочинку поділялись на великі, середні та малі.

У Волинському воєводстві протягом міжвоєнного періоду функціонував лише один санаторій – Гута Степанська. Згідно існуючої класифікації – це був санаторій III категорії із розряду малих закладів такого типу.

Подібними до санаторію були заклади оздоровлення – здравниці. Однак згідно класифікації їх терміном «санаторій» називати не можемо. Зокрема, здравниці функціонували у Журавичах (поблизу Ківерець), Маневичах та поблизу Острога.

Щодо закладів харчування, то як уже було зазначено, дана галузь була розвинена значно слабше. Найбільш популярними серед подорожуючих були порівняно недорогі закусочні та

шинки, які існували у кожному населеному пункті воєводства. Комплексні обіди у них коштували в межах одного злотого.

Щодо власників даних закладів, то як і готельною індустрією, більшістю із них володіли єврейські родини. Багато шинків та закусочних на території Волинського воєводства було відкрито ще до встановлення на цих землях польської адміністрації. Окрім євреїв, власниками закладів харчування були польські громадські товариства та організації. Особливо ця тенденція спостерігається у 1930-х рр. Найбільша кількість таких закладів функціонувала у Кременці, Дубно, Острозі, Луцьку. Окремими закладами розміщення володіли чехи, але їх чисельність була незначною.

У Польській республіці серед закладів харчування досить поширеними були кав'ярні та цукерні, яких можна було випити кави та з'їсти солодощів. Однак у Волинському воєводстві вони функціонували лише у таких містах як Кременець, Рівне та Луцьк.

Подорожуючим пропонувався широкий вибір страв. У більшості це були традиційні українські страви – борщ, юшка, вареники, картопля, салати, риба, сир та ін. Окрім того, у ресторанах пропонувалось замовляти страви французької, англійської кухні. У барах та шинках можна було також замовити спиртні напої, однак коштували вони набагато більше ніж власне сама їжа [28].

На початку 1930-х рр. було створено Спілку власників гастрономічних закладів, ресторанів, їдалень, барів Волинського воєводства. До складу цієї організації увійшли власники усіх зареєстрованих закладів харчування міст воєводства. Завданнями Спілки були захист прав власників, розробка загального меню, а також унормування цін на страви у такого роду закладах. Зокрема, кожного року розроблявся цінник на найбільш популярні страви, і власники закладів харчування повинні були дотримуватись запропонованих цін і не мали права їх занижувати або завищувати.

Слід зазначити, що розвиток готельної та ресторанної справи у 30-х рр. XX ст. був набагато кращим, порівняно з попереднім десятиліттям. Це у першу чергу пояснюється тим, що починаючи із кінця 1920 – початку 1930 рр. у розвиток туристичної справи починає активно втручатись державна влада.

Головною запорукою успіху розвитку туризму вважається добре розвинена туристична інфраструктура. Саме тому на розвиток закладів розміщення та харчування подорожуючих починають виділяти значні кошти. Окрім цього, готельно-ресторанна індустрія у 30-х рр. XX ст. була уже повністю відбудована після Першої світової війни.

Таким чином, проаналізувавши розвиток закладів розміщення та харчування туристів, можемо зробити висновок, що ці галузі є основними складовими туристичної інфраструктури, без яких повноцінний розвиток туристичної справи неможливий. Вагомий внесок у розвиток готельної справи на досліджуваній території зробила польська адміністрація, виділяючи на її розбудову численні кошти та субсидії. Найбільш поширеними закладами розміщення подорожуючих у Волинському воєводстві були готелі, пансіонати, мебльовані кімнати, молодіжні бази та шкільні табори, а також туристичні будинки на берегах річок, які діяли лише у літку; заклади харчування – шинки, бари та закусочні. Власниками більшості усіх вищеперерахованих закладів були особи єврейської національності, а також поляки та чехи.

Джерела та література

1. *Orłowicz, M.* Ilustrowany przewodnik po Wołyniu [Текст] / M. Orłowicz. – Luck: Nakl. Wołyńskiego towarzystwa krajoznawczego i Opieki nad zabytkami przeszłości, 1929. – S. 95.

2. *Błaszczuk, W.* Organizacje samorządu hotelarskiego w Polsce. Hisroria i wspóczesnośc [Текст] / W. Błaszczuk. // Hotelarstwo w Polsce. Stan i kierunki rozwoju w przededniu wejścia do Unii Europejskiej. – Warszawa: Wyższa Szkoła Ekonomiczna, 2004. – S. 43.

3. *Kowalczyk, A.* Ceografia hotelarstwa [Текст] / A. Kowalczyk. – Łódż: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2001. – S. 67.

4. *Milewska, M.* Hotelarstwo. Podstawowe wiadomości [Текст] / M. Milewska, B. Włodarczyk. – Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 2009. – S. 643

5. *Orłowicz, M.* – S. 95.

6. *Pustoła, J.* Kierunki rozwoju hotelarstwa w Polsce międzywojennej: statystyka, rozmieszczenie przestrzenne, dynamika, standard [Текст] / J. Pustoła. – Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1986. – S. 39.

7. Там само. – С. 41.

8. *Leszczycki, S.* Uzdrowiska Polski: ich rozmieszczenie oraz rozwój w latach 1921 – 1938 [Текст] / S. Leszczycki. – Kraków: [b.n.w.], 1939. – S. 6-7.

9. Pustoła, J. – S. 42.

10. Skorowidz Hotelowy Rzeczpospolitej Polskiej. Spis hoteli, pansjonatów, zajazdów, sanatoriów, lecznic itd. – Kraków: [b.n.w.], 1930. – S. 40.

11. *Pustoła, J.* – S. 39.

12. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. 158 Луцький магістрат Волинського воєводства, оп. 1, спр. 99. Статут літніх колоній і переписка із Союзом польських колоній та іншими підприємствами про оздоровлення дітей, арк. 5.

13. Księga adresowa Polski [wraz z W. M. Gdańskiem dla handlu, przemysłu i turystyky]. – Warszawa: Wydawnictwo Towarzystwa reklamy międzynarodowe, 1930. – S. 2196.

14. Orłowicz, M. – S. 99.

15. Skorowidz Hotelowy Rzeczpospolitej Polskiej… – S. 57.

16. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. 30 Рівненське повітове староство, оп. 12, спр. 4309. Список готелів, ресторанів Рівненського повіту, арк.2; ДАРО, ф. 30, оп. 12, спр. 4996. Список готелів, пансіонатів і заїжжих дворів, арк. 4; Krzemieniec [Текст] – Wilno: Grafika, [b.r.w]. – S. 18; Orłowicz, M. – S. 185.

17. *Wilgat, T.* Rozmieszczenie przemysłu pensjonatowo-hotelowego w Polsce [Текст] / T. Wilgat. Kraków: [b.n.w.], 1939. – S. 18.

18. *Hoffman, J.* Przewodnik po Wołyniu [Текст] / J. Hoffman. – Warszawa: Związek polshkih towarzystw turystycznyh, 1938. – 67 s.; Ilustrowany przewodnik po Równem [Текст] [pod. red. I.Górnickiego]. – Równe: Druk samorządowa, 1937. – 36 s.; Mały ilustrowany przewodnik po Krzemiencu i okolicy: Praca zbiorowa [Текст] – Krzemieniec: Nakl. Miesięcznika «Życie Krzemienieckie», 1932. – 103 s.; Orłowicz, M. – 380 s.; Ostróg. Ilustrowany przewodnik krajoznawczy [Текст] – Ostróg: Nakl. Dyrektora Gimnazjum Państwowego im. M. Konopnickej w Ostrogu, 1934. – 49 s.; Przewodnik po Polsce w 4 tomach: Polska Południowo-Wshodnia [Текст] [pod. red. S.Lenartowicz]. – Warszawa: [b.n.w.], 1937. – T.2. – 540 s.; Janisławski, R. Kilka słów o Równem. Zwiedzanie miasta roku1939 / R. Janisławski. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&task=view&id=550&Itemid=25.

19. ДАРО, ф. 30, оп. 12, спр. 9832. Про стан готелів і ресторанів на території Рівненського повіту, акр. 8.

20. Pustoła, J. – S. 95-98.

21. Там само. – С. 100-101.

22. ДАРО, ф. 30, оп. 12, спр. 9832, арк. 5.

23. Maczak, F. Krzemieniec [Текст] / F. Maczak. // Kalendarz Ziem Wschodnich na rok 1936. – Warzawa: Wydawniactwo zarządu głównego T. R. Ziem W., 1935. – S.299.

24. *Pustoła, J.* – S. 132.

25. ДАВО, ф. 46 Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства, оп. 4, спр. 2405. Протоколи засідання туристичної комісії та переписка з повітовими відділами і іншими установами по обліку місцевосці, пригодної для туристів, арк. 2 зв.

26. *Wegrzecki, M.* Zagadnienia hotelarstwa i kwaterunku turystyczego na Ziemiach Wschodnich [Текст] / M. Wegrzecki. // Rocznik Ziem Wschodnich. Kalendarz na rok 1937. – Warszawa: Wydawniactwo zarządu głównego Towarzystwa Rozwoju Ziem Wschodnich, 1936. – S.221.

27. *Leszczycki, S.* Uzdrowiska Polski: ich rozmieszczenie oraz rozwój w latach 1921 – 1938 [Текст] / S. Leszczycki. – Kraków: [b.n.w.], 1939. – S. 5.

28. ДАРО, ф. 30, оп. 12, спр. 7161. Прейскуранти і калькуляція цін рівненських ресторанів, 23 арк.

Татьяна Ковальчук

Заведения размещения и питания туристов на территории Волынского воеводства в межвоенный период

В статье отражено состояние и развитие средств размещения, а также питания туристов на территории Волынского воеводства і межвоенный период.

Ключевые слова: *Волынское воеводство, Польская республика, туризм, туристическая инфраструктура, заведения размещения, заведения питания.*

Tetiana Kovalchuk

Public places of location and feeding of the tourists of Wołyń Voivodeship in the Iterbellum

The article apprises the development and accommodation of public places of location and feeding of the tourists on the Wołyń Voivodeship in the Iterbellum.

Key words: *Wołyń Voivodeship, Polish Republic, tourism, tourist infrastructure, Public places of location and feeding.*

Олена Реєнт (м.Київ)

Переяславщина – історико-культурна перлина України

Регіональний рекреаційно-репрезентаційний проект

Правове обґрунтування проекту:

Суспільно-політичні мотиви

Сучасні зовнішньо- та внутрішньополітичні виклики потребують консолідації й узгоджених дій державних органів, громадських об'єднань, різних соціальних та етноконфесійних груп задля відсічі агресії на південному сході України, вирішення корінних проблем державотворення, зняття причин соціальної і політичної напруги у країні.

Нинішнє українське суспільство під час Революції Гідності та після неї продемонструвало не тільки здатність заплатити найвищу ціну за демократичні свободи, а й готовність щоденно боронити Вітчизну та напружено працювати для утвердження її економічної незалежності.

Європейський вибір органічно вплітається у традиційні політичні та соціально-економічні орієнтири української нації, відповідає ментальності, світосприйняттю й очікуванням переважної частини громадян.

Перспективи інтеграції України до європейського співтовариства проступають уже нині в моделях та конфігурації відносин між центром і регіонами, набутті органами самоврядування того статусу, який відповідає кращим європейським та світовим стандартам.

У зв'язку з ініційованим Президентом України реформуванням системи місцевого самоврядування теза «сильні регіони – сильна держава» наповнюється новим, креативним змістом. Ідеться не тільки про більшу самостійність регіонів і місцевих громад у вирішенні фінансових, соціально-економічних питань, а й про стимулювання суспільно вагомих ініціатив у культурній, науковій, освітній сферах, без чого неможливо уявити гармонійний розвиток регіонів.

Історична довідка

Переяславщина належить до тих регіонів Київщини та України, що насичені історичними подіями доленосного значення, у ході яких формувалася сучасна українська політична нація, українська розмовна й літературна мова, складалися територія та кордони, налагоджувалися трансконтинентальні торгівельні зв'язки й господарська інфраструктура. Відлік людської цивілізації тут почався сім тисяч років тому і вже сам цей факт відносить Переяславщину до регіонів, надзвичайно багатих культурними пластами. У II–III тис. н.е. тут утверджується протослов'янська культура.

До кінця I – початку II тис. н.е. відноситься унікальна пам'ятка – «змійові» вали протяжністю 60 км, які охоплюють територію площею 400 км^2.

Заснування Переяслава науковці відносять до другої половини IX ст. За однією з версій місто виникло як один із давніх слов'янських племінних центрів, а уже в X–XI ст. посіло третє місце в ієрархії давньоруських міст після Києва та Чернігова.

Переяславщина в усі історичні епохи перебувала у центрі подій, що відбувалися на території сучасної України. Документи свідчать, що важливість цього регіону завжди усвідомлювало населення українських і суміжних земель.

24 київських князів прийшли у стольний град із Переяславської землі. Першим переяславським князем став син Ярослава Мудрого – Всеволод-Андрій, а другим – Володимир Мономах (син Всеволода-Андрія). Серед найвідоміших місцевих князів – Юрій Долгорукий.

Князівська доба залишила по собі пам'ятки архітектури, літописання, залишки оборонних укріплень, які мають непересічне історичне значення.

До середини XVII ст. Переяслав перетворився на багате і квітуче місто Лівобережної України. Зарубіжні мандрівники-купці вважали, що у цей час він міг суперничати з Києвом. Тут інтенсивно розвивалися ремесла та промисли, процвітала торгівля, діяли п'ять православних храмів, один монастир.

За князя К. Острозького (кінець XVI ст.) Переяслав одержав магдебурзьке право. У місті функціонували органи самоврядування: війт, бурмистри, колегії райців та лавників.

Помітний слід в історії краю залишила козацька доба. Під час Національно-визвольної революції 1648–1657 рр. Переяслав неодноразово ставав ареною важливих політичних подій. Саме тут гетьман Богдан Хмельницький розробив основні ідеї формування національної державності. У лютому 1649 р. Б. Хмельницький приймав у Переяславі польське посольство на чолі з А. Кисілем, унаслідок чого з'явилася угода, що забороняла коронним військам та армії Великого князівства Литовського вступати в Київське воєводство по річки Горинь і Прип'ять.

Переяславський полк як військова й територіально-адміністративна одиниця Української козацької держави відіграв значну роль у подіях визвольної війни. Переяслав перетворився на головний центр артилерії та ремонту зброї.

У 1654 р. тут відбулася Переяславська рада, довкола якої й донині ведуться наукові й політичні дискусії.

Під час боротьби між Московією і Польщею за Лівобережжя Переяславщина знову опинилася в епіцентрі подій.

У 1666 р. тут вибухнуло повстання козацької старшини проти утисків із боку Московського воєводи.

Ліквідація гетьманщини та Переяславського полку стали кроками на шляху до повної інкорпорації України до складу Російської імперії.

Із Переяславом пов'язаний останній період життя і творчості Кобзаря. Тут Т. Шевченко писав «Заповіт», завершував поеми «Кавказ» і «Наймичка», вступ до «Єретика». Серед відомих постатей того часу – А. Козачковський, О. Бодянський, І. Тимківський. Наприкінці XIX ст. тут народився визначний український маляр П. Холодний. Переяслав – батьківщина знаного письменника Шолом-Алейхема.

Бурхлива доба Української революції 1917–1921 рр. і національного відродження втягнула у свій вир багатьох громадських і політичних діячів, відомих митців, зокрема Г. Носаря, Г. Куреду, О. Дорошкевича, Н. Лівицьку-Холодну, М. Лівицького, В. Заболотнича, Дніпрову Чайку (Л. Василевську-Березину), М. Міхновського та ін. Більшовизм формував не тільки нове соціальне середовище, а й образ краю. Розкуркулення, колективізація і Голодомор незагойною раною залишилися в генетичній пам'яті мешканців Переяславщини. Майже 13 тис. краян не пережили лиховісні 1932–1933 рр.

У найвищому трагедійному регістрі сприймаються події Другої світової війни. Тисячі мешканців Переяславщини зі зброєю в руках воювали проти нацистських загарбників у складі радянських збройних сил та партизанських загонів.

Саме у цей важкий час, 12 жовтня 1943 р., місто отримало сучасну свою назву – Переяслав-Хмельницький.

Після завершення відбудови швидкими темпами розвивалися промислова й соціальна інфраструктури.

У 1964 р. тут засновано Музей народної архітектури (нині – Національний історико-культурний заповідник). Під керівництвом свого першого директора, Героя України М. Сікорського, упродовж півстоліття він об'єднав 27 тематичних музеїв, 370 нерухомих пам'яток народної архітектури, понад 200 тис. експонатів. У поєднанні з неповторним архітектурним ландшафтом це забезпечило місту статус одного з найвідоміших туристичних центрів України. У музеї просто неба налічується 59 будівель – хат, вітряків, церков тощо, – перевезених із різних куточків України.

На жаль, у 1990-ті рр. колекціям було завдано непоправної шкоди, а деякі експонати (пароплави, паровози, раритетні автомобілі) зникли назавжди…

Переяслав має вікові освітні традиції. У 1702 р. з ініціативи гетьмана І. Мазепи тут було відкрито школу грамоти при єпископській кафедрі; у 1738 р., згідно з указом єпископа Арсенія Берла – колегіум; у 1817 р. – духовне училище. Усі ці навчальні заклади сприяли піднесенню духовності українського народу. У Переяславському колегіумі здобули освіту талановиті люди, які увійшли в історію науки, культури України і сусідніх держав: М. Херасков, Х. Тихорський, Ю. Юркевич, Ф. Камінський та багато інших.

У 1943 р. було засноване Переяслав-Хмельницьке педагогічне училище, а в 1986 р. – місцевий філіал Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького, з якого й виріс сучасний педуніверситет ім. Г.С. Сковороди. Цей

вищий навчальний заклад став одним із найвідоміших науково-освітніх центрів Київщини, який підтримує зв'язки з багатьма академічними й освітніми установами нашої країни та зарубіжжя.

Величезний потенціал, яким володіє край, відкриває широкі можливості для залучення вітчизняних і зарубіжних туристів, організації всеукраїнських та міжнародних виставок, науково-практичних конференцій, мистецьких фестивалів, інших культурних і суспільних акцій.

Це сприятиме інтенсифікації соціокультурних зв'язків з іншими регіонами України й зарубіжжя, піднесенню авторитету нашої країни у світі.

Мета та сутність проекту

1. Створити оптимальні умови для перетворення Переяславщини на один із центрів туризму, відпочинку, науково-просвітницьких і культурних акцій всеукраїнського й міжнародного значення.

2. Сформувати привабливий інвестиційний простір для капіталовкладень у туристичну інфраструктуру, розвиток комунікацій, інформаційних систем.

3. Із цією метою створити рекреаційно-репрезентаційний ареал «Переяславщина – історико-культурна перлина України» як пронизаного цією концепцією розвитку культурно-освітнього, наукового, туристичного ландшафту, що охоплює систему музейних, освітніх, наукових, просвітницьких, туристичних установ.

Організаційні аспекти

1. Створити ініціативний комітеті із підготовки та реалізації проекту.

2. Розробити й затвердити на найвищому рівні державну програму зі створення регіонального рекреаційно-репрезентаційного ареалу «Переяславщина – історико-культурна перлина України».

3. Залучити до розробки й реалізації проекту державні та зацікавлені інституції, місцеві органи самоврядування.

4. Провести регіональний конкурс на кращий варіант реалізації проекту.

Матеріально-фінансове забезпечення проекту

1. До підготовки й реалізації проекту залучаються бюджетні, позабюджетні, приватні кошти, внески недержавних організацій та громадян.

2. Створити фонд підтримки проекту зі спеціальним рахунком, підконтрольний ініціативному комітету з метою акумулювання коштів та їх спрямування на реалізацію програм.

Форми й засоби реалізації проекту

1. Проведення всеукраїнських та міжнародних фольклорних, пісенних, літературних фестивалів, конкурсів, інших мистецьких акцій.

2. Організація наукових, музейних, просвітницьких форумів.

3. Організація туристичних (наскрізних і спеціальний) маршруті екскурсій.

4. Проведення виставок професійних та аматорських робіт майстрів народних промислів і ремесел, майстер-шкіл.

5. Проведення спортивних та фізкультурних змагань різного рівня.

6. Організація щорічних ярмарків.

7. Проведення конкурсів на кращу сільську громаду.

8. Ініціювання екологічного й волонтерського руху «Переяславщина – зелений край» (прибирання територій, лісопаркових зон, берегів водойм, озеленення тощо).

Очікувані результати

1. Перетворення регіону на один із провідних туристичних, рекреаційних, наукових, культурно-просвітницьких ареалів.

2. Подальший розвиток дозвіллєвої, транспортної, комунікаційної інфраструктур.

3. Створення нових робочих місць у сфері туризму й обслуговування.

4. Залучення інвестицій та інтелектуально-культурного потенціалу до розвитку регіону.

5. Інтеграція до європейських та світових культурно-просвітницьких і наукових програм.

Церковно-історичне краєзнавство: витоки та сучасний дискурс

УДК 94(477.82)"18":272-523.6

Анна Кирилюк (м. Луцьк)

Скорочення мережі римо-католицьких монастирів у Волинській губернії у ХІХ ст.: причини та наслідки

Проаналізовано зміни у мережі римо-католицьких монастирів у Волинській губернії протягом ХІХ ст. Розглянуто законодавство, на підставі якого відбувалось закриття монастирів. Зроблено висновок про кількість римо-католицьких чернечих осередків, що зазнали скорочення внаслідок конфесійної політики уряду Російської імперії.

Ключові слова: Волинська губернія, римо-католицькі монастирі, чернечий орден, конфесійна політика, російське законодавство.

Упродовж тривалого перебування волинських земель у складі Речі Посполитої у регіоні склалась розгалужена мережа римо-католицьких монастирів. У кінці XVIII ст**.** Волинь опинилась у складі Російської імперії, де основною була Православна Церква, цілком підпорядкована державі, а власність її секуляризована.

Варто прослідкувати, як змінилась мережа римо-католицьких монастирів у Волинській губернії в умовах російської конфесійної політики.

До перших заходів щодо римо-католицького духовенства, яке опинилося в межах Російської імперії внаслідок першого поділу Речі Посполитої, царський уряд вдався ще на початку 1770-х років. Відповідно до указу від 14 грудня 1772 р. чорне духовенства зберігало орденський устрій, однак потрапляло під контроль єпископів, а не генералів орденів, як було до цього часу. Майно католицького чернецтва залишалось у його власності за умови складання ним присяги на вірність російському престолу [1]. Також оголошувалась свобода відправляння обрядів [2]. Таким чином, ліквідації римо-католицьких монастирів не передбачалось, бо такі дії могли викликати спротив з боку римо-католицького населення у новоприєднаних землях, де нова влада перебувала на стадії становлення.

Хоча формальних підстав для закриття римо-католицьких монастирів уряд не визначив, але було знайдено спосіб обмеження росту їхнього нерухомого майна шляхом заборони дарувань. У 1786 р. з'явився сенатський указ, що став прецедентом, відповідно до якого особи, котрі бажали заповісти монастирю якусь нерухому власність, могли це зробити лише у грошовій формі. Ще раз наголошувалось на підпорядкованості «усіх чернечих орденів римської віри» лише архієпископу Могильовському, а не «якій-небудь духовній владі, яка знаходиться поза межами імперії» [3].

За імператора Павла I було врегульовано адміністративний устрій Римо-католицької Церкви та декларовано основні правила функціонування монастирів. Згідно з указом від 28 квітня 1798 року утворювалися шість дієцезій, а архієпископ Могильовський ставав митрополитом, тобто вищим церковним ієрархом Римо-католицької Церкви в Російській імперії. Парафії Волинської губернії перебували у складі Луцької римо-католицької дієцезії на чолі з єпископом Каспером-Казимиром Цецішевським, резиденція якого знаходилась у Луцьку. Монаші ордени, «провінціали або інші начальники», Семінарії, «школи в всілякі церковні або духовні установи» підпорядковувались архієпископу та єпископам в єпархіях [4].

Верховна влада також визначила попередні умови вступу в католицький монастир. Кандидату в ченці (не молодшому двадцяти двох років) необхідно було звернутись до губернської влади для засвідчення того, що він є вільною особою, не судимою та не перебуває під слідством. Відповідну інформацію разом із просьбою бажаючого вступити в монастир губернське правління передавало керівництву духовного ордену в Римо-католицьку духовну колегію, яка приймала рішення і надсилала його в Головне управління духовних справ іноземних сповідань на затвердження. Вимагалося три роки служити у монастирі послушником, після чого можна було складати чернечі обітниці [5].

На початку ХІХ ст. осередки римо-католицького чорного духовенства діяли у всіх повітах Волинської губернії, однак найбільше їх було у Дубенському, Луцькому, Острозькому та Креме-

нецькому повітах, менше – у Володимир-Волинському, Новоград-Волинському Заславському, Старокостянтинівському, Ковельському, Овруцькому та Рівненському. Серед міст виділялися Луцьк, де свої монастирі мали домініканці, тринітарії, бернардини, боніфратри, кармеліти та бригітки, і Дубно, в якому знаходились чернечі громади францисканців, бернардинців, кармеліток, домініканок та бригіток.

Загалом в губернії функціонували обителі близько п`ятнадцяти римо-католицьких чернечих орденів. Найбільше – 16 обителей – мали домініканці. Вони зосереджувались у Володимирі-Волинському, Дубні, Камені-Каширському, Козині, Кременці, Кульчині, Луцьку, Любарі, Ляхівцях, Невиркові, Овручі, Старокостянтинові, Торговиці, Чорторийську, Яловичах [6]. Також було багато монастирів ордену кармелітів (в Аннополі, Вишнівці, Городищі, Дорогостаях, Лабуні, Луцьку, Олевську, Топорищі, Чмелі та Ушомирі) [7] та францисканців (у Дружкополі, Дубні, Заславі, Івниці, Корці, Кременці, Межирічі Острозькому, Шумську) [8].

З початку 1830-х років запровадження «офіційної народності», концепція якої виражена у формулі «Православ'я. Самодержавство. Народність», мало трагічні наслідки для Римо-католицької церкви. Своїм існуванням вона порушувала цю потрійну єдність: релігійну, політичну і національну єдність. Ще більше вплинуло на ставляння верховної влади до римо-католиків Листопадове повстання 1830 р. У липні 1832 р. з'явився указ «Про ліквідацію деяких римо-католицьких монастирів», який став підставою для масового закриття латинських монастирів у західних губерніях Російської імперії. Формальним приводом для ліквідації обителей було прагнення влади впорядкувати мережу монастирів, натомість повстання взагалі не згадувалось в указі. Владі «з повідомлень місцевої адміністрації стало відомо, що римо-католицькі монастирі перебували у неналежному стані і всі вжиті проти цього заходи виявились марними» [9]. Зібравши необхідні відомості, міністерство внутрішніх справ почало стверджувати, що основна причина занепаду полягала у надмірній кількості чернечих обителей порівняно з кількістю ченців. Імператор визнав, що настав час покласти край порушенню статуту та безладу, послабленню дисципліни, поганому управлінню монастирським майном настоятелями, які до того ж часто змінювались. Кращим і єдиним рішенням, на його думку, було закриття «зайвих» монастирів [10]. Закриттю підлягали ті монастирі, де не був укомплектований штат, і які не могли себе забезпечити. Однак раніше офіційно владою не визначалось, скільки насельників має налічувати римо-католицький монастир, щоб вважатися повноцінним. Крім того, попередні закони про заборону дарування монастирям нерухомого майна і правила вступу у ченці спричинили зменшення монастирських капіталів та кількості служителів.

На підставі указу від 1832 р. було закрито більшість монастирів Волинської губернії, зокрема, домініканців у Камені-Каширському, Кульчині [11], Кременці, Невиркові, Овручі, Чорторийську [12], Старокостянтинові, Торговиці [13], францисканців у Дружкополі [14], Івниці, Корці, Кременці, Ляхівцях, Шумську, августинців у Затурцях, Радзихові, Кодні [15], тринітаріїв у Шумбарі, бернардинців уВарковичах та Кустині, піарів у Дубровиці, кармелітів в Аннополі, Вишнівці, Городинську, Дорогостаях [16], Лабуні [17], Олевську [18],Топорищах та Хмелівці, капуцинів в Острозі, маріанів у Берездові [19].

Наступним указом від 25 грудня 1841 р. все нерухоме майно «іновірного» духовенства західних губерній імперії передавалось у відання міністерства державного майна, за винятком приватної власності духовних осіб. Це рішення мотивували нестачею коштів для належного забезпечення духовенства та його установ. В указі зазначалось, що однією з причин конфіскації церковної власності у західних губерніях була участь духовенства у повстанні 1830-1831 рр. [20].

Згідно з цим указом також відбувся поділ монастирів на штатні, тобто такі, що отримували державне фінансування, та заштатні, які взагалі не фінансувалися. Штатні монастирі поділялись на три класи: чоловічий монастир першого класу мав налічувати 22 ченці, другого – 16, третього – 13; а жіночі монастирі першого класу – 19 черниць, другого – 16, третього –11. Ченці переводилися на державний оклад. Залежно від класу встановлювалися розміри плати монахам. Із 1843 року усі монастирі підпорядковувались візитатору − представнику духовенства, якого обирало єпархіальне керівництво [21].

Складною процедурою було призначення настоятеля монастиря. Наприклад, із смертю

настоятеля Дубенського бернардинського монастиря у 1843 році монахи згідно з уставом ордену обрали на цю посаду із свого кола ієромонаха Адріана Авгела, який мав бути затверджений консисторією. Також новий настоятель складав присягу в місцевій поліції, а дубенський декан зобов`язувався стежити за ним і повідомляти про його діяльність у консисторію [22]. Вибори настоятеля перетворювались на формальність, адже без затвердження кандидата консисторією і губернськими органами влади вони не мали юридичної сили.

Якщо на рубежі XVIII – XIX ст. у Луцько-Житомирській римо-католицькій єпархії було 498 монахів та 51 монахиня [23],то на 1844 р. загальна кількість монахів при чоловічих та жіночих римо-католицьких монастирях та парафіях скоротилась до 226 осіб, а у 1846 році – до 218. Отже, особовий склад монастирів зменшився вдвічі внаслідок політики російського уряду [24].

Таблиця 1

**Римо-католицькі монастирі
Волинської губернії (1848-1852 рр.) [25]**

Рік	Штатні монастирі				Заштатні монастирі			
	чоловічі		жіночі		чоловічі		жіночі	
		ченців		черниць		ченців		черниць
1848	7	87	1	12	10	69	4	10
1850	7	73	1	10	5	67	3	39
1852	4	?	1	?	4	?	2	?

На 1852 р. у Волинській губернії діяло 6 штатних монастирів та 6 заштатних монастирів. До штатних монастирів належали Межиріцький піарський третього класу, Межиріцький францисканський другого класу, Заславський бернардинський другого класу, Старокостянтинівський капуцинський третього класу, Дедеркальський реформатський третього класу та Дубенський жіночий монастир ордену кармеліток. До заштатних монастирів належали Дубенський бернардинський, Луцький бернардинський, Любарський домініканський, Луцький сестер милосердя, Житомирський сестер милосердя [26].

В 1840–1853 рр. закрито луцькі монастирі боніфраторів, домініканців, тринітаріїв, бернардинів, а майно їх конфісковане [27]. Крім того, у 40-50-х рр. XIX ст. ліквідовано домініканські монастирі у Ляхівцях та Кульчині; монастирі францисканського ордену у Дубні, монастир піарів у Великому Межиріччі. Таким чином, на 1863 р. у Волинській губернії залишилось 9 монастирів [28].

Подібна політика російського уряду спонукала католицьке духовенство до підтримки польського повстання. Саме у Волинській губернії була найактивнішою допомога чорного духовенства повстанцям у польському патріотичному русі, який у 1863–1864 рр. вилився у Січневе повстання [29]. За допомогу в організації повстання були ліквідовані останні чернечі осередки у Волинській губернії. У 1866 р. на Волині припинена діяльність чоловічого монастиря францисканців у Межиричі-Острозькому, у 1887 р. – чоловічого монастиря капуцинів у Старокостянтинові, 1891 р. – реформатів у Великих Дедеркалах. Припинили існування жіночі монастирі у Луцьку: у 1863 р. – сестер милосердя, а у 1878 р. – бригіток; у 1884 р. – монастир кармеліток у Дубні [30].

Отже, впродовж досліджуваного періоду XIX століття мережа римо-католицьких монастирів у Волинській губернії зазнала кардинальних змін, пов`язаних із російською конфесійною політикою. Така політика російського уряду була спричинена небажанням розповсюдження чужої віри у приєднаних від Польщі землях. Крім того, серед причин закриття монастирів велику роль відіграла допомога чернецтва учасникам польських повстань 1830–1831 рр. та 1863–1864 рр.

Незважаючи на те, що римо-католицька віра мала поширення на Волині, існували великі приходи при монастирях, уряд доклав багато зусиль для їх ліквідації, мотивуючи це недостатньою кількістю прихожан, не укомплектованим штатом монастирів та браком коштів для їх фінансування. Закриваючи римо-католицькі монастирі, російська влада не враховувала конфесійної належності місцевого населення. Споруди закритих монастирів передавались православній церкві, різним державним установам, або залишались пустувати та руйнуватись.

Російські самодержці не були зацікавлені в існуванні великих осередків католицизму на новоприєднаних територіях і тому здійснювали політику, спрямовану на скорочення римо-католицької монастирської мережі в регіоні. Ця політика мала успіх, бо до кінця XIX ст. у Волинській губернії ліквідовані всі римо-католицькі монастирі.

Джерела та література

1. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание первое [далі: ПСЗ РИ. 1]. – СПб., 1830 – Т. XIX. – № 13 922. – С. 688–689.

2. ПСЗ РИ. 1. – СПб., 1830. – Т. XIX. – № 14 122. – С. 913.

3. ПСЗ РИ. 1. – СПб., 1830. – Т. XXII. – № 16 333. – С. 537–538.

4. ПСЗ РИ. 1. – СПб., 1830. – Т. XXVI. – № 18 504. – С. 222–224.

5. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание второе[далі: ПСЗ РИ. 2].– СПб., 1831. – Т. V. Отделение первое. – № 3 794. – С. 720.

6. *Сінкевич Н.* Laudare, benedicere, praedicare. Домініканський орден на Волині в кінці XVI – на початку XIX ст. [Текст] : монографія / Н. Сінкевич. – Київ : Кайрос, 2009. – С. 255-259.

7. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО), ф. 90, оп 1, спр. 168.

8. ДАЖО, ф. 90, оп 1, спр. 106.

9. ПСЗ РИ. 2. – СПб., 1833. Т. VII – №5506. – С. 508.

10. Там само – С. 508.

11. *Сінкевич, Н.* Laudare, benedicere, praedicare. Домініканський орден на Волині в кінці XVI – на початку XIX ст. – С. 257 – 259.

12. ДАЖО, ф. 90, оп 1, спр 170.

13. *Буравський О. А.* Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – С. 170.

14. ДАЖО, ф. 90, оп 1, спр 163

15. *Білоусов Ю.* Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія: історичний нарис. – Житомир : [б.в.], 2000. –С. 64.

16. ДАЖО, ф. 90, оп 1, спр 162.

17. Там само – ф. 90, оп 1, спр 167.

18. Там само – ф. 90, оп 1, спр 171.

19. *Буравський О. А.* Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). – С. 170.

20. ПСЗ РИ 2. СПб., 1842. – Т. XVI. Ч. II. – № 15153 – С 139.

21. Там само. – С 139.

22. ДАЖО, ф.90, оп. 1, спр. 2, арк. 11–12 .

23. *Білоусов Ю.* Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія: історичний нарис. – Житомир : [б.в.], 2000. – С. 47.

24. ДАЖО, ф 90, оп. 1, спр. 22, арк. 6

25. Там само, арк 27-36.

26. Там само, спр. 78, арк. 35-36.

27. KołosokBogdan. Kościol i klasztortrynitarzyw Łucku // KwartalnikArchitekturyiUrbanistyki. 1989. – T. XXXIV. – Z. 3–4. – S. 179.

28. *Білоусов Ю.* Вказ. праця. – С. 66.

29. *Буравський О. А.* Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). – С. 269.

30. Там само –С. 269.

Анна Кирилюк

Сокращение сети римо-католичемких монастырей в Волынской губернии в XIX в: причины и последствия

Проанализированы изменения в сети римо-католических монастырей в Волынской губернии в течение XIX в. Рассмотрено законодательство, на основании которого происходило закрытие монастырей. Сделан вывод о количестве римо-католических монашеских обителей, закрытых через конфессиональную политику правительства Российской империи.

Ключевые слова: *Волынская губерния, римо-католические монастыри, монашеский орден, конфессиональная политика, российское законодательство.*

Anna Kyrylyuk

Reduction of Roman-Catholic Monastery Chain in Volyn Governate in the XIXth century: Causes and Consequences

The article deals with the analysis of the changes in the system of Roman Catholic monasteries in Volyn province during the nineteenth century. The legislation is regarded, based on which the closing of monasteries was occurred. The conclusion about the number of Roman Catholic monastic orders, which were subjected to the reduction as a result of religious policy of the government of the Russian Empire, was made.

Key words: *Volyn province, Roman Catholic monasteries, monastic order, confessional policy, Russian legislation.*

УДК 268(477.82) «1945/1964»

Олександр Федчук (м. Луцьк)

Русифікація Волинської духовної семінарії у роки радянської влади (1945-1964 рр.)

У статті висвітлено етапи русифікації україномовного навчального закладу Волинської духовної семінарії. Проаналізовано причини переходу на російську мову викладання, охарактеризовано ставлення викладачів та студентів до русифікаторських заходів. Зауважено про переслідування викладачів, які виступали за збереження у семінарії української мови.

Ключові слова: *Волинська духовна семінарія, уповноважений Ради у справах РПЦ М. Діденко, Навчальний комітет, протоієрей Микола Тучемський, Євген Богуславський, російська мова, українська мова.*

Постановка наукової проблеми та її значення. Волинська духовна семінарія (ВДС) була заснована у 1945 р. як навчальний заклад для підготовки священицьких кадрів для західноукраїнських єпархій Руської Православної Церкви (РПЦ). Вірні цих єпархій спілкувалися переважно українською мовою, україномовними були й студенти та майже усі викладачі ВДС. Однак, влада не була зацікавлена у тому, щоб у радянській Україні склалося нове покоління україномовного духовенства. Навчальний комітет РПЦ теж не сприяв збереженню української мови в навчальному процесі у підпорядкованому йому освітньому закладі у Луцьку. Тому серед пріоритетів навчально-виховного процесу у ВДС була русифікація семінарії, яку можна розглядати як одне із характерних явищ церковного життя у тоталітарній державі.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Українська історіографія багата дослідженнями проблем духовного життя країни у повоєнний період, але питання русифікації церковного життя, зокрема у навчальних духовних закладах, досі залишається маловивченим. Окремі аспекти функціонування Волинської духовної семінарії в умовах антирелігійних переслідувань у своїх працях згадують В. Борщевич [3; 4], В. Войналович [5], В. Милусь [20], А. Моренчук [21], В. Рожко [23], О. Сущук [25].

*Мета дослідження***:** розкрити основні етапи русифікації Волинської духовної семінарії. Для її реалізації слід показати використання української мови у навчальному процесі семінарії на початку її існування, проаналізувати причини повного переходу на російську мову викладання в останній чверті 1940-их рр., охарактеризувати ставлення викладачів та учнів до русифікаторських заходів та ступінь володіння вихованцями російською мовою.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Єпископ Миколай (Чуфаровський), котрий очолив Волинсько-Рівненську єпархію навесні 1944 р., зіштовхнувся із нестачею священицьких кадрів. У роки Другої світової війни десятки священнослужителів стали жертвами різних збройних угрупувань, дехто відступив разом із німцями. Архієрея також зобов'язали перевисвятити усіх священиків та дияконів, котрі були хіротонізовані під час окупації митрополитом Полікарпом (Сікорським) та іншими ієрархами Української Автокефальної Православної Церкви, яку РПЦ за наполяганням радянської влади відмовилася визнавати як благодатну [4, с. 175].

Відчуваючи брак кадрів, єпископ Миколай висвячував і тих, хто не здобув відповідної освіти. Це не було характерним для Волині, оскільки старше покоління пастирів Церкви здобуло освіту ще у духовних семінаріях царського часу (переважно Волинській духовній семінарії), молодші вчилися у Кременецькій семінарії чи на богословському факультеті Варшавського університету. Навіть під час війни деякий час діяли пастирські курси Української Автономної Православної Церкви (при Почаївській Лаврі) та Української Автокефальної Православної Церкви (при Луцькому Свято-Троїцькому соборі). Один із викладачів курсів у Луцьку протоієрей Стефан Грушко якось навіть дорікнув єпископу Миколаю, що він «засмічує» священство, висвячуючи непідготовлених осіб. На це архієрей, який приїхав із Росії, відповів, що він пережив час, який тут собі і уявити не можуть, а тому потрібно заповнити вільні вакансії, щоб усюди були свяще-

ники, якщо вони навіть і мають не дуже високий культурний чи освітній рівень. Проте, одразу владика почав вивчати можливість відкриття пастирської школи у єпархії [27, с. 3].

Дозвіл на відкриття у Луцьку дворічних богословсько-пастирських курсів Волинсько-Рівненська єпархія отримала у березні 1945 р. [24, с. 391], а навчання розпочалося у листопаді цього ж року. «Положення про богословсько-пастирські курси Волинсько-Рівненської єпархії» майже копіюють такі ж «Положення» про курси у Москві, затверджені Священним Синодом РПЦ у 1944 р. Лише у шостому параграфі волинських єпархіальних «Положень» було зазначено, що мова викладання на курсах – українська [7, арк. 124].

Російську мову більшість абітурієнтів курсів знали вкрай слабко. Помітив це й уповноважений Ради у справах РПЦ при Волинському облвиконкомі Михайло Діденко, який був присутній на вступних випробовуваннях у жовтні 1945 р. Він писав своєму керівництву, що особи, котрі вступають на курси, знань із російської мови та літератури не мають ніяких. Молитви, зазначав уповноважений, більшість вступників знають і читають тільки українською мовою, а слов'янською теж ніхто не знає [17, арк. 3-4].

Глибше знайомство зі слухачами курсів ще більше вразило уповноваженого: «З особистого спостереження я переконався, що більшість із них обізнані з елементами польської історії та літератури, знають деяких історичних осіб і письменників, знають українсько-німецьких націоналістів, говорять порівняно непогано польською та українською мовами, а ось російську мову, літературу та українських радянських письменників не читали та не знають» [17, арк. 35-37]. Вже тоді М. Діденко вважав, що на курсах варто ввести такі дисципліни, як російська мова і література, а також й українська мова та література. Однак, у перший рік навчання із філологічних дисциплін на курсах читалися тільки лекції із церковнослов'янської мови.

Більшість викладачів курсів на чолі із їх ректором протоієреєм Миколою Тучемським були місцевими вихідцями і схвалювали викладання українською мовою. Відчуваючи високу національну самосвідомість західноукраїнського духовенства, уповноважений негативно сприймав тих священиків, яким архієрей доручив викладати на курсах. М. Діденко прямо заявляв, що вони «вороже налаштовані до радянської влади» і при цьому додавав, що усі викладачі ще глибоко не вивчені, тому їхня практична робота у майбутньому усе прояснить [15, арк. 80 зв.].

Вже з 1946/47 навчального року російська мова почала витісняти українську з навчального закладу, який був перетворений на чотирирічну Волинську духовну семінарію. Курс російської мови було введено у навчальну програму (читати запросили викладача курсів підвищення кваліфікації при облвиконкомі Йосипа Михайловича Мамчура), а українську мову зовсім не викладали. Більше того, у листопаді 1946 р. викладацький колектив вирішив ввести додаткові два уроки на тиждень російської мови на третьому курсі [7, арк. 238-239].

Новий єпископ Волинський і Рівненський Варлаам (Борисевич) рекомендував один із творів у першому півріччі на першому курсі зробити з російської мови, але викладацький колектив зробив ще більше, і третьокласники мусили писати два твори з російської мови у грудні 1946 р. [9, арк. 238]. Загалом у 1946/47 навчальному році на російську мову припадало найбільше творів у ВДС, яких у першому півріччі, наприклад, студенти усіх курсів мали написати по п'ять. З усіх п'ятнадцяти робіт чотири (понад чверть) були з російської мови [6, арк. 170]. У другому півріччі писали теж по п'ять творів на курсі, з яких третина – з російської мови [8, арк. 6].

Крім того, адміністрація вирішила, що на першому курсі російською мовою будуть викладатися катехізис, історія давньої християнської церкви та літургіка; на другому – катехізис, історія Руської церкви та літургіка; на третьому – основне богослов'я, догматичне богослов'я, моральне богослов'я, практичне керівництво для пастиря, гомілетика та психологія. Таким чином на третьому курсі майже половина предметів (7 із 15) читалася російською мовою, на двох молодших курсах – рівно половина (4 із 8) [10, арк. 13].

Це не означає, що викладання інших предметів велося обов'язково українською мовою. Наприклад, на лекціях зі Священного Писання «Біблію учні читали слов'янською, усне пояснення тексту пропонувалося в одних випадках російською мовою, а в інших – при поясненні важких для розуміння місць – українською; конспекти пропонувалися на російській мові» [12, арк. 13]. З іншого боку, як писав М. Діденко в інформаційній записці, ректор М. Тучемський, «не зважаючи на те, що чудово знає російську мову, в семінарії викладає Священне Писання Нового Завіту та грецьку мову лише українською» [19, арк. 150-151].

Придивившись за рік до викладачів навчального закладу та докладніше вивчивши їх біографії, уповноважений став заявляти, що «викладачі Богуславський, Грушко та Самохваленко, не можуть залишатися у семінарії, як через свою минулу діяльність, так і через нерозуміння своїх завдань у семінарії» [18, арк. 191]. Крім іншого, М. Діденка не влаштувало те, що Грушко та Богуславський викладали тільки українською мовою [19, арк. 150-151]. Справді, колишній посол польського сейму Євген Семенович Богуславський залишався великим патріотом України і не мав жодного бажання сприяти русифікації ВДС. В архіві семінарії зберігається декілька рукописів Є. Богуславського українською мовою (теми письмових робіт, тези виступів на позаурочних закладах тощо). Є. Богуславського було звільнено із семінарії у 1948 р., а ще за півтора року – заарештовано. Під час слідства 8 квітня 1950 р. він помер [2].

Разом із Є. Богуславським було звільнено і викладача церковного співу М. Самохваленка, а у січні 1951 р. на пенсію відправили протоієрея С. Грушка. Учителям світських навчальних закладів не рекомендували працювати у семінарії, тому курс російської мови закріпили за єдиним росіянином у викладацькому колективі – протоієреєм Василем Осташевським [19, арк. 151].

Збереглася стенограма уроків із російської мови, проведених В. Осташевським 27 грудня 1948 р. на першому та другому курсах ВДС. Вона свідчить, що на першому курсі 40 хвилин учні читали другу дію комедії М. Гоголя «Ревізор», розділивши поміж собою ролі, а в наступні п'ять хвилин одному із учнів було запропоновано розібрати речення «Я не люблю церемоний» за частинами мови. Другокурсники теж працювали із твором Гоголя: вони характеризували персонажів «Мертвих душ». Останні 10 хвилин лекції було приділено вивченню граматики російської мови [13, арк. 44].

Після від'їзду у 1950 р. протоієрея В. Осташевського із Луцька тривалий час викладати російську мову став протоієрей Михайло Варжанський, котрий вчився на філологічному факультеті Юр'ївського університету ще перед революцією 1917 р. [26].

Переведенню семінарії на російську мову викладання сприяло і друкування підготованих викладачами конспектів із різних предметів, що розпочалося у 1947 р. Усі вони складалися лише російською мовою, що унеможливлювало викладання предметів українською мовою [10, арк. 14]. Російською мовою у Свято-Троїцькому соборі студенти старших курсів та викладачі були зобов'язані виголошувати проповіді під час Богослужіння.

Українська мова залишалася на деякий час у ВДС тільки на вступних іспитах – у формі письмової роботи. При цьому в 1947 р. вперше абітурієнти були змушені писати одразу два диктанти – з української та російської мов [8, арк. 47], що для багатьох вступників стало найважчим бар'єром на шляху до духовної освіти. У 1947 р. російську мову на «чотири» склало тільки четверо осіб, а на «п'ять» – одна. Ситуація із українським диктантом була трохи кращою – на «чотири» його написало семеро, а четверо навіть на відмінно. Окремі вступники зуміли усі усні екзамени скласти на добре та відмінно, а письмові – на задовільно і навіть незадовільно.

У 1950 р. Навчальний комітет РПЦ уніфікував правила прийому у всі духовні семінарії [22]. Від абітурієнтів вимагалося знати напам'ять ряд церковних молитов, уміти читати церковнослов'янською мовою, грамотно писати російською мовою. Від цього часу вступний письмовий екзамен з української мови у ВДС уже не проводився. Російською мовою велося й усе діловодство семінарії.

Для студентів ВДС, які у побуті спілкувалися українською мовою, російська мова продовжувала залишалися одним із найважчих предметів. Їхні знання російської мови залишалися низькими. У 1947 р. «двійку» із російської мови мав Валентин Негода із другого курсу, котрий з усіх інших предметів отримав відмінні оцінки і «добре» – тільки зі співу. Загалом, багато студентів, як правило, мали «задовільно» лише із двох предметів – російської мови та конституції, а з інших – «чотири» й «п'ять».

Не зважаючи на усі старання викладачів ВДС, вивчення російської мови й надалі залишалося однією із найбільших проблем навчального процесу. У 1954 р. ректору семінарії приходилося констатувати: «Особливою проблемою, як завжди, залишалася російська мова. Семінаристи продовжували вставляти багато українських слів при розмові російською, а особливо важко вона давалася закарпатцям» [14, арк. 19]. У ці роки у навчальному закладі стали переважати вихідці зі Львівщини, Прикарпаття та Закарпаття. Російську мову у своїх селах вони майже ніколи не чули.

Недостатній, на думку адміністрації семінарії, загальний розвиток студентів, розраховували подолати через залучення семінаристів до чи-

тання російської художньої літератури. Викладачі склали перелік творів, які студенти семінарії за час свого навчання повинні були прочитати. При цьому для кожного курсу пропонувалися різні художні твори. Семінаристам, наприклад, було рекомендовано прочитати такі твори, як «Дубровський» О. Пушкіна, «Вечори на хуторі біля Диканьки» М. Гоголя, «Тихий Дон» М. Шолохова (перший курс), «Капітанська дочка» О. Пушкіна, «Обломов» І. Гончарова, «Мертві душі» М. Гоголя, «Педагогічна поема» А. Макаренка, «Чапаєв» Д. Фурманова, «Піднята цілина» М. Шолохова, «Безприданниця» О. Островського (другий курс), «Війна і мир» Л. Толстого, «Злочин і кара» Ф. Достоєвського, «Росія молода» Ю. Германа (третій курс), «Анна Кареніна» Л. Толстого, «Брати Карамазови» Ф. Достоєвського, «Молода гвардія» О. Фадєєва, «Ходіння по муках» О. Толстого, «Гранатовий браслет» О. Купріна (четвертий курс) та інші відомі твори російської класичної та радянської літератури [1]. Твори українських авторів у цей перелік не увійшли.

Аж до закриття ВДС у 1964 році предмет російської мови залишався чи не єдиним, на вивчення якого Навчальний комітет на прохання адміністрації семінарії дозволяв збільшувати кількість затверджених годин. Наприклад, у 1957/58 навчальному році було дозволено викладати російську мову додатково на другому курсі, хоча вона мала бути тільки на першому курсі семінарії [15, арк. 48].

Треба сказати, що дуже багато російськомовних книг було у бібліотеці Волинської духовної семінарії, яка щороку поповнювалася сотнями видань, придбаних у радянських магазинах. Щоправда, для навчального закладу купували і українську класичну та сучасну літературу. Російськомовні видання переважали і серед періодики, яку виписували на адресу семінарії. Так, у ВДС постійно надходили російськомовні центральні газети «Правда», «Известия», «Труд» та «Комсомольская правда», а також журнали «Огонек», «Крокодил», «Наука и жизнь», «Здоровье», «Работница», «Звезда», «Журнал Московской Патриархии». В окремі роки для ВДС виписувалося близько двох десятків найменувань різноманітних російських періодичних видань. Показово, що серед них знаходимо й часопис «Русский язык в школе».

У репертуарі хору ВДС, який брав участь у численних позаурочних заходах, були як російські, так і українські пісні. Майже виключно російськомовні фільми показували учням семінарії під час кіносеансів, що влаштовувалися у будівлі ВДС.

Уже із 1952 р. викладацький колектив ВДС стали поповнювати випускники Московської та Ленінградської духовних академій. Хоча серед таких спеціалістів переважали вихідці з Волині, деякі з яких раніше навчалися у ВДС, вони за чотири роки навчання в академії встигали звикнути до виключно російської мови у викладанні та повсякденному спілкуванні. Мабуть тому в уповноваженого Ради у справах РПЦ не виникало приводів для звинувачень молодого покоління викладачів у небажанні викладати російською мовою. Крім того, із другої половини 1950-их рр. викладачами ВДС стали призначатися й етнічні росіяни, такі як Григорій Орєхов та Йосип Блюм.

Висновки. Отже, Волинська духовна семінарія уже наприкінці 1940-их рр. стала повністю русифікованим навчальним закладом, у якому українську мову можна було почути тільки у приватному спілкуванні учнів між собою та під час окремих концертних виступів учасників хору. Причину такого явища, з одного боку, можна вбачати у негативному ставленні радянської влади до будь-яких процесів, які можна було хоча б якось пов'язати із українським націоналістичним рухом. Однак, русифікації сприяла і політика Московської Патріархії, адже навчальні програми для усіх духовних семінарій розроблялися в Навчальному комітеті, який також проводив широке листування із ними. Звісно, що усі контакти із московським церковним центром могли відбуватися тільки російською мовою. Вихідцями з Росії були й окремі викладачі ВДС, прислані Навчальним комітетом, а також місцеві архієреї.

Джерела та література

1. Архів Волинської духовної семінарії – Списки рекомендованої для вихованців художньої літератури.

2. Архів УСБ України у Волинській обл. – ф. п., спр. 2941.

3. *Борщевич В.* Волинське духовенство у ХХ ст. : ідентичність, статус, еволюція / В. Борщевич. – Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2010. – 584 с.

4. *Борщевич В.* Українське церковне відродження на Волині (20-40-ві рр. ХХ ст.) / В. Борщевич. – Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2000. – 253 с.

5. *Войналович В.* Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–

1960-х років : політологічний дискурс / В. Войналович. – К. : Світогляд, 2005. – 741 с.

6. Державний архів Волинської області (ДАВО), ф. Р-393, оп. 1, спр. 2.

7. ДАВО, ф. Р-393, оп. 1, спр. 10.

8. ДАВО, ф. Р-393, оп. 2, спр. 2.

9. ДАВО, ф. Р-393, оп. 2, спр. 3.

10. ДАВО, ф. Р-393, оп. 2, спр. 4.

11. ДАВО, ф. Р-393, оп. 2, спр. 13.

12. ДАВО, ф. Р-393, оп. 2, спр. 14.

13. ДАВО, ф. Р-393, оп. 2, спр. 18.

14. ДАВО, ф. Р-393, оп. 2, спр. 45.

15. ДАВО, ф. Р-393, оп. 2, спр. 71.

16. ДАВО, ф. Р-393, оп. 3, спр. 2.

17. ДАВО, ф. Р-393, оп. 3, спр. 3.

18. ДАВО, ф. Р-393, оп. 3, спр. 5.

19. ДАВО, ф. Р-393, оп. 3, спр. 7.

20. *Милусь В.* Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х–50-х роках ХХ століття / В. Милусь. – Луцьк : Волинянин, 2008. – 228 с.

21. *Моренчук А.* Церковно-релігійне життя в Україні в 1953–1964 роках (на матеріалах західних областей) / А. Моренчук. – Луцьк, 2009. – 195 с.

22. Правила приема в духовныеакадемии. Правила приема в духовныесеминарии // Журнал МосковскойПатриархии – М., 1950. – №5. – С. 76-79.

23. *Рожко В. Є.* Волинська Духовна семінарія (1796–2004 рр.): Історичний нарис / В. Є. Рожко. – Луцьк: «Медіа», 2004. – 256 с.

24. Русскаяправославнаяцерковь в годыВеликойОтечественнойвойны 1941 – 1945 гг. : сборникдокументов / под ред. В. П. Козлова. – М. : Изд-во Крутицкогоподворья, 2009. – 779 с.

25. *Сущук О.* Радянські державно-політичні органи та релігія і церква у Волинській області (1944–1953) // О. Сущук // Наукові записки. Історичні науки. – Острог, Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2008. –Вип. 10. – С. 204–212.

26. *Федчук О.*, прот. Архієпископ Віленський і Литовський, який був настоятелем луцької Свято-Покровської церкви / прот. О. Федчук // Дзвони Волині. – 2015. – № 1. – С. 10–11.

27. *Федчук О.*, прот. Волинська духовна семінарія (1945–1964) / прот. О. Федчук. – Луцьк, 2013. – 246 с.

Александр Федчук

Русификация Волынской духовной семинарии в годы советской власти (1945–1964 гг.)

В статье отражены этапы русификации Волынской духовной семинарии, которая начинала функционировать как украиноязычное учебное заведение, но уже через год после открытия постепенно стала переходить на русский язык преподавания. Проанализированы причины перехода на русский язык преподавания, охарактеризовано отношение преподавателей и студентов к русификаторским мерам. Наведены примеры особенно заботливого отношения администрации семинарии к усвоению ученическим колективом русского языка, а также примеры слабого владения им западноукраинских юношей. Обращено внимание на преследовании преподавателей, которые выступали за сохранение в семинарии украинского языка или вообще считались настроенными, по мнению власти, националистично.

Ключевые слова: *Волынская духовная семинария, уполномоченный Совета по делам РПЦ М. Диденко, Учебный комитет, протоиерей Николай Тучемский, Евгений Богуславский, руський язык, украинский язык.*

Fedchuk Alexander

Russification of the Volyn the ological Seminary in the years of Soviet power (1945-1964)

ThearticledescribesthestagesofRussificationoftheVolyntheologicalSeminary, which began to functionas a Ukrainian-languageschool, but a year after openin ggradually began to proceed to the Russian language of teaching. Analyzed the causes of the transitionto the Russian language of teaching, described the attitude of teachers and students to Russification measures. Cited examples of especiallycar in gattitude of the Seminary administration tomastering the Russian language by the pupilsgroup, and examples of poor languages kills of they out hof Western Ukraine. Attention isdrawnto the persecution of teachers whoad vocatedfor the preservationat the Seminaryof the Ukrainian language or generally, accordingto the authorities, were considered nationalist configured.

Key words*: Volyntheological Seminary, the Commissioner of the Councilfor Russian Orthodox Church Affairs M. Didenko, Educational Committee, Archpriest Nikola i Tutchemskiy, Eugen eBoguslavsky, Russian language, Ukrainian language.*

Краєзнавство в особах

УДК 394+(477-25):”О. Яната”

Світлана Дмитрук (м. Київ)

Київ у житті та діяльності Олександра Янати

У статті висвітлено київський період життя, науково-дослідної, науково-організаційної, педагогічної та громадської діяльності відомого українського вченого й педагога, фахівця в галузі ботаніки, зоології, охорони природи, аграрної науки, члена Українського комітету краєзнавства О. А. Янати.

Ключові слова: *О. А. Яната, Київ, Київський політехнічний інститут, Київський університет, Сільськогосподарський науковий комітет, Українська академія наук, Українське наукове товариство.*

Олександр Алоїзович Яната – визначний учений-біолог, ботанік-флорист, спеціаліст у галузі луківництва, насінництва, ентомології, гербології, української ботанічної термінології та номенклатури, автор праць із ботаніки, зоології, охорони природи, методики викладання природознавства, організатор науки в Україні, освітній та громадський діяч першої третини XX ст., член Українського комітету краєзнавства [1].

Становлення О. Янати як ученого та педагога відбувалося в умовах активного відродження української нації, державності, утвердження рідної мови і культури. Родинне оточення, шкільні роки в Миколаєві, навчання в Київському політехнічному інституті, участь у багатьох провідних науково-просвітницьких товариствах Києва, Миколаєва, Сімферополя, Харкова сприяли формуванню прогресивного світогляду вченого [2].

Олександр Алоїзович Яната народився 28 травня (9 червня за ст. ст.) 1888 р. в місті Миколаєві Херсонської губернії. У документах О. Яната писав: «українець із чехів» [3]. Він був сином німкені й чеського переселенця, який знайшов прихисток на Миколаївщині. Його батько, Алоїз Францович, залишив Чехію через політичні переслідування за національно-визвольні ідеї, займався садівництвом. Мати, Марія Фортман, була дочкою військового лікаря. Багато часу рідні приділяли вихованню сина, всіляко заохочували прагнення Олександра до знань, прищеплювали любов до природи. Спочатку він навчався в приватній школі, потім у середньому реальному училищі, де почав серйозно займатися природознавством, вивчати ентомологію, цікавився рослинним світом околиць Миколаєва.

Перший етап київського періоду життя Олександра Янати розпочався 1905 р., коли він вступив одночасно до Новоолександрійського інституту сільського господарства та лісівництва в Пулавах (Польща) і на агрономічне відділення Київського політехнічного інституту. Остаточно визначився він через рік: залишив Привіслинський край і переїхав на береги Дніпра, намагаючись відвідувати якомога більше лекцій відомих професорів Київського університету й політехнічного інституту [4].

Ще в студентські роки О. А. Яната був ініціатором створення й активним учасником кількох науково-громадських організацій. 1907 року став членом Українського наукового товариства (УНТ). 1908 року О. Яната взяв участь в організації студентського освітнього «Гуртка натуралістів», який функціонував при політехнічному інституті в Києві. Саме тут розпочинається його діяльність у галузі створення засад популяризації ботанічних знань, закладення фундаменту української наукової термінології, почасти й політична діяльність. Зростаючи в оточенні високоосвічених учених, педагогів, (Г. Арнольд, Ю. Вагнер, М. Воскобойников, Є. Вотчал, С. Навашин, І. Шмальгаузен), які присвятили себе служінню своєму народові, О. Яната пройнявся ідеєю, що культура народу, його освіта повинні розвиватися на національному ґрунті. Звичайно, така спрямованість гуртка насторожувала керівництво інституту, що згодом призвело до його заборони. З цим періодом пов’язана активна діяльність О. Янати в різних культурно-просвітницьких товариствах. У них молодий учений читав популярні лекції, проводив бесіди, диспути, практичні роботи з ботаніки, екскурсії з зоології, ботаніки для

учнів, студентів і дорослого населення. Велике значення для молодого вченого мала участь у роботі Київського товариства дослідників природи, яке надрукувало у «Записках Киевского общества естествоиспытателей» (1909) першу наукову працю О. Янати [5].

Заслугою О. Янати стала активна участь у створенні 1908 р. Миколаївського товариства природознавців та любителів природи з метою популяризації природничих знань серед населення, допомоги школі у викладанні природознавства. Товариство отримало широке визнання як в Україні, так і за її межами. Воно пропагувало еволюційне вчення Ч. Дарвіна, розвивало матеріалістичні ідеї в природознавстві, здійснювало широкий спектр наукових досліджень із ботаніки, зоології, геології, астрономії тощо. Під егідою цього товариства О. Яната 1910 р. заснував журнал «Природа», який став справжнім науково-просвітницьким виданням із величезним інформаційним масивом питань із природознавства [6]. Становленню науковця та громадянина сприяло членство в Українському науковому товаристві (УНТ) – так світогляд молодої людини набув українофільського забарвлення.

Досліджуючи маловідому флору Півдня України під час студентської практики, Олександр цікавився місцевими назвами рослин – до карток із характеристиками ботанічних властивостей рослин він додавав їхні народні назви, складав окремий словничок, що став у пригоді при розробленні української ботанічної термінології, яку вивчала спеціальна комісія товариства.

Практичну роботу О. Яната здійснював і під час канікул, коли виїжджав на Херсонщину та працював у Миколаївському товаристві аматорів природи. Справжньою народною академією були експедиції селами Миколаївщини, зустрічі зі старожилами, які відчували щиру зацікавленість гостя в розмовах, пов'язаних з їхнім життям і побутом. Олександр розумів, що з часом відійдуть старші покоління українців і заберуть із собою накопичені знання. Першою статтею українською мовою став «Спис рослин, зібраних добродієм Громегою у Черкаському повіті на Київщині». У цій роботі пролунала теза, яку багато років публічно обстоював Яната: «...Український народ устиг створити величезну самобутню номенклатуру, охрестивши майже всі рослини, які його оточували. В народних назвах привертає увагу їхня дивовижна точність. Та воно й зрозуміло, бо народна назва – не продукт свавілля, фантазії одного автора, а те, що було піддане добору, отже, найбільш вдале, життєве» [7].

У студентські роки, 1910 р., О. Яната одружився з Наталією Осадчою – дочкою українського письменника Тихона Осадчого, студенткою природничого відділу фізико-математичного факультету Київських вищих жіночих курсів, з якою був знайомий вже кілька років. Протягом усього подружнього життя вона була йому однодумцем в науці [8].

Також О. Яната був активним учасником студентського руху, в Києві очолив санітарно-революційну секцію РСДРП. Підпільну роботу розгорнув і в рідному місті. Працівники Миколаївського охоронного відділення вважали О. Янату одним із головних діячів підпілля, секретарем комітету Миколаївської організації РСДРП, який діяв під псевдонімами «Тарас», «Саша», «Олександр». Відомо, що студент перебував під наглядом Київського охоронного відділу та жандармського управління, займався виданням партійної преси та агітаційної літератури, збирав кошти на підтримку підпільного Червоного Хреста, який опікувався долею політв'язнів. Його квартира неодноразово піддавалася обшукам, а в травні 1910 р. на короткий термін він був ув'язнений до Лук'янівської тюрми в Києві. Зокрема, в донесенні начальника Київського охоронного відділу до Департаменту поліції від 29 травня 1910 р. і в постанові начальника Київського жандармського управління від 25 липня 1910 р. говорилося, що «студент Київського політехнічного університету Яната А. О., який перебуває, під наглядом Київської охранки з вересня 1909 р., 17 травня 1910 р. був заарештований на станції товарній Київ-1. Під час обшуку в нього були виявлені: 1 листівка (окремий відбиток № 13 газети «Социал-демократ РСДРП» – «Первое мая», листи осіб, що перебувають у засланні, або ж політично неблагонадійні» [9].

Арешт не завадив науковій роботі. 1911 року Яната отримав пропозицію ректорату залишитися в інституті на посаді викладача й готуватися до здобуття звання професора. Однак Олександр обрав практику, працюючи в Історико-природничому музеї губернського земства в Сімферополі [10].

Згодом, із 1913 р. О. Яната переїжджає до Харкова, очоливши контрольну насіннєву станцію Харківського сільськогосподарського товариства [11].

У роки Першої світової війни Яната служив у Земсоюзі, завідував підвідділом Комітету Західного фронту, займався організацією контрольно-фуражної лабораторії. Водночас був секретарем очоленого Симоном Петлюрою Українського Військового комітету Західного фронту [12]. Побував Яната і в партії більшовиків, і в партії українських «боротьбистів», редагував відому газету Української соціал-демократичної робітничої партії «Слово». Однак, за словами Янати, більшовики його розчарували національним питанням, а «боротьбисти» – нерадикальною соціальною програмою [13].

У липні 1917 р. повернувся з фронту й після короткого перебування в Харкові продовжив діяльність у Києві. Розпочався другий етап київського періоду життя та діяльності.

Наприкінці 1917 р. О. А. Яната відходить від політики, і, навіть коли 1919 р. Петлюра запропонував йому посаду міністра освіти Української Народної Республіки – він відмовився [14].

1918 року О. Яната очолив кафедру ботаніки в Українському державному університеті, читав курси загальної ботаніки та систематики рослин на фізико-математичному та курс ботаніки на медичному факультетах, за допомогою асистентів і активних студентів організував ботанічний кабінет із великою кількістю гербарного матеріалу та наочних прилад. О. Яната брав активну участь у педагогічних і наукових з'їздах, нарадах, конференціях, присвячених актуальним питанням освіти [15].

Того року вчений був обраний до складу Наукового комітету Міністерства земельних справ України, заснував ботанічну секцію Українського наукового товариства і, як керівник природничої секції Правописно-термінологічної комісії Української академії наук, а пізніше природничого відділу Інституту української наукової мови, організував роботу з уніфікації української наукової ботанічної термінології.

За його пропозицією було засновано фаховий «Український ботанічний журнал», відомий публікаціями різноманітних матеріалів – від суто наукових до методологічних і бібліографічних [16].

О. Яната повністю зосередився на науковій та педагогічній діяльності, яка спрямовувалася на українізацію шкіл і вищих навчальних закладів, забезпечення їх кваліфікованими кадрами, підручниками, високим рівнем розвитку природничих дисциплін. 1920 року він бере участь у роботі комісії зі створення Вищого інституту народної освіти. Діяльність на посаді декана природничого факультету в цьому закладі О. Яната поєднував із завідуванням кафедри ботаніки. З 1921 р. О. Яната працював у Київському політехнічному інституті, де теж займав посаду завідувача кафедри ботаніки. Тоді ж він став заступником голови Ради вищих шкіл Києва [17].

Слід виокремити роботу О. Янати в Науково-педагогічній комісії при Українському науковому товаристві, а з 1921 р. при Всеукраїнській академії наук. У цій комісії О. Яната керував секцією Вищої освіти. Робота здійснювалась у двох напрямах: науково-теоретичному (розробка питань реформи вищої школи в Україні) та в практичному (вироблення детальних програм з українознавства у зв'язку із запровадженням їх в усіх вищих закладах України).

Заслуговує на увагу діяльність О. Янати на посаді завідувача музею Українського наукового товариства. Створений ще напередодні подій 1917 р. музей став своєрідним національним науковим центром, де систематично збиралися цікаві експонати, газети, накази, відозви, плакати, взагалі вся політична література, що видавалася в Україні до 1917 р. Поряд із цим, при музеї Українського наукового товариства працювало за керівництва О. Янати Бюро наочного приладдя для навчання. Це Бюро складалося з трьох музеїв: центрального музею, пересувного, який призначався для шкіл і прокатного музею-складу. Бюро було засновано з метою об'єднання в Києві діяльності педагогів у справі розробки наочного приладдя для навчання та організації застосування його у всеукраїнському масштабі. Робота Бюро здійснювалася в контакті з Відділом освіти. За пропозиціями О. Янати діяльність Бюро спрямовувалася в гуманітарний бік. До його роботи залучалися відомі педагоги. Музеї Бюро, безумовно, набули певного практичного досвіду. У шкільній роботі міських шкіл вони відігравали неабияку роль. Діяльність музеїв скеровувалася так, що вона гармонійно пов'язувалася

з усією шкільною роботою, органічно входила до її загальної системи [18].

Найвагоміший внесок у збереження довкілля зробив О. Яната як голова комісії охорони природи Сільськогосподарського наукового комітету (СГНК) України, коли були створені заповідники «Конча-Заспа», Приморський, Канівській, Степовий в Асканії-Новій. Він був одним із авторів декрету «Про охорону пам'яток культури та природи».

Важливим напрямом роботи займався Комітет районізації при Сільськогосподарському науковому комітеті України, заступником голови якого був О. Яната. З науковою метою професор застосував систему адміністративно-територіального поділу, проаналізував матеріали окружних комісій і дійшов висновку, що господарсько-економічні відносини на території України слід будувати з урахуванням місцевих умов, тобто створювати ботанічно-географічну районізацію України. Очолювана О. Янатою Ботанічна секція СГНК коригувала діяльність наукових закладів, що входили до її складу – Інституту селекції, Інституту насіннєзнавства та Центральної фітопатологічної станції [19].

До початку офіційного створення Сільськогосподарського наукового комітету України ще з грудня 1917 р. при Міністерстві земельних справ проводилася підготовча діяльність з організації єдиного координаційного ботанічного центру, що тоді мав назву Ботанічний відділ. Формально діяльність Ботанічної секції природничого відділу Міністерства земельних справ розпочалася 27 квітня 1918 р. – з дня призначення завідувачем секції професора О. Янати. Ще в січні завідувач мав подати до Міністерства доповідну записку щодо заснування відділу та проект його статуту. На жаль, через політичні події це відбулося тільки в квітні, коли Міністерство та його наукові установи мали вже дещо іншу організаційну структуру [20]. Однак згодом діяльність Ботанічної секції було дещо обмежено й уповільнено, оскільки під час гетьманату П. Скоропадського робота СГНК фактично припинилася.

Незважаючи на невтішне становище, Ботанічна секція продовжувала свою роботу переважно зі збирання та систематизації матеріалів з української ботанічної термінології і номенклатури за всіма напрямами ботаніки. Таким чином, протягом 1918 р. вона проводила лише ретельну термінологічну роботу в тісному зв'язку з Термінологічною комісією Природничої секції Українського наукового товариства. Наприкінці листопада того ж року відбулися зміни на краще, зокрема було затверджено положення і штати СГНК України а також було призначено його першого голову – академіка В. І. Вернадського. З'явилася надія, що складена програма діяльності повинна реалізуватися 1919 року [21]. Остаточне оформлення Ботанічної секції природничого відділу СГНК відбулося після ухваленої на засіданні 13 березня 1919 р. відповідної програми діяльності.

Усі заплановані справи за керівництва О. А. Янати за складних економічних умов існування як СГНК при Наркомземі УСРР взагалі, так і Ботанічної секції зокрема не були реалізовані в повному обсязі. По-перше, на початку 1920 р. Наркомзем України перевівся до Харкова і спілкуватися з ним було практично неможливо, за винятком кількох разів на рік завдяки поштовому зв'язку. Переведення самого Комітету до Харкова було технічно нереальним. По-друге, протягом чотирьох місяців поточного року було не затверджено кошторис на 1-е півріччя та не було отримано коштів від уряду на заробітну плату співробітників. Існування СГНК в цей період підтримали тільки кошти, позичені від заступника голови Головцукру К. Тараненка. По-третє, на внесене клопотання Комітету до Міністерства земельних справ щодо виділення коштів отримано відмову. Отже, будь-яка спроба отримати кошти задля існування та нормальної роботи СГНК закінчувалася невдачею, а якщо до цього додати ще й тогочасні воєнні події, то цей рік можна вважати кризовим у всій дослідницькій роботі. У цей час запланована наукова, науково-організаційна та науково-практична робота не була реалізована в повному обсязі. Згодом наприкінці листопада було відпрацьовано й затверджено новий Статут СГНК, який уже не був пристосований до Наркомзему. Так Комітет зберігся як центральна наукова установа та продовжив свою діяльність, а як вихід із кризової ситуації вбачалося на той момент його переведення з Києва до Харкова [22].

1923 року Сільськогосподарський науковий комітет України було переведено до Харкова й реорганізовано з широкої державно-громадської сільськогосподарської наукової організації в

науково-практичну установу. Тому планова робота Комітету проходила в несприятливих умовах, якій часом перешкоджала низка технічних труднощів [23].

Саме на пленарному засіданні СГНК 6 липня 1923 р. відбувся розгляд постанови Колегії Наркомзему від 23 квітня 1923 р. про переведення СГНК до Харкова та доповідь Президії Комітету з цієї справи. Пленум також визнав за доцільним і потрібним переведення Комітету до Харкова та погодився з усіма постановами Президії та Ради Комітету з цього питання. Новий проект Статуту СГНК було розглянуто та прийнято одноголосно (одна особа утрималася). Для подання його до вищих державних органів ухвалили відрядити до Харкова делегацію у складі О. Янати, Є. Оппокова, М. Данилевського.

Уже на пленарному засіданні Комітету 15 вересня 1923 р., присвяченому переважно організаційним справам, заслухали доповідь делегації, що повернулася із Харкова, у справі переведення СГНК і затвердження нового Статуту. З доповіді стало відомо, що проект Статуту спочатку розглянула Спецкомісія при НКЗС, потім Колегія НКЗС, залишилося його затвердити лише СГНК, що відразу й зробили.

Як позитив не можна не відмітити, що за значні заслуги в роботі як Комітету в цілому, так і Ботанічної секції зокрема професора О. Янату було обрано дійсним членом СГНК. Згодом, у жовтні, його обрали членом Секції сільськогосподарської освіти та популяризації СГНК [24].

Таким чином, Олександр Яната, продовжуючи свою професійну діяльність, переїжджає до Харкова.

У різні роки О. А. Яната організував і редагував журнали «Вісник сільськогосподарської науки», «Праці сільськогосподарської ботаніки», «Вісник природознавства», заснував Термінологічну комісію Українського наукового товариства, очолював Природничий відділ Інституту української наукової мови, був членом Українського комітету краєзнавства. Активною була як науково-педагогічна діяльність ученого, так і робота з поширення наукових сільськогосподарських знань, а також видання наукової літератури, сільськогосподарської бібліографії. Ось неповний перелік того, чим займався професор О. А. Яната – з невтомністю, послідовністю і наполегливістю, гідною подиву і захоплення. Упродовж двох десятиліть ним опрацьовано надзвичайно широкий та різноманітний аспект теоретичних, прикладних і науково-організаційних питань у різних галузях біологічної та сільськогосподарської науки [25].

Однак тоталітарний режим доклав чимало зусиль для того, щоб ім'я Олександра Янати було викреслене з української науки. 1933 року його було звинувачено в контрреволюційній діяльності та участі в Українській військовій організації. Ухвалою судової трійки при колегії ДПУ УСРР від 23 вересня 1933 р. позбавлений волі у ВТТ на 5 років. Термін покарання відбував у спецтаборі ОДПУ в м. Караганді, потім у Прорвтабі та Білбалттабі. Ухвалою особливої наради при НКВС СРСР від 21 липня 1937 р. термін покарання продовжено на 5 років. Помер 3 червня 1938 р. в Північсхідтабі НКВС у Магаданській області Хабаровського краю [26].

Під заборону потрапили монографії професора – здобуток, який він намагався зробити надбанням українців, був недоступним і зберігався у спецсховищах бібліотек. Результати окремих досліджень залишалися в рукописах, прихованих у закритих архівних фондах [27].

1964 року, коли з багатьох жертв політичних репресій було знято тавро «ворогів народу», українські науковці зважилися на клопотання про перегляд справи О. А. Янати. Реабілітований військовим трибуналом КВО 10 червня 1964 р. [28].

Тривалий час ім'я О. А. Янати свідомо замовчувалося в радянській науковій пресі та ще не повною мірою висвітлене в сучасних українських виданнях. Його життєвий шлях назавжди залишиться прикладом надзвичайної відданості обраній справі, значну наукову спадщина якого становить понад 300 наукових праць, у тому числі підручників, посібників, статей [29].

Джерела та література

1. Яната Олександр Алоїзович (1888–1938) : бібліогр. покажч. / УААН, ЦНСГБ, АН Вищої школи України, Сектор історії та методології освіти, науки і техніки; укл.: В. А. Вергунов, Т. Ф. Дерлеменко, А. А. Коробченко, О. Я. Пилипчук; наук. ред. О. Я. Пилипчук, В. А. Вергунов. – К., 2001. – С. 3–4. – (Сер. «Біобібліографія вчених-аграріїв України»).

2. *Коробченко А. А.* Науково-педагогічна та просвітницька діяльність Олександра Янати: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Акад. пед. наук України, Ін-т педагогіки. – К., 2001. – С. 16.

3. *Околітенко Н.* Олександр Яната: відомого вченого-природознавця чесько-німецького походження знищили за українськість... // Персонал. – 2006. – № 27 (178). – 6–12 липня.

4. *Скороходова С., Шуйський І.* Олександр Яната: приклад відданості науці // Реабілітовані історією. Харківська область: Книга перша. – Ч. 2 / КЗ «Редакційно-видавнича група Харківського тому серії «Реабілітовані історією». – К.; Х.: Оригінал, 2008. – С. 167.

5. *Ситник К. М.* Великий природознавець Олександр Алоїзович Яната (до 90-річчя заснування «Українського ботанічного журналу») // Український ботанічний журнал. – 2010. – т. 67. – № 2. – С. 167.

6. *Коробченко А. А.* Науково-педагогічна та просвітницька діяльність Олександра Янати: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Акад. пед. наук України, Ін-т педагогіки. – К., 2001. – С. 7.

7. *Околітенко Н.* Рослини «промовляють» українською? Наукова спадщина репресованого радвладою видатного ботаніка й мовознавця Олександра Янати чекає на перевидання в Україні // Україна молода. – 2013. – 29 січня.

8. *Григор’єва Т. Ф.* З любов’ю до землі (О. А. Яната) // Репресоване краєзнавство 20–30 рр. – К., 1991. – С. 143.

9. *Григор’єва Т. Ф.* З любов’ю до землі (О. А. Яната) // Репресоване краєзнавство 20–30 рр. – К., 1991. – С. 142–143.

10. Олександр Яната: біографія // Режим доступу: http://k-ua.net/олександр-яната-біографія.

11. *Скороходова С., Шуйський І.* Олександр Яната: приклад відданості науці // Реабілітовані історією. Харківська область: Книга перша. – Ч. 2 / КЗ «Редакційно-видавнича група Харківського тому серії «Реабілітовані історією». – К.; Х.: Оригінал, 2008. – С. 167–168.

12. *Коробченко А. А.* Науково-педагогічна та просвітницька діяльність Олександра Янати: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Акад. пед. наук України, Ін-т педагогіки. – К., 2001. – С. 9.

13. *Сердюк О.* З історії заснування та діяльності ботанічної секції Сільськогосподарського вченого комітету України в 1918–1919 р. // Історія української науки на межі тисячоліть: зб. наук. пр. / редкол. О. Я. Пилипчук та ін. – К., 2006. – Вип. 26. – С. 179.

14. Яната Александр Алоисович 28.05.1888–3.06.1938 // http://www.ecoethics.ru/b42/157.html

15. *Коробченко А. А.* Науково-педагогічна та просвітницька діяльність Олександра Янати: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Акад. пед. наук України, Ін-т педагогіки. – К., 2001. – С. 9.

16. *Скороходова С., Шуйський І.* Олександр Яната: приклад відданості науці // Реабілітовані історією. Харківська область: Книга перша. – Ч. 2 / КЗ «Редакційно-видавнича група Харківського тому серії «Реабілітовані історією». – К.; Х.: Оригінал, 2008. – С.170.

17. *Коробченко А. А.* Науково-педагогічна та просвітницька діяльність Олександра Янати: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Акад. пед. наук України, Ін-т педагогіки. – К., 2001. – С. 9.

18. *Коробченко А. А.* Науково-педагогічна та просвітницька діяльність Олександра Янати: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Акад. пед. наук України, Ін-т педагогіки. – К., 2001. – С. 13.

19. *Скороходова С., Шуйський І.* Олександр Яната: приклад відданості науці // Реабілітовані історією. Харківська область: Книга перша. – Ч. 2 / КЗ «Редакційно-видавнича група Харківського тому серії «Реабілітовані історією». – К.; Х.: Оригінал, 2008. – С. 171.

20. *Коваленко С. Д.* Початковий етап діяльності Ботанічної секції Сільськогосподарського вченого комітету України [Електронний ресурс] // Історія науки і біографістика. – 2007. – Вип. 3. – Режим доступу: http:www.nbuv.gov.ua/E-journals/INB/2007-3/07ksdvku.pdf

21. *Сердюк О.* З історії заснування та діяльності ботанічної секції Сільськогосподарського вченого комітету України в 1918–1919 р. // Історія української науки на межі тисячоліть: зб. наук. пр. / редкол. О. Я. Пилипчук та ін. – К., 2006. – Вип. 26. – С. 179.

22. *Сердюк О. М.* Науково-організаційна діяльність Ботанічної секції Сільськогосподарського наукового комітету України за 1920 рік // Історичні записки: зб. наук. пр. – Луганськ, 2007. – Вип. 16. – С. 191–194.

23. *Коваленко С. Д.* Науково-організаційні засади діяльності Сільськогосподарського наукового комітету України у 1923 році // Історія освіти, науки і техніки в Україні: третя конф. молодих вчених та спеціалістів: тези доп. та повідомл. 26–27 трав. 2006 р., м. Київ / ДНСГБ, ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький держ. педагогіч. ун-т ім. Григорія Сковороди». – К., 2006. – С. 15.

24. *Красніцька Г. М.* Діяльність професора О. А. Янати зі становлення і розгортання дослідницької роботи Ботанічної секції при Сільськогосподарському науковому комітеті України (1918–1927) // Історія науки і біографістика. – 2008. – Вип. 3. –

Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2008-4/08kgmnku.pdf

25. *Красніцька Г. М.* Діяльність професора О. А. Янати зі становлення і розгортання дослідницької роботи Ботанічної секції при Сільськогосподарському науковому комітеті України (1918–1927) // Історія науки і біографістика. – 2008. – Вип. 3. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2008-4/08kgmnku.pdf

26. *Григор'єва Т. Ф.* З любов'ю до землі (О. А. Яната) // Репресоване краєзнавство 20–30 рр. – К., 1991. – С. 145.

27. *Скороходова С., Шуйський І.* Олександр Яната: приклад відданості науці // Реабілітовані історією. Харківська область: Книга перша. – Ч. 2 / КЗ «Редакційно-видавнича група Харківського тому серії «Реабілітовані історією». – К.; Х.: Оригінал, 2008. – С. 176.

28. Жертви репресій. Репресії 20-х – початку 50-х років в Україні / Ю. С. Шемчушенко, О. М. Мироненко, В. І. Пристайко. – К.: Юрінформ, 1993. – С. 183.

29. *Коробченко А. А.* Науково-педагогічна та просвітницька діяльність Олександра Янати: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Акад. пед. наук України, Ін-т педагогіки. – К., 2001. – С. 2.

Светлана Дмитрук

Киев в жизни и деятельности Александра Янаты

В статье освещается киевский период жизни, научно-исследовательской, научно-организационной, педагогической и общественной деятельности известного украинского ученого и педагога, специалиста в области ботаники, зоологии, охраны природы, аграрной науки, члена Украинского комитета краеведения А. А. Янаты.

Ключевые слова: *А. А. Яната, Киев, Киевский политехнический институт, Киевский университет, Сельскохозяйственный научный комитет, Украинская академия наук, Украинское научное общество.*

Svetlana Dmitruk

Kiev in Alexander Yanata's Life and Activity

The article reveals Kiev period in the life, science, research, organization, pedagogy and community activities of A.A.Yanata, a famous Ukrainian researcher and pedagogue, an expert in botany, zoology, environmental protection, agriculture science, a member of Ukrainian local lore research committee.

Key words: *A.A.Yanata, Kiev, Kiev Polytechnic Institute, Kiev University, Agriculture Scientific Committee, Ukrainian Academy of Sciences, Ukrainian scientific society.*

Руслана Маньковська

Очільник прикарпатського краєзнавства

До 60-річчя від дня народження Михайла Косила

4 вересня 2015 р. відзначив свій славний ювілей голова правління Івано-Франківської обласної організації Національної спілки краєзнавців України Михайло Юрійович Косило – директор обласного державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді, Заслужений працівник освіти та Почесний краєзнавець України, лауреат премій імені Дмитра Яворницького та академіка Петра Тронька НСКУ. Того дня він разом з родиною зійшов на карпатську Говерлу – найвищу вершину України, щоб ще раз вклонитися рідній землі і з висоти років подякувати долі за щедру любов та повагу колег, однодумців та рідних.

Народився Михайло у с. Заріччя Надвірнянського району на Івано-Франківщині в селянській родині, де панували злагода, шана до рідного краю, правдиве слово та праця. Випробування, які випали на долю батьків, загартували і наступні покоління родини у мужності і стійкості у виборюванні незалежності України та подоланні життєвих незгод. Батько Юрій Іванович пройшов крізь страшні табори сталінського ГУЛАГу, а мати Василина Іванівна тривалий час переслідувалась за допомогу учасникам українського визвольного руху. Духовні цінності віри, добра і любові до України батьки прищепили дітям, ще змалечку закладали у них прагнення до пізнання світу, бажання навчатися та здобувати освіту. Михайло на «відмінно» закінчив Зарічанську восьмирічну та Делятинську середню школи, у 1972 р. став студентом Івано-Франківського державного педагогічного інституту імені Василя Стефаника, а згодом отримав другу вищу освіту в Тернопільській академії народного господарства.

Професійна діяльність М. Ю. Косила тісно пов’язана із освітянською галуззю, всебічною роботою з підростаючим поколінням. Від учителя школи до керівника обласного державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді пролягла життєва та творча стезя Михайла Юрійовича – як досвідченого і вдумливого педагога, ініціативного і вимогливого керівника, талановитого і вмілого організатора, дослідника і ентузіаста краєзнавства та туристичної справи в Україні. На цьому шляху яскраво проявилась його активна суспільна позиція освітянина і громадянина. Працюючи з дітьми багато років, М. Косило чітко усвідомлював нероздільність освіти з патріотичними засадами виховання, формуванням у молодого покоління національної свідомості та людської гідності, поваги до української минувшини та історико-культурної спадщини, любові до рідного краю. Як дієвий засіб у цій праці він уміло використовує широкий потенціал краєзнавства і туристичної роботи, активно розвиваючи ці напрями на Прикарпатті.

Копіткою працею впродовж трьох десятиліть директору вдалось перетворити заклад на один із провідних організаційно-методичних центрів туристсько-краєзнавчої освіти в Україні, який у 2012 р. з відзнакою пройшов державну атестацію. За ініціативи та безпосередньої участі Михайла Косила вперше в Україні створено філії позашкільного навчального закладу та структурний підрозділ для роботи з обдарованими дітьми. На теперішній час на Івано-Франківщині діють дев’ять філій, сім дитячих туристичних баз, навчально-тренувальний центр. Їх вихованці – багаторазові переможці і призери всеукраїнських туристсько-спортивних зльотів та змагань, пошуково-краєзнавчих експедицій, чемпіони і призери чемпіонатів України з техніки лижного та водного туризму не лише серед молоді, а й серед дорослих.

За досягнення у роботі з учнівською молоддю керівника центру обрали академіком Міжнародної академії дитячо-юнацького туризму і краєзнавства, президентом обласної федерації спортивного туризму. Усе ширшого розвитку у діяльності закладу набуває міжнародна співпраця з колегами, зокрема з Польщі та Словаччини. Як визнаний фахівець освітянської галузі, М. Ю. Косило був обраний делегатом і став активним учасни-

ком I–III з'їздів працівників освіти України. Свій педагогічний та організаторський досвід він, як член громадської ради Комітету з питань освіти і науки Верховної Ради України та комітету при Президентові України з присудження Державної премії України в галузі освіти, використовує у діяльності багатьох робочих груп з проблем розвитку освіти в Україні, розробці науково-методичного та нормативно-правового забезпечення у галузі позашкілля, дослідженні теорії і практики туристсько-краєзнавчої роботи в позашкільних навчальних закладах України.

Багатогранна особистість Михайла Юрійовича проявляється і в його громадській діяльності. У 2003 р. він, як авторитетний фахівець освітянського краєзнавства, був обраний головою правління Івано-Франківської обласної організації Національної спілки краєзнавців України. Продовжуючи давні традиції краєзнавчих досліджень на Прикарпатті, М. Косило значно активізував та розширив роботу краєзнавців області. Відчутно виріс чисельний склад організації, яка на теперішній час нараховує 109 членів НСКУ, серед яких чотири академіки, десять професорів та докторів наук, 16 доцентів та кандидатів наук, 20 викладачів, 14 заслужених працівників різних галузей, понад 30 лауреатів обласних та міських премій; зарубіжним членом Спілки став Станіслав Нічей – ректор Опольського університету (Польща). До лав НСКУ у повному складі увійшло Івано-Франківське об'єднання «Моє місто», первинні осередки Спілки діють у Коломиї, Михайло Косило вправно спрямовує увагу дослідників на вивчення нагальних питань історії та культури краю, ініціює та всебічно підтримує проведення наукових форумів, конференцій, семінарів-практикумів з актуальних проблем краєзнавства. У жовтні 2011 р. він виступив одним із організаторів підготовки і проведення XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Освітянське краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи», присвяченої 200-річчю від дня народження українських просвітителів Івана Вагилевича та Маркіяна Шашкевича, яка відбулась в Прикарпатському національному університеті ім. Василя Стефаника. Михайло Юрійович долучився до розробки проблематики конференції, де розглядались теоретико-методологічні засади освітянського краєзнавства, краєзнавча робота в дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних, професійно-технічних навчальних закладах, вищій школі. Він порекомендував для обговорення тему туристичного краєзнавства в освітній галузі, до 20-річчя Івано-Франківської обласної організації НСКУ запропонував заслухати виступи про історію та сучасність краєзнавства Прикарпаття. Наукові дискусії на конференції сприяли подальшому розвитку освітянського краєзнавства, зокрема, вже у 2015 р. українські вчені презентували підручник «Основи краєзнавства» для студентів вищих навчальних закладів, уніфікований для усіх спеціальностей.

Важливим напрямом у роботі організації є видавнича діяльність. Знаковим явищем на Івано-Франківщині стало заснування у 2002 р. регіонального науково-методичного альманаху «Краєзнавець Прикарпаття», який об'єднав навколо себе краєзнавців, науковців, педагогів, студентів, школярів, людей різних професій, залюблених у рідний край. Тематика публікацій торкається усіх основних напрямів краєзнавчих досліджень – історичного, літературного, географічного, освітянського. За десять років у журналі 254 автори опублікували 564 статті, подано матеріали про 262 дослідників краю. Детальну інформацію про зміст видання вміщено у започаткованому «Довіднику журналу «Краєзнавець Прикарпаття». Науково-пошуковий набуток журналу став предметом досліджень (в тому числі магістерські роботи) студентів-істориків Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. Редакція альманаху видає також «Бібліотеку журналу «Краєзнавець Прикарпаття». Перелік видань цієї серії різноманітний: художньо-краєзнавчий роман, історичні та біографічні нариси, літературні розвідки. Серед них – «Стародавній Галич: цивілізація відома і таємнича», «З історії створення музею і пам'ятника «Руській Трійці» в Івано-Франківську», «Пам'ятники Кобзареві на Прикарпатті» (упорядники М. Косило, Б. Гаврилів), «Літопис краєзнавців Прикарпаття», книги про видатні постаті нашої історії – «Академік Петро Тронько на Прикарпатті», про нього ж – «Божий помазаник» (автор Д. І. Мохорук), «Михайло Василишин – Герой України з Рожнятівщини», «Михайло Дідишин – краєзнавець з Гуцульщини», «Текла кровця по Вкраїні (М. І. Паньків), «Острови пам'яті» (В. К. Морозюк). Загалом у світ вийшло 24 числа журналу та 10 книг. До кожного з цих видань доклав праці Михайло Косило як автор, редактор, організатор-видавець.

Для відзначення активістів краєзнавчого руху обласною організацією НСКУ спільно з департаментом культури, національностей та релігій облдержадміністрації у 2011 р. започатковано щорічну обласну премію імені Володимира Полєка у галузі краєзнавства, яка присуджується за вагомий внесок у справу вивчення, збереження і популяризації історико-культурної спадщини Прикарпаття, у розвиток різних напрямків краєзнавчих досліджень. Її лауреатами стали відомі краєзнавці, зокрема, Володимир Грабовецький, Богдан Гаврилів, Петро Арсенич, Володимир Великочий, Ігор Коваль, авторський колектив книги «Покуття» під керівництвом Василя Марчука. У 2013 р. краєзнавці за пропозицією М. Косила на кошти від членських внесків заснували премію на кращу книгу з краєзнавчої тематики у номінаціях наукове та науково-популярне видання. Нею були відзначені такі книги, як «Історія Прикарпаття в краєзнавчих дослідженнях» (автор Богдан Гаврилів), «Археографічна та краєзнавча діяльність «Руської трійці» (початок 30-х – кінець 80-х рр. XIX ст.) до 180-річчя утворення гуртка «Руська трійця», «Пам’ятка українського книгодрукування XVII ст. з Етнографічного музею Калущини» (Іван Тимів), «Легенди старого Станиславова» (Іван Бондарев), «На перевалі духу» (Світлана Флис, о. І. Лозинський).

Непересічною подією для України стало відкриття 31 грудня 2013 р. в м. Івано-Франківську першого в країні пам’ятника зачинателям українського національного відродження в Галичині, засновникам українського літературно-краєзнавчого гуртка «Руська трійця» (1833 р.), видавцям альманаху «Русалка Дністровая» Маркіяну Шашкевичу, Івану Вагилевичу, Якову Головацькому. За ініціативи обласної організації НСКУ пам’ятник «Руській трійці» (скульптор Володимир Довбенюк) зведений на народні кошти, зібрані протягом історико-патріотичної акції «Збудуємо методом народної будови пам’ятник «Руській трійці». За 500 днів понад 20 тисяч доброчинців з України та зарубіжжя переказали на рахунок благодійного фонду 180 тис. грн. Сподіваємось, що досвід івано-франківців отримає поширення серед краєзнавців України.

Значну пошуково-дослідницьку роботу розгорнула обласна організація Спілки до 200-річчя від дня народження Тараса Григоровича Шевченка. Краєзнавці детально вивчили історію увічнення Кобзаря у пам’ятниках в Україні. Після опрацювання зібраних матеріалів Михайло Косило з’ясував, що в Івано-Франківській області споруджено 211 пам’ятників та пам’ятних знаків Тарасу Шевченку. Цей найвищий в Україні та світі показник був офіційно зафіксований у національному реєстрі рекордів України у категорії «Мистецтво» – «Найбільша кількість пам’ятників Тарасу Григоровичу Шевченку в одній області». Урочистості з цієї нагоди відбулися 30 грудня 2014 р. у Музеї народної шани Тараса Шевченка в приміщенні обласного об’єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта».

Окрім освітянської та громадської діяльності Михайло Косило значну увагу приділяє науково-дослідній роботі. У його доробку понад 40 наукових публікацій у фахових виданнях з проблем краєзнавства та туризму. У даний час дослідник розробляє наукову тему «Розвиток туристсько-краєзнавчої роботи в позашкільних навчальних закладах України у другій половині XX – початку XXI ст.».

За вагомий внесок у розвиток української освіти, краєзнавства та туристичної справи Михайло Юрійович нагороджений Грамотою Верховної Ради України, Подякою Прем’єр-міністра України, Подякою міського голови м. Києва, Почесними грамотами Івано-Франківської обласної державної адміністрації та обласної ради, знаками «Відмінник освіти України», «Софія Русова», удостоєний звання Почесний працівник туризму України, педагогічної премії ім. М. Стельмаховича.

Як багатогранна та дієва особистість, Михайло Юрійович у своїх життєвих справах опирається на міцний тил – дружну і турботливу родину. Його завжди підтримують дружина і однодумець Ірина Вікторівна, діти та онуки, власне, як і він повсякчас піклується про них. Михайло Косило користується повагою та заслуженим авторитетом серед колег, краєзнавців, туристів, широкої громадськості, його проекти відомі не лише в Україні, а й за кордоном. Працелюбність і вимогливість гармонійно поєднуються в ньому зі щирою увагою до людей, його вирізняє високий професіоналізм, відповідальність за обрану справу, творча ініціатива, невгамовний пошук нового в усіх сферах його діяльності. Михайло Юрійович Косило творить власну, ґрунтовну, яскраву і самобутню сторінку в історії українського краєзнавства.

До 75-річчя з дня народження Володимира Качкана

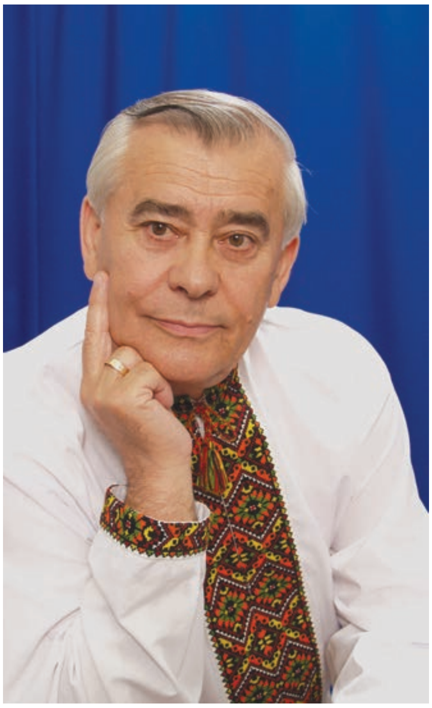

У серпні 2015 року виповнилося 75 років з дня народження та 50-річчя творчої діяльності письменника, вченого, громадсько-культурного діяча – члена НСПУ, Національної спілки краєзнавців України, доктора філологічних наук, професора, академіка АН Вищої школи України, заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата Міжнародної премії ім. Воляників-Швабінських (США), Всеукраїнських премій в галузі науки, культури, мистецтва та краєзнавства ім. академіка Дмитра Яворницького, ім. Івана Огієнка, ім. Братів Лепких, ім. Івана Франка, ім. Василя Стефаника, ім. Івана Вагилевича, ім. Тараса Мельничука – завідувача кафедри українознавства і філософії Івано-Франківського національного медичного університету Качкана Володимира Атаназійовича, у чиєму набутку більше вісімдесяти книг поезії, прози, документалістики та публіцистики, праць з фольклористики, історії і теорії літератури, історії України, філософії, культурології, пресології, історичного та літературного краєзнавства, кілька тисяч публікацій з різних галузей знань у вітчизняній та світовій періодиці.

Вітаючи пана Володимира з ювілеєм, бажаємо йому творчого довголіття, щедрих засівів на ниві красного письменства.

Пропонуємо читачам ознайомитися з дописом О. Гриніва, що розкриває різноаспектну діяльність дослідника рідного краю.

Редколегія журналу «Краєзнавство».

Олег Гринів (м. Львів)

За плугом на перелогах історії

Провідне місце у багатій різножанровій творчості письменника і вченого Володимира Качкана займають українознавчі студії – це кілька тисяч публікацій у періодиці та фундаментальні книги «Українське народознавство в іменах» (К.: Либідь, 1994. – Ч.1; 1995. – Ч.2) і десятикнижжя, обсягом до 300 друкованих аркушів під назвою «Хай святиться ім'я твоє» (йдеться про історію української літератури і культури в персоналіях XУIII – першої чверті XXI ст.). Незаперечним пріоритетом книг, створених професором В.Качканом практично за п'ятнадцятиліття незалежної України і якими без перебільшення міг би потішитися цілий академічний інститут, є їхня історико-джерельна, архівна база, могутня епістолярна спадщина визначних українських діячів різних галузей знань, що перебували під заборонами, в небутті.

Кожен з томів серіалу «Хай святиться ім'я твоє», які освітлюють імена письменників, вчених, публіцистів, громадських діячів, цебто, інтелектуалів нації, її самовідданих орачів і сіячів, має специфічне призначення. Перший том окреслюється одним регіоном і орієнтується на конкретне соціальне походження трудівників на царині нашої духовності. Вчений творить галерею портретів вихідців з галицьких священицьких родин, які працювали на ниві письменства, освіти і науки. Вже другий том – це студії з історії української літератури XIX і XX століть. Не тільки соціально, а й географічно дослідник розсуває обрії своїх наукових пошуків. Українознавство та пресологія – стрижень третього тому. Четвертий том має уточнення: «Історія української літератури і культури в персоналіях (XIX – перша половина XX ст.)». У п'ятій книзі автор поглиблює наші знання про цілий родовід Лепких, зокрема, подає блискучі студії про Сильвестра, Богдана, Лева і Миколу Лепких. Маємо чимало нового у пізнанні таких постатей,

як Анатоль Вахнянин, Іван Липа, Юрій Липа, Роман Сембратович, Мирослав Ірчан, Юрій Шкрумеляк, Василь Верховинець, Володимир Полєк та ін. Приємно відзначити, що від тому до тому дослідник утверджується на новій висоті.

Особливий наголос на 8-9 томах, що, по суті, є антологією одного листа. Це унікальний, навіть осібний проект.

Дослідник піднімається вище й вище, натхненний процесом підкорення духовних вершин. Він не йде протореними дорогами. Коли львівські наукові бібліотеки й архіви не втамовують спраги шукача, він звертається до найбагатших бібліотек і архівів у столиці. Вербалізовані духовні перлини повертаються новими гранями, зворушуючи і серце, і розум. Читач неодмінно погоджується з думкою київського професора Михайла Пазяка: «Слова виважені, оцінки об'єктивні. А головне – внутрішня співзвучність портретів (мистецьких, політичних) працює на тему, на процеси, які оздоровлюють нині наше суспільне життя». Сказано про третій том, але стосується всього десятитомного серіалу, адже всі вони – частини одного монументу.

У таємниці робітні вченого допомагає проникнути відомий письменник і громадський діяч Роман Федорів. У своєму благословенні третього тому монографічного серіалу він наголосив: «Володимир Качкан належить до науковців-трудівників, він прагне черпати матеріали для своїх студій безпосередньо з архівів – цих бездонних і ще мало вивчених джерел, до яких донедавна дослідники не мали доступу». Працюючи ось уже двадцятий рік завідувачем кафедри українознавства національного медичного університету в Івано-Франківську, вчений ущільнює час, намагається викроїти з нього години, щоби вирушити на пошуки скарбів до Львова чи Києва, Праги чи Мюнхена, Кракова чи Берліна. Чи не приклад для збайдужілого до науки тубільного (і не тільки) вченого люду, мрії якого не сягають вище доцентського диплому, а претензійні виплоди обмежені повторенням думок з діаспорних видань, які ще не дійшли до читача на рідних землях?

Насамперед В.Качкан звертається до незнаних і малознаних у національній культурі імен. Дослідник задумується над питанням: чому стільки незнаних, малознаних і призабутих постатей прийшло до нас тільки після проголошення незалежності України? Причина в тому, що «хвалена комуністична держава з її брехливо-фарисейською ідеологією усе те, що мало стійкий національно-патріотичний стрижень у своєму виявленні, або ж нищила, або замовчувала».

Неупереджений підхід до абсолютної більшості заборонених творів спонукає до висновку, що з духовного обігу їх вилучили українофоби. Як знаємо зі шкільних років, окремі твори затаврованих письменників друкувалися в читанках для молодших класів, але без прізвищ авторів. Популярні пісні зазнавали ідеологічної кастрації: замість «січових стрільців» співали про «червоних стрільців» чи «червоне військо», а нерідко ці твори позбавлялися батьківства як начебто «народні». Доходило до анекдотів. У повоєнний час знаний ленінградський фольклорист видав у північному місті повстанські (!) пісні, бо на Волині, де він збирав «партизанський фольклор», кмітливі селяни наспівували йому улюблених пісень українських повстанців, бо інших партизанів та їхніх пісень не знали і знати не хотіли.

Треба підкреслити, що замовчування не зводилося до примітивного ідеологічного «очищення», як могло здаватися при поверховому підході. Воно мало стратегічну мету: спотворити уявлення про українську культуру як меншовартісну, відсталу, селянську, що не підходить для індустріального суспільства. Пересічний випускник школи запам'ятовував з українських письменників Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесю Українку, Михайла Коцюбинського та ще, напевне, Павла Тичину… Порівняно з великою російською літературою наше письменство видавалося за блазня, розумово відсталого штубака, який вічно і невдало мавпував північних сусідів, намагався наздогнати їх, але марно.

Навіть ідеологічно «канонізовані» письменники обсмалювалися до невпізнання. Праця В.Качкана дописує портрети Івана Франка, Михайла Павлика, Василя Стефаника, Марка Черемшини, Ірини Вільде… Та чи тільки їх? Вже заголовки говорять чимало. Як у краплині роси, вони віддзеркалюють суть життя, сенс праці тих, хто в найтемнішу для нації ніч освітлював манівці, виводив її на магістраль світового розвитку. М.Павлик кличе, за словами вченого, на «верховини людського поступу». Письменник Андрій Чайківський «поклав серце у фундамент української нації», а громадсько-

політичний діяч і публіцист Л.Цегельський картав українських політиків за «кайдашизм». Кілька містких слів – і ціла картина людської (і рівно ж національної) трагедії: «зів'яв, мов непідлита мірта» (Лесь Гринюк), «згаслі крила натужного лету» (Антін Крушельницький), «по кременистій дорозі з терновим вінком» (Ольга Дучимінська).

Читаєш – і щемить серце. Згадуються слова В.Винниченка, але в іншому контексті. Не тільки українську історію не можна читати без брому! На жаль і на сором нам, синам і дочкам великої (за чисельністю) європейської (за географією) нації, яка страждає ще й нині від «кайдашизму в українській політиці». Справді має рацію професор М.Пазяк, що книги В.Качкана «оздоровлюють нині наше суспільне життя», застерігають від творення «нової релігії» з поганським божеством на ім'я *Економіка*. Чи економічні інтереси спонукали до каторжної і найчастіше неоплаченої невдячними сучасниками праці?

Може, й не завше явно, зі сторінок книг сумлінного дослідника вибухає докір українцям кінця XX століття. Дуже скоро вони забули про голгофу письменниці Ольги Дучимінської. 105 років її життя – ціла історія нації. Страдниця не дожила до державного воскресіння нації, та покинула грішний світ у рік перших масових мітингів, які з Галичини окрилювали золотоверху столицю. У похилому віці вона уболіватиме за змарнованими літами, бо лиха доля перешкодила їй реалізуватися в мистецтві і науці, віддати свої знання, час, снагу і любов літературній праці. В.Качкан пише: «Хвора, знесилена постійними конфліктами з повітовим старостою та поліцією, О.Дучимінська змушена 1930 р. піти на пенсію, маючи за плечима тридцятилітній досвід вчителя». Її рукопис монографії, підготовлений в умовах компартійного тоталітаризму за роки праці науковим співробітником Львівського музею етнографії і художнього промислу, привласнений і виданий іншою особою під своїм прізвищем. Під час трусу енкаведисти брутально знищили три рукописні збірки її прози. І найтяжче – вирок про 25-річний термін позбавлення волі, недоречність і безпідставність якого не викликала сумніву – і його згодом скоротили до 10 років. Після звільнення 75-річній письменниці забороняють повернутися в рідні краї. Хоч фізичні розправи і моральні тортури не вирвали «з її благородної душі гуманістичної людської сутності, інтелігентності у найзмістовнішому сенсі», вони згубно вплинули на долю цієї, за словами вченого, «невеличкої й слабосилої жінки». Дерев'яний хрест на її могилі символізує важкий хрест нації з колючим вінком.

Життя Івана Білинкевича – ще одна трагедія, бо його творча спадщина, невідома для наукової громадськості, залишається в архівах родини. На перший погляд, біографія І.Білинкевича – цілком нормальна, та не для такої непересічної людини, яка за життя мала всі підстави стати одним з провідних франкознавців. Та ба! До Другої світової війни вчений, за покликанням, змушений працювати в Окружному союзі кооператив, а з 1939 року – головним бухгалтером у Коломийській райспоживспілці, начальником планового відділу щіткової фабрики і, нарешті, до виходу на пенсію в 1967 році – на паперовій фабриці. В.Качкан з болем пише: "Майже 91 рік прожив Іван Білинкевич скромно і тихо. Бог дав йому достатньо часу для реалізації всіх його задумів. На жаль, основні праці його життя – рукопис монографії «Дорогами Каменяра на Івано-Франківщині» та франкознавчий словник (обсяг і зміст якого могли бути під силу хіба що цілій науковій інституції) – так і залишилися невиданими, хоч франкознавчих публікацій І.Білинкевича в періодиці було чимало. Окрім цього, він опублікував ряд статей на літературно-мистецькі теми, був неперевершеним знавцем історії Коломиї, патріархом місцевого краєзнавства». У цьому – суть трагедії: літературознавець і краєзнавець за покликанням вимушений марнувати дорогоцінний час на сухій для творчої натури роботі в бухгалтерії чи плановому відділі, а плоди його науково-дослідницької праці без тіні сорому використовують «маститі».

У четвертому томі монографічного серіалу з найвищою інтелектуальною наснагою В.Качкан відтворив життєвий і творчий шлях Осипа Турянського, який увійшов у нашу літературу, за словами дослідника, «з вершин світового модерну». Нинішній український читач вже мав змогу ознайомитися з творчістю письменника, який заслуговує на почесне місце серед класиків нашої літератури. Не так давно у Львові вийшов його найвизначніший твір – повість-поема «Поза межами болю», твір з печаттю геніальності. О.Турянський як митець став прообразом героя у блискучій повісті Романа Федоріва.

Життєпис О.Турянського під пером В.Качкана сприймається як вирок нашій національній байдужості, тому ще раз перечитаємо рядки: «Ось, шановний читачу, перегорнуто останню сторінку життєпису Осипа Турянського. Правда, рояться думки, зринають запитання: чому так доля розпорядилася, що талантові відмірялося, по суті, п’ятдесят літ; що зробила тодішня суспільність, а властиво національна інтелектуальна еліта, аби загоїти письменникові болі, перебрати їх бодай виїмково, частково – на себе; чому наші стовпи-естети не чули, не бачили, не відчули успіху модернового, новаторського, може, й справді у світовій літературі визначного твору «Поза межами болю»; врешті-решт, чому замовчувала цю постать радянська історіографія й історіософія, літературознавство; і востаннє: чому ж наші псевдомодерністи, малоосвічені й недолугі культурники з новостворюваних кололітературних угруповань не беруть сьогодні до рук твори О.Турянського. Оцих «чому», «що», як докучливої комарні, є і ще буде доста, аж поки наша філософська наука не схаменеться і не спрямує нові загони молодої дослідницької сили на безмежне і безкрає поле повернення на його загінки сотень і тисяч імен визначних постатей – письменників у тому числі. Після цих натхненних питань розуміємо самовирок Івана Куценка з роману О.Турянського «Син землі»: «Я хочу вмерти!..». Зливаються в одне русло трагедія письменника, трагедія його літературного героя і трагедія цілої нації.

Ще про одну трагедію. За часів тоталітарного режиму Миколу Євшана (справжнє прізвище – Федюшка) таврували не інакше як «буржуазний націоналіст». Та, відверто кажучи, для цього були певні ідеологічні підстави: адже він, як старшина Української Галицької Армії, помер від тифу після її походу у Велику Україну. «Так, – пише В.Качкан, – доля повернула життєву стежку цього естета, що він не дожив і тридцяти літ. І хоч це коротка в часі стезя, вона була на подив виповнена працею. За неповних десять років потужного творення Микола Федюшка залишив до двох сотень надрукованих і найпопулярніших газетно-журнального типу рецензій, оперативних бліц-відгуків, оглядів, полемічних статей, розвідок, есеїв, невеличких за обсягом книжок». Уже по смерті його возвеличили і називали учнем І.Франка і М.Грушевського.

Микола Євшан – це один з тих наших героїв, які не були у прямому значенні слова мучениками чужоземних поневолювачів. Єдність його життя і чину – приклад для українських патріотів. Та водночас відчуваємо полиновий присмак трагедії. Чому молодий талант з таким невичерпним потенціалом поміняв перо на зброю? Страшно згадати, бо і в останній війні, а ще більш в повстанській боротьбі немало таких талантів, які мали стати зіркою на національному духовному небі, впали із зіркою крові на серці.

А скільки українських талантів стало жертвою власної кришталевої чесності, яку приписували також і своїм майбутнім вбивцям! Цілком оправдано нове прочитання творів Антіна Крушельницького автор монографічного серіалу назвав «Згаслі крила натужного лету». «Антін Крушельницький, – зазначає В.Качкан, – якраз належав до тих, хто був чесним перед своїм народом помислами та діями, хто прагнув волі особи, можливості говорити про болі душі, не оглядаючись позад себе», тому так щиро повірив тодішній радянській Україні, яка запросила відомого літератора приїхати на Східну Україну, до Харкова. Вже за п’ять місяців після переїзду до Харкова його проголосили «ворогом народу»; а ще через півтора місяця, 17 грудня 1934 року, у підвалах будівлі, що її називали Жовтневим палацом культури, розстрілюють його двох синів – Івана і Тараса. Самого ж А.Крушельницького стратили на Соловках 28 жовтня 1937 року «на вшанування» 20-х роковин більшовицького перевороту в Петрограді.

Отже, 59 років життя, а з них майже двоє десятиріч – переслідування польської окупаційної влади й енкаведистські тортури. Так дочасно і польські, і московські українофоби перервали життя письменника, літературознавця, громадсько-політичного діяча, блискучого редактора і видавця, який «репрезентував у національній культурі новий напрям художнього мислення». Гіркота поразки відродженої Української держави і брутальність польських окупантів призвели до того, що А.Крушельницький почав пов’язувати майбутнє свого народу з вірою «в якусь спасительну революцію», а з нею – ощасливлення нації при «соціалістичному устрої». Та дуже скоро, вже після переїзду за Збруч, він переконався, що більшовики не огорнули Україну сподіваним «єдиним національним теплом» і не принесли жаданого щасливого життя. У радян-

ській Україні люди вмирали від штучного голоду, але довірливий митець, який розчарувався в інших можливостях національного визволення, не знав про справжні жахіття на «обітованій землі» під більшовицьким чоботом.

Проникнення у творчу лабораторію дослідника спонукає до висновку, що В.Качкан ставить перед собою два основних завдання: *перше* – збагатити українську наукову скарбницю новими фактами, а *друге* – підійти з нових позицій до відомих і маловідомих діячів нашої культури. Приміром, читач дізнається, що батько Ірини Вільде, письменник Дмитро Макогон, був активним («очним») членом Української Військової Організації (УВО), товариств «Пласт», «Луг», розповсюджувачем видань «Червоної Калини», мати – активісткою товариства «Просвіта», брат – притягався в 1934 році до польського суду за «приналежність до ОУН та пропагандистську антидержавну особливо активну діяльність», а сама майбутня письменниця належала до діяльних членів товариства «Сокіл» та, як підтверджують достовірні матеріали в архіві за 1932 і 1934 роки, ще й до організаційної управи ОУН.

Нові факти з життя письменників, вчених, громадсько-політичних діячів – підтвердження сумлінності В.Качкана як дослідника, про що писав Р.Федорів. Сам вчений так обґрунтовує напрям своїх пошуків: «Персоналізація студій – це той безумовний етап, не пройшовши який, ми і кроку не зможемо зробити далі у бік видання творів незнаних досі, забутих та поскрибованих, пофальшованих літераторів, а відтак і написання повновартісних, капітальних монографій, академічних біографій». Проти цього марно заперечувати. В.Качкан одним з перших у нашій науці дав справді наукову біографію такої ще малознаної постаті як Юрій Кміт, який трудився як письменник, літературний критик, історик української та європейських літератур, етнограф, школознавець, громадський діяч. Пригадую, коли ще наприкінці 1980-х років одну з Кмітевих новел наважилися надрукувати в книжці, то не було відомо навіть року його смерті. Називали то 1946, то 1944, то 1949 рік. Дослідники не були однозгідні про місце його поховання. Лише тепер знаємо достеменно.

На противагу імітаторам, В.Качкан не просто заповнює «білі плями» у біографіях діячів минулого, а підходить до них з погляду переосмислення і переоцінки їхньої праці, об’єктивного зваження внеску кожного з них у нашу духовну скарбницю, не допускаючи при цьому безпідставної глорифікації. Як знаємо, інша практика, практика ідеологічної «переоцінки» під новими прапорами, вже завдала чимало шкоди шкільництву, коли дітей позбавляли можливості вивчати шедеври письменників, на яких ставили вже нову «печать» заборони. Як сумлінний дослідник, автор монографічного серіалу орієнтується не на подібні «табу», а на «нове (сьогоднішнє) прочитання», яке не викидає письменницького доробку і не знецінює чиєсь ролі в нашій духовній скарбниці – лише допомагає утвердити справедливість.

Десятикнижжя, двотомний проект «Постаті: Студії. Есеї. Сильвети. Рефлексії» (Івано-Франківськ: Місто НВ, 2012. – Т.1. – 572с.; 2013. – Т. 2. – 736с.) – це непересічний пам’ятник нашого часу. Вона лягає у фундамент нової культури, яка не хизується селянською свитою на посміх гонористих сусідів, а показує українську культуру як своєрідний прояв європейської духовності.

Теоретично-методологічні засади освітянського краєзнавства

УДК 373.55.091.113 (477.54)

Володимир Маслійчук (м. Харків)

Максим Трохимович Горленський – перший директор харківських додаткових класів (1768–1775 рр.)[1]

Харківські додаткові класи – один із перших світських навчальних закладів на території України. Максим Горленський – виходець з козацько-священницької родини здійснив успішну кар'єру у слобідських полках, почасти традиційно завдяки вдалому одруженню. Під час реформування устрою слобідських полків поступово Горленський став директором Харківських додаткових класів. Горленський – автор одного з перших історичних оглядів Харкова, кількох проектів про відкриття у Харкові книгарні, друкарні, розширення світського навчального закладу.

Ключові слова: *освіта, Харків, додаткові класи, слобідські полки, Просвітництво.*

Харківські «додаткові класи» – один із перших світських навчальних закладів на території України. Цей заклад, на відміну від низки подібних спроб секуляризації освіти, не припинив свого існування впродовж кількох років, а функціонував із видозмінами тривалий час, ставши важливим осередком освіти і певним чином утіленням просвітницьких проектів на цих землях.

60-ті рр. XVIII ст. вважаються часом зламу в історії Харкова. 1764 р. було вирішено скасувати слобідські козацькі полки і на їхньому місці утворити Слобідсько-Українську губернію. Перехідний етап 1760–1770-х рр. виявився багатим на своєрідні події та яскраві постаті. З одного боку, скасування традиційного, хоч і дуже видозміненого внаслідок численних реформ устрою не могло не викликати певних заперечень у той час (згодом українська історіографія стала підкреслювати ті події як свідчення репресивної сутності імперських ініціатив). З другого боку, скасування козацьких автономій мало виразно просвітницьку мету створення «добре керованої» держави з одночасними реформами всіх сфер життя і збиранням інформації про стан речей. Керівниками імперських реформ були призначені російські чиновники, у випадку Слобідської України – гвардійський майор Євдоким Щербінін (Про реформування слобідських полків: останні дослідження з цієї проблематики Володимира Маслійчука [1], Володимира Склокіна [2], Світлани Потапенко [3]). Участь місцевої еліти в реалізації нововведень була переважно незначною. Однак у багатьох своїх ініціативах нова адміністрація мусила спиратися на місцевих виконавців і часто толерувати багато місцевих звичаїв. Вивчення діяльності постатей місцевого походження, які допомагали реформувати практично всі сфери побуту, є дуже важливою не лише для пояснень інкорпорації місцевої еліти до загальноімперських структур чи трансформацій тогочасного соціуму, але й для ширших тлумачень суперечностей, що тривалий час притаманні регіональним спільнотам: ставлення до «нового» і «старого», потреба «модернізації», способи змін. У випадку міста Харкова, що з 1765 р. стало центром нової губернії, постать колишнього писаря й осавула Харківського козацького полку, а згодом голови Харківського комісарства та директора Харківських додаткових класів Максима Горленського є, напевне, однією з найзначніших в історії міста другої половини XVIII ст. Тут слід зауважити різночитання прізвища цієї особи: історик Євген Альбовський пише його виключно як «Горлинский» [с. 178, 195, 205]; є також варіанти Горленко [4], Горленков [5, арк.137], однак найчастіше він відомий і пишеться як «Горленский».

Слід визнати, що особа Максима Горленського не залишилася поза увагою сучасних

[1] Дану статтю почасти написано завдяки дотації Канадського інституту українських студій з Вічного фонду родини Стасюків на тему: «Освітні реформи у Харкові у другій половині XVIII – першій третині XIX ст.».

істориків. Зокрема, Світлана Потапенко спробувала дослідити генеалогію Горленських, серед котрих, зрозуміло, Максим Горленський посідав найістотнішу позицію [7]. Наші дані дозволяють значно розширити відомості і внести чимало ясності в діяльність цієї особи.

Народився Максим Горленський близько 1711 рр., як це можна вирахувати за переписами. Найкраща характеристика служби Горленського міститься в надрукованих тією ж Світланою Потапенко списках слобідської старшини. У березні 1767 р. зазначено, що йому 56 років [8, с. 442]. Генеалогія його викладена в атестатах, які він сам і готував. За відомостями 60-х рр. XVIII ст., писаними, вочевидь, ним самим [8, с. 441], «предки ево вышли с Польской области из Минского повиту – дед Самойло служил в Малороссии в Черниговском полку значковым товарищем, а отец – в Полтавском полку сотником» [8, с. 442]. Щодо предків та діда Самійла, на жаль, не можна ані підтвердити, ані спростувати таку інформацію. Що ж до батька Максима Горленського – інформація певна. «Трохим Самойлович» у 1716–1719 рр. був нехворощанським сотником Полтавського полку [9, р. 549] (Веніамін М'якотін узагалі наводить цікаві документи про цього сотника, щодо його зловживань і хабарів; до всього, нехворощанські козаки жалілися, що «Самуйлович» не з козаків «старинных», а «насланий» [10, с. 123–124]. Вочевидь слідство щодо зловживань сотника так чи так спричинило його переїзд до слобідських полків.). За переписом 1732 р. Тимофій Самойлович священик Покровської церкви слободи Стара Водолага, якою через родинні зв'язки володів полковник Курського ландміліційного полку Андрій Дунін [7, с. 159, 161]. Перехід із сотників у священики не був винятковим, цікавіша причина переїзду з приорільських слобід Полтавського полку до слобідських полків, хоча зв'язки між Полтавським полком і прикордонням Слобожанщини були дуже жвавими [11, с. 45–49]. Ще цікаво, що Трохим Самойлович мешкав у Водолазі з великою родиною, наявність великої родини змушувала Максима Горленського здобувати собі на прожиття поза домом.

Питання про причину переїзду великої родини з Приорілля, як і питання харківської кар'єри Максима Горленського, здатна прояснити жіноча лінія роду. У 40-ві рр. XVIII ст. Максим Горленський почав інтенсивні суперечки за маєтності, і з документів стає видно, що Трохим Самойлович був одружений з Євдокією, донькою валківського мешканця і «знатного товариша» Григорія Чигиринського [12, с. 179; 13, с. 580; 14, с.127] (цікаво, що кузен Максима Горленського, Григорій Іванович Чигиринський 1745 р. був підпрапорним Харківського полку і мешкав у Харкові [14, арк.2 зв.]). Сини Григорія Чигиринського (тобто Максимові дядьки) Василь («знатний товариш») та Іван (валківський, а потім харківський сотник) належали до старшини Харківського полку [15, л. 680 і зв.], рід мав маєтності поблизу Валок і займанщини в степу на річці Орчику. Ці маєтки, сільце Іванівка та хутір на Орчику, були в безпосередній близькості від Старої Водолаги. Переїзд до Водолаги, певно ж, був пов'язаний з посагом дружини.

Так само прив'язаність до Харкова та його околиць зумовлена в Максима Горленського, певно ж, з одруженням із Марфою, донькою покійного харківського городничого Тимофія Голуховича. Щодо цього шлюбу докази: суперечки довкола млина на річці Дінці 1782–1789 рр., чолобитну вдови Максима Горленського «Марфы Тимофеевой дочери Голуховичевой», що прямо доводить споріднення Горленського з цією родиною. Цікаво, що в купчій 1744 р. ідеться про те, що вдова Тимофія Голуховича Феодосія з синами продали «зятю своему родному» млин, куплений 1704 р. Тимофієм Голуховичем, але 1717 р., захоплений ізюмським суддею Данилом Данилевським [17, арк. 6, 25]. Тимофій Голухович був одним із найзначніших старшин у Харкові. Максим успадкував значні маєтності та мав опікуватися частиною майна Голуховичів.

За всіма даними, Максим Горленський мав добру освіту, але невідомо, де він її здобував. 1729 р. полковник Григорій Квітка призначив його писарем до харківської ратуші. Козацькі справи Максима Горленського дуже добре описав він сам [8, с. 441–442]. Це часті відрядження й переважно канцелярська робота (з 1732 р. – молодший полковий писар, з 1742 р. – старший полковий писар, з 1747 р. – молодший осавул, з 1750 р. – старший осавул, з 1752 р. – полковий суддя, на останню посаду, напевно, не заступив, бо всюди пишеться осавулом). Брав участь

Горленський у початку будівництва Української лінії, у слідствах щодо Сумського полку, на Барвінківському форпості. Важливо зазначити, що переважно служба Горленського проходить при канцеляріях: на початку біля генерала Йоганна Вейсбаха, при майорі Гамфі, бригадирі Дуніні, при управлінні Бригадної канцелярії, а з 1758 р. два роки і три місяці він перебував при правлінні канцелярії командувача над слобідськими полками князя Костянтина Кантемира [8, с. 246, 442]. Це підтверджує гадку про непогану освіту Максима Горленського та вміння знаходити спільну мову з вищим начальством. У військових заслугах Горленський не надто виявляв себе, навіть стався казус: виявилося, що полковий осавул Горленський, який мав очолити козаків для Ліфляндського походу 1746 р., в походах не бував [4, с. 148]. Події початку 60-х рр., комісія Євдокима Щербініна та слідство щодо слобідських полків безпосередньо відбилися на долі Максима Горленського. Як чиновник вищої ланки Горленський сам потрапив під слідство і мусив як боронити устрій козацьких полків, так і відповідати за зловживання [4, с. 205; 18, с. 195–198]. Скарги на осавула Максима Горленського за примушування продавати землі та використання козаків на власних роботах подали мешканці обох Харківських сотень, а також Тишківської, Липцівської, Соколовської та першої Деркачівської сотень [19, арк. 25–26]. Розслідування частково було пов'язане з суперечками за старшинство з ротмістром Іваном Нестеровим [20]. А 1764 р., зважаючи на слідство, харківські та деркачівські мешканці розорили володіння осавула (Покрали в нього збіжжя, випасли сінокоси, не лишивши ані стіжка, «купленные и заимочные леса в пень изрубили, плодовые в садах деревья перепортили, дворы разламали и огорожу разнесли») [18, с.188]. У Максима Горленського виявилася доволі типова й успішна кар'єра: походження зі старшинської родини, вдале одруження, поступові зміни посад. Відзначимо його діяльність із виразно новими поглядами: поширення освіти, опіка сиріт, увага до книжки.

Після ліквідації слобідських полків Горленський недовго, у 1765–1766 рр., очолював Липцівське комісарство (слобода Липці біля Харкова) [7, с. 159]. З 1767 р. він став на чолі Харківського комісарства, відповідно, мав виконувати розпорядження нової влади. Насамперед це стосувалося пошуку ремісників для навчання та перебудови міста під губернський центр [21]. Зміни в адміністративному устрої та вибори до Комісії складання нового уложення потребували розширеної інформації про Слобідську Україну, мап основних міст і містечок, їхніх топографічних описів з історичними відомостями – усе це було необхідним супроводом просвітницького «відкриття». Максим Горленський складав такий опис Харкова, і саме завдяки йому, часто через поодиноку згадку, до історії було внесено кілька важливих, хоч і небезсумнівних фактів, як-от про заснування міста 1630 р., осадчого Івана Каркача та герб міста Харкова (напнутий лук) [22, с.256–258; 23, с. 292]. (Подібний історичний начерк зі згадкою про Каркача та напнутий лук бачимо в описі депутата від міщан Харківської провінції Іллі Черкеса [23, с. 215– 216]). Найголовніше, що цей опис Горленського – перший біляпросвітницький опис міста, якому випало відіграти дуже важливу роль в українській та й загальноімперській історії. У цілому Горленський мав безпосередній зв'язок із харківською громадою впродовж другої половини 60-х рр. XVIII ст.

Вочевидь, Горленський добре давав раду із завданнями, тож йому було доручено готувати до відкриття додаткові класи при Харківському колегіумі [24]. Ці додаткові класи мали стати проектом світського навчального закладу у використанні духовної інституції. Упровадження цього закладу затяглося через конфлікт губернатора Євдокима Щербініна з білгородським єпископом Порфирієм Крайським. У 1768 р. Горленського відправлено до Білгорода вирішити питання з «класами» [25, арк.1]. Колишній писар і осавул, напевне, з подання Щербініна став першим директором новозаснованих класів, хоча Дмитро Багалій та Дмитро Міллер вважають, що директором класів також був російський офіцер Ніколай Виродов [26, с. 423].

Директорство Максима Горленського 1768–1775 рр. – час його численних «прошеній» та рапортів до Слобідсько-Української губернської канцелярії. Практично класи поступово створювано як окрему від Харківського колегіуму структуру, й усі нововведення від навчальних програм до майнового забезпечення та прийому учнів мав вирішувати директор.

Однією з важливих ініціатив нового закладу, несповна реалізованою, було те, що учнів мали приймати без платні [27, арк. 135 зв.]. Тож фінансові питання лягали на керівництво «класів», однак урешті те призвело до запровадження платні і тривалих листувань. Слід визнати, що Євдоким Щербінін дуже втручався у справи постання й функціонування класів, однак безпосереднє керівництво все ж лягало на Горленського.

Листування директора з вищими установами дозволяє виявити кілька ініціатив, доволі цікавих. Він, зокрема дбав про облаштування нових учителів, залучених із Москви, про певні процедури, зокрема на вимогу Московського університету про дипломи для вчителів [27, арк. 125]. Відома інформація, що Максим Горленський клопотався про відкриття в Харкові друкарні і що його підтримав білгородський єпископ Самуїл Миславський [28, с. 125]. Вагомим фактом є й те, що Горленський переймався привезенням книжок до Харкова, до невеликої бібліотеки класів, і вважав, що переклади студентів мають досить високий рівень (уже в «класах» перекладено кілька книжок), щоб ті переклади можна було публікувати в друкарні Московського університету. Ішлось і про початок продажу світських книжок у Харкові, і про те, щоб для продажу надсилали книжки не лише російською, але й іноземними мовами. Привертає увагу прохання, щоб харківські студенти могли купувати книжки в московській книжковій університетській крамниці і щоб та крамниця надсилала каталоги іноземних книг із зазначенням цін, аби охочі в Харкові могли їх придбати [27, арк.124].

На директорство Горленського припало й утворення класу для малювання, що мав бути забезпеченим художнім приладдям [27, арк.137]; через дирекцію йшло й відкриття «музичного» класу. Чи сам Горленський був ініціатором тих подань, чи йому так радили приїжджі вчителі, чи з губернської канцелярії – залишається важливим і цікавим питанням.

Власне, ініціативи Горленського подекуди дещо наївні, однак дуже цікаві для дослідника як історії освіти, так і розвитку Харкова. Вони ілюструють новації та зміни, що через століття залишили свій відгомін у Харкові: світський навчальний заклад, друкарні, перші світські бібліотеки, художня школа. Тобто значення цієї постаті досить вагоме для характеристики історії культури простору. Один із найвидатніших випускників «класів» Іван Тривога взагалі описує «ідилію» освітнього закладу, що панувала за директорства Горленського, він називає Горленського «рачительным директором» [29, с. 252]. Те, що Тривога ідеалізує директорство Максима Горленського, є дуже показовим на тлі конфлікту цього студента з наступним директором Іваном Колбеком. Іван Тривога взагалі зазначає, що кількість студентів у часи директорства Горленського сягнула двох тисяч, а при Колбекові зменшилася до двохсот [29, с.253]. Однак зміна управління губернією в 1775 р. поклала край керівництву на той час уже літнього Максима Горленського. Новим директором класів став пруський виходець Іван Колбек, а ідея широкої освіти була замінена ідеєю сиротинця та військових правил.

Помер Максим Горленський, вочевидь, 1781 р. У переписі дворян Харківського намісництва 1780–1781 рр. Максима Трохимовича Горленського ще згадано [30, арк.46 зв.], а у документі про спадщину 1782 р. вже звертається його вдова [17, арк.6]. У «директора» було чотири сини: Іван, Михайло (мабуть, помер молодим), Олександр та Павло [17, арк.3; 8, с. 336, 442; 7, с. 162–163]. (Цікавий факт: Павло Горленський у 70-ті рр. XVIII ст. навчався на архітектора [31, арк.1, 8]).

Максим Горленський – дійсно непересічна постать у місцевій історії 60–70-х рр. XVIII ст. Хоча його біографія й наповнена значною кількістю загадок і питань, сподіваємося, що з часом ці загадки прояснятся, а діяльність цього освіченого чиновника буде яскравою ілюстрацією неодноманітності змін та просвітницьких ініціатив на цих теренах. Особливо цікавим є момент здійснення просвітницьких освітніх реформ місцевими кадрами, вихідцями з козацько-старшинського середовища. Поряд із «директором класів» слід звернути увагу на його значно молодшого брата Петра Трохимовича Горленського, який випадком долі, вчителюючи в домі сумського полковника Михайла Донця-Захаржевського, 1758 р. став писарем Сумського полку [8, с.194]. Мабуть – однак це лише здогад – Євдоким Щербінін на початку 70-х рр. XVIII ст. залучив його для залюднення просторів у Приазов’ї (Наказом від 2 вересня 1770 р. Щербінін мав забезпечити оселення на

південь від Української лінії та від Берди до Дніпра [32, № 13504, с. 126–127]): Петро Горленський був земським комісаром Кальміуського повіту (потім Азовського гарнізонного батальйону), 1780 р. був у Комісії про поселення виведених із Криму християн [33, с. 84, 94, 99]. Це був один із керівників залюднення Приазов'я та автор описів тамтешніх місцевостей.

Цей місток між традиціями і новаціями ще потребує ретельних студій.

Джерела та література

1. *Маслійчук В. Л.* Щербінінська комісія та скасування слобідських полків 1762–1764 рр. / Маслійчук Володимир Леонтійович // Січеславський альманах. – Дніпропетровськ: НГУ, 2005. – Вип. 1. – С. 167–174.

2. *Склокін В. В.* Військові обивателі Слобідської України: Інтеграція до імперського суспільства (1765–1798 рр.): Дис. … канд. іст. наук./ Склокін Володимир В'ячеславович. – Харків, 2009. – 186 с.

3. *Потапенко С.* Нові дані до історії діяльності «Комісії про слобідські полки» 1762–1764 рр. / Потапенко Світлана // Київська старовина. – 2009. – № 5–6. – С. 200–208.

4. *Альбовский Е.* История Харьковского слободского казачьего полка 1651–1765 гг. С приложением карты слободских полков. / Альбовский Евгений – Харьков, 1895. – 218 с.

5. ЦДІАК України, ф. 1725, оп. 1, спр. 114.

6. Архів Ін-ту літ-ри ім. Т. Шевченка НАН України, ф. 37, спр. 360.

7. *Потапенко С.* Вихідці з Білорусі у середовищі козацько-старшинських родів Слобожанщини (на прикладі роду Горленських) / Потапенко Світлана // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. статей. – К., 2012. – Вип. 21, ч. 2. – С. 158–164.

8. Еліта Слобідської України / Передмова, упорядкування, примітки С. Потапенко – Харків, 2007. – 496 с.

9. *Gajecki G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. / Gajecki George. – Cambridge, 1978.– Vol. 2. – p. 395 – 789.

10. *Мякотин В.* Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII в./ Мякотин Вениамин. – Прага, 1926. – Т. 3. – 225 с.

11. *Маслійчук В. Л.* Іван Мазепа і Слобідська Україна./ Маслійчук Володимир Леонтійович. – Харків, 2014. – 152 с.

12. *Багалей Д. И.* Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии) в XVI–XVIII ст., собранные в разных архивах и редактированные Д. И. Багалеем./ Багалей Дмитрий Иванович. – Харьков, 1886. – Т. 1. – 362 с.

13. Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины / Сост. В. В. Гуров при участии Е. К. Бродского. – Х., 1884. – XVII, IV, 705 с.

14. [Шидловский С.]. Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украйне 1696–1727 гг., собранные и изданные С. И. Шидловским./ Шидловский Сергей Иванович. – СПб., 1896. – 266 с.

15. ЦДІАК України, ф. 1568, оп. 1, спр. 1.

16. Российский государственный архив древних актов. – Ф. 1209, оп. 689, д. 15853.

17. Державний архів Харківської області, ф. 287, оп. 2, спр. 24.

18. *Головинский П.* Слободские козачьи полки./ Головинский Петр. – СПб., 1865. – VII, 246 с.

19. ЦДІАК України, ф. 1782, оп. 1, спр. 39.

20. ЦДІАК України, ф. 1725, оп. 1, спр. 188.

21. ЦДІАК України. ф. 1710, оп. 2, спр. 490.

22. Хроногеографическое описание города Харькова (1767 г.) // Харьковский сборник: Литературно-научное приложение к Харьковскому календарю на 1887 г. – Харьков, 1887. – Вып. 1. – С.256–258.

23. *Багалей Д. И.* Материалы по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. – Т. 2 / Багалей Дмитрий Иванович // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1890. – Т. 2. – 437 с.

24. *Маслійчук В.* «Новоприбавочные классы»: спроба світського навчального закладу у Харкові 1765–1775 рр. / Маслійчук Володимир // Київська академія. – 2013. – Вип. 11. – С. 137–153.

25. ЦДІАК України, ф. 1710, оп. 2, спр. 541.

26. *Багалей Д. И., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования./ Багалей Дмитрий Иванович, Миллер Дмитрий Петрович. – Харьков, 1905. – Т. 1. – 568 с.

27. Архів Ін-ту літ-ри ім. Т. Шевченка НАН України, ф. 37, спр. 360.

28. *Ніженець А. М.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум./ Ніженець Анастасія Максимівна – Харків, 1970. – 208 с.

29. Топорков А. Л. История Ивана Тревоги // Публицистика и исторические сочинения периода феодализма: Сб. науч. трудов. /Топорков Андрей Львович. – Новосибирск, 1989. – С. 246 – 276.

30. ЦДІАК України, ф. 1709, оп. 2, спр. 139.

31. ЦДІАК України, ф. 1710, оп. 2, спр. 1274.

32. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XIX. – 944 с.

33. Макидонов А. В. Персональный состав административного аппарата Новороссии XVIIIв. / Макидонов Андрей Владимирович. – Запорожье, 2011. – 336 с.

Владимир Маслийчук

Максим Трофимович Горленский – первый директор Харьковских прибавочных классов (1768–1775)

Харьковские прибавочные классы – одно из первых светских учебных заведений на территории Украины. Максим Горленский – представитель казацко-священнического рода сделал успешную карьеру, частично благодаря удачной женитьбе. Во время реформирования устройства слободских полков постепенно Горленский стал директором Харьковских прибавочных классов. Горленский – автор одного из первых исторических обозрений Харькова, нескольких проектов об открытии в Харькове типографии, книжного магазина, расширения светского учебного заведения.

Ключевые слова: *образование, Харьков, прибавочные классы, слободские полки, Просвещение.*

Volodymyr Masliychuk

Maksym (Trokhymovych) Horlenskyj – the first director of Kharkiv additional classes (1768–1775)

The Kharkiv additional classes were among the first secular educational institutions on the territory of Ukraine. Maksym Horlenskyj was raised in Cossack and clergyman family and made an impressive carrier in Slobidski regiments which was partly possible due to a successful marriage. During the reforms of the Slobidski regiments he becane the director of the Kharkiv additional classes. Horlenskyj wrote one of the first historical overviews of Kharkiv, and several projects, including the opening of bookstore and printing-house in Kharkiv as wells as the enlargement of the secular educational institution.

Key words: *education, Kharkiv, additional classes, Slobidski Regiments, Enlightenment.*

УДК 37 : 008 (477. 81) «183/185»

Олена Прищепа (м. Рівне)

Дівочий пансіон Маріанни Бондіні в освітньо-культурному середовищі Рівного (30–50-ті рр. XIX ст.)

У статті обґрунтовується місце дівочого пансіону М. Бондіні у формуванні освітньо-культурного середовища Рівного – повітового центру Волинської губернії (30–50-ті рр. XIX ст.). Підкреслюється роль як приватних ініціатив, так і учительського загалу місцевої гімназії у функціонуванні цього осередку освіти. Формулюється теза про заслугу пансіону в залученні до культурної взаємодії жіночого представництва із різних соціальних та етнорелігійних груп.

Ключові слова: *освітньо-культурне середовище, місто Рівне, дівочий пансіон, Російська імперія.*

У сучасному вітчизняному містознавстві усе ширшого звучання набувають проблеми соціокультурного розвитку населених пунктів. Найменш вивченим на цьому дослідницькому полі виступає формування освітньо-культурного середовища міст. Останнє вбачається у множинності духовних зв'язків представників міських громад, взаємодія яких проявляється в освітньому і ширше – культурному житті. Поміж таких компонентів освітньо-культурного середовища, як бібліотеки, театри, музеї, культурно-просвітницькі організації тощо найпершими увиразнились навчальні заклади.

Активними учасниками освітньо-культурного довкілля виступають самі містяни – як у ролі творців, так і споживачів культурних благ. Важливим чинником його формування виступає й державна влада, в руслі політики якої розробляється, а згодом й реалізується низка освітніх і культурних проектів.

У першій третині XIX ст. в містах правобережних губерній Російської імперії – Київській, Подільській і Волинській, ще зберігалися доволі міцні традиції попередньої епохи Речі Посполитої, зокрема, домінування польської шляхти й функціонування польських навчальних закладів. Як відомо, російські школи як за мовою викладання, так і за навчально-виховним наповненням в містах Правобережної України були відкриті у 1832 р. – після поразки польського Листопадового повстання й заборони діяльності польських освітніх осередків. Оскільки державних російських шкіл було ще недостатньо, приватні ініціативи у шкільництві не відкидалися, зокрема, заснування приватних шкіл для хлопців, а особливо, в умовах фактичної відсутності жіночої освіти, – для дівчат. Якщо долаючи бюрократичні перепони ентузіастам таки вдавалося ініціювати діяльність приватного навчального закладу, в такому разі картина освітньо-культурного життя окремо взятого міста набувала глибшого наповнення.

Автором цієї публікації робилися спроби з'ясувати роль навчальних закладів у формуванні освітньо-культурного середовища міських поселень Правобережної України імператорського періоду [1; 2]. Однак проблема участі приватних навчальних закладів у творенні освітньо-культурного довкілля ще не розроблялася, що власне її й актуалізує. У цій статті пропонуємо її розглянути на прикладі Рівного – повітового міста Волинської губернії, у якому в 30–50-тих рр. XIX ст. функціонував дівочий пансіон Маріанни Бондіні.

Окремі згадки про діяльність дівочого пансіону у Рівному знаходимо в «Исторической записке о Ровенском реальном училище 1832–1889» А. Анципо-Чикунського, яка вийшла друком у Києві в 1894 році [3, с. 55]. Численні факти з історії дівочих пансіонів першої половини XIX ст. в сусідній з Волинською – Київській губернії наводилися на сторінках авторитетного часопису «Киевская старина» (1900–1901 рр.) [4; 5]. Їх аналіз дозволяє провести певні паралелі із досліджуваним нами об'єктом міського освітньо-культурного середовища, знайти спільні чи відмінні риси у повсякденній діяльності приватних жіночих навчальних закладів.

У руслі інституційних підходів функціонування пансіону Бондіні побіжно аналізується у книжці дослідниці жіночої освіти на Волині Людмили Єршової [6]. Важливою для нашого

дослідження послужила монографія Олени Друганової, в якій розглядаються історико-педагогічні аспекти приватних ініціатив в освіті України [7].

Зазначимо, що джерельне підґрунтя цієї наукової розвідки склали архівні документи діловодного характеру, а саме, канцелярії Рівненської гімназії, які зберігаються у держархіві Рівненської області (ф. 394) та канцелярії попечителя Київського навчального округу (перебувають на збереженні в Центральному державному історичному архіві України у місті Києві, ф. 442). До канцелярії попечителя, як відомо, надходила інформація про усі підлеглі цьому контролюючому відомству навчальні заклади.

За даними адміністрації Київського навчального округу у 1835 р. на території Волинської губернії нараховувалося три приватних дівочих пансіони із 48 ученицями (два в Житомирі і один у Луцьку) [6, с. 71; 8, с.246]. Відкриття ще одного дівочого пансіону у 1837 році у містечку Клевань, що розкинулося на півдорозі між Луцьком і Рівне, ініціювала дворянка римо-католицького віросповідання Маріанна Бондіні. Отримати дозвіл на функціонування приватного навчального закладу їй вдалося як підданій Російської імперії, а також завдяки свідоцтву про право приватно викладати і надавати освітні послуги [9, арк. 9; 10].

Із розрізнених архівних даних відомо, що на її утриманні перебувало п'ятеро дітей: дві дочки і три сина, яких, ймовірніше усього, доводилося «виводити в люди» самотужки. Відомо, що доньки Бондіні навчалися у її пансіоні [11, арк. 126 зв.–127], а сини здобули середню освіту у Рівненській гімназії [12, арк. 71]. Очевидно не лише бажання заробляти на прожиття нелегкою педагогічною працею, а й намір дати відповідну освіту дітям послужили для утримувачки пансіону життєвим дороговказом.

Приватний пансіон дворянки М. Бондіні для дівчат благородного походження утримувався за рахунок плати за навчання. За тих, хто перебував на повному забезпеченні із харчуванням та проживанням, батьки повинні були платити по 150 руб. сріблом, а за тих, хто не потребував житла і щодня після занять повертався додому, віддавали удвічі меншу суму. Вартість навчання і перебування у пансіоні були доволі високими, і лише заможні люди із числа переважно місцевої шляхти були спроможні на такі витрати заради, як сподівалися, перспективнішого майбутнього своїх доньок. Тому на перших порах бажання навчатися у цьому закладі змогли реалізувати лише тринадцять дівчат [13, арк. 9]. Віковий ценз для учениць складав 9–18 років [14, арк. 126 зв.–129]. Засвоєння програми навчання, яка відповідала гімназійному курсу, було розраховано на два роки, а з підготовчим класом перебування у пансіоні подовжувалося ще на один рік. Переважно у пансіоні викладали гімназійні вчителі, а для засвоєння пройденого матеріалу і допомоги у побутових справах утримувачка закладу наймала гувернанток.

Вибір навчальних предметів був традиційний для навчальних жіночих закладів такого типу: Закон Божий, російська, французька, польська мови, рукоділля, арифметика, німецька мова, чистописання, малювання, музика. Саме в такій послідовності подавався їх перелік у офіційних свідоцтвах про закінчення курсу навчання у пансіоні Бондіні, що мало б засвідчувати пріоритети тих чи інших знань [15, арк. 18]. Зазначимо, що вивчення російської мови і викладання нею інших предметів вважалося незаперечним [16, арк. 103 зв.], але у повній мірі реалізувати розпорядження Міністерства народної освіти на цей рахунок було складно. Адже рідною мовою переважної більшості панянок благородного походження, до того ж римо-католицького сповідання (див. табл. 2), залишалася польська. Однак одноосібно вирішувати це питання місцевим дирекціям гімназій було заборонено, оскільки влада намагалася уніфікувати навчальний процес по всій території Російської імперії. Ось чому спроба директора гімназії Г. Фовинського у 1840 р. скоригувати навчальне навантаження у пансіоні Бондіні таким чином, щоб за рахунок другорядного предмету – рукоділля, більше часу було відведено на вивчення російської мови, не була підтримана в Києві [17, арк. 4].

Загалом адміністрація місцевої гімназії, як орган, покликаний контролювати діяльність цього навчального закладу, намагалася змістити навчально-виховні пріоритети підопічних Бондіні насамперед у бік засвоєння навичок зовнішнього лиску та прищеплення добрих манер. Від утримувачки пансіону вимагалося більше уваги звертати на «наружные приемы воспитания: чтобы ученицы умели прилично и благородным образом стоять, сидеть, идти и кланяться»

[18, арк. 61]. У цьому простежувався погляд на жіночу освіту для представниць привілейованих прошарків населення, як підготовку до світського та сімейного життя [6, с. 55]. І все ж гімназійну адміністрацію турбувало й те, щоб дівчата активніше долучалися до книжкової культури. Для цього потрібно було мати шкільну бібліотеку, яка на перших порах тут була відсутня. Слабко використовувалася й наочність, представлена лише глобусом та атласом, та й то на французькій мові. Однак треба мати на увазі, що жіноча освіта робила лише перші кроки, залучаючи до освітньо-культурного середовища поки що поодиноких представниць жіночої статі.

Таким чином, вже на першому, Клеванському етапі діяльності дівочого пансіону М. Бондіні (1837–1839), цей заклад консолідував зусилля його утримувачки, тих, хто там навчався і викладав, батьків учениць, та й власне тих мешканців цього волинського містечка, які забезпечували його життєдіяльність.

Услід за гімназією, у серпні 1839 року Бондіні переводить свій пансіон до повітового міста Рівного. Зазначимо, що цей переїзд позитивно позначився на діяльності пансіону: зросла чисельність учениць (див. дані табл. 1), з'явилася врешті можливість звернути увагу на комплектування шкільної книгозбірні. Непоганими, як видається, на перших порах виглядали і житлові умови: утримувачка пансіону домовилася про вигідне для нього приміщення в будинку рівненського городничого [19, арк. 1]. Як і раніше, в навчальному процесі дівчачого пансіону у Рівному активно використовувався потенціал восьми учителів і двох священослужителів, які викладали Закон Божий у місцевій гімназії. Згідно із розпорядженнями Міністерства народної освіти, щороку попечитель округу затверджував одного із учителів відповідальним за нагляд над пансіоном [20, арк. 1]. Що турбувало утримувачку цього навчального закладу у першу чергу, так це неможливість обзавестися помічницями в роботі на довгостроковий період.

Задіяних в освітній сфері жінок по всій Російській імперії було ще обмаль. Правилами про домашніх наставників і вчителів заборонялося навіть тим, хто вже мав свідоцтва про освіту, викладати вдома, чи то у приватних пансіонах без офіційного на те дозволу [21, с. 675]. Для цього потрібно було скласти спеціальний екзамен, спочатку – лише в університеті св. Володимира у Києві [22, арк. 43], а згодом і у місцевих гімназіях чи дворянських повітових училищах, й отримати відповідне свідоцтво [23, арк. 2].

Таблиця 1

Чисельність та соціальний склад учениць пансіону М. Бондіні

Соціальне походження	1837 р.	1841 р.	1844 р.	1849 р.	1851 р.
із дворян	12	—	37	14	26 (разом із чиновницьких родин)
із духовенства	1	—	1	2	2
із купців	—	—	-	3	5 (разом із родин різних податних станів)
із військових	—	—	2	2	—
із учительських родин	—	—	-	3	—
із вільновідпущених (селяни)	—	—	1	-	—
із іноземців	—	—	5	3	—
невизначене походження (документи знаходилися в дирекції гімназії)		29		8	—
Разом	13	29	46	34	33

Складено за: ДАРО, ф. 394, оп. 1, спр. 11, арк. 8; ф. 394, оп. 1, спр. 43, арк. 126 зв. –129, 239, 251.

У першій половині навчального 1839–1840 рр. помічницями Бондіні були дві класні дами – Анеля Шандергаус, яка мала свідоцтво Пінського повітового училища на початкове навчання дітей на основі Положення від 11 грудня 1834 р., і Анна Морозова [24, арк. 2, 3]. Плинність кадрів спонукала утримувачку пансіону вже на початку 1840 р. самотужки шукати наставниць для своїх підопічних. Довелося зібрати інформацію про приватних учительок усієї місцевої округи. Таким чином вдалося запросити англійку Софію Колондр, яка виховувалася в Парижі. Виїхавши з родичкою у1835 році до Варшави, вона почала давати приватні уроки дітям місцевих військових чинів. Один із них запросив англійку до Дубна на Волинь, де вона упродовж чотирьох років працювала гувернанткою у різних сім'ях місцевої знаті, а згодом займалася вихованням дітей двох поміщиків Луцького повіту. Про вразливість і незахищеність прав приватних учительок-іноземок свідчить той факт, що від літа 1839 р. Софія Колондр майже півроку жила без документів, оскільки житомирський поліцмейстер взяв у неї закордонний паспорт для обміну на російський і не повернув. М. Бондіні не мала права без відповідних документів брати іноземку для викладання у своєму пансіоні, й тому пояснювала адміністрації гімназії, що взяла її для «домашнего разговора на французском языке и для присмотра (учениц – *О. П.*)» [25, арк. 13]. А от вчитель французької мови на прізвище Боні, схоже теж іноземець, мав дозвільні документи на приватне викладання, що забезпечувало йому у дівочому пансіоні нормальні умови для роботи [26, арк. 49].

Утримувачка дівочого пансіону робила спроби залучити до викладання й нечисленні педагогічні кадри, які готувалися в самій Російській імперії. У 1841 році їй вдалося підшукати випускницю Петербурзького патріотичного інституту Резунову для підготовки учениць до уроків російської, французької та німецької мов «для большего усовершенствования в знании таковых и вообще смотрении за оными» [27, арк. 28]. Однак незаміжні класні дами швидко знаходили собі шлюбну пару, як от і Резунова, і знову Бондіні змушена була приступати до пошуку нових помічниць.

Слід відзначити, що М. Бондіні користувалася бездоганною репутацією у гімназійного начальства. Саме тому до пошуку гувернанток підключалася й адміністрація Рівненської гімназії, скеровуючи свої запити насамперед до канцелярії попечителя округу [28, арк. 3]. Між тим вибір кандидаток був обмежений. Куди тільки не зверталася М. Бондіні за посередництва директора Ровенської гімназії – і до адміністрації Харківської та Київської гімназій, і безпосередньо до Полтавського й Варшавсько-Олександрівського інституту благородних дівиць [29, арк. 55, 68], При цьому приватним учителькам пропонувалася належна оплати праці – щорічно 600–700 руб. асигнаціями із безкоштовним харчуванням, житлом і прислугою [30, арк. 62 зв.]. І знову доводилося зупиняти свій вибір на чужинках, як скажімо, у 1843 р., запросивши на роботу гувернантками дворянку Емілію Ольшевську та молоду особу із Женеви Жанну Жюмод. З часом з'являються помічниці, навчені вже особисто: декілька випускниць пансіону зголосилися займатися підготовкою учениць до уроків [31, арк. 81–81 зв.]. На довше затримались у Бондіні «обучающие гувернантки» Олександра Желлі, яка здобувала освіту в будинку працелюбства у С.-Петербурзі, і Евеліна Савицька, яка навчалася у Крондштадтському жіночому пансіоні. Обидві були доньками нижчих військових чинів і римо-католицького сповідання [32, арк. 139].

Наведені факти, на наш погляд, яскраво демонструють, що дівочий пансіон у Рівному, який безумовно програвав місцевій чоловічій гімназії в чисельності учениць, матеріальному та й кадровому забезпеченні, таки «притягував» до себе жіноцтво, спрагле до знань чи до педагогічної праці. Не забуваймо, приватні пансіони надавали шанс отримати освіту тим, кому державна школа у цьому ще відмовляла, й у першу чергу це стосувалося дівчат.

Таблиця 2

Релігійна приналежність учениць пансіону М. Бондіні

Роки	1844 р.	1849 р.	1851 р.
православні	6	4	13
католики	39	30	19
лютерани	1	-	-
іудеї	-	-	1
Всього	46	34	33

Складено за: ДАРО, ф. 394, оп. 1, спр. 43, арк. 126 зв.–129, 239, 251.

Відомо, що з метою уніфікації та стандартизації освіти засновувалися зразкові приватні дівочі пансіони, на утримання яких виділяла кошти й держава. Вони мали з'явитися у всіх трьох правобережних губернських центрах, а також у Рівному та Вінниці [33, с. 70]. Схоже, що в Рівному такий навчальний заклад так і не відкрився, а лакуну жіночої освіти успішно опанував приватний пансіон благородних дівиць М. Бондіні.

Звернемо увагу, що дівочий пансіон у першу чергу надавав освіту дівчатам дворянського походження. Та все ж, як засвідчують статистичні дані, наведені у таблиці 1, його двері були відкриті й для доньок священиків, військових, чиновників (у тому числі й учителів місцевої гімназії), іноземців, купців і навіть вільновідпущених селян. У першій половині 50-х рр. питома вага осіб недворянського походження складала 20% [34, арк. 251]. Особливо тішила присутність дівочого пансіону у Рівному гімназійних учителів, оскільки їхні доньки могли отримати належну освіту, не пориваючи зв'язку із родинним оточенням. Чи не тому адміністрація Рівненської гімназії по-справжньому уболівала за долю підконтрольного жіночого навчального закладу і йшла назустріч Бондіні у вирішенні повсякчасних проблем життєдіяльності її пансіону.

Наприкінці 1840 – початку 1850-х рр. утримувачка пансіону зіткнулася зі значними матеріальними труднощами. Щоб зберегти стабільний чисельний склад вихованок, до пансіону приймали дівчат й із малозабезпечених сімей, відтак повної платні за їх перебування у пансіоні Бондіні не отримувала [35, арк. 251 зв.]. До того ж підростали власні діти, утримання яких потребувало усе більше коштів. У жовтні 1849 р. директор гімназії доповідав київському генерал-губернатору, у віданні якого перебував і Київський навчальний округ, що підлеглі йому учителі зголосилися безкоштовно викладати в дівочому пансіоні упродовж усього навчального року. При цьому наголошував, що «существование пансиона не так важно для помещиков Ровенского уезда, имеющих по большей части средства воспитать детей своих и в других городах, как для чиновников, а именно, для учителей … гимназии» [36, арк. 237]. Звертався директор гімназії і до почесного попечителя гімназії надворного радника А. Корчинського з проханням виділити кошти для покращення матеріального становища родини Бондіні із сум, зібраних для допомоги бідним гімназистам. Писав пояснюючі записки директор гімназії й до Рівненського городничого правління про неможливість Бондіні вчасно розрахуватися за оренду приміщення для пансіону [37, арк. 71, 95]..

Скупі на емоції офіційні документи не дозволяють відчути у повній мірі, наскільки приязне відношення до Бондіні за започатковану нею добру справу демонстрували рівняни. Однак їх масив засвідчує про те, що ця мужня жінка викликала повагу як у київських високопосадовців, так і в очільників міста. Так, допомогти Бондіні зголосився власник міста князь Любомирський, який підшукав для пансіону підходяще приміщення та виклав за його річну оренду 200 руб. [38, арк. 237]. Між тим із Києва надійшов дозвіл про безкоштовне утримання в гімназії одного із синів Бондіні – учня другого класу гімназії – Ігнатія Бондіні [39, арк. 64].

Та все ж улітку 1855 року дворянка Бондіні змушена була закрити дівочий пансіон у Рівному [40, арк. 32 зв.], який на той час мав офіційний статус приватного закладу 2 розряду для благородних дівиць на правах повітових училищ. Довелося змінити і місце проживання, оселившись у сусідньому Острозі. Однак і там її не полишала думка про педагогічну працю. Зібравши усі потрібні документи, на початку 1858 р. вона отримала дозвіл на відкриття дівочого пансіону у цьому повітовому центрі. Його діяльність Бондіні планувала організувати, скориставшись добре зарекомендованою програмою рівненського дівочого пансіону. Окреслена ціль залишалася незмінною: «приготовить малолетних девиц свободного состояния и преимущественно детей чиновников к дальнейшему образованию, а для детей недостаточного состояния, не имеющим средств на поступление в высшие учебные заведения, дать способ получить и окончательное воспитание, основанное на правилах веры и нравственности» [41, арк. 4].

Без сумніву, бездоганна репутація Бондіні, як педагогічної сподвижниці, мала сприяти їй і в Острозі. Однак у жовтні 1858 р. до неї надійшло запрошення від мешканців Рівного на попередніх умовах поновити діяльність дівочого пансіону у цьому місті. Десять поважних осіб із титулами баронів, князів, чиновників різного рангу, учителів хотіли бачити цю мудру жінку

наставницею своїх тринадцяти доньок, й Бондіні дає згоду. І знову ж таки, без жодних зволікань, що не було притаманне бюрократичній імперській машині, вона отримує усі потрібні дозволи на педагогічну працю в Рівному, які надійшли від попечителя округу, волинського губернатора і врешті київського генерал-губернатора [42, арк. 15, 16, 18, 19].

Із невідомих нам причин поновлення діяльності дівочого пансіону М. Бондіні у Рівному залишилося нереалізованим. Можна лише здогадуватися, що цьому завадило чи то вже літній вік цієї жінки, чи стан здоров'я, а чи якісь інші житейські проблеми. Однак її повернення до Рівного очікували містяни, адже дівочий пансіон встиг пустити тут міцне коріння.

Підсумовуючи, підкреслимо, що дівочий пансіон Маріанни Бондіні майже два десятиліття функціонував у Рівному. Зазвичай така довготривала протяжність діяльності жіночих приватних навчальних закладів була не характерною для міських поселень Правобережної України, і може служити доказом відданості цій справі її утримувачки. За приблизними підрахунками, за увесь період діяльності (1837–1855) пансіону, він дав путівку в життя близько чотирьом сотням дівчат. Важливим було те, що малоімущі з них, які потребували праці, таки могли її підшукати. На підставі офіційних свідоцтв, які видавалися випускницям цього навчального закладу, можна було скласти екзамен в гімназії на право викладати в приватний спосіб – чи то у пансіонах, чи то в домашніх умовах. Адже свідоцтва про закінчення приватних шкіл прирівнювалися до документів державних шкіл. Відзначимо, що нелегку працю домашніх учительок вихованки пансіону Бондіні таки обирали, як скажімо донька місцевого православного священика А. Левицька [43, арк. 2].

Нарівні з гімназією та приходським училищем, дівочий пансіон М. Бондіні в 30–50-тих рр. XIX ст. став невід'ємним елементом освітньо-культурного середовища Рівного, у якому тепер з'явилося й жіноче освічене представництво.

Джерела та література

1. *Прищепа О. П.* Участь навчальних закладів у формуванні міського освітньо-культурного простору у другій половині XIX – на початку XX ст. (на прикладі Рівненського реального училища) / О. П. Прищепа // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Зб. наук. праць. Випуск 21. – Рівне, 2011. – С. 273–283.

2. *Прищепа О. П.* Вплив навчальних закладів на формування культурного довкілля міст Волині (XIX – початок XX ст.) / О. П. Прищепа // Слов'янський вісник: зб. наук. праць. Серія «Історичні та політичні науки» / Рівненський державний гуманітарний університет, Рівненський інститут слов'янознавства Київського славістичного університету. – Випуск 16. – Рівне, 2013. – С. 58–64.

3. *Анципо-Чикунский А. А.* Историческая записка о Ровенском реальном училище 1832–1889 / А. А. Анципо-Чикунский. – К., 1894.

4. *А. А. [Андриевский А.*]. К истории женского образования в Киевской губернии (Архивная справка) / А. А. // Киевская старина. – 1900. – Март. – С. 151–153.

5. *Доманицкий В.* К истории частных пансионов в Киевской губернии в начале XIX ст. / В. Доманицкий // Киевская старина. – 1901. – Июнь. – С. 450–459.

6. *Єршова Л. М.* Жіноча освіта на Волині: Монографія // Л. М. Єршова. – Житомир: Полісся, 2006. – 488 с.

7. Друганова О. М. Приватна ініціатива в освіті Україні (Історико-педагогічний аспект): Монографія / О. М. Друганова. – Харків: ДИВО, 2008. – 556 с.

8. Иконников В. С. Киев 1654–1655 гг.: Исторический очерк / В. С. Иконников. – К., 1904.

9. Держархів Рівненської області (далі ДАРО), ф. 394, оп. 1, спр. 11.

10. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание второе. – Т. XII. – 1828. – № 21501. – С.Пб., 1830. – С. 1097–1127.

11. ДАРО, ф. 394, оп. 1, спр. 43.

12. ДАРО, ф. 394, оп. 1, спр. 82.

13. ДАРО, ф. 394, оп. 1, спр. 11.

14. ДАРО, ф. 394, оп. 1, спр. 43.

15. Там само.

16. Там само.

17. Там само.

18. ДАРО, ф. 394, оп. 1, спр. 9.

19. ДАРО, ф. 394, оп. 1, спр. 43.

20. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІАК України), ф. 707, оп. 7, спр. 24.

21. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание второе. – Т. IX. – Отделение первое. – 1834. – № 7240. – С.Пб., 1835. – С. 675.

22. ДАРО, ф. 394, оп. 1, спр. 4.

23. ДАРО, ф. 394, оп. 2, спр. 67.

24. ДАРО, ф. 394, оп. 1, спр. 43.

25. Там само.

26. Там само.

27. Там само.

28. ДАРО, ф. 394, оп. 1, спр. 58.

29. ДАРО, ф. 394, оп. 1, спр. 43.

30. Там само.

31. Там само.

32. Там само.

33. *Шандра В. С.* Мережа освітніх інституцій та модернізація функцій освіти в Правобережній Україні в 30-х рр. XIX ст. / В. С. Шандра // Волинські Афіни. 1805–1833: Зб. наук. праць / Кременецький обласний гуманітарно-педагогічний інститут ім. Тараса Шевченка; під ред. С. Маковського і В. Собчука. – Тернопіль: «Богдан», 2006. – С. 63–72.

34. ДАРО, ф. 394, оп. 1, спр. 43.

35. Там само.

36. Там само.

37. ДАРО, ф. 394, оп. 1, спр. 82.

38. ДАРО, ф. 394, оп. 1, спр. 43.

39. ДАРО, ф. 394, оп. 1, спр. 82.

40. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 21, спр. 25.

41. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 24, спр. 39.

42. Там само.

43. ДАРО, ф. 394, оп. 2, спр. 67.

Елена Прищепа

Женский пансион Марианны Бондини в образовательно-культурной среде Ровно (30–50-е гг. XIXв.).

В статье обосновывается место женского пансиона М. Бондини в формировании образовательно-культурной среды Ровно – уездного центра Волынской губернии (30–50-е гг. XIX в.). Подчеркивается значение как частных инициатив, так и учительского состава местной гимназии в функционировании этого очага просвещения. Формулируется тезис о заслуге пансиона в приобщении к культурному взаимодействию женского представительства из различных социальных и этнорелигиозных групп.

Ключевые слова: *образовательно-культурная среда, город Ровно, женский пансион, Российская империя.*

Olena Pryshchepa

Mariana Bondini's Boarding School for Girls in the Educational and Cultural Environment of Rivne (30s-50s of the 19th c.)

This article explains the role of Mariana Bondini's Boarding School for Girls in the formation of the educational and cultural environment of Rivne, a provincial (povitovyi) center of Volyn huberniya (30-50s of the 19th c.). The author underlines the role of private initiatives as well as of the teaching staff of local gymnasium in the activities of the boarding school. The article draws a conclusion about the importance of this educational establishment in the involvement of females from different social , ethnical, and religious groups into cultural interrelationships.

Key words: *educational and cultural environment, Rivne, boarding school for girls, Russian Empire.*

УДК 94 (477):061-057. 87«192»

Христина Хоруженко, Віталій Липинський (м. Красноармійськ)

Комітети покращення побуту учнів і студентів у вищих навчальних закладах УСРР у 1920-ті роки

У статті досліджено проблему соціального захисту студентства ВНЗ УСРР у 1920-ті роки, встановлено напрямки, форми і засоби діяльності економічних студентських організацій, зроблено аналіз причин їх появи і ліквідації. Доведено, що зусилля держави щодо соціального забезпечення студентства у цей час були недостатні і молодь, в умовах загрози своєму фізичному існуванню, вдалась до заходів самозахисту

***Ключові слова**: соціальний захист студентства, комітети покращення побуту учнів і студентів, економічний самозахист, вищі навчальні заклади.*

Державна політика щодо соціального захисту студентства як сьогодні так і в минулому передбачала цілу низку заходів, які були покликані забезпечити мінімальні матеріальні потреби студентської молоді. Проте як у минулому, так і сьогодні ці заходи навіть у сукупності не забезпечують мінімальний прожитковий рівень. Тяжкий матеріальний стан, голод та хвороби примусили українське студентство шукати шляхи виживання. Саме на початку 1920-х рр. студентство починає відтворювати самодіяльні економічні структури, що діяли у дореволюційній вищій школі та вибудовувати нові самодіяльні організації, які мали на меті забезпечити мінімальні потреби фізичного існування. Впродовж 1920-х рр. в УСРР були створені і активно діяли комітети покращення побуту учнів і студентів (КППУчі), які вирішували певні завдання, мали власні кошти і спрямовували зусилля на створення необхідних економічних умов для нормального існування української студентської молоді.

Проблема соціального захисту студентства вже була предметом дослідження у попередній історіографії. Так, у роботах В. Липинського [1] розглянута діяльність студентських організацій в УСРР у 1920-і рр. щодо матеріального забезпечення студентства, а у працях М. Бистрова [2] вивчені питання щодо забезпечення студентів житлом одягом і таке інше Проте проблеми вивчення напрямків діяльності, форм, методів і засобів роботи КППУЧів відносно матеріального забезпечення українського студентства впродовж 1920-х рр. ще не знайшла достатнього висвітлення.

Метою цієї статті є встановлення напрямів, форм і засобів діяльності економічних студентських організацій, аналіз причин їх появи і ліквідації.

Вже на початку 1922 р. у ВНЗ УСРР починають самодіяльно виникати комітети покращення побуту учнів і студентів. Зусилля держави щодо соціального забезпечення студентства у цей час були недостатні і молодь в умовах загрози своєму фізичному існуванню вдалась до заходів самозахисту. В травні 1922 р. в найбільшому студентському центрі України було створено Харківський КППУч, який об'єднував і відстоював економічні інтереси студентів інститутів, учнів технікумів та курсантів робітничих факультетів [3].

Впродовж 1922 р. КППУчі починають з'являтися і в інших містах, набувають широкого розповсюдження. Наркомос і ЦК КП(б)У, які ретельно відстежували тенденції розвитку вищої школи, позитивно сприйняли появу нової економічної організації студентства. У жовтні 1922 р. Головпрофос розробив положення про КППУч, де було зафіксовані умови і напрямки його діяльності. Проте практика життя виявилась більш різноманітною і вийшла за межі встановленні положенням.

На весні 1923 р. в ЦК КП(б)У були складені тези щодо нового погляду на діяльність КППУчів. У преамбулі до тез відмічалось, що «матеріальна необхідність, голод та холод призвели до стихійного створення КППУчів на місцях по всій Україні». Офіційне положення про КППУчі, затверджене Голофпрофосом 28 жовтня 1922 р., морально застаріло, а практика роботи давно перевищила його рамки. У тезах домінувала думка про те, що змінилась і сутність КППУчів, які поступово перетворились з самодіяльної сту-

дентської структури на державно-громадське об'єднання. Тому у тезах було запропоновано створити спеціальний централізований апарат за радянською системою управління [4].

У листопаді 1922 р. Головпрофос розглянув питання про створення Всеукраїнського КППУча, як виборного органу. Завдяки допомозі ЦК КП(б)У і ВУЦВК в розпорядження КППУча було надано будинок по вул. К. Лібкнехта № 33 (колишній інститут шляхетних панночок). На ремонт будівлі РНК УСРР виділив 62 млрд крб, а Наркомос УСРР – 12,5 млрд крб [5].

У січні 1923 р. на засіданні Центрального КППУча було розглянуто питання про удосконалення структури КППУчів. Відтепер правління КППУчів створювали наступні секції: житлово-побутову, кооперативно-господарську, виробничу, культурно-просвітницьку, земельно-продовольчу та бюро труда. Створені секції значно пожвавили і активізували роботу КППУчів. 2 жовтня 1923 р. у Харкові відбувся перший Всеукраїнський з'їзд КППУчів. На ньому були присутні 13 делегатів з різних регіонів УСРР, які представляли інтереси 50 тис. організованого пролетарського студентства. Головним питанням, що розглядалось на з'їзді було питання концентрації навколо КППУчів студентського виробничого труда та створення широкої мережі цехів та майстерень. Студентський виробничий труд мав бути націлений на максимальне забезпечення потреб студентської молоді. Рішення з'їзду передбачали повне звільнення всіх виробничих студентських формувань від податків, широке сприяння державних органів і суб'єктів господарювання їх діяльності і створення на біржах труда студентських секцій [6].

На з'їзді було обрано склад Всеукраїнського КППУча куди увійшли: сім представників КППУчів з різних міст, партійний куратор від ЦК КП(б)У і представник Голопрофоса. Для проведення повсякденної роботи створювалось бюро Всеукраїнського КППУча у складі трьох осіб. Перший Всеукраїнський з'їзд КППУчів розробив стратегію подальшого розвитку студентських економічних організацій, сконцентрувавши їх діяльність навколо секцій КППУчів.

Восени 1924 р. були створені КППУчі на Волині і в Луганську, які прийняли вкрай занедбане «студентське господарство». В їдальні, де харчувались луганські студенти меню змінювали лише раз на місяць, а у студентських гуртожитках через дірки на даху на ліжка падав сніг [7]. У 1925 р. КППУчі діяли вже у 9 губерніях УСРР. Вони мали статус юридичної особи, рахунки в банках, свої господарські і виробничі підрозділи, рухоме і нерухоме майно. Вони створювали свої банки, кооперативи, майстерні, хлібопекарні, магазини, лазні, пральні, типографії, їдальні, лікарні, дома відпочинку та інші госпрозрахункові підрозділи, що забезпечували студентів роботою та обслуговували їх на пільгових умовах.

Бурхлива діяльність КППУчів забезпечувалась насамперед певними грошовими надходженнями. З 1923 р. КППУчі перетворюються з самодіяльної студентської організації на державно-громадське студентське об'єднання, яке мало свої центральні і місцеві апарати і відповідні бюджети. З 1924 р. всі КППУчі перейшли на кошторисну систему фінансування, за якою 50% кошторису надавала держава з коштів Народного комісаріату освіту, а інші 50% забезпечували місцеві бюджети. Окрім бюджетних коштів гроші до бюджету КППУчів надходили від єдиного студентського податку, який стягувався за класовою ознакою. Загальна сума цього податку складала до 10% бюджету. Великі доходи КППУчі отримували від господарської діяльності своїх виробничих підрозділів. Певні кошти надходили від різноманітних платних заходів, студентської лотереї, аукціонів, пожертв трестів та кооперативів, благодійних внесків приватних осіб, церкви і таке інше [8, с. 39].

У 1923-1924 навчальному році КППУчі отримали з державного бюджету близько 600 тис. крб. У наступному 1924-1925 навчальному році на 100 тис. крб менше, що було пов'язано зі збільшенням чисельності і розміру стипендій [9]. В подальшому держава зовсім відмовилась від бюджетного фінансування КППУчів, переклавши ці проблеми на зміцнілу структуру їх господарських підрозділів. Якщо у 1925-1926 навчальному році КППУчі отримали лише 200 тис. крб державних коштів, то у наступному 1926-1927 навчальному році цю підтримку було фактично припинено. Без державної фінансової підтримки КППУчі починають поступово втрачати напрацьовані позиції. Так, у 1927-1928 навчальному році Дніпропетровський КППУч мав вже заборгованість у розмірі 37 857 крб [10].

Діяльність КППУчів мала багато напрямків, але головним серед них були: організація харчування студентів, забезпечення їх житлом,

лікування та оздоровлення хворих. На початку 1920-х рр., коли в УСРР розпочався голод, Європейські суспільні організації починають збирати кошти на допомогу голодуючим. У серпні 1921 р. Інтернаціональний комітет допомоги Росії через Європейську організацію допомоги студентам (ЄОДС), зобов'язався надавати продовольчу і матеріальну допомогу студентам УСРР [11]. Представник ЄОДС в УСРР доктор Нансен у 1922 р. прибув до Харкова, де місія Нансена встановила коло осіб, що мали право на отримання допомоги. Право на допомогу отримали лише студенти інститутів. Учні технікумів, за думкою місії, не мали статусу студентів і в допомозі їм було відмовлено. Разом із КППУчами місія відкрила у Харкові дві їдальні, де безкоштовно харчувались дві тис. студентів. Ці їдальні утримувались за кошти КППУча, а продовольство сюди надходило виключно через ЄОДС. У 1924 р. витрати ЄОДС на потреби студентів УСРР склали більш ніж 65 тис. крб. З цих коштів 23 тис. крб було надано готівкою, а 30 тис. крб – продовольством. Витрати КППУча склали 13,5 тис. крб. В цей час у трьох їдальнях КППУча щоденно харчувалось 3,5 тис. студентів [12].

Продовольчу допомогу студентам УСРР на початку 1920-х років надавала також американська організація допомоги студентам, «АРА» та католицька місія у Москві, куди звернулось за допомогою у березні 1923 р. бюро КППУча [13].

КППУчі здійснювали керівництво їдальнями через столові комітети. Членів столових комітетів вибирали самі студенти. Столові комітети мали право надавати студентам картки, за якими вони безкоштовно харчувались. Інші категорії студентів отримували обіди за пільговими цінами. У січні 1923 р. на засіданні бюро КППУча було прийнято рішення, що всі питання пов'язані з роботою їдалень, надання безкоштовних обідів та якості харчування мали вирішувати столові комітети [14]. За часів діяльності столових комітетів певний порядок у їдальнях і якість харчування було забезпечено. Проте в кінці періоду, що вивчається, коли почали руйнувати КППУчі, ситуація щодо харчування студентів вийшла з під контролю. У 1929 р. у їдальні, що знаходилась у будинку пролетарського студентства №1 по вул. Артемівській у Харкові їжу відпускали тільки холодною, борщ – закислий, порції – мізерні і без жирів, в котлетах замість м'яса була якась гидота, а підлива нагадувала підгорілу дощову воду [15]. В цей же час у студентських їдальнях м. Києва для того, щоб пообідати треба було вистояти дві години у черзі. Журнал «Студент революції» надрукував фотографію, де вишукувалась довжелезна черга на тротуарі, який веде до студентської їдальні [16]. У Дніпропетровську погану роботу їдальні восени 1929 р. почали пов'язувати з діяльністю шкідників, яких намагались викрити [17].

Іншим важливим напрямком в діяльності КППУчів було розселення студентів. За звичай у 1920-і рр. студентів поселяли в будинки пролетарського студентства (БПС). Такі будинки КППУчі отримували від органів місцевої влади, переобладнували і пристосовували їх для розселення студентів. Зазвичай під БПС віддавали колишні гімназії, монастирі, приватні будинки, готелі тощо. Треба віддати належне місцевій владі м. Харкова, яка в умовах жорстокої житлової кризи, робила максимальне можливе для надання житла студентам. За даними Харківського міського відділу комунального господарства у 1922 р. житлова площа на одного жителя в середньому скоротилась у 2,5 рази відносно дореволюційного часу і складала лише 3 квадратні метра. Навіть у таких складних умовах у 1922 р. КППУчі Харкова отримали 6 будівель для переобладнання їх у гуртожитки.

Так, по вул. К. Лібкнехта № 33 КППУчі отримали будинок колишнього інституту шляхетних панночок, по вул. Сумській № 33 – будівлю готелю «Національ», а згодом і приміщення готелю «Велика Московська» [103]. Площа отриманих КППУчами будинків складала 60 тис. квадратних метрів. Тільки у будинку готелю «Національ» згодом розмістили 500 студентів. На ремонт та переобладнання цієї будівлі Наркомпрос надав 5 млрд крб [18].

У листопаді 1922 на засіданні Харківського КППУча було розглянуто питання щодо БПС по вул. Сумській № 33. У прийнятому рішенні відмічалось: «перевести БПС на госпрозрахунок, домагатись звільнення його від сплати за комунальні послуги¸ створити у БПС власну бібліотеку, вибрати керівництво БПС». Керівництво БПС здійснювало бюро КППУчів безпосередньо через правління і студентські комітети БПС, які обирали самі студенти. У січні 1923 р. на засіданні центрального КППУча було прийнято рішення відмовитись від створення правлінь, а всю роботу у БПС передали студентським

комітетам [19]. Проте поряд зі студкомом створювалась посада коменданта БПС, який відповідав за матеріальну частину і отримував досить високий оклад – 75 крб, який у той час у тричі переважав оклад вчителя. Комендантів у ДПС призначало Бюро КППУчів.

У 1923 голова РНК УСРР Петровський і секретар ЦК КП(б)У Чубар звернулись з листом до радянської громадськості з проханням допомогти КППУчу відремонтувати БПС по вул. Вільної Академії № 41 і надати будівельні матеріали [20]. Проте вказані заходи були недостатні для вирішення житлової проблеми. Так, за даними Харківського КППУча у 1923 р. тільки 18% студентів мали місце у гуртожитку, 47% – постійно мешкали у Харкові і мали житло, 35% (переважно першокурсники) – ночували невідомо де [21]. Зважаючи на це КППУчі ще 1922 р. починають ініціювати процес побудови нового житла для студентів. У листопаді 1922 р. житлова комісія Харківського КППУча звернулась до місцевої влади з проханням розпочати будівництво нового гуртожитку на умовах кооперації. КППУч, з одного боку, надавав робочу силу і 10% вартості матеріальних витрат, а місцева влада, з іншого боку, сплачувала решту витрат. Ця ініціатива КППУча отримала підтримку і згодом була реалізована.

В умовах житлової кризи гуртожитки стали місцем боротьби за місце проживання. У вересні 1923 р. постановою ВУЦВК КППУчі отримали право адміністративного виселення сторонніх осіб з гуртожитків. Тільки у 1925 р. зі студентських гуртожитків УСРР було виселено 954 особи, з яких 593 – за те що не встигали у навчанні, 241 – за соціальне походження, 120 – з інших причин [22]. В подальшому КППУчі постійно займались виселенням з гуртожитків чиновників, яких через комендантів незаконно розселяла місцева влада. В 1929 р. КППУч м. Харкова провів комплексну перевірку всіх гуртожитків на предмет виявлення осіб, що незаконно займають місця у БПС. У ході перевірки була виселена велика кількість осіб. Це, насамперед, молодь, яку було виключено з інститутів, студенти, що вже закінчили навчання, або які проживали без направлення студкомів. Крім того сім тисяч квадратних метрів житла у БПС незаконно займали приватні особи [23].

Велику увагу КППУчі приділяли матеріальному обладнанню гуртожитків. На зароблені від виробничої діяльності кошти йшла закупівля меблів, білизни, підручників для бібліотеки. У 1924 р. після ремонту і обладнання БПС м. Харкова КППУч додатково придбав 358 металевих та дерев'яних ліжок, 219 табуретів, велику партію білизни та одягу. КППУч створював на базі БПС дитячі ясла для студентів, що мали дітей, майстерні, лазні, пральні перукарні, їдальні, буфети, які обслуговували студентів за пільговими цінами. На 1924-1925 навчальний рік Харківський КППУч поставив завдання перевести студентів, що мешкали у БПС на повний пансіон [24].

У січні 1927 р. на ІІ Всеукраїнській конференції пролетарського студентства було розглянуто питання, щодо діяльності КППУчів по забезпеченню студентів житлом. Конференція, у прийнятій резолюції, констатувала, що студентство перебуває у надзвичайно важких житлових умовах і для їх вирішення потрібні зусилля не тільки КППУчів, але і Наркомосу, і радянських органів [25]. 1928-1929 навчальний рік пройшов під гаслом організації побуту студентів БПС. У кожному БПС почали створювати студентські комуни, які займались культурно-масовою роботою, організацією побуту, боролись з пияцтвом і розпустою , влаштовували лекції та вечори відпочинку .

Отже, не зважаючи на велику і плідну роботу КППУчів, щодо організації проживання студентів і облаштування їх побуту, зусиль цієї державно-громадської організації для вирішення цього питання було недостатньо. У 1928-1929 навчальному році в кімнатах Ващенківського гуртожитку мешкало по 80-100 осіб, а велика кількість українських студентів зовсім не мала житла і ночувала де прийдеться .

Одним з найважливіших напрямків діяльності КППУчів була діяльність щодо лікування та оздоровлення студентів. Медичні огляди показали, що 92% студентів мають від одного до трьох хронічних захворювань. І це на фоні хронічного недоїдання і фізичного перевантаження! З огляду на це у великих студентських центрах КППУчі брали на свій баланс студентські лікарні та поліклініки, будували санаторії та дома відпочинку. Частину коштів на їх утримання надавав Народний комісаріат охорони здоров'я. У листопаді 1922 р. на засіданні Харківського КППУча було розглянуто питання щодо фінансування студентської лікарні. КППУч прийняв рішення про виділення вугілля та дров для опалення

лікарні, а також надав 16 000 кг хліба для харчування хворих [26]. Влітку 1922 р. Харківський КППУч відкрив на базі студентської лікарні туберкульозний диспансер, а потім його філію – будинок відпочинку для хворих на туберкульоз під Харковом. Головним засобом лікування було посилене харчування. Тут хворі студенти мали можливість поїсти вдосталь хліба. В Одеському домі відпочинку у 100 хворих на туберкульоз студентів від переїдання хліба роздуло животи і лікар був вимушений скоротити вдвічі норму його споживання [27].

КППУчі здійснювали безпосереднє керування діяльністю медичних установ для студентів через правління лікарень. Персональний склад правління лікарень назначався на засіданні КППУчів. Правління лікарень займалось переважно організаційною роботою і господарським забезпеченням. Так, центральний КППУч у листопаді і грудні 1922 р., а також у січні 1923 р. обговорював питання щодо складу правлінь лікарень, планування їх роботи та посилення партійного керівництва їх діяльністю [28].

Щорічно тисячі студентів відпочивали на курортах Криму, Кавказу та Одеси. КППУчі створювали так звані «курортно-вибірні» комісії, які розглядали заяви студентів на предмет їх оздоровлення. Так, курортно-вибірна комісія Харківського округу влітку 1925 р. відібрала для санітарно-курортного лікування 500 студентів, а в наступному 1925 р. – 1111 студентів [29]. У 1929 р. КППУчі почали розподіляти санаторно-курортні путівки по ВНЗ. В цьому році у Дніпропетровську путівки отримали 164 студента Гірничого інституту, 96 – Інституту народної освіти, 80 – Медичного інституту, 30 – Вечірнього робітничого факультету. Крім того, 54 путівки Наркомос надав для студентів, що мали захворювання легенів і серця. В цьому ж році КППУчі відправили на санаторно-курортне лікування 191 студента Київського сільськогосподарського інституту [30].

У своїй діяльності КППУчі активно відстоювали соціально-економічні та культурні інтереси студентства. Вони домагались зменшення для студентів платні за комунальні послуги на 50%, безкоштовного проїзду у міському транспорті, безкоштовного обслуговування в лазнях та пральнях. Через КППУчі студенти отримали право на пільгових умовах відвідувати театри і кінотеатри, лекції і концерти. Так, створений у січні 1924 р. Волинський КППУч надав студентам право за студентськими квитками відвідувати театри і кінотеатри, а також зменшив платню за комунальні послуги на 50%. У грудні 1922 р. Центральний КППУч домігся знижки проїзду для студентів у залізничному транспорті на 50%. У 1924 Харківський КППУч домовився з місцевою владою безкоштовно обслуговувати студентів в лазнях і пральнях, зменшити на 50% платню за комунальні послуги і також безкоштовно користуватися міським транспортом [31]. Таких самих пільг домоглись через Кипучі і студенти Дніпропетровська [32].

Процес поступового згортання непу в кінці 1920-х рр. підірвав економічну основу діяльності КППУчів. До того ж і держава поступово зменшувала, а потім і зовсім припинила їх фінансову підтримку. У 1928 р. спочатку збанкрутували КППУчі у провінціальних містах, а 1929 р. припиняють свою діяльність КППУчі і у великих студентських центрах.

Отже накопичений у роботі КППУчів досвід і значення їх діяльності сьогодні важко переоцінити. Вони майже самостійно зуміли виконати поставлене перед ними завдання, щодо забезпечення необхідного для фізичного існування студентів матеріального рівня.

Джерела та література

1. *Липинський В.* Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки / Віталій Володимирович Липинський. Донецьк, 2000. – 247 с.

2. *Бистров М. А.* Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму / Микола Андрійович Бистров. Харків, 1974. – 142 с.

3. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1680, арк. 52.

4. Там само, спр. 1302, арк. 5.

5. Там само, спр. 1680, арк. 38.

6. I Всеукраинский съезд Кубучей // Студент революції. – 1923. – №7-8. – С. 120.

7. Из опыта работы // Студент революції. – 1925. – № 5. – С.43.

8. *Липинский В. В.* Кто защитит студента? / Виталий Владимирович Липинский. – Донецк. – 1991. – 116. с.

9. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 628, арк. 97.

10. К вопросу о Кубучах // Студент революції. – 1926. – №1. – С. 36-37.

11. Что сделал Кубуч // Студент Жовтня. – 1929. – 25 січня.

12. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1020, арк. 137.

13. Работа Харьковского Кубуча // Студент революції. – 1924. – №6. – С. 79.

14. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1680, арк. 43.

15. Там само, арк. 40.

16. *Рожинский М.* Жизнь наша студенческая / М Рожинский. //Студент революції. – 1929. – № 1-2. – С. 45.

17. Выгоним вредителей // Студент Жовтня. – 1929. – 20 октября.

18. Моисеев А. Обор деятельности Харьковского Кубуча 2-го созыва / А Моисеев. // Студент революции. – 1924. – №1-2. – С. 109.

19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1302, арк. 3.

20. Там само – спр. 1680. – арк. 38-40; спр. 1301. – арк. 17.

21. Итоги анонимной переписки студентов г. Харкова // Студент революции. – 1923. – № 7-8. – С. 5.

22. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1020, арк. 126.

23. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 20, спр. 628, арк. 40.

24. Общежития только для студентов // Рефлекс. – 1929. – 1 декабря.

25. Работа Харьковского Кубуча // Студент революції. – 1924. – №6. – С. 79-83.

26. Как мы живем // Студент Жовтня. – 1928. – 28 января.

27. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1302, арк. 4.

28. В Одесском доме отдыха // Студент революції. – 1927. – № 6. – С. 60.

29. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1302, арк. 72; спр. 1076, арк. 151; спр. 1680, арк. 41.

30. Итоги курортной комиссии в Харьковском округе // Студент революції. – 1926. – №5-6. – С. 10; Итоги экономической работы вузов Харькова // Студент революції. – 1927. – №1. – С. 31.

31. Ход ремонтной компании // Студент Жовтня. – 1929. – 27 мая; Итоги работы санитарно-курортной комиссии за 1929 г. // Реконструктор. – 1929. – 19 октября.

32. Обзор деятельности Волынского Кубуча // Студент революції. – 1924. - №6. – С. 77; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1302, арк. 8; Студент революції. – 1924. – № 1-2. – С. 113.

Кристина Хоруженко, Виталий Липинский

Комитеты улучшения быта учеников и студентов в вузах УССР в 1920 – е годы

В статье изучена проблема социальной защиты студенчества вузов УССР в 1920 – е годы, установлены напрвления, формы и способы деятельности экономических студенческих организаций, сделан анализ причин их появления и ликвидации. Доказано, что усилия государства относительно соціального обеспечения студенчества в это время были недостаточными и молодежь, в условиях угрозы своему физическому существованию, прибегла к методам самозащиты.

Ключевые слова: *социальная защита студенчества, Комитеты улучшения быта учеников и студентов, экономическая самозащита, высшие учебные заведения.*

Hristina Khoruzhenko, Vitaly Lipinskiy

Committees of improvement of way of life of students and students in the institutes of higher of UKRAINE in 1920 are e years

In the article the problem of social defence of student of institutes of higher UKRAINE is studied in 1920 are e years, naprvleniya is set, forms and methods of activity of economic student organizations, done analiz reasons of their appearance and liquidation. It is well-proven that efforts of the state relatively of the soc³al'nogo providing of student at this time were insufficient and young people, in the conditions of threat the physical existence, pribegla to the methods of self-defence.

Key words*: social defence of student, Committees of improvement of way of life of students and students, economic self-defence, higher educational establishments.*

Сергій Вакулишин (м. Київ)

Історико-краєзнавчі конференції – традиції закладу позашкільної освіти «Північне сяйво»

Рік у рік збільшується перелік історико-краєзнавчих академій, науково-практичних та пресових конференцій, проведених у Центрі позашкільної роботи «Північне сяйво» (далі – ЦПР), що у Святошинському районі столиці. Характерними особливостями цих заходів є інноваційні підходи до наукової проблематики, безпосередня участь членів районного осередку Спілки краєзнавців, залучення знаних промовців та експертів, активна участь юних дослідників – школярів, актуальність для науково-популярної, педагогічної та музейної практики.

Розпочнемо огляд з науково-технічних конференцій.

2005 року відбувся *«круглий стіл», присвячений 75-річчю Сирецького танкодрому* – зовсім невідомого, за визначенням міської газети. Висвітлювали далеку епоху, зокрема, такі доповіді і повідомлення: «Виникнення танкодрому» (довгожитель Ілля Тищенко); «Німецькі танки в Пушкінському парку» (науковець Дмитро Малаков); «Графічна спадщина Георгія Малакова» (школяр Дмитро Доричевський); «Спроба створення довідника «Київ танковий» (школяр Олексій Доричевський); «Результати бліц-опитування на вулицях Києва» (школяр Іван Павлиго); «Київський танковий музей» (полковник у відставці Георгій Копил).

2007 р. відбулася конференція «1 жовтня 1967 року: реконструкція, акценти, політичне тло», присвячена 40-річчю проведення найбільшого танкового параду. Дотепер про ту непересічну подію не згадують краєзнавчі довідники, на місці проведення параду (льотне поле авіаційного заводу) не встановлено пам'ятний знак.

Всебічному висвітленню тієї події сприяли доповіді і повідомлення: «Останні київські паровози»; «Невідомий автограф Олега Антонова»; «Фестиваль молоді Української РСР: фасад і поза ним»; «1967 рік у біографії Івана Якубовського»; «Навчання "Днєпр" у художній спадщині Георгія Малакова»; «Характеристики бойової техніки, що брала участь у параді»; «Головна дійова особа параду (опис танку Т-54)». З цими доповідями і повідомленнями виступили Олексій Доричевський (авіакосмічний ліцей), Дарина Жовтобрюх, Володимир Куценко, Валерія Рентух (СШ № 203), Дмитро Малаков (Музей історії Києва), Юрій Федоров (Національна телекомпанія). На блискучу військово-історичну експертизу перетворився виступ відомого українського письменника, колишнього офіцера Володимира Гузія.

2010 року відбувся *«круглий стіл», присвячений 75-річчю «Великих київських маневрів».* Восени 1935 р. потужне угруповання «синіх», стартувавши біля Бердичева, намагалося захопити Київ, в якому оборонялися «червоні». Головний удар «синіх» прийшовся на найпотужнішу дільницю щойно спорудженого «Укріпрайону № 1» в районі Білогородки. Прорвавши укріплену смугу, вони посунули далі, в напрямку нинішнього Святошинського адміністративного району...

Захід розпочався з огляду реліквій Зразкового музею історії Святошинського району. Тут виставлено, зокрема, «будьонівку», топографічну мапу, складену саме 1935 р., та коробку для кулеметних стрічок – безпосередню «учасницю» тих маневрів.

З цікавими повідомленнями виступили юні дослідники – учні Київської гімназії східних мов №1 Олександр Ганенко, Андрій Дончук, Іван Тесьомкін, Богдан Тріска, Денис Шестопалов. Київський укріплений район очима польових дослідників представив В'ячеслав Дзівалтовський, завідувач відділу клубу «Десантник».

Учасники заходу переглянули репродукції світлин «з бойових полів» маневрів, фрагмент відеозапису спогадів місцевого довгожителя Альберта Грабовського, почули авторитетний коментар письменника Володимира Гузія.

До *95-річчя здійснення «петлі Нестерова» (2008 р.)* було проведено прес-конференцію. Річ у тім, що «мертву петлю» Петра Нестерова традиційно прив'язують до вулиці його імені, що біля нинішньої станції метро «Шулявська». Не виконує просвітницької місії чудовий пам'ятник Нестерову, встановлений 1989 р. біля прохідної авіаційного заводу і який чітко локалізує непересічну подію 1913 року.

З обґрунтуванням правильної локалізації виступили відомі київські краєзнавці – історики авіації Вячеслав Заярін, Сергій Карамаш, Сергій Вакулишин. Льотне поле, пов'язуване з Петром Нестеровим, цілком вписується в межі сучасного летовища «Святошин». Тож нехай візьмуть це до уваги київські літакобудівники та історики авіації, учителі та екскурсоводи – таким був лейтмотив цього заходу.

2009 р. відбулася конференція *«З повагою до минулого, з упевненістю в майбутньому»* – до 25-річчя з часу смерті Олега Антонова. В руслі авіаційної історико-технічної спрямованості заходу прозвучали виступи і повідомлення: «Антонов – генеральний конструктор військово-транспортних літаків (школяр Дмитро Безкровний, внук одного із соратників Антонова); «Святошинський "Славутич»: Навчально-тренувальному дельтаплану – 30 років» (школярка Олена Варламова); «Літакові Ан-148 – п'ять років» (школярка Інна Куравська); «Державне підприємство «Антонов» у бурхливому морі катаклізмів» (ветеран-антоновець, президент фотоклубу «Ікар» Олександр Козулько); «Антонов-художник» (мистецтвознавець Юлія Опанасенко); «Антонов і ХХ сторіччя» (колишній випробувач літаків Володимир Гузій).

Головою конференції був Василь Руснак, начальник Центрального аероклубу ім. О. Антонова. Його виступ мав промовисту назву: «"Чайка" запрошує мужніх» *(фото 1).*

Конференція до *50-річчя Академмістечка* відбулася 2015 р. Результати бліц-опитування, проведеного напередодні конференції, засвідчили низький рівень обізнаності школярів (учнів місцевих шкіл) із власним мікрорайоном. Наприклад, учні 8-х – 9-х класів неспроможні відтворити назву жодного з десятка академічних інститутів, хоча деякі з них мають досягнення європейського рівня.

Присутні почули архівні голоси видатних науковців місцевих інститутів: металофізика Віталія Гридньова, металурга Віктора Єфімова, хіміка Леоніда Кульського, петролога-геохіміка Миколи Семененка, геофізика Серафима Субботіна, металознавця Івана Францевича; переглянули сторінки історії Інституту ім. В. Вернадського (слайд-шоу); ознайомилися з коментарем до унікальної одноденної виставки фахових та популярних видань, що окреслюють обрії академічної науки Академмістечка.

Творчість місцевих школярів була представлена поезією про Академмістечко (Анна Малахова, СШ-200), нарисом про вулиці (Валерія Незвецька, гімназія «Академія») та слайд-шоу (Ірина Савчук, СШ-200). Прозвучали спогади довгожителів про минуле Академмістечка.

Значний інтерес у громадськості району викликають культурологічні заходи Центру позашкільної роботи.

2004 р. відбувся науково-практичний семінар за підсумками 18-річного опитування школярів *«Рідний край – Київ»*, проведеного кабінетом краєзнавства Святошинського центру позашкільної роботи. Матеріали трьох турів опитування школярів західного адміністративного району столиці виявили цікаві тенденції – опосередкований результат навчально-виховної діяльності класних керівників. Саме їх було запрошено на цей захід. Доповідав Сергій Вакулишин – ініціатор багаторічного моніторингу краєзнавчих уподобань школярів.

Діти у своїх відповідях називали найрізноманітніші улюблені складові велетенського міста. Це – історичні місцевості центру, житлові масиви, відпочинкові зони околиць, селища, окремі урочища серед міських кварталів.

Варто зазначити, що урбанізовані місцевості назвали 86% опитаних, а природні – 14%. Рейтинг топонімів-лідерів «очолюють» Хрещатик (зі значним відривом), Гідропарк, Поділ з Андріївським узвозом. Порівняно з попередніми десятиріччями, відсоток школярів, які вважають улюбленою місцевістю свій житловий масив, знизився.

Приємно відзначити, що суттєво зросла урбаністична духовність юних мешканців Святошинського району. Цей показник складають відповіді, що ґрунтуються на любові до неповторного київського ландшафту та архітектурних перлин, на відчутті особливої аури історичного центру.

Опитування з'ясувало також обізнаність дітей зі столичними музеями. З понад 50-ти загальнодоступних музеїв у відповідях фігурують 36. Музеї, що пропагують українську національну культуру, найкраще знають 35% респондентів, а києвознавчі – 10%. Лідери опитування – музеї зі статусом національних: Природничий, Тараса Шевченка та Другої світової війни. Сьоме місце рейтингу посідає щемливо-правдивий музей «Чорнобиль».

Обробка відповідей третього запитання спростувала думку про те, що нинішні діти перестали спілкуватися з традиційною книжкою. Це правда, що читають дуже мало, але відсоток бібліофілів є стабільним протягом 18 років. Запитання стосувалося лише києвознавчої художньої літератури, тобто тих творів, де місто змальовано або в якому розгортається дія. Зрозуміло, школярі передусім називають програмові твори. У підлітків лідирують «Повість минулих літ», повісті М. Гоголя, твори О. Пушкіна та О. Олеся. Рейтинг старшокласників очолюють «Кайдашева сім'я», «Чорна рада» та п'єси І. Кочерги. В обох вікових групах лідирують «Слово о полку Ігоревім» та «За двома зайцями».

Почесними гостями заходу й активними учасниками обговорення заявленої проблематики семінару були письменник, артист Василь Довжик, науковці НДІ Українознавства Валерій Сніжко та Михайло Кононенко.

2009 р. відбулася урочиста академія з нагоди *10-річчя з часу заснування музею історії Святошинського району*. Гості оглянули музейну експозицію та одноденну виставку книжок з дарчими написами.

З привітаннями виступили Надія Голота – директор місцевої школи, член Національної спілки краєзнавців України та Всеукраїнського географічного товариства, Сергій Карамаш – старший науковець Державного архіву Києва, Микола Папенко – колишній голова райвиконкому, Олександр Гончаров – доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка та ін.

Відбулося вручення подячних грамот «друзям музею»: вдові академіка О. Антонова Ельвірі Антоновій (номінація «меморіальні предмети»), ветерану місцевого НДІ Лідії Бродовій (номінація «науково-технічні раритети»), музейнику Дмитрові Малакову (номінація «військово-польові раритети»), працівникові апарату Київради Миколі Папенку (номінація «унікальні фотографії»), архітекторові Всеволоду Суворову (номінація «найактивніший поповнювач фондів»).

Доповідь завідувача музею було присвячено змісту наукової концепції цього музею, характеристиці опорних експонатів, задумам нових екскурсій та виставок.

Було зачитано деякі відгуки відвідувачів музею: «Щиро дякуємо за любов до свого району,

який є часточкою нашого стародавнього Києва. Дякуємо за невтомну пошукову роботу, глибокі екскурсії...» (В. Клименко, О. Єрьоміна та ін. члени Ліги екскурсоводів Києва); «Дуже цікава і корисна, особливо для молоді, експозиція, чудове оформлення» (О. Плетньов, киянин, що живе в Німеччині); «...Висловлюю задоволення цим маленьким, але наділеним глибоким змістом музеєм, зробленим у найліпшій формі. Це йде із самих глибин історії...» (керівник делегації освітян Стамбула); «Хоч музей і маленький, але все чудово, і з однієї речі можна дізнатися дуже багато. Бажаю, щоб ваш музей розвивався, і всім дітям і дорослим теж подобалось так, як мені!» (А. Яремчук, п'ятикласниця 254-ї школи.)

2010 р. відбувся «круглий стіл» *з проблем викладання києвознавства*. Докладно про цей захід читачам журналу «Краєзнавство» розповів Олександр Гончаров у № 1 за 2012 р.

2011 р. ЦПР представив унікальний проект: Енциклопедичний довідник *«Терени Святошинського адміністративного району Києва до 1973 року»* Сергія Вакулишина.

Довідник містить понад 150 статей з високоякісно опрацьованими відомостями з різних галузей – історії, географії, економіки, науки, культури, літератури тощо. В стислому енциклопедичному стилі подано ретроспективу життєдіяльної палітри західних околиць міста від середини ХІХ ст. до часу утворення Ленінградського району.

Наукову вагу довідника збільшує той факт, що періоду до 1945 року присвячено 56 % його обсягу. 20 статей з'ясовують «білі плями» києвознавства. 23 % обсягу довідника присвячено науково-технічним аспектам, зважаючи на вагомий внесок місцевих фахівців у розвиток авіації, машинобудування, кібернетики. Попри те, що бурхливо розвивалися передовсім північні мікрорайони, – належну увагу приділено висвітленню ретроспективної мозаїки південних (борщагівських) мікрорайонів.

Джерельною базою довідника є відомчі видання, періодика, мемуаристика, спогади довгожителів, державні архіви.

На презентацію довідника до конференцзали ЦПР завітали: журналіст Олександр Богдан, директор Ірпінського історико-краєзнавчого музею Анатолій Зборовський, науковець-архівіст Сергій Карамаш, ветеран Українського телебачення Катерина Лозовенко, святошинський довгожитель Леонід Пацек, громадський діяч Віктор Ткаченко та ін. Вів презентацію Микола Скрипець – поет, ветеран педагогічної праці, директор СШ-235.

2012 р. відбулася конференція *«З історії освітньо-виховного простору Святошинського району»,* присвячена 100-річчю з часу створення двокласного земського училища в селі Братська Борщагівка. Учасники заходу оглянули виставку «Фрагменти освітньо-виховного простору Ленінградського району» в музеї історії Святошинського району. З цікавими повідомленнями виступили, зокрема: науковець Державного педагогічного музею АПН України Валерій Харченко – «Структура формальної освіти 100 років тому»; ветеран КБ О. Антонова Леонід Пацек – «Діти війни»; вчителька Ольга Соломонюк – «Спогади про святошинське дозвілля 60-х рр.); заступник директора Коледжу інформаційних технологій, геодезії та землевпорядкування Вадим Вітенко – «Етапи становлення Топографічного технікуму»; керівник музею історії 206-ї школи Наталія Кисельова «Шкільні будні і свята»; член Національних творчих спілок: Художників та Журналістів Альберт Петров – «Перші роки Будинку піонерів»; фортепіанний дует Нонна Козлова та Тетяна Чайка – «Сторінки історії музичної школи № 22»; громадський діяч Віктор Ткаченко – «РУХ і діти».

Учасники конференції, присвяченої *40-річчю Ленінградського / Святошинського району* (2013 р.), оглянули одноденну виставку книжок, що ілюструють місцеву історію. Прологом прозвучало вітання старшокласників гімназії «Академія». Першим виступив Валерій Фісун – один з авторів першого випуску газети «Святошинські вісті».

Відбулася презентація бібліографічного покажчика кабінету краєзнавства ЦПР – рукопис студентки-практикантки Катерини Герасимчук. Присутніх було поінформовано про історико-краєзнавчі здобутки останнього десятиріччя. Подальше спілкування вилилося в калейдоскоп спогадів, міркувань, вражень учасників конференції.

Насамкінець стартував учнівський фотоконкурс в рамках районної експедиції «Мій рідний край – Святошинський район» *(фото 2).*

2014 р. відбулася конференція *«Дачний феномен ХХ сторіччя»*. Школярка Діана Щерба представила зразки своєї творчості (есе, малюнки). Дачну ретро-моду презентувала Валентина Блага, дизайнер театру моди ЦПР. Прозвучав огляд художньої літератури середини XIX – початку XX ст. на зазначену тему. Було зачитано главу з майбутньої книжки про Святошинський район, яку готує видавництво «Амадей». Всі виступи супроводжували слайди дачного Святошина, перезняті з унікальної колекції поштівок Віктора Киркевича *(фото 3)*.

* * *

2004 року було видано книжку *«Святошинський район столиці: Посібник з місцевої історії»* Сергія Вакулишина. У ній, вперше в практиці українського києвознавства, скрупульозно простежено формування території одного міського адміністративного району, подано своєрідні конспекти історії місцевих поселень.

З нагоди 10-річчя виходу в світ цього посібника у ЦПР «Північне сяйво» 2014 р. відбувся науково-практичний семінар. До участі в ньому запрошено ветеранів святошинських підприємств та фахівців кафедри суспільно-гуманітарної освіти та виховання Інституту післядипломної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка.

Автор книжки зробив огляд доповнень до літературного, топонімічного та хронологічного розділів посібника, яких за десять років набралося, відповідно, – 14, 35 та понад 400.

Розгорнутий аналіз посібника здійснив Михайло Савченко – заступник директора з навчально-методичної роботи, вчитель-методист історії Київської гімназії східних мов № 1. На його думку, сюжети книжки, оптимальні за обсягом та змістом, вчитель може використовувати на уроці із застосуванням різних педагогічних технологій (проблемні завдання, інтерактивне навчання, метод проектів, метод розвитку критичного мислення, ілюстративний метод тощо), технології групових творчих справ. У рамках позаурочної роботи із святошинознавства є корисними такі форми роботи, як проведення місцевих екскурсій, розробка і представлення проектів інформаційного, картографічного або ілюстративного спрямування.

М. Савченко також зауважив, що посібник органічно поєднує історичне, географічне та літературне краєзнавство і в сукупності представляє комплексну ретроспективу Святошинського району. Це розширює кругозір учнів, сприяє формуванню їх світоглядних позицій, розумінню ними історичних явищ, – через історію району виводить на загальноісторичні події і явища. Автор посібника уникає пропагандистських спрощень, але, застосовуючи у своїх нарисах та есе проблемні підходи, розвиває інтерес до місцевої історії, історії повсякденності киян (у свідченнях і трактуваннях), стимулює потяг до роботи з першоджерелами.

* * *

Варто зазначити, що всі перелічені заходи мали присвяту одній з двох дат – 13 жовтня (день пам'яті преподобного Миколи Святохи, духовного покровителя адміністративного району) або 12 квітня (день утворення району). На кількох конференціях було оприлюднено історико-краєзнавчі відкриття. Йдеться, насамперед, про заходи, що висвітлювали танкову проблематику, а також про конференцію «З історії освітньо-виховного простору Святошинського району».

Під час деяких заходів відбувалося поповнення фондів кабінету краєзнавства ЦПР та музею історії Святошинського району. Наприклад, на одній із конференцій 2005 р. Г. Копил подарував комплект матеріалів з танкової тематики, які можуть використовувати слухачі Малої академії наук, студенти-практиканти. Під час академії з нагоди 10-річчя музею корінна святошинка Ольга Соломонюк подарувала сифони для газованої води, які перебували у місцевому вжитку в 1960-ті – 1970-ті рр. На конференції до 50-річчя Академмістечка ветеран Інституту проблем лиття НАН України Тамара Здоровецька подарувала музеєві свої авторські свідоцтва про винаходи.

Історія України у світлі регіональних досліджень

УДК 623.1/3;94(477.86);72

Зеновій Федунків (м. Івано-Франківськ)

Адміністративно-територіальний устрій та територіальні межі Галицької землі Руського воєводства

Дана стаття присвячена дослідженню змін адміністративно-територіального устрою Галицької землі у 1434–1772 рр. Зроблено спробу графічного визначення меж Галицької землі за картографічними джерелами XV–XVIII ст. та дослідженнями істориків й картографів XIX – XX ст.

***Ключові слова**: Галицька земля, Руське воєводство, адміністративно-територіальний устрій, територіальні межі, Галицький повіт, Коломийський повіт, Теребовельський (сучасна назва Теребовлянський) повіт.*

Актуальність зумовлюється необхідністю чіткого окреслення кордонів Галицької землі Руського воєводства для локалізації пам'яток історії, архітектури, містобудування, зокрема оборонної архітектури регіону, виявлення їхніх характерних особливостей, вивчення соціально-економічних, релігійних, військових аспектів історії краю, а також для локалізації місць державної і військової влади адміністративно-територіальних одиниць нижчого рівня.

Мета: визначення структури адміністративно-територіального устрою Галицької землі Руського воєводства, графічне окреслення її корждонів та меж повітів.

Завдання: вивчити джерельну базу і історіографію питання; на основі аналізу і співставлення інформації з різних джерел, укласти схеми адміністративно-територіального устрою; визначити хронологічні періоди існування сталих меж Галицької землі і сусідніх адміністративно-територіальних одиниць, виконати графічні схеми адміністративно-територіального поділу Галицької землі у три хронологічні періоди.

Новизна полягає перш за все у аналітичному опрацюванні значної кількості джерел, наукової літератури та дослідженні адміністративно-територіального устрою і меж Галицької землі, які в українській історіографії комплексно не досліджувалися.

Галицька земля була однією з адміністративно-територіальних одиниць нижчого рівня Польської Корони, яка входила до складу Ру́ського воєво́дства (лат. *Palatinat Russiae*, пол. *Województwo Ruskie*). На її гербі в білому полі зображалася чорна галка з розпростертими крилами, увінчана золотою короною.

Рис. 1. Герб Галицької землі (за книгою: Niesiecki K. Korona Polska przy Złotey Wolnosci... – T. 1. – Lwów, 1728).

Рис. 2. Герб Галицької землі (за книгою: Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym, i statystycznym opisana. – T. 2. – Warszawa, 1844).

До досліджуваного періоду територія Галицької землі почергово належала Білій Хорватії (IX–X ст.), Київській Русі (кн. X–XI ст.), Галицькому (XII ст.) і Галицько-Волинському князівствам (XIII ст.). Після захоплення у 1349 р. частини Галицько-Волинського князівства поляками відбулася її інкорпорація до Польського королівства на правах особистого домену короля з назвою Руське королівство [1].

У 1434 р. адміністративно-територіальний устрій Польської держави, в основі якого лежав поділ на провінції, воєводства, землі і повіти поширюється на Руське королівство [2]. Колишній королівський домен отримує нову офіційну назву – Руське воєводство. Одна з його найбільших за площею частин – Галицька земля – проіснувала 338 років і була ліквідована після першого поділу Речі Посполитої (1772) [3, с.149-150].

Адміністративно-територіальний устрій і межі Галицької землі в українській історіографії комплексно не досліджувалися. Окреслити кордони її території та границі повітів частково дозволяють наукові статті, присвячені різним аспектам історії Руського воєводства. Одним із перших коротку історію воєводства та деякі відомості про його адміністративно-територіальний устрій опублікував у 1728 р. польський історик, дослідник генеалогії і геральдики К. Нєсєцький у першому томі книги «Korona Polska przy Złotey Wolności...» (Lwów, 1728) [3, с.150]. Суттєві уточнення в дослідження адміністративного устрою Польської держави й, зокрема, Руського воєводства внесли литовський історик М. Балінський та польський історик й археолог Т. Ліпінський у другому томі фундаментальної праці «Starożytna Polska... » (Warszawa, 1885) [4, с.652]. Польсько-український історик П. Домбковський на основі опрацювання документів «Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej» [5] окреслив західні і північні границі, а також повітові межі Галицької землі у монографії «Podział administracyjny województwa Ruskiego i Bełzkiego w XV wieku» (Lwów, 1939) [6]. На жаль, ця робота обмежується тільки XV століттям і обходить увагою східні і південні кордони Галицької землі. По усьому периметру кордони землі і її повітів на рубежі XVI-XVII ст. скурпульозно окреслив дослідник польської історичної географії О. Яблоновский в атласі руських земель Речі Посполитої [7], виданому, як ілюстративно-картографічний матеріал до укладеного ним двотомного збірника документів під назвою «Polska XVI wieku. Ziemie ruskie. Ruś Czerwona» [8]. Попри недоліки, на які вказує, зокрема, М. Грушевський («...без всякого коментаря, без означення джерел, без хронольоґії, без відріжнення гіпотетичного від документованого» [9, с. 502] атлас є найавторитетнішим джерелом з даної тематики. Карту О. Яблоновского використала польська дослідниця Е. Горнова при укладенні картосхеми Галицької землі на 1590-1648 рр. у своїй монографії «Stosunki ekonomiczno-społeczne w miastach ziemi halickiej w latach 1590-1648» (Opole, 1963) [10, 385]. На останніх сторінках ще однієї монографії «Lwów i ziemia Czerwieńska» її автори подали картосхему землі Червенської у XV–XVIII ст. [39] Для нашого дослідження вона цікава тим, що фіксує майже весь східний кордон Галицької землі.

Політико-адміністративний поділ українських земель в складі Польсько-Литовської держави із межами Галицької землі перед Люблінською унією (1569 р.) наводить на своїй картосхемі М. Грушевський [9, 501 зв., 502 зв.]. Межі східної і західної частини Галицької землі він визначив на підставі опрацювання люстрацій королівщин Галицької і Перемишльської земель 1560-х років, опублікованих в «Жерелах до історії України-Руси» [11], а також на основі документів зі збірника «Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej» [5]. На картосхемі показано лише приблизні контури кордонів Галицької землі, без деталізації і з мінімальною кількістю населених пунктів.

Окремі ділянки кордону Галицької землі певних періодів ретельно опрацьовані українськими історикими М. Кордубою (державна границя Польської Корони з Волощиною у XV ст.) [15] і М. Крикуном (межі Руського, Подільського і Волинського воєводства у XV-XVI ст.) [18], [19], [20].

Загальні аспекти адміністративно-територіального устрою Руського воєводства і Галицької землі у означений хронологічний період розкривали історики Й. Лєлєвель [12], Л. Татомір [13], І. Шараневич [14], К. Пшибос [16], М. Дністровський [17], М. Плєвчинський [21].

У ході дослідження картографічних джерел XVI–XVII ст., зокрема карт В. Городецького «Польща, описана в [її] кордонах і місцевостях» (1558) [22], В. Городецького і А. Пограбки «Опис Польщі і Литви» (Антверпен, 1602) [23], Г. Меркатора «Литва» (Амстердам, 1609) [24], В. Блау «Велике князівство Литовське та інші суміжні країни» (Амстердам, 1613) [25], Ґ. Боплана «Спеціальний і докладний план України… » (Ґданськ, 1650) [26], Ґ. Боплана «Частина України, що по народному називається Покуттям» (Амстердам, 1662) [27], Н. Сансона «Території Польської корони або царства Польського» (Париж, 1663) [28], Ф. де Вітта «Карта Речі Посполитої, князівства Литовського, Волині, Поділля, України, Прусії, Лівонії та Курляндії» (1675) [29], Г. Яіллота «Територія Польської Корони, поділена на воєводства, в тому числі і Царства Польського» (1692) [30], Г. Молла «Карта Московської держави, Польщі, Малої Татарії і Чорного моря» (Лондон, 1708) [31],

С. Старовольського «Нова і детальна карта Королівства Польського і Великого князівства Литовського» (1739) [32] вдалося з'ясувати що вони не окреслюють чітких границь воєводств, земель і повітів, містять численні неточності при відображенні елементів географічної основи та помилки в назвах населених пунктів. На картах Ґ. Боплана (1662 р.), Н. Сансона (1663 р.), Г. Яіллота (1692 р.) південна частина Галицької землі підписана як «Покуття». На деяких мапах способом якісного фону виділено територію Руського воєводства. Підпис Галицька земля («Terra Halicensis») зустрічається досить пізно, аж у 1739 р. на карті С. Старовольського [32]. На кількох мапах позначено межі повітів, але вони тільки частково співпадають з межами, встановленими на основі історичних документів, тому під час аналізу не використовувалися.

Із усіх картографічних джерел найбільше інформації для дослідження границь Галицької землі несе «Карта Польщі, поділена на провінції, воєводства, землі і повіти, укладена на основі спостережень і вимірювань, проведених на місці» (М 1: 692 000), видана у 1772 р. в Парижі картографом Дж. Ріцці-Дзанноні [33]. Вона окреслює межі Галицької землі після адміністративних реформ Станіслава Понятовського. Роботи по створенню карти розпочалися у 1740 р. завдяки ініціативі та фінансовій підтримці мецената польської картографії Юзефа Яблоновського і тривали 32 роки. Співставлення карти з картосхемою, укладеною нами за історичними джерелами дозволило з'ясувати, що Дж. Ріцці-Дзанноні на великій протяжності кордону подає хибні границі Галицької землі, вірогідно запозичені ще з карт сторічної давнини Ґ. Боплана.

Вивчення джерельної бази й історіографії проблеми дозволяє твердити про те, що територіальні межі Галицької землі і її повітів можна встановити тільки після ретельного обстеження протяжності усіх ділянок кордону на основі історичних джерел, пролягання його між вказаними в документах населеними пунктами, аналізу і співставленню проблемних відтинків. Динаміка адміністративної еволюції Руського воєводства умовно вкладається у три хронологічні періоди функціонування земель та повітів: перший – від створення Руського воєводства (1434) до Люблінської унії (1569); другий – від Люблінської унії до зайняття королівського престолу Станіславом Понятовським (1764); третій – від зайняття престолу Станіславом Понятовським до першого поділу Речі Посполитої (1772). Проаналізуємо адміністративний устрій та межі Галицької землі впродовж кожного періоду.

Перший період (1434–1569). Як вже згадувалось вище, приведення адміністративно-територіального устрою Руського королівства у відповідність з правом Польської Корони відбулося у 1434 р. Тоді ж були створені Руське і Подільське воєводства [19, 3]. Після відходу від Мазовії до Корони у 1461 р. засновано Белзьке воєводство [9, 314]. Руське і Белзьке воєводства складали історико-етнографічний регіон, який за давньою традицією називався Червоною або Галицькою Руссю. Усього на 1526 р. до Корони входило 18 воєводств, три з них названих вище на руських землях [34].

Територія дрібніших адміністративних одиниць – земель, у великій мірі повторювала кордони сформованих протягом століть історичних регіонів (удільних князівств), а територія повітів – адміністративних, господарських чи торгово-економічних зон (колишніх волостей), сформованих під впливом земських судів, які творили судочинство у певному судовому окрузі [17, 21].

Із 1434 по 1569 рр. Руське воєводство складалося із п'яти земель: Перемишльської, Сяноцької, Львівської, Галицької і розташованої відособлено Холмської [14, 2] [9, 314]. Галицька земля займала південно-східну частину Руського воєводства. Дністер розділяв її на дві нерівні частини – рівнинну північну і гористу південну. П. Домбковський на підставі вивчених судових актів XV ст. встановив, що Галицьку землю утворювали шість повітів: Галицький (налічував 247 населених пунктів), Коломийський (52 населених пункти), Теребовлянський (46 населених пунктів), Снятинський (25 населених пунктів), Червоногородський (тепер не існує) (14 населених пунктів) і Коропецький (11 населених пунктів) [6, 321]. Червоногородський повіт впродовж першого періоду в судових актах та податкових реєстрах 1531, 1542 і 1547 рр. часто зараховується до Подільського воєводства, а під кінець періоду остаточно відходить до нього [20]. Це не дивно, оскільки його «державці», як правило, були подільськими воєводами.

Схема 1.

Адміністративно-територіальний поділ Руського воєводства

На північ від Дністра розташовувався Теребовлянський повіт, на південь – Коломийський і Снятинський. Галицький, Коропецький і Червоногородський повіти мали волості по обох берегах Дністра. Завдяки родючішим землям, менша північна частина Галицької землі була багатшою, а, отже, й засеселенішою ніж південна [35]. Найбільші міські осередки державних маєтків (королівщин) виконували функції адміністративних центрів повітів.

У першій третині XVI ст. кількість повітів зменшилася за рахунок відходу Червоногородського повіту до Подільського воєводства і поглинання Коропецького повіту Галицьким. Сучасний польський дослідник М. Плєвчинський зазначав, що на 1531 р. Галицька земля складалася із чотирьох повітів: Галицького, Теребовлянського, Коломийського і Снятинського. Два останні і частина Галицького іменувалися Покуттям [21].

Кордони Галицької землі першого періоду покілометрово визначаємо за матеріалами і картами П. Домбковського [35], М. Кордуби [15], М. Грушевського [9, 500]і збірником документів Акти земські і гродські [5, Т. 12, 329].

Таблиця 1.

Адміністративно-територіальне підпорядкування Галицької землі у 1434–1569 рр.

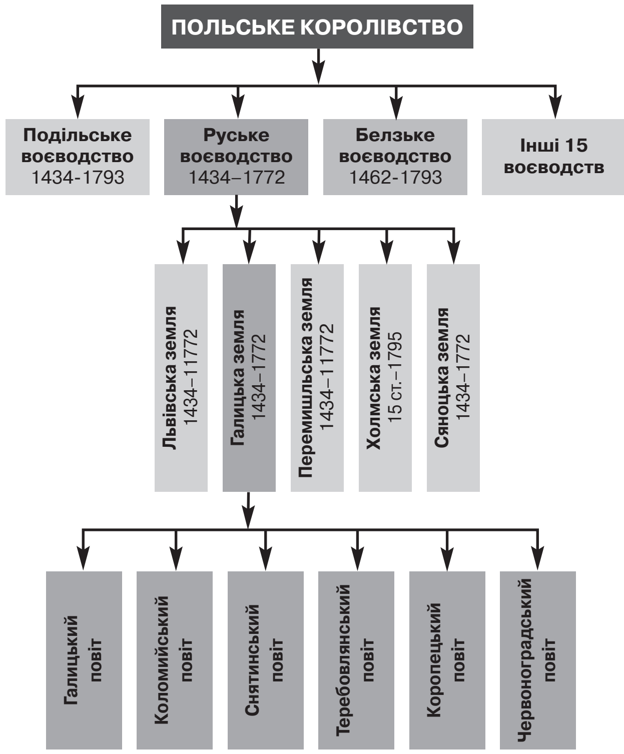

Схема 2

Адміністративно-територіальний поділ і межі Галицької землі першого періоду (1434 – 1569)

Другий період (1569–1764). Після Люблінської унії 1569 р. Руське воєводство увійшло до складу Речі Посполитої – однієї з найбільших федеративних держав Європи XVI–XVII ст., яка включала землі сучасних Польщі, України, Білорусі, Литви, Латвії, Естонії і Росії. Суб'єктами новоствореної держави були: Корона Польського королівства (далі – скор. Корона або Польща) та Велике князівство Литовське. Їх поділено на три провінції: Великопольську, Малопольську і Литву з підлеглими територіями. Перші дві провінції належали Короні, третя – Великому князівству Литовському. У 1569 р. до Корони приєднано Підляське, Волинське, Київське і Брацлавське воєводства. Чернігівське воєводство увійшло до складу Речі Посполитої у 1618 р., але вже у 1667 р.

воно приєднано до Росії. У зв'язку з появою нових адміністративних одиниць, змінився адміністративно-територіальний устрій держави. Малопольську провінцію (Малопольщу і Русь) утворювали 10 воєводств: Краківське, Сандомирське, Любельське, Підляське, Подільське, Волинське, Київське, Брацлавське, Руське, Белзьке і Чернігівське (не увесь період). Руське воєводство, як і в попередній період включало 5 земель: Львівську, Перемиську, Сяноцьку, Галицьку, Холмську [4]. Значні зміни торкнулися адміністративно-територіальних одиниць нижчого рівня. В Галицькій землі наполовину скоротилася кількість повітів [36]. З Галицьким повітом об'єднано Коропецький, з Коломийським – Снятинський [8, Cz. 2, 19]. До Подільського воєводства остаточно відійшов Червоногородський. Фактично склалися три окремі територіальні

Таблиця 2

Адміністративно-територіальне підпорядкування Галицької землі у 1569–1764 рр.

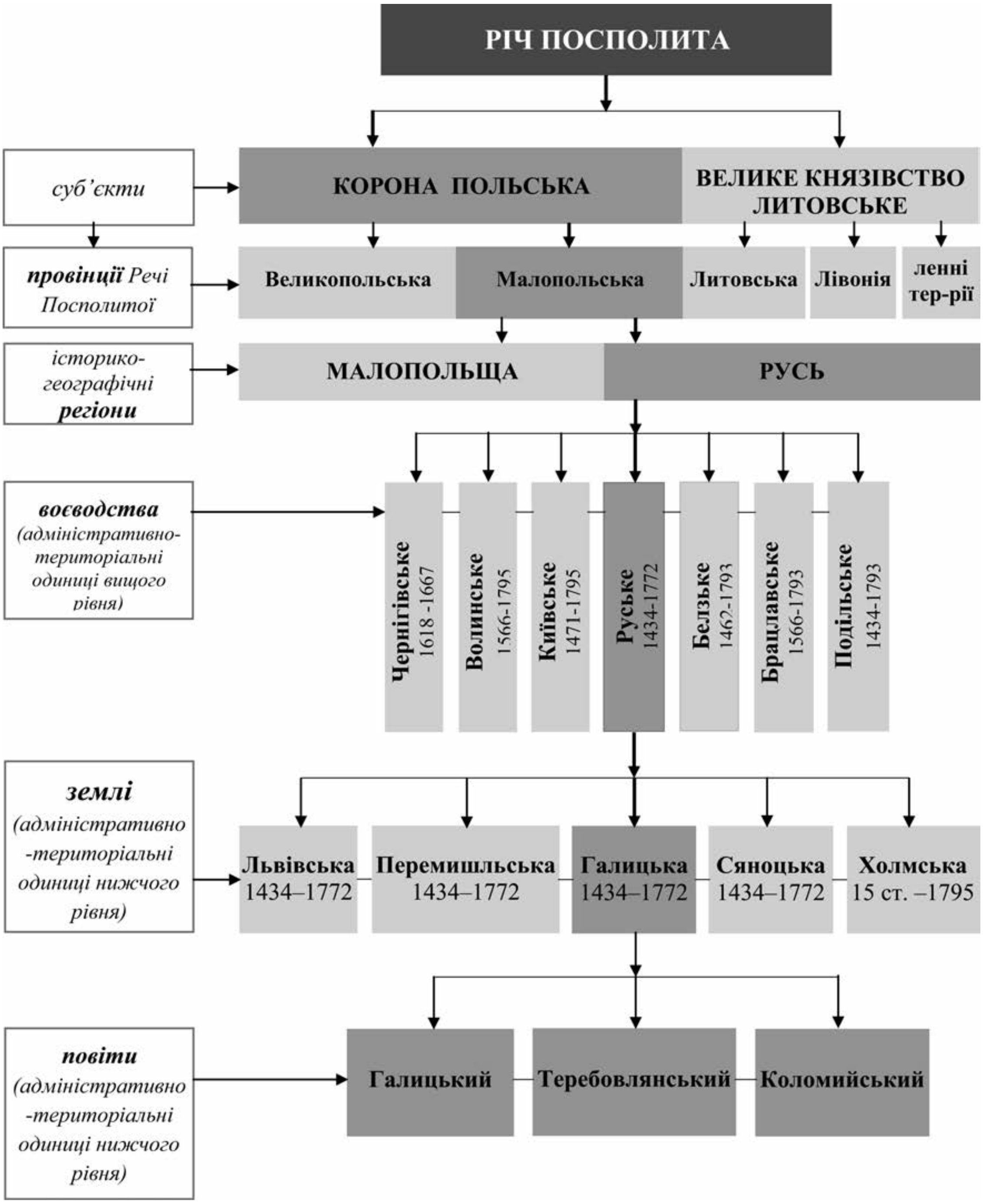

комплекси, які виводили свої історичні корені з попередньої епохи [13]. Галицький повіт практично співпадав з територією колишнього Галицького князівства, Теребовлянський – з територією Теребовлянського князівства. Розташований на карпатському підгір'ї, у куті, утвореному кордоном Угорщини і Буковини, Коломийський повіт продовжували називати Покуттям.

За результатами істрико-географічної праці О. Яблоновського західна межа Галицької землі в основному залишилася такою як і була в XV ст., північна – наблизилася до Рогатина через відхід до Львівської землі північної Рогатинщини. Східна межа посунулася в напрямку Поділля за рахунок приєднання до Теребовлянського повіту кількох подільських волостей [7].

Кордон Галицької землі і Подільського воєводства до 1680 р. документально не фіксувався. Особливої потреби в знакуванні кордону не було хоча б тому, що більш ніж на половину він проходив по Стрипі і Збручу [19, 21].

Схема 3

Адміністративно-територіальний поділ і межі Галицької землі другого періоду (1569–1764)

Третій період (1764–1772). Після впровадження адміністративної реформи Станіслава Понятовського в територіальному поділі Речі Посполитої знову сталися зміни. На 1764 р. до її складу входили 5 головних провінцій: Великопольська, Малопольська, Велике князівство Литовське, Королівська Прусія і Курляндія. Малопольську провінцію утворювали 10 воєводств: Краківське, Сандомирське, Київське, Руське, Волинське, Подільське, Любельське, Белзьке, Підляське, Брацлавське. У Руському воєводстві на 1764 р. узаконено 6 земель: Львівську, Перемишльську, Сяноцьку, Галицьку, Холмську і Жидачівську. Галицька земля поділялася на три повіти: Галицький, Коломийський і Теребовлянський [12].

Таблиця 3

Адміністративно-територіальне підпорядкування Галицької землі у 1764–1772 рр.

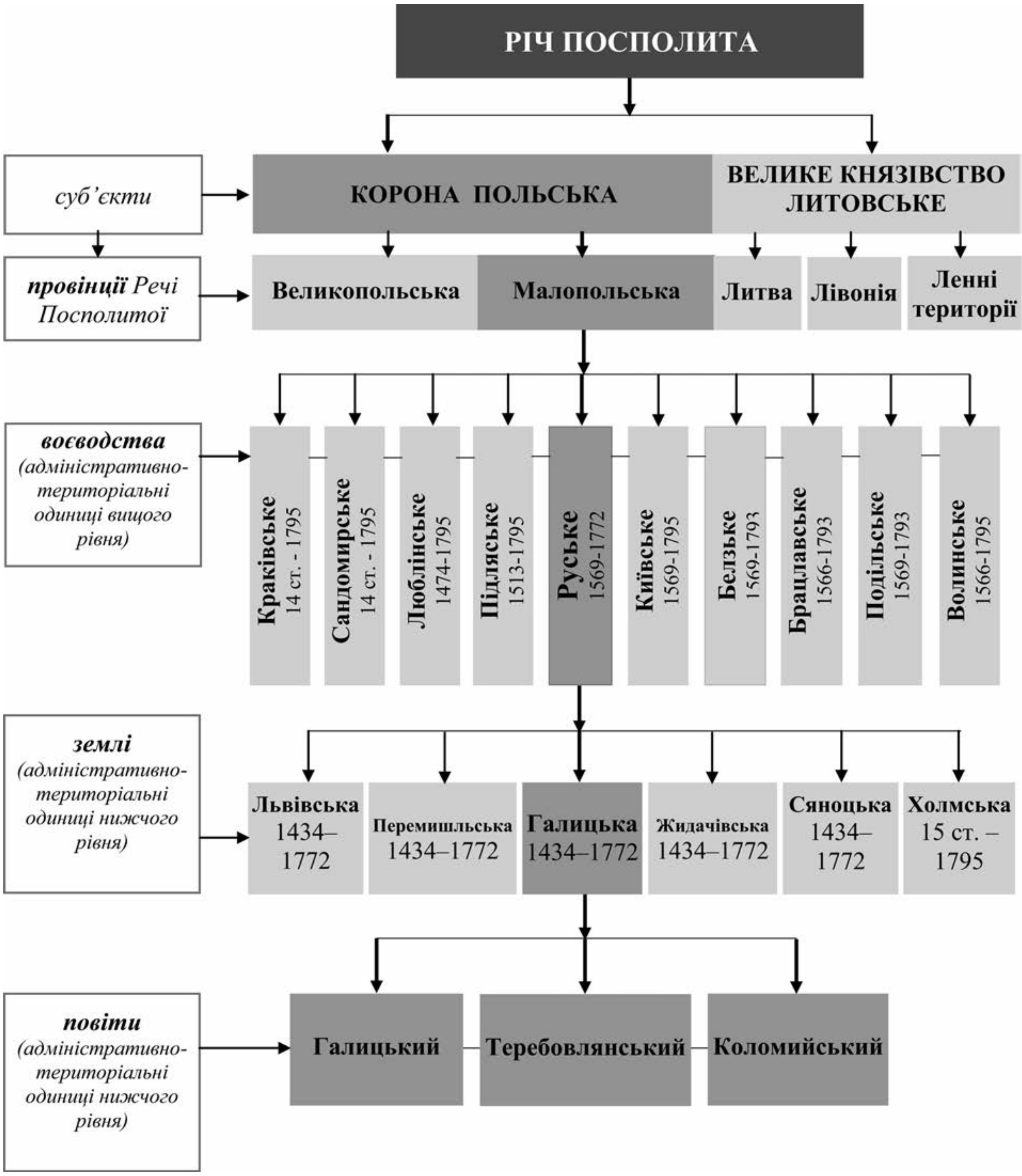

Межі повітів після реформи також дуже змінилися. Питання встановлення границь Галицької землі у цей нетривалий період в історії Руського воєводства (тривав лише 8 років) через недостатню джерельну базу майже не висвітлене у працях з історичної географії. Кордони останніх років існування досліджуваного територіального об'єднання подає «Карта Польщі, поділена на провінції, воєводства, землі і повіти» Дж. Ріцці-Дзанноні [33]. За цим картографічним джерелом до Галицької землі належали Болехівська, Долинська і Журавнинська волості. Натомість Рогатинщину зараховано до Львівської землі, а смугу прикордонних волостей Теребовлянської землі з містами Товсте, Тарноруда, Копичинці, Хоростків, Чортків, Будзанів і Янів до Подільського воєводства. Однак інші історичні джерела дають підстави засумніватися у правильності границь в атласі Дж. Ріцці-Дзанноні.

Для укладення картосхеми з межами Галицької землі останнього періоду за історичними джерелами ми використали відомості про перепис євреїв Руського воєводства 1765 р., в якому зазначалася адміністративна належність населених пунктів до повітів. Опублікували перепис єврейські історики Ф. Бостель (Львівської землі і Жидачівського повіту) [37] і М. Балабан (Галицької землі, Теребовлянського і Коломийського повітів) [38]. Відомості про адмінподіл, отримані з цих переписів, ми наклали на карту Візіком і отримали картосхему меж Галицької землі і повітів, яка суттєво відрізняється від карти Дж. Ріцці-Дзанноні. Із неї бачимо, що Галицька земля в основному зберегла межі другого періоду. Зате було суттєво перекроєно межі повітів. Коломийський і Теребовлянський повіти збільшилися за рахунок Галицького.

Схема 4

Адміністративно-територіальний поділ і межі Галицької землі третього періоду (1764–1772)

Як офіційні адміністративно-територіальні одиниці Руське воєводство і Галицька земля припинили своє існування після першого поділу Речі Посполитої (1772 р.). Територія землі була поділена на кілька повітів і в складі Королівства Галичини і Володимирії (німецькою *Königreich Galizien und Lodomerien*) стала частиною Священної римської імперії (з 1804 р. – Австрійської імперії, а з 1867 р. – Австро-Угорщини).

Висновки. Найбільший внесок у розкриття теми внесли роботи в галузі історичної географії істориків П. Домбковського, О. Яблоновського, М. Грушевського, М. Кордуби та М. Крикуна. Серед картографічного матеріалу найінформативнішою, хоча й в багатьох моментах хибною є карта Дж. Річчі Дзаноні.

Хронологічні рамки функціонування Галицької землі та її повітів умовно вписуються у три етапи: перший, від створення Руського воєводства (1434 р.) до Люблінської унії (1569 р.); другий, від Люблінської унії до зайняття королівського престолу Станіславом Понятовським (1764 р.); третій, від зайняття престолу Станіславом Понятовським до першого поділу Речі Посполитої (1772 р.). Галицька земля довгий час належала іноземній державі й впродовж чотирьох століть зазнала порівняно незначних змін.

Галицька земля займала етнічні українські території, які за сучасним адміністративно-територіальним поділом належать Івано-Франківській області, частково Жидачівському району Львівської області і Підгаєцькому, Монастириському, Тернопільському, Теребовлянському, Бучацькому і Чортківському районам Тернопільської області.

Джерела і література

1. *Михайловський В.М.* Правління Коріатовичів на Поділлі (1340-ві – 1394 рр.): Соціальна структура князівського оточення / *В.М. Михайловський* // Український історичний журнал (Київ). – 2009. – № 5. – С. 46.

2. *Kutrzeba* S. Historia ustroju Polski w zarysie / S.*Kutrzeba*. – T. 1. Korona. – Wyd. 4. – Lwów: nakł. Księgarni Polskiej Bernarda Połonieckiego, 1917. – S. 119.

3. *Niesiecki K.* Korona Polska przy Złotey Wolnosci Starożytnemi Wszystkich Kathedr, Prowincyi y Rycerstwa Kleynotami Heroicznym Męstwem y odwagą, Naywyższemi Honorami a naypierwey Cnotą, Pobożnością y Świątobliwością Ozdobiona / *K.Niesiecki* – T. 1. – Lwow, 1728. – S. 149-150.

4. *Baliński M.* Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym, i statystycznym opisana / *M.Baliński, T.Lipiński* – Wyd. 2. – Warszawa, 1885. – S. 652.

5. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego. – T. 1-19. – Lwów: w drukarni zakładu narod. im. Ossolińskich, 1868-1906.

6. *Dąbkowski P.* Podział administracyjny województwa Ruskiego i Bełzkiego *w* XV wieku / *P.Dąbkowski* – Lwów: towar, 1939.

7. *Jabłonowski A.* Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej wydany z zasiłkiem Akademii Umiejętności w Krakowie. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty. "Ziemie Ruskie" Rzeczypospolitej / *A. Jabłonowski* – Warszawa-Wieden, 1899-1904. Карти укладені в масштабі 1:300 000. Територія адміністративних одиниць виділена способом якісного фону. Атлас містить 16 аркушів карт (60 х) і 2 аркуші таблиць. Територія Галицької землі подана на 2, 3, 6 і 7 сторінках атласу (детальніше див.: *Сосa Р.* Історія картографування території України. – К.: Либідь, 2007. – С. 170-171).

8. *Jabłonowski A.* Polska XVI wieku. Ziemie ruskie. Ruś Czerwona / *A.Jabłonowski* – Cz. 1 // Żródła dziejowe. – T. 18. – Warszawa, 1902. – 252 s.; Jabłonowski A. Polska XVI wieku. Ziemie ruskie. Ruś Czerwona / *A.Jabłonowski* – Cz. 2 // Żródła dziejowe. – T. 18. – Warszawa, 1903. – 491 s.

9. *Грушевський М.* Історія України-Руси */ М. Грушевський* – В 11 томах, 12 книгах. – Т. IV. – XIV–XV віки: Відносини політичні. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 499-503.

10. *Hornowa E.* Stosunki ekonomiczno-społeczne w miastach ziemi halickiej w latach 1590-1648 / *E.Hornowa* – Opole, 1963. – 385 s.

11. Жерела до історії Украïи-Руси. – Т. 1. – Описи королївщин в землях руських XVI віку. Люстрації земель Галицької і Перемиської / [Під ред. *М. Грушевського*]. – Львів, 1895. – 402 с.

12. *Lelewel J.* Geografja. Opisanie krajów polskich / *J.Lelewel* . – Poznań, 1859. *– S. 53.*

13. *Tatomir Ł.* Geografia ogólna i statystyka ziem dawnej Polski / *Ł.Tatomir* – Kraków, 1868. – S. 145, 154-155.

14. *Szaraniewicz I.* Rys wewnętrznych stosunków Galicyi Wschodniej w drugiej połowie piętnastego wieku */ I.Szaraniewicz* – Lwów, 1869. – S. 2.

15. *Кордуба М.* Молдавсько-польська границя на Покутю до смерти Стефана Великого / *М.Кордуба* // Наук. зб. присвячений професорові Михайлові Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894-1904). – Львів, 1906. – С. 175-176.

16. *Przyboś K.* Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku / *K.Przyboś* – T. 3. – W. 1: Urzędnicy województwa ruskiego XIV-XVIII wieku: ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka. – Wroclaw: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987. – 415 s.

17. *Дністровський М.* Кордони України. Територіально-адмінстративний устрій / *М.Дністровський*. – Львів, 1992. – С. 21-22.

18. *Крикун М. Г.* Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях / *М. Г. Крикун* // Проблеми слав'янознавства. – Львів, 1990. – Вип. 42. – С. 24-41.

19. *Крикун М.* Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел / *М. Г. Крикун* – К.: МП «Офорт», 1993. – С. 3, 21.

20. *Крикун М*. Г. Повітовий устрій Подільського воєводжства в XV-XVI ст. Перспективи джерелознавства історичної географії України / *М. Г. Крикун* // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 160, 157-162, 169.

21. *Plewczynski M.* Obertyn 1531 */ M.Plewczynski*. – Warszawa: Wyd-wo Bellona, 1994. – S. 22.

22. *Godreccio W*. Poloniae Finitimarumque locorum descriptio Auctore Wencelslao Godreccio (Antwerp., 1570) / W. Godreccio // Вавричин М. Шашкевич Я. Кришталович У. Україна на стародавніх картах (кінець 15-перша пол. 17 ст. – К., 2006. – С. 44-47.

23. *Godreccio W.* Poloniae Litvaniaeqve descriptio Auctore Wencelslao Godreccio et correctore Andrea Pograbio pilsnensi (Antwerp., 1602) / , A. Pograbio // Вавричин М., Шашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах (кінець 15-перша пол. 17 ст. – К., 2006. – С. 102-103.

24. *Merkator G.* Lithvania / G.Merkator – , 1609 [Електронний ресурс] // Україна на стародавніх мапах [веб-сайт]. – Режим доступу: http://vkraina.com/ua/maps#1609. – Назва з екрану.

25. *Blaeu W.* Magni Ducatus Lithuaniae Caeterarumque Regionum illi Adjacentium / *W.Blaeu* – , 1613 [Електронний ресурс] // MAPS4U.LT [веб-сайт]. – Режим доступу: http://maps4u.lt/lt/maps.php?img=Magni_Ducatus_Lithuaniae_1631-6500&w=600&h=400&cat=11. – Назва з екрану.

26. *Beauplan G.* Deliniatio specialis et accurata Ukrainae cum suis palatinatibus ac distictibq provincysq adiacentibus / *G.Beauplan* – , 1650 [Електронний ресурс] // Gallica biblioteque numerique [веб-сайт]. – Режим доступу: http:gallica.bnf.fr/ark:/12148. – Назва з екрану.

27. Beauplan *G.* Ukrainae pars novae, Pokutia vulgo dicitur per Guil. Le Vasseur de Beauplan SRM Poloniae archit. militarem etc / *G.Beauplan* – Amsterdam, 1662 [Електронний ресурс] // Digital Library of University of Wroclaw [веб-сайт]. – Режим доступу: http://www.bibliotekacyfrowa.pl. – Назва з екрану.

28. *Sanson N.* Estats De Pologne ou sont les Royaume de Pologne Duches et Provinces de Prusse, Kuiavie, Mazovie, Russie noire, Duches de Lithuanie Volhynie Podolie, de l'Ukranie */ N.Sanson* – Paris, 1663 [Електронний ресурс] // IDS Basel Bern [веб-сайт]. – Режим доступу: http://aleph.unibas.ch/F?func=find-b&find_code=SYS&request=001379590. – Назва з екрану.

29. *De Witt F.* Regni Poloniae et Ducatus Lithuaniae Voliniae, Podoliae Ucraniae Prussiae, Livoniae, et Curlandiae / F. de Witt. – Amsterdam, 1680 [Електронний ресурс] // Norman B. Leventhal Map Cenyer at the Boston Publik Librari [веб-сайт]. – Режим доступу: http://maps.bpl.org/id/15341. – Назва з екрану.

30. *Jaillot H.* Estats Dela Couronne De Pologne, subdivises en leurs Palatinats, qui comprennent Le Royaume de Pologne, Le Grand Duche de Lithuanie, Les Duches e Prusse, Maovie, Samogitie, Les Provinces Volynie, et de Podolie, ou est compris L'Ukraine ou Pays des Cosques / H.Jaillot – Amsterdam, 1692 [Електронний ресурс] // Barry Lawrence Ruderman Antique Maps Inc [веб-сайт]. – Режим доступу: http://www.raremaps.com/gallery/detail/27747/Estats_Dela_Couronne_De_Pologne_subdivises_en_leurs_Palatinats_qui/Jaillot.html. – Назва з екрану.

31. *Moll G.* Map of Moscovy, Poland, Little Tartary and ye Black Sea / G. Moll – London, 1708 [Електронний ресурс] // Mapster [веб-сайт]. – Режим доступу: http://igrek.amzp.pl/11767763. – Назва з екрану.

32. *Starovolcii S.* Regni Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae Nova et exacta tabula ad mentem Starovolcii descripta / S.Starovolcii – Norymberga, 1739 [Електронний ресурс] // Kujawsko-Pomorska Digital Library [веб-сайт]. – Режим доступу: http://kpbc.umk.pl./dlibradocmetadata?id=40255&from=&dirids=1&ver_id=&lp=1&QI=. – Назва з екрану.

33. *Rizzi Zannoni Dz.* Carte de divisée par provinces et palatinats et subdivisée par districts construite par J. A. B. Rizzi Zannoni / *Dz. Rizzi Zannoni* – Paris, 1772 [Електронний ресурс] // Biblioteka Śląska Cyfrowa *[*веб-сайт*]. – Режим доступу:* http://www.sbc.org.pl/ dlibra/publication?id=40426&tab=3. – Назва з екрану.

34. *Зашкільняк Л.О.* Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів / Зашкільняк Л.О., Кри-

кун М.Г. – Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2002. – С. 74-75.

35. *Dąbkowski Prz.* Wędrowki Rodzin Szlacheckich / Prz.Dąbkowski // Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera. – T. 1. – Lwów, 1925. – S. 183-184.

36. *Gloger Z.* Geografia historyczna ziem dawnej Polski / Z.Gloger – Krakow: Spolka wydawnicza Polska, 1900. – S. 219.

37. *Bostel F.* Zydzi ziemi lwowskiej i powiatu zydaczowskiego w r. 1765 / *F.Bostel F.* // Archiwum Komisyi Historycznej. – T. 6. – Kraków: Akademia Umiejętności w Krakowie, 1891. – S. 357-378.

38. *Bałaban M.* Spis Żydów i Karaitów Ziemi Halickiej i powiatów Trembowelskiego i Kołomyjskiego w roku 1765 / *M. Bałaban M.* // Archiwum Komisyi Historycznej. – T. 11. – Kraków: Akademia Umiejętności w Krakowie. Komisja Historyczna, 1909-1911. – S. 11-32.

39. Maleczyński K. Lwów i ziemia Czerwieńska / Maleczyński K., Mańkowski T., Pohorecki F., Tyrowicz M. – Lwów: Państwowe Wydawn. Ksiażek Szkolnych, 1937. – S. 327.

Зеновий Федункив

Административно-территориальное устройство и территориальные границы Галицкой земли Русского воеводства

Данная статья посвящена исследованию изменений территориальных границ Галицкой земли в 1434–1772 гг. Сделана попытка графического определения границ Галицкой земли по картографическим источникам 15-18 ст. и за исследованиями историков и картографов XIX - XX вв.

***Ключевые слова**: Галицкая земля, Русское воеводство, административно-территориальное устройство, территориальные границы, Галицкий уезд, Коломыйский уезд, Теребовельский уезд.*

Zenovii Fedunkiv

Administrative division and territorial boundaries of land Galician Rus province

The article investigates changes in territorial boundaries of Halych lands within the 1434–1772 years. An attempt has been made to determine graphically the boundaries of Halych lands on the basis of cartographic sources of the 15th-18th centuries and researches of historians and cartographers of the 19th-20th centuries.

***Key words**: Halych lands, Ruthenian Voivodeship, administrative division, territorial boundaries, Halych County, Kolomyia County, Terebovlia County.*

УДК 94(477.54)«18/1917»:[334.722:615.1]

Ігор Робак, Альона Якуба (м. Харків)

Зародження і становлення приватного аптечного бізнесу в Харкові XIX – на поч. XX ст.

На підставі архівних даних у статті досліджено процес виникнення і розвитку аптечного бізнесу в Харкові в дорадянську добу. Проаналізовано організаційні принципи функціонування «вільних» аптек і результати їхньої діяльності. Виявлена динаміка розростання аптек у різні роки. Наголошено на проблемних аспектах у відкритті та існуванні комерційних аптечних закладів. Розглянуто причини та особливості конкурентної боротьби серед власників аптечної галузі, законодавчі перепони при отриманні дозволу і юридичному оформленні відкриття аптеки, місця її розташування тощо.

Ключові слова: *аптека, аптечний магазин, аптекарський помічник, аптекарський учень, провізор, фармацевт, «вільна» аптека, «Аптекарський статут», «Аптекарська такса».*

Медична складова сучасного вітчизняного краєзнавства покликана вивчати всі аспекти охорони здоров'я певного краю, а отже, й забезпечення населення лікарськими засобами. Воно є одним з основних видів медичної допомоги. Сучасна вітчизняна фармацевтична галузь так само потребує реформування, як і вся система охорони здоров'я. Історичний досвід її становлення і розвитку має стати в нагоді сучасним реформаторам. Це особливо стосується приватного сегменту галузі, який, як відомо, за радянських часів не існував. А сьогодні він складає левову частку фармацевтичного ринку, є дуже перспективним із точки зору подальшого поступу і відіграє важливу роль як у постачанні ліків населенню, так і в створенні нових робочих місць.

Історіографія питання представлена загальними дослідженнями з історії Слобожанщини, її охорони здоров'я і фармації.

Перші згадки про харківські приватні аптеки з’явилися ще в дорадянський період у фундаментальній монографії Д. І. Багалія і Д. П. Міллера «История города Харькова за 250 лет его существования» [2, т. 2, с. 484]. А далі майже століття – нічого. Досвід розвитку комерційної складової аптечної справи в Україні не вивчався за радянських часів ані на загальноукраїнському, ані на місцевому рівнях, оскільки був неактуальним для радянської системи охорони здоров’я.

Не дуже просунулись у його вивченні й історики доби незалежності. Хоча відновилися історичні дослідження в галузі фармації. Так, у синтетичній монографії «Історія фармації в Україні» (Харків, 1999), зокрема, висвітлено основні віхи розвитку аптечної справи в Харкові, відповідно до основних етапів розвитку забезпечення ліками населення України [24]. Деяка увага приділяється в ній і «вільним» аптекам. Але авторам не вдалося уникнути прикрих фактографічних помилок. Ретельніше з історичної точки зору був підготовлений навчальний посібник «Історія фармації» М. Л. Сятині (Львів, 2002) [26]. Принаймні у тих розділах роботи, де йдеться про Харків, усі наведені факти відповідають історичній дійсності.

Монографія одного з авторів даної статті присвячена розвитку охорони здоров'я в Харкові за імперської доби [25]. У ній міститься розділ з аптечної справи, а в ньому – матеріал по «вільних» аптеках. Крім того, автор намагався виправити ті фактографічні помилки, яких припустилися його попередники, зокрема в роботі «Історія фармації України» [там само, с. 248].

Загалом же ті праці, що існують, тільки фрагментарно висвітлюють тему нашої статті. Тому її метою є дати цілісну картину виникнення і діяльності приватного аптечного бізнесу в Харкові за дорадянських часів.

На початку XIX ст. губернський Харків поступово розвивався і розбудовувався. Кількість його населення 1808–1809 рр. сягала приблизно 13 тисяч осіб [2, т. 2, с. 114]. У місті функціонувала тільки одна аптека. Вона була «казенною» і належала до «богоугодных заведений» Слобідськоукраїнського Приказу громадського опікування [там само, т. 1, с. 193]. Але одна аптека вже не могла задовольнити

потреби міста. Виникла нагальна потреба використовувати приватну ініціативу.

Ще з часів Петра I у Російській імперії існував інститут «вільних» (тобто приватних, комерційних) аптек, діяльність яких регламентувалася «Аптекарським статутом» і численними нормативними документами. У XIX ст. аптеки ці відкривалися з дозволу міністерства внутрішніх справ (міністерства поліції) за поданням губернських лікарських управ. Бажаючі відкрити «вільні» аптеки подавали до лікарських управ відповідні прохання з обґрунтуванням доцільності свого підприємства.

Першу «вільну» аптеку в Харкові від березня 1810 р. до квітня 1814 р. утримував осілий у Росії іноземець – Георг (Єгор Іванович) Венцель. 1808 р. міністр внутрішніх справ затвердив Г. Венцеля в аптекарському званні (наказ від 31 березня 1808 р.) і дозволив йому «завести в Харькове аптеку» [12, арк. 1; с. 256–257]. Для одержання дозволу на відкриття аптеки той пообіцяв надавати допомогу казенним закладам і, дійсно, у квітні 1810 р. Г. Венцель, уже як власник аптеки, подав прохання «Господину Статскому советнику Слободско-Украинскому вице-губернатору и кавалеру правяшего должность гражданського губернатора Василию Гавриловичу Муратову», в якому дякував за можливість користуватися всіма правами Російської імперії та просив дозволу надавати допомогу казенним закладам і протягом чотирьох років «безденежно отпускал лекарства в венерический лазарет Слободско-Украинского Приказа Общественного Призрения и благородным девицам в Институт с самого его открытия» [14, арк. 1–12; арк. 1–7]. Отже, твердження авторів монографії «Історія фармації України» про те, що перша «вільна» аптека з’явилася в Харкові ще 1778 р. за ініціативою «городового» лікаря Овсія Смирницького [24, с. 103], не має під собою ґрунту. У 1814 р. Г. Венцель продав свою аптеку провізорові Хансові Небейсеру (за іншим джерелом – Нейбейсер) [17, арк. 2, 11]. Згодом, у 1816 р., Г. Венцель знов одержав дозвіл «завести в Городе Харькове собственную аптеку», але так і не відкрив її [18].

Першу «вільну» аптеку в Харкові влада тримала під постійним контролем на предмет наявності в неї необхідних ліків. Так, співробітник Слобідськоукраїнської лікарської управи Антон Майєр систематично звітував харківському поліцмейстерові про те, як аптека забезпечувала медикаментами лікарні [17, арк. 2–15].

19 травня 1819 р. від провізора Григорія Фідлера до міністерства поліції «по части Гражданского Генерал Штаб-Доктора» надійшло прохання про дозвіл відкрити власну аптеку в Харкові, опираючись начебто на численні звернення медичних чиновників і багатьох жителів міста. У зв'язку з подальшим ростом населення і розширенням території губернського міста питання про відкриття другої «вільної» аптеки було позитивно вирішене міністерством. Аптека відкрилася й була оглянута Слобідськоукраїнською лікарською управою на предмет її відповідності всім вимогам «Главного Медицинского Начальства» до подібного типу закладів у грудні 1819 р. «в каменном доме за рекою Лопанью по Большой Екатеринославской улице» [19, арк. 1–15; арк. 4].

Таким чином, на початку 20-х років XIX ст. у Харкові існували дві «вільні» аптеки: одна на вулиці Сумській, а друга на Великій Катеринославській вулиці, у 3-й, Залопанській, частині міста.

Перша спроба відкрити в місті третю «вільну» аптеку належить до 1822 р. і пов'язана вона з ім'ям провізора А. Копера. Але спроба ця зазнала невдачі внаслідок активної протидії з боку тримачів двох інших аптек – провізорів Г. Фідлера та К. Кассіянова, які побоювалися конкуренції. Як результат – міністр відмовив А. Коперу [20, арк. 4, 7; арк. 5].

Нова спроба одержати дозвіл на відкриття в Харкові третьої «вільної» аптеки була здійснена провізором Е. Нельдіхеном наприкінці 1827 р. [21, арк. 1]. К. Кассіянов знову почав чинити всілякі перешкоди, наголошуючи у своїх скаргах на тому, що відкриття цієї аптеки призведе «состояние моё к совершенному упадку» [там само, арк. 1]. Проте цього разу Слобідськоукраїнська лікарська управа дала висновок про доцільність відкриття третьої аптеки «за рекою Харьков», тому що «поселившися там жители удалены от находящихся теперь в Городе Харькове аптек…» [там само, арк. 4]. Міністр внутрішніх справ підтримав думку лікарської управи й дав дозвіл Е. Нельдіхену на відкриття аптеки. У січні 1829 р. нову «вільну» аптеку було відкрито в Захарківській частині міста [там само, арк. 14].

Цей період характеризувався бурхливим зростанням кількості населення, розширенням території міста та активною забудовою. До початку 40-х років у Харкові функціонувало вже чотири «вільних» аптеки. Четверту заснував провізор Г. Сартісон (Сартіссон), але незабаром продав її [5, арк. 7]. З усіх наявних аптека, «принадлежащая и управляющаяся провизором Карлом Эйзелером», що містилась на Московській вулиці, вважалась Харківською лікарською управою зразковою. Інспектор управи подав кандидатуру К. Ейзелера як варту подяки до медичного департаменту міністерства внутрішніх справ [7, арк. 26].

Бажаючих відкрити аптеку було чимало, але існуюча тогочасна система отримання дозволу являла собою складну процедуру. Зокрема, для отримання дозволу на відкриття «вільної» аптеки, власники неофіційно були зобов'язані виконувати певні вимоги, а саме: мали надавати доброчинні знижки у придбанні ліків від 20– 40% училищам Харківської губернії, Харківському колегіуму, Харківському інституту шляхетних дівиць, «казеннокоштным» студентам Харківського університету, студентській лікарні університету й університетським клінікам, арестантам Харківського в’язничого замку [11, арк. 5–6, 14–15]. Не взявши на себе зобов'язання з пільгового обслуговування «казенных заведений», розраховувати на прихильність начальства у вирішенні питання про відкриття нової аптеки було неможливим.

Про дійсне надання знижок власниками «вільних» аптек на медикаменти, керівники «казенных заведений» постійно звітували. Так, 11 лютого 1841 р. директор Харківських училищ звітував харківському цивільному губернаторові, що для вихованців гімназії утримується ліків з «вільної» аптеки Ейзелера на суму 1000 асигнаційних рублів і з кожного рубля надано знижку по 30 коп. асигнаційних рублів [там само, арк. 5].

Інспектор Харківського колегіуму 9 лютого 1841 р. написав звіт за три роки забезпечення закладу медикаментами. У ньому зазначалось, що з «вільної» аптеки провізора Г. Сартісона для хворих вихованців отримано медикаментів на суму у 1838 р. розміром 965 руб. 85 коп., 1839 р. – 532 руб. 80 коп., 1840 р. – 270 руб. 40 коп. асигнаційних рублів. У 1838 р. з кожного рубля вирахувана знижка по 32 коп. з 1-го асигнаційного рубля, а в 1839–1840 рр. з кожного рубля – по 30 коп. асигнаційних рублів [там само, арк. 6–6 зв.].

Аптекар Г. Сартісон надавав ще послуги Харківському інститутові шляхетних дівиць. За матеріалами звіту в 1840 р. інститутом забрано ліків з аптеки сумою на 3680 руб. 17 коп. асигнаційних рублів зі знижкою 35 коп. з рубля. Отже, загальні витрати на ліки склали 2392 руб. 7 коп. (або 683 руб. 45 коп. сріблом) [там само, арк. 14].

Ректор Імператорського Харківського університету доповідав 11 березня 1841 р., що «казеннокоштным» студентам надавалися ліки відповідно до контракту, підписаного провізором Ейзлером 10 лютого 1840 р., в якому зафіксовано зобов'язання відпускати ліки як для студентів, так і для клінічних інститутів при університеті з поступкою проти «Аптекарської такси» зі «сложных» медикаментів на 40%, а з «простых» – 20% з рубля [там само, арк. 15].

Отже, для кожного «казенного» закладу знижки в різні роки різнилися між собою, але були суттєвими.

Новий етап боротьби за освоєння харківського фармацевтичного ринку був пов'язаний з відкриттям п’ятої «вільної» аптеки. 1841 р. прохання про її заснування подали два претенденти: купець Август Шепп й аптекар Отто Фрейндлінг, який на той час уже орендував аптеку Г. Фідлера [22, арк. 1; арк. 5; арк. 26–27]. Пан Шепп, у випадку одержання дозволу на відкриття аптеки, обіцяв «отпускать лекарства для арестантов и всех казённых заведений с уступкою 35% против Аптекарской таксы» [11, арк. 1], а Фрейндлінг – «с уступкою 40%» [10, арк. 1].

Г. Сартісон та А. Ейзелер (провізор, який керував на той час аптекою К. Ейзелера) різко виступили проти заснування нової аптеки, що могла «підірвати» їхні підприємства. Коли ж питання про відкриття аптеки було принципово вирішене, вони робили все можливе, щоб завадити її розміщенню в центрі міста [23, арк. 5–20; арк. 8–20].

Наявність у О. Фрейндлінга аптекарського звання, а також більший розмір знижки, за якої він обіцяв відпускати ліки для «казенных заведений», вирішили питання на його користь. У червні 1841 р. міністр внутрішніх справ дозволив аптекареві О. Фрейндлінгу заснувати в

Харкові ще одну «вільну» аптеку. Вона відкрилася все-таки в центрі, у 1-й частині міста [там само, арк. 3; арк. 5, 43]. Згодом аптека О. Фрейндлінга стала найпотужнішою серед харківських «вільних» аптек і 1860 року відпустила ліків більш, як за 12,5 тис. рецептів, у той час, як, наприклад, аптека провізора А. Фосса – менш, як за 5 тис. [6, арк. 290]. Сам О. Фрейндлінг став членом «Харьковского Губернского Попечительного о тюрьмах Комитета» і на громадських засадах працював аптекарем у Харківській в'язничній лікарні, постачаючи туди безкоштовно ліки [16, арк. 206; арк. 66].

А незабаром, у серпні 1842 р. аптекар Отто Фрейндлінг і провізор Франц Шперк подали рапорт у Харківську лікарську управу. У ньому говорилося про те, що за взаємною згодою щойно відкриту О. Фрейндлінгом п'яту «вільну» харківську аптеку пропонується передати на законній підставі до орендного користування, починаючи з 25 серпня 1842 р. на п'ять років провізору Ф. Шперку [5, арк. 53]. І вже 16 серпня 1842 р. рапорт аптекаря й провізора задовольнили [там само, арк. 55]. Таким чином, вважаємо, що відкриття власної аптеки було для О. Фрейндлінга суто бізнесовим проектом.

Відразу ж після одержання О. Фрейндлінгом дозволу на заснування аптеки, ще до її відкриття, А. Ейзелер подав прохання на «заведение» у місті нової аптеки, геть ігноруючи свій недавній основний аргумент про те, що в Харкові нібито й чотирьох аптек цілком достатньо. Але лікарська управа відмовила А. Ейзелеру в «заведении ныне Шестой Аптеки в г. Харькове», «не находя [в этом] никакой надобности…, тем более, что пятая ещё не открыта…». Харківський губернатор підтримав рішення управи [там само, арк. 19, 40, 41].

Навколо відкриття в Харкові шостої «вільної» аптеки розпочалася найгостріша конкурентна боротьба, що тривала понад двадцять років. У 50-ті роки аптеку намагалися заснувати провізори М. Бурцов та П. Давиденко. Проти її відкриття єдиним фронтом виступили власники, орендарі та управителі всіх інших аптек. Їхні негативні відгуки з цього приводу і скарги протягом багатьох років надходили до різноманітних інстанцій: Харківської лікарської управи, губернатора, медичного департаменту МВС, самого міністра внутрішніх справ і навіть царя. До цих же інстанцій із проханнями й доповідними записками зверталися М. Бурцов і П. Давиденко, а М. Бурцов писав цареві навіть двічі. О. Фрейндлінг відмовлявся, у разі відкриття нової аптеки, постачати безкоштовно ліки до лікарні в'язничного замку. П. Давиденко обіцяв узяти цю функцію на себе й додатково забезпечувати «безденежно лекарствами благотворительное общество, приют и раненых господ офицеров». М. Бурцов брався здійснювати безкоштовне постачання ліків дитячому притулкові та повітовому духовному дівочому училищу. Суперечки тривали до грудня 1861 р. Зрештою міністр внутрішніх справ дозволив відкрити «вільну» аптеку в місті Харкові провізорові П. Давиденку. Відразу ж після цього почалась нова тяганина з приводу місця розташування нової аптеки. Утримувачі вже існуючих аптек намагалися будь-що не допустити конкурента до центру міста. І все ж таки у грудні 1862 р. аптека була відкрита на Театральному майдані. Проте ще довгий час ображені харківські аптекарі не могли заспокоїтися і продовжували писати скарги [15, арк. 1–34; арк. 1–12, 14, 23, 39, 63, 64, 72–80, 91, 92, 104, 108, 110–114, 120; арк. 1–209; с. 269–272, 277–279].

Така жорстка конкуренція в аптекарському бізнесі пояснювалася тим, що «вільні» аптеки насправді були зовсім не вільними, коли йшлося про встановлення цін на їхню продукцію. Ціни на аптечні товари в той час були суворо регламентовані документом, що називався «Аптекарською таксою» [13, арк. 1–4; арк. 1–3], і свої прибутки власник аптеки міг збільшити тільки збільшенням товарообігу. «Аптекарська такса» була типовим проявом державної монополії в аптечній справі. Вона позбавляла аптеки вільної конкуренції. Відкриття кожної нової аптеки реально загрожувало тим, що вже існували, зменшенням їхніх оборотів, а відтак і прибутків. Це постійно переслідувало власників аптек і певним чином гальмувало їх роботу.

Харківські тогочасні «вільні» аптеки були дуже непогано обладнані. Усі вони містились у просторих кам'яних будинках із бляшаним дахом, мали обов'язкові окремі приміщення для лабораторії, кокторії, матеріальної, рецептурної кімнат, кімнати для збереження трав, сушарні для трав, квітів і коріння, а також комору і льох. Усі сильнодіючі та отруйні речовини зберігалися окремо, під замком у спеціальних шафах і були опечатані. У кожній аптеці, крім управляючого,

працювали по 2–6 фахівців (провізорів, аптекарських помічників, аптекарських учнів) та 1–3 робітники [4, арк. 26–28; арк. 1–21; арк. 13–14, 17–18; арк. 31; арк. 2–11; арк. 6, 13].

Харківська лікарська управа пильно контролювала «вільні» аптеки. Періодично члени управи проводили їх планові й позапланові огляди. Результати перевірок розглядалися на засіданнях управи. Власникам аптек та їхнім управляючим надсилали розпорядження щодо усунення виявлених під час перевірок недоліків. Якщо у призначений термін їх не усували, то розпочинався процес закриття аптеки відповідно до порядку, передбаченого «Аптекарським статутом». Проте в Харкові до цього ніколи не доходило. Іноді лікарська управа «ставила на вид» або робила «строжайшее замечание» власникам чи управляючим, виносила їм догани, а якщо виявлені порушення були грубими, інформувала про них медичний департамент МВС, який уживав своїх заходів дисциплінарного впливу до порушників [9, арк. 13–34; арк. 15; арк. 1–23; арк. 10; арк. 1–33; арк. 1–21; арк. 1–60; арк. 1–146; арк. 1–17].

Управляючий «вільною» аптекою не мав права лишити її навіть на один день, не сповістивши про це лікарську управу. У випадках хвороби, відпустки, від'їзду управляючого, він і співробітник, який залишався замість нього, подавали рапорти до лікарської управи про передачу аптеки, а після повернення управляючого до своїх обов'язків – знову відповідні рапорти. Змінюючи управляючих, власники аптек просили лікарську управу про відповідний на це дозвіл, після одержання якого також відбувалась передача аптеки [8].

У пореформені часи Харків став великим промисловим і залізничним вузлом. Кількість його населення швидко зростала. Що ж до «вільних» аптек, то наступна, сьома, з’явилась у Харкові 1870 р. [27, с. 223]. Отже, на той час при населенні у 81 тисячу [2, т. 2, с. 117] одна «вільна» аптека охоплювала 11571 жителя.

Далі розвиток приватного аптечного бізнесу прискорився. На початку 1880-х років у місті було вже 10 «вільних» аптек, на кожну з них припадало 12873 особи [28, отд. III, с. 180–181]. Таке зниження забезпеченості аптекарськими послугами при зростанні кількості аптек було обумовлене випереджальним приростом населення.

До 1890-х років «вільних» аптек у Харкові стало 13, але на одну аптеку припадало тоді майже 15000 жителів [29, отд. IV, с. 255].

У 1900 р. в Харкові функціонувало 19 «вільних» аптек. Середнє навантаження на кожну з них (не беремо до уваги дві гомеопатичні) становило 11612 осіб. Та, крім аптек, у місті вже торгувало 33 аптечних магазини (на 1868 рік їх було лише 2) – підприємств, які не виготовляли ліків, а тільки торгували ними. І вони відчутно розвантажували аптеки [30, отд. I, с. 67; т. 2, с. 477].

1902 року кількість «вільних» аптек у Харкові досягла 23, 1904 – 24, 1910 – 35. Аптечних магазинів у 1904 р. працювало 32, а в 1910 р. – 42. При цьому в 1902 р. одна «вільна» аптека (без двох гомеопатичних) обслуговувала 9776 жителів міста, у 1904 – 8596, у 1910 – 6710 [31, отд. X, с. 313–314]. У 1904 р. кількість жителів на одну аптеку в Москві складала 20611 осіб, у Одесі – 10629 осіб, у Києві – 12328 осіб. Цей же показник у 1910 р. складав у Санкт-Петербурзі 9373 особи, у Москві – 18286 осіб, у Києві – 12748 осіб [31, с. 214–215, 228–229, 0106–0107, 0108–0109; с. 18–19, 564–565, 226–227, 402–403].

На початку XX ст. на стан аптечної справи істотно впливала відсутність розвинутої вітчизняної медичної та фармацевтичної промисловості. Перед Першою світовою війною вона з’явилась, проте перебувала в зародковому стані.

Державна аптечна монополія не була скасована. А правила відкриття нових аптек, згідно з якими отримання дозволу на це в значній мірі залежало від думки власників уже існуючих аптек, несло на собі суттєвий відбиток цехового середньовіччя. Це чітко розуміли й самі фармацевти: «Аптечна привілегія сильно гальмує розвиток у нас аптекарської справи. Більше половини аптекарів на сьогодні не має нічого спільного з фармацевтичною корпорацією, і є простими спекулянтами. Крім того, аптечна монополія обмежує діяльність громадських установ у справі надання допомоги бідному населенню ліками. Через ті ж аптечні привілеї у нас затримується розвиток фармацевтичної промисловості, так як фабричне виготовлення багатьох лікарських засобів дозволяється виключно аптекам. Російське фармацевтичне товариство пропонує, беручи до уваги перегляд аптекарського

статуту, порушити клопотання про скасування аптекарського привілея», – писали вони [1, с. 24–28].

Таким чином, у досліджений період було закладено підвалини аптечного бізнесу в Харкові. Забезпечення населення лікарськими засобами по лінії приватних («вільних») аптек складало вагому частку всього медикаментозного постачання. В аптечному бізнесі точилася жорстка конкурентна боротьба. Але вона не приводила до зниження цін на медикаменти, оскільки ціни регламентувалися «Аптекарською таксою». Унаслідок дорожнечі медикаментів лікарські засоби були мало приступні для незаможної більшості харківської громади. У післяреформений період з'явилися приватні аптечні магазини. Рівень забезпеченості «харьковцев» аптечними послугами був найвищим серед українських міст у межах Російської імперії і навіть вищим за відповідний рівень у Санкт-Петербурзі та Москві. Проте, незважаючи на досить високі темпи розвитку аптечної мережі, вони не встигали за випереджальним ростом населення і рівень його забезпеченості аптекарськими послугами залишався низьким. Давалася взнаки і відсутність власної розвинутої фармацевтичної промисловості.

Джерела та література

1. *Аржанов Н. П.* Фармацевты и революция: внутрикорпоративные источники радикальных настроений / Н. П. Аржанов // Провизор. – 1999. – № 11. – С. 24–28.

2. *Багалей Д. И.* История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905): ист. моногр.: в 2 т. / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. – репр. изд. – Х.: [б. и.], 1993. – 2 т. – 697 с.

3. Города России в 1904 году / Центр. стат. ком. М. В. Д. – СПб.: типо-литогр. Ныркина, 1906. – XIII, 410, 462, XIII с.; Города России в 1910 году / Центр. стат. ком. М. В. Д. – СПб.: типо-литогр. Ныркина, 1914. – 1058, XXXIV с.

4. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. 12, оп. 1, спр. 22, 28 арк.; спр. 100, 47 арк.; спр. 1525, 21 арк.; спр. 1525, 18 арк.; спр. 1796, 31 арк.; оп. 2, спр. 20, 11 арк.; ф. 3, оп. 79, спр. 192, 13 арк.

5. ДАХО, ф. 12, оп. 1, спр. 12, 55 арк.

6. ДАХО, ф. 12, оп. 1, спр. 1487, 290 арк.

7. ДАХО, ф. 12, оп. 1, спр. 22, 28 арк.

8. ДАХО, ф. 12, оп. 1, спр. 242; спр. 1054; спр. 1300; спр. 1714; оп. 2, спр. 160.

9. ДАХО, ф. 2, оп. 1, спр. 22, 34 арк.; ф. 12, оп. 1, спр. 119, 15 арк.; спр. 161, 23 арк.; спр.1416 (а), 10 арк.; спр. 1525, 33 арк.; спр. 1582, 21 арк.; спр. 1675, 60 арк.; спр. 1796, 146 арк.; оп. 2, спр. 20, 17 арк.

10. ДАХО, ф. 3, оп. 125, спр. 116, 20 арк.

11. ДАХО, ф. 3, оп. 125, спр. 31, 23 арк.

12. ДАХО, ф. 3, оп. 13, спр. 170, 1 арк.; Робак І. Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.) / І. Ю. Робак. – Х.: ХДМУ, 2007. – 346 с., [12] арк. іл.

13. ДАХО, ф. 3, оп. 165, спр. 49, 4 арк.; оп. 55, спр. 189, 4 арк.; оп. 59, спр. 33, 3 арк.

14. ДАХО, ф. 3, оп. 17, спр. 365, 12 арк.; оп. 26, спр. 197, 7 арк.

15. ДАХО, ф. 3, оп. 180, спр. 86, 34 арк.; оп. 192, спр. 432, 120 арк.; ф. 12, оп. 1, спр. 149, 209 арк.; Робак І. Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.) / І. Ю. Робак. – Х.: ХДМУ, 2007. – 346 с., [12] арк. іл.

16. ДАХО, ф. 3, оп. 205, спр. 110 (а), 206 арк.; ф. 12, оп. 1, спр. 1103, 66 арк.

17. ДАХО, ф. 3, оп. 25, спр. 73, 15 арк.

18. ДАХО, ф. 3, оп. 28, спр. 136, 12 арк.

19. ДАХО, ф. 3, оп. 39, спр. 61, 15 арк.; оп. 51, спр. 78, 7 арк.; оп. 75, спр. 26, 14 арк.

20. ДАХО, ф. 3, оп. 51, спр. 78, 7 арк.; оп. 75, спр. 26, 14 арк.

21. ДАХО, ф. 3, оп. 75, спр. 26, 14 арк.

22. ДАХО, ф. 3, оп. 125, спр. 31, 23 арк.; ф. 12, оп. 1, спр. 12, 55 арк.; оп. 1, спр. 22, 28 арк.

23. ДАХО, ф. 3, оп. 125, спр. 116, 20 арк.; ф. 12, оп. 1, спр. 12, 55 арк.

24. Історія фармації України / Р. В. Богатирьова, Ю. П. Спіженко, В. П. Черних та ін. – Х.: Прапор: Вид-во УкрФА, 1999. – 799 с.

25. Робак І. Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.) / І. Ю. Робак. – Х.: ХДМУ, 2007. – 346 с., [12] арк. іл.

26. Сятиня М. Л. Історія фармації: навч. посіб. для вищ. навч. закл. / М. Л. Сятиня. – Львів, 2002. – 660 с.

27. Харьковский календарь на 1871 год: (год 3-й): с картою Харьк. губернии / сост. и издал А. Подвысоцкий. – Х. : тип. К. П. Счастни, 1870. – VI, 582 с.

28. Харьковский календарь на 1884 год: (год двенадцатый) / изд. Харьк. губерн. стат. ком. ; под ред. П. С. Ефименко. – Х. : тип. губерн. правления, 1883. – VIII, 456, 162, 42 с.

29. Харьковский календарь на 1892 год: (год двадцатый): в 2 кн. / изд. Харьк. губерн. стат. ком. – Х. : тип. губерн. правления, 1892. – XI, 368, 150, 196 с.

30. Харьковский календарь на 1902 год: (год тридцатый): с прил. пл. 16 городов Харьк. наместничества и стен. календаря / изд. Харьк. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. – Х. : тип. Варшавчика, Гессена и Молчадского, 1902. – 630 с. разд. паг.; Багалей Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905): ист. моногр.: в 2 т. / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. – репр. изд. – Х. : [б. и.], 1993. – 2 т. – 697 с.

31. Харьковский календарь на 1904 год: (год тридцать второй): с прил. пл. г. Харькова / изд. Харьк. губерн. стат. ком. ; под ред. М. И. Плещеева. – Х. : тип. Гессен, Молчадского и Варшавчика, 1904. – 693 с. разд. паг.; Города России в 1910 году / Центр. стат. ком. М. В. Д. – СПб. : типо-литогр. Ныркина, 1914. – 1058, XXXIV с.

Игорь Робак, Алена Якуба

Зарождение и становление частного аптечного бизнеса в Харькове в XIX – нач. XX ст.

На основании архивных данных в статье исследован процесс возникновения и развития аптечного бизнеса в Харькове в досоветскую эпоху. Проанализированы организационные принципы функционирования «вольных» аптек и результаты их деятельности. Выявлена динамика разрастания аптек в разные годы. Акцентировано внимание на проблемных аспектах в открытии и существовании коммерческих аптечных учреждений. Рассмотрены причины и особенности конкурентной борьбы среди владельцев аптечной отрасли, законодательные преграды при получении разрешения и юридическом оформлении открытия аптеки, места ее расположения и тому подобное.

Ключевые слова: *аптека, аптечный магазин, аптекарский помощник, аптекарский ученик, провизор, фармацевт, «вольная» аптека, «Аптекарский устав», «Аптекарская такса».*

Igor Robak, Alyona Yakuba

The emergence and establishment of private pharmacy business in Kharkov in XIX – early 20th century.

The article is devoted to the investigation of the process of emergence and development of pharmaceutical business in Kharkov during pre-Soviet period. Organizational principles of the «free» pharmacies and the results of their work are analyzed in the article. The dynamics of proliferation of pharmacies in different years is studied. The author emphasized the problematic aspects of opening and existence of commercial pharmacies. Reasons and characteristics of competition among the owners of the pharmacy industry, legislative obstacles of the process of obtaining permits, legal registration of pharmacy, its location are investigated in the article.

Key words: *pharmacy, chemist's shop, drugstore assistant, drugstore student, pharmacist, «free» pharmacy, «Apothecary statute», «Apothecary fee».*

УДК 94(477.54)

Людмила Бабенко (м. Полтава)

Полтавський губернський відділ ДПУ: діяльність після реформи 1922 року (1920-ті роки)

У статті розглядаються питання реорганізації діяльності Полтавського губернського відділу ДПУ з березня 1922 р. Аналізуються організаційні і структурні зміни губернського органу державної безпеки більшовицької держави, стан матеріального забезпечення його підрозділів, взаємодія з партійними і владними органами. Акцентована увага на якісних характеристиках кадрового складу.

Ключові слова: *Державне політичне управління, Полтавський губернський відділ ДПУ, В. Балицький*

Роль і місце радянських органів державної безпеки в управлінській структурі органів радянської влади останнім часом все більше привертають увагу сучасних істориків. У монографіях і статтях В. Кульчицького, Ю. Шаповала, Р. Подкура, Д. Ведєнєєва, С. Кокіна, О. Бажана, В. Золотарьова та інших порушувалися питання витоків політичного терору, інструментом якого стали органи державної безпеки. Опубліковано великий масив документальних матеріалів, пов'язаних з реалізацією репресій, а також зроблено спробу систематизувати бібліографію політичних репресій в Україні упродовж 1917–1980-х рр. в однойменному бібліографічному покажчику, впорядкованому О. Рубльовим, Р. Подкуром, Л. Шевченко, С. Калитко. Одним з перспективних завдань досліджень у цій галузі є, на наш погляд, вивчення регіональних аспектів створення, становлення, діяльності чекістських структур та їх підрозділів, а також компаративістський підхід у визначенні загальних закономірностей і регіональної специфіки їх функціонування. Цій меті й підпорядкована дана стаття. Предметом дослідження авторка обрала період 1920-х рр. у діяльності Полтавського губвідділу Державного політичного управління (ДПУ), утвореного в березні 1922 р. й налаштованого на перехід від «надзвичайщини» до інтегрування в правове поле радянської системи.

Завершення періоду «червоного терору» не означало припинення боротьби більшовицької партії з наявною та уявною опозицією в УСРР та на Полтавщині. Репресивні органи продовжували виконувати роль «караючого меча», керуючись виняткова партійними директивами, рішеннями ЦК партії і його політбюро. Ще в лютому 1919 року ЦК РКП(б) наголошував, що надзвичайні комісії (рос. – ЧК) «…створені, існують і діють лише як прямі органи партії, за її директивами і під її контролем» [12, с. 95]. На цьому ж акцентував увагу й голова ДПУ УСРР В. Балицький після його обрання в 1927 р. кандидатом у члени політбюро ЦК КП(б)У: «…апарат ДПУ повинен беззастережно виконувати волю Центрального комітету, яка передається через мою голову. Якщо є наказ стріляти у натовп, незалежно від того, хто б там не був, – відмовитесь – розстріляю усіх… Центральному комітету партії потрібен міцний, монолітний апарат, що виконує волю партії» [19, с. 95].

Організаційно-статутні документи також переконливо ідентифікують спецслужби як елемент реалізації ідеологічної доктрини більшовиків. Зокрема у звіті за перші чотири роки діяльності виділялися кілька принципових факторів, що лежали в основі їх створення: «правильне розуміння ними класової боротьби класової держави», усвідомлення того, що «всяка держава є апарат насилля», «загострення ситуації та необхідність придушення контрреволюції», «недостатня свідомість народних мас…, ще просякнута старим духом» [14, с. 274]. Лідер більшовиків В.Ленін уточнював, що партії потрібен такий орган диктатури пролетаріату, котрий би «… знав кожний крок змовників» і міг би «репресією нещадною, швидкою, негайною, що спирається на співчуття робітників і селян» призупинити всі заколоти контрреволюції [18, с. 6].

Більшовицька партія визначала також напрями політичних репресій. Так, ворогами оголошувалися цілі суспільні верстви нового соціалістичного суспільства – заможне селянство, духовенство, дореволюційна інтелігенція, представники небільшовицьких партій, ідеологи та прихильники ідеї української державності тощо. В атмосфері роздмухування класової ворожнечі навколо чекістів створювався ореол героїзму, революційної романтики, їх особливої

місії в державі диктатури пролетаріату, імідж органів, що послідовно захищають державні інтереси та володіють особливими професійними якостями. Наприклад, секретар партійної ячейки Полтавського губвідділу ВУЧК І. Миронов уявляв це так: «Український чекіст повинен мати особливий нюх і, вийшовши вранці на вулицю, повинен встановити, чим пахне місто» [16, арк. 8].

Вплив спецслужб на всі без винятку сторони суспільного життя невпинно зростав. Причому радянська історіографія зображувала це як історично виправдану тенденцію, особливо у контексті сталінської тези про загострення класової боротьби при соціалізмі. Як зазначає відомий історик Ю.Шаповал, і сама більшовицька партія значною мірою контролювалася спецслужбами. Вчений покликається на слова лідера партії лівих есерів М. Спиридонову, яка спрогнозувала цю зміну акцентів, перебуваючи під арештом у 1918 році. У відкритому листі до ЦК РКП (б) вона попереджала, що більшовики теж «скоро опиняться в руках надзвичайки» [20, с. 7].

Отже природа і витоки жорстких форм суспільного антагонізму в період становлення більшовицької влади були зумовлені втіленням у життя класової ідеології більшовицької партії та необхідністю мати апарат насилля в суспільстві, де правляча партія не володіла абсолютною підтримкою. С.Кульчицький з цього приводу зауважує, що «органи насилля у вигляді ВЧК-ОДПУ-УДБ-НКВС були безпосереднім продовженням партійних структур» [11, с. 256].

Уже в 1921 р. стало очевидним наростання невдоволення в республіці вакханалією терору органів ВУЧК і зловживанням їх необмеженими повноваженнями. Наприклад, голова Одеського губвиконкому Я.Н. Дробніс виступив із заявою на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 24 червня 1921 року, в якій звертав увагу, що на місцях партійно-державний апарат не має на них ніякого впливу: коріння зла голова губвиконкому вбачав у тому, що: «ЧК – формально відділ губвиконкому, але є по суті фактичною владою, яка має у своєму розпорядженні необмежені матеріальні засоби, в її безпосередньому віданні значна військова сила, їй надане повне право перерозподілу всередині губернії працівників-комуністів по своїх організаціях, не ставлячи до відома губком, тобто те, чим не користується ні голова губвиконкому, ні президія в цілому» [11, с. 254]. Вихід, на його думку, полягав у підпорядкуванні губвідділів ЧК президії губвиконкому. Політбюро погодилося винести порушене питання на обговорення пленуму ЦК КП(б)У, разом з тим у протокол внесена помітка: «Вказати т. Дробнісу, що в теперішній час наша політика щодо ЧК залишається без змін». На думку С. Кульчицького це означало, що керівництво КП(б)У не збиралося вступати в конфлікт з партійним центром і органами держбезпеки.

Однак, уже в грудні 1921 р. Москва сама ініціювала перегляд функцій і повноважень ВЧК. При цьому її місце в партійно-радянській ієрархії лишалося недоторканним. Головні напрями реорганізації були сформульовані В. Леніним, котрий пропонував «звузити компетенцію ВЧК, звузити право арешту, призначити місячний строк для загального проведення справ, посилити суди, обговорити питання про зміну назви, підготувати і провести через ВЦВК загальне положення про зміни в розумінні серйозних пом’якшень». Ці питання розглянув IX Всеросійський з’їзд Рад.

У радянській Україні, яка ішла у фарватері більшовицького центру, реорганізація ВУЧК розпочалася в березні 1922 р. 22 березня на підставі рішень IX Всеросійського з’їзду Рад була прийнята постанова ВУЦВК «Про ліквідацію Всеукраїнської надзвичайної комісії і про організацію Державного політичного управління». ДПУ створювалося при Наркоматі внутрішніх справ (НКВС), а голова ДПУ одночасно призначався і наркомом НКВС. Ним став Василь Манцев, котрий до цього очолював ВУЧК, а з 1924 до 1937 р. – Всеволод Балицький. Зберігалася підпорядкованість російському центру – голова ДПУ УСРР вважався повноважним представником ОДПУ в Україні.

Важливе значення для з’ясування характеру наступних процесів має розгляд функцій і меж компетенції органів ДПУ. До них належали: попередження і придушення відкритих контрреволюційних виступів як економічних, так і політичних, боротьба з бандитизмом і збройними повстаннями, розкриття контрреволюційних організацій та осіб, діяльність яких спрямована на підрив економіки господарчого життя Республіки, охорона державних таємниць і боротьба зі шпигунством…» тощо [13, с. 44-45].

Радянська історіографія переконувала читачів у тому, що після реформи органи ДПУ розв’язували переважно політичні завдання і не

користувалися правом позасудових дій. Проте С. Кульчицький наводить витяг з цілком таємного рішення політбюро ЦК КП(б)У від 14 квітня 1922 р. по доповіді В.М. Манцева про повноваження ДПУ в галузі позасудових розправ: «Надати Д.П.У. право безпосередньої розправи і винесення з відому президії ВУЦВК позасудових вироків, аж до вищої міри покарання, у справах: всякого роду злочинах співробітників Д.П.У. і його органів; про осіб, викритих у збройних грабунках, карних злочинах і рецидивістів, затримуваних зі зброєю в руках на місці злочину; про учасників збройних виступів або контрреволюційних організацій, які мають на меті насильницьке повалення радянського ладу» [11, с. 257]. Отже, чекістам дозволялося самим приймати рішення про розгляд справ арештованих громадян у судовому чи позасудовому порядку і на власний розсуд визначати суть «антирадянської діяльності» і ступінь її небезпеки.

У наступних документах Раднаркому УСРР уточнювався перелік функцій, покладених на ДПУ:

– збирання інформації та інформування відповідних державних установ щодо політично та економічної контрреволюції;

– агентурний нагляд за злочинними або підозрілими особами, групами та організаціями на території УСРР та за кордоном;

– видача дозволів на виїзд за кордон і в’їзд в УСРР чужоземних та російських громадян;

– перегляд поштово-телеграфної та іншої кореспонденції, як внутрішньої, так і закордонної;

– здійснення з метою розшуку арештів, обшуків, виїмок і витребування довідок, відомостей, виписок з ділових патерів, звітів і доповідей;

– придушення за допомогою військ ДПУ збройних контрреволюційних і бандитських виступів;

– здійснення дізнань і спрямування справ про розкриті злочинні дії для слухання в судових органах;

– реєстрація викритих і запідозрених у злочинних діяннях осіб; облік неблагонадійного адміністративного і керівного персоналу в державних установах, промислових підприємствах, командного і адміністративно-господарчого складу Червоної армії;

– реєстрація і підсумування ненормальних явищ життя УСРР з метою виявлення їх причин і наслідків.

Неважко помітити, що в руках спецслужб сконцентрувалися могутні важелі, котрі дозволяли тримати під контролем не тільки політичну ситуацію в країні, але й особисте життя її громадян. Поряд з цим, як наголошував співробітник радянських спецслужб П. Судоплатов, помітно зростає роль «інформаційно-аналітичного обслуговування керівництва країни»: «Без відповідного висновку ОДПУ-НКВС-МДБ про «фактичний стан справ», за висловом Леніна, керівництво, як правило, не приймало ніяких рішень з кардинальних питань внутрішньої і зовнішньої політики» [15, с. 16-17]. Разом з тим, у звіті ДПУ УСРР за першу половину 1922 р. відзначалася небезпечна тенденція в рядах чекістів у зв’язку з реорганізацією – «демобілізаційні настрої». У телеграмі ЦК КП(б)У від 10 березня висловлювалася стурбованість чутками про «скасування ЧК», «зменшення значення ЧК» і запевнення, що «Як бойовий орган пролетарської влади, особливо на Україні, у зв’язку з очікуваним навесні посиленням бандитизму, ЧК повинна мати постійну підтримку партії. ЦК пропонує категорично боротися з демобілізаційними настроями і не переводити на іншу роботу основних співробітників ЧК. В центрі вживаються заходи по створенню секретного фонду для потреб ЧК» [9, арк. 6].

На Полтавщині процес реорганізації відбувався у відповідності з директивними документами. Серед співробітників губвідділу теж мали місце «ліквідаторські настрої», котрі довелося долати керівництву губвідділу. 15-17 травня 1922 р. в Полтаві пройшов з’їзд президії губвідділу ДПУ. У його роботі взяли участь начальник губвідділу Е. Лінде, його заступник О. Заборенко, начальники відділів Алдухов, Сунне, Берестовський, начальник господарської частини і секретар губвідділу Копелевич, а також уповноважені повітових відділів ДПУ. На порядку денному стояло три питання: «1) Про скасування ВУЧК і створення органів ДПУ (доповідач Е. Лінде). 2) Становище у Полтавській губернії (доповідач О. Заборенко). 3) Доповіді уповноважених про стан справ на місцях». У доповіді Е. Лінде йшлося про істотні зміни у функціях співробітників ДПУ, а саме скасування «політтрійок» і вироків у позасудовому порядку, дотримання термінів розгляду справ і передачі їх у судові інстанції. «З цього моменту повітові відділи губвідділу ДПУ ніяких операцій здійсню-

вати не повинні, останні своєчасно інформують про наявність справ Губвідділ і з санкції останнього вони проводяться або спеціальними уповноваженими Губвідділу, або через міліцію у випадку екстренної потреби», – наголосив він. Намічалися також пріоритетні напрямки оперативної роботи – контроль за діяльністю різноманітних політичних партій, посилення боротьби з технічною контрреволюцією та посадовими злочинами.

Аналізуючи ситуацію в губернії і завдання, що з неї випливають, О. Заборенко підкреслив, що до цього часу не вдалося ліквідувати повстанський рух, продовжують існувати «банди кримінального характеру з політичним забарвленням», але, як оптимістично констатував доповідач, масової підтримки з боку селян вони вже не мають: «Активно політичний бандитизм в губернії відсутній. Кримінальний дрібний бандитизм розвивається» [7, арк. 1 зв.].

Вирішити питання безперервного надходження потрібної інформації через агентурну мережу, як і створення самої мережі, чекісти спробували методом директивного тиску. Начальник губвідділу Е. Лінде 15 липня 1922 р. надіслав секретареві Полтавського губкому партії лист з поміткою «Цілком таємно. Особисто.». Покликаючись на постанову ЦК КП(б)У, з якою ознайомлений губком, Е. Лінде нагадує, що «кожний член партії зобов'язаний бути секретним співробітником губвідділу ДПУ, що й проводиться в життя губвідділом». Але в цій роботі, – скаржився він, – існують різні труднощі: «Багато хто з різних недостатніх мотивів намагається якимось чином позбутися цих обов'язків, а деякі, заповнивши анкету, вважають, що вже з губвідділом покінчено і існують лише на папері, не з'являючись у вказані конспіративні центри». «Якщо таке ставлення існує з боку комуністів, то здавалося б, що говорити про безпартійних», – зауважує головний губернський чекіст, але тут же наводить парадоксальний факт. Виявляється, навпаки, «…безпартійні себе виправдовують. Різниця лише в тому, що безпартійні, звичайно політично благонадійні, оплачуються за дачу тих або інших важливих для губвідділу даних, … а комуністи зобов'язані це робити внаслідок своїх переконань як члени партії, не вимагаючи за це винагороди». У листі пропонувалися і способи впливу на незговірливих комуністів. Начальник губвідділу ДПУ просить санкції губкому самим чекістам застосувати до них «адміністративні заходи покарання», або ж «свого роду підтягування перенести за розпорядженням губкому на парторганізацію…, щоб персонально, шляхом переконання і в порядку партійної дисципліни все-таки змусити працювати» [8, арк. 41-41 зв.].

16 вересня 1922 р. до цього ж питання повернулися учасники засідання Полтавської губернської військової наради (протокол № 11) у складі її голови Лихоманова, заступника губернського продкомісара Корнєєва, заступника губвідділу ДПУ Заборенка, начальника міліції Соломка, секретаря губвиконкому Фарбера. В ухвалі з питання про становище у губернії, яке загалом визнали задовільним, вказувалося на необхідність ДПУ посилити на місцях освідомлювальний апарат, а також «просити губвиконком виділити 1 мільярд карбованців для посилення освідомлювальної роботи органів міліції і 1 млрд з тією ж метою для Держполітуправління» [8, арк. 64]. Тоді ж було оголошено двотижневик допомоги голодуючим та вилучення коштовностей із церков та молитовних будинків.

Предметом обговорення також стали питання агентурно-оперативної роботи чекістів: «Необхідність відмови від попередніх способів боротьби з контрреволюцією шляхом здійснення масових операцій, викликала перехід до більш витончених методів роботи, шляхом більш ретельного освідомлення, перенесення центру ваги на постановку інформації, розробки (агентурної – Л.Б.), вивчення і обліку, перетворення пасивної реєстрації осіб і партій у активну, пов'язану з розробкою, зміна в системі вербування освідомлювачів, при залученні яких головна увага звертається на якісне покращення їх складу. Удосконалення агентурної розробки дає можливість здійснювати ліквідацію лише після детального вивчення організації і причетних до неї осіб, не порушуючи правових норм, встановлених декретами Радянської Влади» [9, арк. 5].

Полтавський губвідділ ДПУ після реорганізації був віднесений до 3-ї категорії, а це означало скорочення фінансування і штату на 117 осіб. Самі чекісти своє матеріальне забезпечення характеризували як «дуже погане». За новою структурою губвідділ поділявся на загально-адміністративну частину (ЗАЧ) та секретно-оперативну (СОЧ). До ЗАЧ належали господарське відділення, зв'язок, загальна канцелярія і стіл

особового складу. СОЧ складалася з підрозділів, які іменувалися групами, – військової, контррозвідувальної, економічної, інформаційно-агентурної, реєстраційної. Окремий підрозділ становила група військово-політичної цензури у складі 6 осіб. Станом на 1 липня 1922 р. на Полтавщині діяв губернський відділ, Костянтиноградське повітове відділення, а в дев'яти повітах – уповноважені губвідділу ДПУ [9, арк. 14]. Адміністративна реформа 1923 р. спричинила реорганізацію останніх у окружні відділення. Упродовж кількох років відбулося істотне скорочення чисельності чекістів, що було зумовлене реорганізацією, подоланням масового повстанського руху і розформуванням значної кількості військових частин ДПУ.

Скорочення торкнулося й оперативного складу. Одним з найболючіших питань залишався його якісний складник. Останнє брала до уваги атестаційна комісія, яка займалася чисткою територіальних органів ДПУ. В результаті по Україні було звільнено 2198 осіб, з них 29 – на Полтавщині [9, арк. 16]. Офіційна радянська історіографія стверджувала, що серед співробітників територіальних органів спецслужб абсолютну більшість становили комуністи з пролетарським соціальним корінням. Однак статистичні дані 1922 р. свідчать, що у штаті Полтавського губвідділу ДПУ разом зі збройними формуваннями налічувалося 1435 чоловік, з них тільки 549 були комуністами. За соціальним походженням з 210 співробітників губвідділу 30 походили з робітників, 36 – з селян, 100 – службовців, 42 – колишні учні та студенти, 1 – чиновник, 1 – колишній офіцер царської армії. З родини латиського дрібного службовця походив і один з перших начальників губвідділу Едмунд Лінде [9, арк. 16].

Невисоким був і освітній рівень чекістів. Тривалий час серед них навіть побутувало хизування власним неуцтвом, як рисою, що відрізняла їх від буржуазії. Так у 1922 р. серед очільників та співробітників підрозділів губвідділу лише 3 мали вищу освіту, 85 – середню, 87 – початкову, 27 – домашню, близько 10 – зовсім неписьменні [1, с. 7]. Оцінити загальний рівень мовної грамотності чекістів дає можливість ознайомлення з архівними документами – автографами, котрі належать до службової, нормативної, процесуальної документації спецслужб. Прикметними її рисами є абсолютне домінування вживання російської мови, незнання орфографічних та стилістичних норм правопису, а українська мова на письмі виглядала розмовним суржиком, попри існування спеціальних курсів у період українізації.

Керівництво ДПУ якщо й звертало увагу на необхідність поглиблення знань у певних галузях, то, насамперед, підпорядкувало їх удосконаленню оперативно-слідчої майстерності кадрів. Наприклад, В. Балицький, роз'яснюючи підлеглим у липні 1937 року чергові завдання боротьби з контрреволюцією, акцентував увагу на політичному мімікруванні «ворога» в нових умовах. Тому, – повчав він, – «щоб вести слідство, треба бути підкованим. Для цього треба читати не тільки партійну літературу, але треба й белетристику читати, щоб загальний кругозір був ширшим. Для цього взагалі треба бути значно культурнішими», щоб протиставити ворогу «більш тонку і ажурну роботу». Разом з тим голова ДПУ, який сам незабаром опиниться серед жертв цієї «роботи», висловив стурбованість амбіційністю молодих співробітників, котрі вважають, що й без додаткових знань «ворог при одному погляді на нього розколеться» [1]. Загалом дослідження проблеми дає підстави зробити висновок, що констатація останнього є закономірним наслідком тривалого використання органів держбезпеки в якості інструменту розправи над політичними супротивниками та їх вседозволеності. Припускаємо, що керівництво країни було здебільшого зацікавлене у збереженні невисокого освітньо-культурного рівня чекіста середньої і нижньої ланок системи, оскільки це полегшувало політичне зомбування кадрів. Зокрема, В. Балицький на нараді, всупереч висловленим вище закликам до удосконалення інтелектуального потенціалу, нагадував її учасникам: «... ворог зізнається не тому, що ми такі розумні і здібні, а тому, що коли він дивиться на тебе, а ти носиш високе у нас в країні звання чекіста, – він відчуває за тобою силу радянської влади, диктатури пролетаріату, і він тобі зізнається».

Головна увага приділялася належному рівню політичної грамотності чекістів, про що свідчать результати роботи перевіряючих трійок Полтавської губернської контрольної комісії за 1924–1925 рр. Вони займалися вивченням стану партійних осередків окружних відділень ДПУ і міліції, переглядом персональних справ співробітників та особистими співбесідами з ними, в результаті чого робилися певні висновки, аж до

«вичищення» з рядів партії та органів ДПУ. Так, з доповіді комісії про стан політнавчання в партячейці губміліції постає невисокий інтерес до проблем теорії комунізму – з 235 співробітників школу політграмоти добровільно відвідували тільки 20. У висновках наголошувалося, що «до найбільш негативних явищ у стані ячейки слід віднести політичну неграмотність половини її членів» [5, арк. 13, 13 зв., 14].

Ще більшу увагу питанню оволодіння теорією марксизму-ленінізму комісія приділяла при перевірці партійної організації губвідділу ДПУ. До протоколу заносилися результати персональної співбесіди, характеристика комуніста, видана бюро окружкому партії, та рекомендації перевірочної трійки. Наприклад, щодо начальника Красноградського окружного відділення ДПУ І.П. Альошина констатувалося: «Політграмота – в міжнародному і внутрішньому становищі республіки в курсі, історію партії, конституцію, політекономію знає добре, по політграмоті можна віднести не нижче 3-ї групи. … Однозначно залишити в партії». Разом з тим окремим чекістам рекомендували «поглибити політзнання», «позбавитися залишків старої ідеології» , «поглибити зв'язок з працюючими масами» тощо [4, арк. 50, 51, 52].

Траплялися й окремі «недоречності» в знаннях чекістів, котрі не співпадали з більшовицькими поглядами, і фіксувалися в протоколах. Так, члени комісії пропонували «категорично, в найкоротший термін ліквідувати політнеграмотність» оперативним співробітникам Я.Г. Гудзю і Й.М. Сегалю [3, арк. 3 зв., 4 зв.]. Отже, механічне засвоєння чекістами марксистсько-ленінських догм відкривало можливості маніпулювання кадрами спецслужб у політичних цілях.

Особовий склад останніх формувався здебільшого з людей молодого віку. Середній вік чекістів у 1920-х роках становив 25-30 років. Характерним прикладом може бути Полтавський губвідділ, де в 1922 році налічувалося 10 співробітників віком від 18 до 25 років і 70 – від 25 до 30 років. Переважна більшість із них мала ранній досвід участі в революційній боротьбі й організації терористичних актів, що сприяло дегуманізації їх світосприйняття. Стурбованість керівництва надзвичайки знайшла відображення вже в наказі ВУЧК № 73 від 22 липня 1921 р. Автори документа завуальовано намагаються пояснити, чому вкрай небажано брати на службу молодь до 18 років, а дещо старшу – тільки в індивідуальному порядку. Молодь, мовляв, «надзвичайно вразлива у своїй психології, незміцніла ні ідейно, ні психологічно, потрапляє в обстановку…, що діє розкладницьки й на дорослих працівників… Використання членів Комуністичної спілки молоді в розвідувальних апаратах, в якості секретних співробітників і освідомлювачів, в якості комісарів при обшуках і т.д. ще більше загострює погані сторони роботи в ЧК для молодих товаришів» [20, с. 226-227].

Які саме «погані сторони» малися на увазі стає зрозумілим з інших документів. У роки «червоного терору» і громадянської війни головним критерієм оцінки роботи чекістів була кількість викритих і знищених ворогів революції, тому звичним явищем, на жаль, стала нещадна жорстокість. Так, після ліквідації у Криму в грудні 1920 р. близько 12 тисяч чоловік за підозрою в контрреволюції начальник Центрального управління надзвичайних комісії (Цупнадком) УСРР В. Манцев писав Ф. Дзержинському: «Тепер після Криму, ймовірно, і я дістану прізвисько «кривавий». Ну, що ж робити. Таке прізвисько від буржуа приємне» [10, с. 68].

Не менш вражаюче зізнання зробив Е. Лінде, котрий у віці 23 років очолив Полтавський губвідділ ДПУ: «… внаслідок масових у минулому розстрілів» у нього на руці «утворилися мозолі» [3, арк. 1]. Загалом висновки перевірочної трійки Полтавської губернської контрольної комісії 1925 р. у складі її голови Чувиріна, члена президії Амелюженка, члена партячейки ДПУ Калміна і секретаря трійки Васильєва вказують на тривожні тенденції та їх масовий характер. Зокрема у детальних протокольних записах йдеться про те, що майже кожний співробітник страждає нервовими розладами, спровокованими участю в масових розстрілах. В.Я. Левоцький навіть скаржився на те, що «через хворобливий стан нервів значно ослабла пам'ять, важко читати», і він «охоче пішов би на партійну роботу», позаяк «робота в ДПУ не задовольняє внаслідок важкої обстановки» [3, арк. 3].

На відміну від нього, начальник губвідділу ДПУ з жовтня 1924 р. Д. Патрушев запевняв комісію: «7-річна практика в органах ЧК виробила в мені хорошого практичного співробітника. Цю роботу я люблю… Розстріли в ЧК на мене не впливали». Причиною ж своєї нервової виснаженості Патрушев називає «семирічне

сидіння в царських тюрмах», де його багато били, і тепер він змушений інтенсивно лікуватися. Члени комісії пройнялися чуйністю і запротоколювали: «Відмітити хворобливий стан і необхідність енергійного лікування для попередження втрати працівника» [3, арк. 3].

Деактуалізація принципів гуманізму руйнувала не тільки психічне здоров'я, але й мораль виконавців кривавих розправ. Серед полтавських чекістів значних масштабів набули явища пияцтва, етичного нігілізму, побутових і кримінальних злочинів на грунті пияцтва тощо. Особливо шкодило іміджу органів ДПУ масове пияцтво як серед рядових співробітників, так і керівного складу. У грудні 1924 р. з цього приводу давав пояснення колишній начальник губвідділу ДПУ Едмунд Лінде. Він не приховував, що в Полтаві «вів широке особисте спілкування з багатьма вельми відповідальними працівниками, з якими часто вдома і випивали… ці товариші запросто зі мною випивали, а на завтра доносили про ці пиятики в ГКК. Я з ними порвав приватні зв'язки і спілкувався виключно з співробітниками ДПУ, з якими також доводилося випивати. Особливо багато став пити в 1923 році». Чекіст пояснював, що це зумовлювалося причинами різного характеру: «1) відсутність з боку ряду керівних товаришів нормальних комуністичних стосунків; 2) методи стеження з боку окремих членів партії; 3) надзвичайно нервовий загальний стан, внаслідок масових у минулому розстрілів, коли на руці утворилися мозолі; 4) сімейні негаразди, сварки з дружиною, з якою вирішив розлучитися з переїздом на нове місце роботи, і, нарешті, 5) походження з сім'ї інтелігента, де також бували пиятики» [3, арк. 1]. Очевидно, що в поясненнях Е. Лінде, який «у комісії поводив себе вельми нервово», причини і наслідки мінялися місцями . Крім того, він визнає, що профілактичні бесіди мали короткочасний ефект.

Догани і пропозиції «категорично позбавитися» згубної алкогольної пристрасті були записані у висновках комісії щодо Е. Лінде, Б. Розенберга, В. Шерстньова та ще 53-х співробітників. У нетверезому стані чекісти допускали неконтрольовані дії. Згаданий В. Шерстньов дуже своєрідно боровся з релігійними забобонами своєї дружини, розстрілявши ікони у власному помешканні і спаливши їх потім у печі. Дружина після цього «особливо не протестувала», що й зрозуміло, і з того часу «ікон у квартирі немає» [3, арк. 2 зв.]. Шерстньов визнає, що «пияцтво компрометує і партію, і органи влади», однак теж мотивує залежність від згубної звички тим, що «специфічні умови роботи в органах ЧК сильно підірвали нервову систему».

Порушення етичних норм дехто з чекістів дозволяв собі навіть у ході співбесіди з членами комісії. Наприклад, начальник Прилуцького окрвідділу ДПУ І.Г. Кротов надто грубо реагував на будь-які запитання членів комісії, кидаючи у відповідь: «Які у вас є підстави задавати мені такі питання», «Мене не піймаєш, я чекіст», «Мене не проведеш» тощо. Недивлячись на неодноразові попередження голови комісії Чувиріна, що тут знаходяться члени партії, а не чекісти, і заклики до Кротова поводити себе належним чином, той не заспокоївся. А його колега і член комісії Калмін зауважив, що «зарозумілість і хворобливе самолюбство у товариша Кротова виявляється і в роботі» [3, арк. 28].

Утім, з 81 розглянутого епізоду лише в одному ухвалили: «виключити з партії як баласт» С.М. Зільберта. Щодо інших бралися до уваги «пом'якшуючі обставини»: робітниче походження, революційні заслуги, вірність партії, думка членів ячейки тощо. Корпоративний принцип професійної етики чекістів виключав будь-яку гласність в оцінці внутрішньої ситуації в органах держбезпеки.

13 серпня 1924 р. ВУЦВК і РНК УСРР затвердили Положення про ДПУ УСРР. Воно вийшло з формального підпорядкування НКВС. Було законодавчо закріплено, що ДПУ діє при Раднаркомі України, а його голова (він же уповноважений ОДПУ СРСР) входить до складу уряду з дорадчим голосом. Передбачалося, що ДПУ має виконувати всі завдання ВУЦВК і РНК УСРР, а в своїй оперативній діяльності керуватися директивами і розпорядженнями ОДПУ СРСР. Нагляд за справами, які порушувалися ДПУ УСРР, мав здійснювати прокурор через спеціально призначеного для цього помічника. Повноваження останнього визначалися окремими законодавчими актами.

Однак між прокуратурою і органами ДПУ, як зазначає Ю. Шаповал, часто виникали непорозуміння. Причому, саме чекісти зазвичай не бажали узгоджувати свої дії, не дотримувалися вимог прокурорського нагляду за ходом дізнання і слідства, за порядком утримання під вартою. Чекісти часом навіть не виконували вимоги надати ті чи

інші відомості, посилаючись на надзвичайну секретність. У зв'язку з цим працівники прокуратури змушені були неодноразово розтлумачувати межі їх компетенції. Однак, 14 лютого 1925 р. за підписом В. Балицького і М. Скрипника всім губернським прокурорам і відділам ДПУ надійшов циркуляр, у якому підкреслювалося, що органи ДПУ, визнавши ту чи іншу справу особливо секретною, мають право «вимагати, щоб ознайомлення з нею здійснювалося самим Прокурором». Документ поширював це право не лише на справи дізнання, а й на циркуляри та інструкції ДПУ УСРР і губернських відділів ДПУ.

Ю. Шаповал та В. Золотарьов звертають також увагу та те, що чекісти вибороли собі право у разі здійснення будь-яких правопорушень не підлягати відкритому суду. 2 лютого 1924 р. заступник наркома юстиції і прокурор УСРР Рейхель, прокурор при Наркоматі юстиції Янський підписали циркуляр, у якому підкреслювали, що передання таких справ до народних і губернських судів «призводить до розшифровки секретної роботи ДПУ», а тому рекомендувалося повертати їх «для здійснення подальшого слідства у відповідні органи», тобто в руки самих же чекістів. Характерно, що в цій процедурі до співробітників ДПУ прирівняли і секретних інформаторів. Так, 14 вересня 1929 р. у директиві Прокуратури УСРР підкреслювалося, що справи останніх підлягають суду Надзвичайної Сесії по службових злочинах на загальних підставах з іншими співробітниками ДПУ на підставі таємної постанови ВУЦВК від 10 жовтня 1928 р. [21, с. 80, 81]. Але багатьом взагалі вдавалося уникати покарання, як, наприклад, співробітнику Полтавського губвідділу Альберту Сунне. За вбивство людини поза виконанням службових обов'язків він був умовно засуджений на 1 рік, причому формулювання «убийство в запальчивости и раздражении» подавалося як пом'якшуюча обставина. Він не був виключений з партії, не втратив роботу, не зустрів осуду, навпаки відзначалися позитивні відгуки бюро партячейки і начальника губвідділу Д. Патрушева.

Виведення органів ДПУ та їх співробітників з-під критики і контролю сприяло посиленню негативних явищ у їх діяльності, перенесенню в практику роботи методів періоду «червоного терору». В 1925 р. полтавка Катерина Левченко скаржилася в політбюро ЦК КП(б)У, наркому юстиції й прокурору УСРР. Справа стосувалася її чоловіка, арештованого за крадіжку, котрої, як стверджує авторка листів, він не здійснював, однак жорстоко закатованого в місцевому окрвідділі ДПУ. Вона вимагає покарати слідчих – «катів Сідака і Зільбека», виявити, «хто їх навчив бити, і чи не є це система роботи Полтавського ДПУ», за що останній в очах жителів міста, як стверджує авторка листів, «зажив слави застінка гірших царських часів» [17, арк. 18]. Питання К. Левченко виглядає риторичним. На жаль, справді практика садистського «вибивання» свідчень обвинувачених стала системою роботи чекістських органів і набула своєї довершеності в роки «Великого терору». Як писав у 1938 р. в невідправленому листі до Сталіна арештований партійний працівник Кобеляцького райкому КП(б)У К. Ляшенко, його били ніжкою від стільця, дубовою лінійкою, чобітьми, змушували сидіти на кутику стільця і стояти на одній нозі, позбавляли сну, а також «виконувати такі речі, про які соромно писати в заяві» [2, арк. 70]. Апогеєм репресій на Полтавщині став короткий, але кривавий період, коли управління НКВС очолював у 1938 р. О. Волков. Вражаючі факти, що його характеризують, були оприлюднені на закритих партійних зборах, які тривали з 2 по 6 січня 1939 р. з єдиним питанням порядку денного «Про викривлення в роботі УНКВС».

Отже, упродовж 1920-х рр. визначилися головні напрями та об'єкти оперативної і репресивної діяльності органів ДПУ на Полтавщині. На ДПУ покладалася функція ідеологічного нагляду за засобами масової інформації, виданням літератури, фільтрація офіційних повідомлень з метою нерозголошення інформації, яка, з погляду органів держбезпеки, становила державну таємницю. Чекісти здійснювали інформування губернського та республіканського керівництва про всі події, що відбувалися на території губернії та її округів, а також настрої різних верств населення, чутки, конфлікти та інше, що з їх точки зору могло дестабілізувати політичну ситуацію. Інформаційні зведення, доповіді, звіти губвідділу та окружних відділень дозволяють з'ясувати головні напрямки економічної політики держави, зловживання чиновників, ставлення до партійних органів, форми репресій та методи їх здійснення тощо. Чекісти не лише фіксували певні явища, але й аналізували їх з позицій класової боротьби, визначали ступінь загрози для партії і держави і надавали рекомендації органам влади.

Джерела і література

1. *Бабенко Л.Л.* Чекіст більшовицької доби: портрет на тлі епохи / Л.Л. Бабенко // Історична пам'ять: наук. зб. / Полтав. держ. пед. ун-т імені В.Г. Короленка. – Полтава, 2006. – № 2. – С. 4–19.

2. Державний архів Служби безпеки України, м. Полтава. – Спр. 3955-С.

3. Держархів Полтавської обл., ф. П-2, оп. 1, спр. 46.

4. Держархів Полтавської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 47.

5. Держархів Полтавської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 65.

6. Держархів Полтавської обл., ф. Р-1503, оп. 1, спр. 107.

7. Держархів Полтавської обл., ф. П-9032, оп. 1, спр. 28.

8. Держархів Полтавської обл., ф. П-9032, оп. 1, спр. 48.

9. Держархів Полтавської обл., ф. П-9032, оп. 1, спр. 51.

10. *Золотарьов В.* ЧК – ДПУ – НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941) / Вступ. ст. Ю. Шаповала / В. Золотарьов. – Харків: Фоліо, 2003. – 477 с.

11. *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С.В. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.

12. *Маймескулов Л.Н.* Всеукраинская Чрезвычайная комиссия. 1918–1922 гг. – 2-е изд. / Л.Н. Маймескулов, А.И. Рогожин, В.В. Сташис. – Харьков: Основа, 1990. – 299 с.

13. Органи державної безпеки на Полтавщині (1919–1991) / Парамонов Ю.М., Бабенко Л.Л. та ін. – Полтава: АСМІ, 2005. – 206 с.

14. *Подкур Р.* Створення ВЧК: новий погляд на відому проблему / Р. Подкур // Історія України: маловідомі імена, події, факти. Зб. статей. – Вип. 32. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 272–285.

15. *Судоплатов П.* Разные дни тайной войны и дипломатии. 1941 год / П. Судоплатов. – М.: Олма-Пресс, 2001. – 400 с.

16. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 20, спр. 166.

17. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2099.

18. Чекисты. Сборник. – М.: Молодая гвардия, 1972. – 420 с.

19. *Ченцов В.В.* Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки / В.В. Ченцов. – К.: (Б.В.), 2000. – 402 с.

20. Шаповал Ю.І. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю.І. Шаповал, В.В. Пристайко, В.В. Золотарьов. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.

21. *Шаповал Ю, Золотарьов В.* Всеволод Балицький: особа, час, оточення / Ю. Шаповал, В. Золотарьов. – К.: Стилос, 2002. – 468 с.

Людмила Бабенко

Полтавский губернский отдел ГПУ: деятельность после реформы (1920-е годы)

В статье рассматриваются вопросы реорганизации деятельности Полтавского губотдела ГПУ с марта 1922 г. Анализируются организационные и структурные изменения губернского органа государственной безопасности, состояние материального обеспечения его подразделений, взаимодействие с партийными и властными органами. Акцентировано внимание на качественных характеристиках кадрового состава.

Ключевые слова: *Государственное политическое управление, Полтавский губернский отдел ГПУ, В. Балицкий.*

Lyudmila Babenko

DPU Poltava regional section: activity after the reform (1920-th years)

This article considers the questions of DPU Poltava regional section activity reorganization beginning from March 1922. Organizational and structural changes in the regional security service body, the situation with its divisions' procurement, cooperation with party and state bodies are analysed. The main attention is devoted to the quality characteristics of personnel.

Key words: *State Policy Department, DPU Poltava regional section, V. Balytskyi.*

УДК 65.014

Тетяна Шелейко (м. Кременчук)

Відновлення системи підготовки кадрів для Південно-Західної залізниці у другій половині 1940-х років

Розглядається комплекс питань, пов'язаних з відновленням системи підготовки кваліфікованої робочої сили для Південно-Західної залізниці у перші повоєнні роки на прикладі Київської технічної школи. Висвітлюється нормативно-правова база діяльності таких закладів, контингент учнів, труднощі та негаразди в організації навчального процесу, його матеріально-технічне забезпечення.

Ключові слова: *відновлення, робоча сила, система підготовки кадрів, залізничний транспорт.*

Війна та окупація спричинили масштабні руйнування залізничної інфраструктури. Її відродження потребувало не лише великих капіталовкладень, а й масової підготовки кваліфікованих кадрів. Кожна залізниця мала свою мережу технічних шкіл та залізничних училищ, у яких навчалися й одержували перші практичні навички майбутні працівники середньої ланки. Одним з провідних закладів цього типу стала Київська технічна школа (КТШ) Південно-Західної залізниці (ПЗЗ), що готувала кадри для ПЗЗ та Південно-Західного округу за такими спеціальностями: паровозні машиністи, поїзні вагонні майстри, начальники станцій, диспетчери, шляхові майстри, начальники поїздів, шофери та інші. Сотні випускників школи після її закінчення сумлінно працювали на Південно-Західній залізниці, багатьма з них колектив навчального закладу пишався. Вихованці КТШ диспетчер В.Я. Лощиніна, відома на всій залізничній мережі, машиніст Г.І. Поплавський та багато інших своєю самовідданою працею забезпечували виконання планів 4-ї п'ятирічки за чотири роки.

Спочатку, у перший повоєнний рік, школу та навчальну раду очолював інженер-капітан адміністративної служби М. Євреїнов [1]. З 1947 році його замінив інженер-майор Т. Костюк, якому в організації навчального процесу, виробничої практики, вирішенні господарських і побутових питань допомагали завідувач навчальної частини інженер-лейтенант тяги Галака, завідувач виробничим навчанням інженер-капітан шляху і будівництва Стельмашевський, помполіт школи, інженер-лейтенант адміністративної служби Каплан, головний бухгалтер технік-лейтенант адміністративної служби Венцель, а також кращі представники викладацького корпусу інженер-майор руху Дахно, інженер-капітан руху Зубрицький, інженери-капітани тяги Л. Пивоваров та К. Семенченко, інженери-лейтенанти адміністративної служби Струтинська, А. Кудельська, Н. Лященко, інженер-лейтенант тяги Кравчук, технік-лейтенант тяги Давидов [2].

Організація роботи навчального закладу здійснювалася згідно з вказівками Центрального управління учбовими закладами (ЦУУЗ) Міністерства шляхів сполучення (МШС) та планами, затвердженими заступником начальника ПЗЗ і наказами начальника залізниці. Окрім підготовки основних груп у школі проводилися семінари з підвищення кваліфікації для працівників перелічених вище спеціальностей, підготовлених шляхом індивідуального навчання на виробництві.

У перший повоєнний рік школа підготувала 1065 фахівців (зі слухачами короткотермінових семінарів включно). Середнє наповнення груп становило 37 осіб. 19,2% випускників склали іспити на «відмінно», 47,6% – «добре» і 2,6% не пройшли іспит [3].

За рік було зараховано 96 і випущено 95 машиністів паровозів, відповідно 27 і 19 помічників машиністів, 21 і 18 котельників, 13 і 12 машиністів кранів, 51 і 23 диспетчери, 84 і 52 поїзних вагонних майстри, 82 і 107 шоферів, 34 і 31 відповідальних за проведення вибухових

робіт, а також випущено 21 начальника станції, 41 чергового по станції, 19 начальників поїздів і 23 бухгалтери, зараховано на навчання 24 шляхових майстрів. У зведеній відомості семінарів при КТШ за 1946 р. містяться дані про кількість слухачів цієї форми навчання:

Професія	Зараховано	Випущено	Не склало іспит
Машиністи 2-го класу	66	63	3
Машиністи 3-го класу	135	123	8
Начальники станції	–	113	7
Мостові майстри	28	28	–
Шофери	208	206	2
Поїзні вагонні майстри	16	11	5
Підривники	32	34	–
Нормувальники	26	26	–
Разом	511	604	25

Через рік, станом на 1 січня 1948 р., контингент школи становив 170 осіб. За 1947 р. було зараховано 896 осіб, випущено 753 особи (включно зі слухачами короткотермінових курсів). Навчальний процес, незважаючи на післявоєнні труднощі, поступово набирав обертів не лише за кількістю учнів, а й за якістю підготовки. Результати іспитів усього контингенту ілюструють такі дані: на «відмінно» їх склали 26,6% слухачів, «добре» – 40,9%, «задовільно» – 31,7%, «незадовільно» – 0,8%. Успішність за окремими спеціальностями у 1947 р. демонструє таблиця [4]:

Спеціальності	Зараховано	Екзаменувалися	Результати іспитів			
			відм.	добре	задов.	незадов.
Механіки цегельних заводів	–	19	9	5	4	1
Шляхові майстри	–	20	8	6	6	–
Поїзні вагонні майстри	–	22	13	9	–	–
Диспетчери	–	23	6	10	7	–
Помічники машиністів	224	218	53	75	87	3
Бухгалтери	20	19	6	9	4	–
Відповідальні за вибухові роботи	40	39	8	16	15	–
Оглядачі вагонів	23	22	7	10	5	–
Котельники	5	5	3	2	–	–
Нормувальники	20	19	9	7	3	–
Шляхові майстри	27	–	–	–	–	–
Машиністи	116	–	–	–	–	–
Диспетчери	32	–	–	–	–	–
Начальники поїздів	16	–	–	–	–	–
Всього	523	406	122	149	131	4

Нижче наведені дані за проведеними при школі семінарами:

Спеціальності	Зараховано	Екзаменувалися	Результати іспитів			
			відм.	добре	задов.	незадов.
Паровозні машиністи на І кл.	41	41	5	31	3	2
Паровозні машиністи на ІІ кл.	61	61	19	23	19	–
Паровозні машиністи на ІІІ кл.	11	11	1	5	5	–
Машиністи-конструктори з теплотехніки	20	20	4	14	2	–
Машиністи вуглепідйомних кранів	8	8	1	6	1	–
Бухгалтери	21	21	4	7	10	–
Шофери	191	191	54	100	37	–
Паровозні машиністи на ІІ кл.	17	–	–	–	–	–
Всього	370	353	88	196	77	2

Всі групи за спеціальностями від третини до половини навчального часу проводили на практичних заняттях. Навчання для кожної групи фахівців тривало у різний час. Так, шляхові майстри (21 особа) почали навчання 20 січня 1947 р., а завершили – 15 березня 1948 р., паровозні машиністи ТГ-1 і ТГ-2 (26 осіб) навчалися з 24 березня 1947 р. до 24 березня 1948 р., паровозні машиністи ТГ-3 (27 осіб) – з 1 вересня 1947 р. до 1 вересня 1948 р., паровозні машиністи ТГ-4 (23 особи) і диспетчери (32 особи) – з 13 жовтня 1947 р. до 13 жовтня 1948 р., начальники поїздів (16 осіб) – з 4 грудня 1947 р. до 4 лютого 1948 р.

Цікавим є соціально-політичний зріз контингенту слухачів технічної школи. За даними 1947 р. слухачами КТШ були:

– за освітнім цензом – 20 осіб мали початкову освіту (до 5 кл.), 120 – до 7 кл, 30 – 7 та більше класів;

– за виробничим стажем – 64 особи – до 3 років, 91 – від 3 до 10 років, 15 – понад 10 років;

– за партійністю – 31 особа – члени і кандидати у члени ВКП(б), 37 – комсомольці, 102 – безпартійні.

Як бачимо, основу учнів становили молоді люди з невисоким культурно-освітнім рівнем, з різних причин «не охоплених» партійними та комсомольськими організаціями.

З перших днів відновлення навчального процесу гострим було питання поліпшення навчально-виробничої бази школи, що доводилося робити власними силами колективу навчального закладу. Не маючи необхідних коштів, викладацький персонал спільно з курсантами власними силами обладнали кабінети, і хоча до повної їх комплектації наочними засобами було ще далеко, та вже на кінець 1946 р. школа мала [5]:

а) кабінет експлуатаційних дисциплін, де був обладнаний умовний перегін з діючими апаратами напівавтоматичного блокування, жезловими, телеграфними, телефонними апаратами вартістю 30 тис. руб. Кожен курсант відпрацьовував дії з прийому й відправлення поїздів з усіх видів стосунків між станціями;

б) паровозний кабінет з 6 плакатами про обладнання паровозів, 3 схемами основних вузлів паровоза П-32 («Перемога») і 8 плакатами з Правил технічної експлуатації (ПТЕ);

в) шляховий кабінет з відновленими приладами: мензульною підставкою, штативом, кіпрегелем, мензульною дошкою, бусоллю, круглим рівнем;

г) авторемонтний кабінет зі встановленими розрізами тандем-насоса та повітророзподільників, плакатами всіх автогальмових приладів, схемами гальмового устаткування паровозів, тендера, вагона;

е) кабінет автовідділу, де силами курсантів під керівництвом викладача Михайленка відновлено такі експонати: двигун ЗІС-5 у розрізі на рухомому стенді, рама з двигуном і трансмісією ЗІС-5, передній міст і кермування

ГАЗ-АА, задній міст ГАЗ-АА, три карбюратори різних систем, трамблер-дистрибютер, паливний насос, макети знаків правил дорожнього руху, комплект плакатів газогенераторного автомобіля ЗІС-31, три кресленики з курсу «Дизель».

Упродовж наступного року керівництву КТШ вдалося дещо покращити навчально-виробничу базу: було проведено капітальний ремонт навчального корпусу, у всіх аудиторіях і службових приміщеннях побілено і пофарбовано стіни, відремонтовано, засклено й пофарбовано всі віконні рами, двері, меблі, приведено до ладу парадний вхід, виготовлено і пофарбовано столи, табурети й лавки. Крім того, було придбано шафи для навчальних кабінетів, письмові столи, дивани, стільці, зведено сарай для машин і палива, виготовлено стелажі для бібліотеки, перероблено недіючу душову в кімнату для паління, відремонтовано парове опалення, виготовлено нові класні дошки.

Аудиторії, що слугували водночас навчальними кабінетами, постійно поповнювалися наочними посібниками й обладнанням. У 1947 р. вперше було обладнано кабінет загальноосвітніх дисциплін і теплотехніки. Наочність підбирали таким чином, щоб ілюструвати виробничі цикли і проводити досліди з теплотехніки, електрики чи інших розділів фізики. Підібрана й розташована у спеціальних шафах велика колекція палива і змащувальних матеріалів, що застосовувалися на Південно-Західній залізниці. Окрема шафа надана під наочні засоби з обробки та підготовки води. У цьому ж кабінеті, що слугував також креслярською залою, встановили шафу для креслярського приладдя, якими користувалися курсанти. Завідувач кабінету Л.А. Пивоваров організував виставку кращих графічних робіт слухачів.

У кабінеті рухомого складу курсанти під керівництвом інженер-капітана тяги К.С. Семененка змонтували вагонний вузол – «ходова частина – ресорне підвішування – автозчеплення – буфер». Для цього кабінету придбали шаблони для вимірювання колісної пари і головки автозчеплення, макет теплого промивання паровозів, моделі візків Бісселя-Деймонда потрійного підвішування та чотиривісної гондоли, комплект плакатів паровозів ФД і ЙС та з облаштування вагонів.

Силами курсантів виготовлені розрізи клапана «Альфа» з шайбами і прес-маслянки, а також 20 кресленників з курсу «Паровоз».

У кабінеті автогальм змонтували стіл для випробування повітророзподільника, виготовили розрізи насоса та всіх основних деталей автогальма. Кабінет мав повний комплект плакатів з облаштування автогальм.

Кабінет експлуатаційних дисциплін був устаткований умовним перегоном з діючими апаратами напівавтоматичного блокування, жезловими, телеграфними і телефонними апаратами. Його наповнили наочними посібниками: сигнальними ручними ліхтарями, прапорцями і прапорами, свистками, щитами, гальмівними черевиками, контрольними замками Милентьєва, стрілочним ліхтарем. Було придбано всі книги і бланки з вантажних перевезень та поїзної документації.

У колійному кабінеті обладнали геодезичний відділ необхідними інструментами, підібрали і виготовили елементи верхньої будови шляху, придбали макети поперечних розрізів земляного полотна, англійського й одиночного стрілочних переводів, ізолюючих стиків системи Шестопалова і комплект шляхових знаків. Крім того, було виготовлено макет трьох металевих мостів, придбано деякі шляхові механізми, зокрема, пневматичний шпалопідбійник, пневматичний костилезабивач, електричний вібраційний шпалопідбійник.

Бібліотеку технічної школи перевели до великої, світлої, добре відремонтованої кімнати, обладнали стелажами та необхідними меблями. В одній частині приміщення розташували стелажі з літературою, в іншій – читальню. У фондах книгозбірні на той час вже налічувалося понад 3000 томів. Упродовж 1947 р. бібліотеку відвідало 4615 осіб, кількість книговидач становила 5539, а на абонементі налічувалося 923 читача.

У Київській технічній школі у штаті викладачів та інструкторів налічувалося 17 осіб. З них вищу освіту мали 10 осіб, середню – 3, незакінчену вищу – 4. У навчальному закладі працювало троє сумісників [6]. Більшість викладачів та інструкторів мали значний життєвий і професійний досвід:

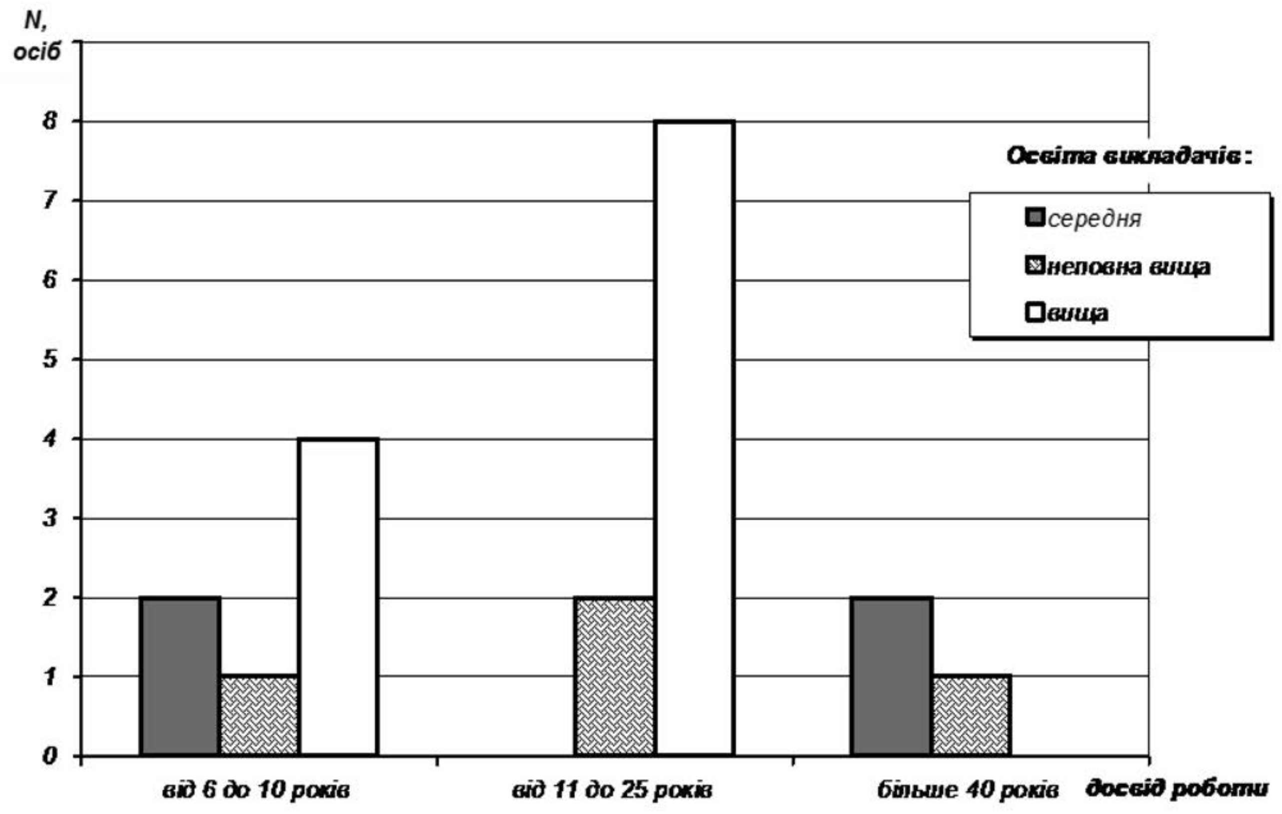

Так, викладачі паровозних спеціальностей Р.Т. Кравчук (середня освіта) віддав своїй професії 48 років, його колега-сумісник М.М. Шишкін (середня освіта) – 49 років, викладач експлуатаційних спеціальностей С.С. Дахно (вища освіта) – 42 роки, викладач шляхових дисциплін Г.С. Стельмашевський (вища освіта) – 24 роки. Стаж інших представників викладацько-інструкторського корпусу становив від 6 до 17 років.

В окремих групах з дозволу сектора підготовки кадрів ПЗЗ проводилися додаткові консультації для курсантів, які мали слабку загальноосвітню підготовку та не повністю відповідали виробничим та політичним вимогам тієї спеціальності, з якої навчалися. Так, у групах начальників поїздів та начальників станцій були організовані додаткові консультації з російської мови та математики. Крім того, в окремих випадках практикувалися індивідуальні консультації демобілізованих військовослужбовців старшого командного складу Червоної армії (майора Стулішайка, Героя Радянського Союзу Кандири та інших) [7].

Всі групи були забезпечені навчальними планами ЦУУЗ МШС (за винятком ПТЕ), текстами Закону про 5-річний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР, Статуту про дисципліну, правил протиповітряної оборони, військово-транспортну підготовку та військово-транспортних перевезень.

Програми з усіх дисциплін обговорювались і затверджувались методичним бюро школи. Зведені тематичні плани з дисциплін «Паровозний машиніст», «Начальник станції», «Поїзний вагонний майстер», «Шляховий майстер» підготували кращі викладачі школи М.О. Андрющенко, П.Й. Галака, Д.В. Зубрицький, Г.С. Стельмашевський [8]. У процесі підготовки до занять викладачі згідно з темою, передбаченою на цей день робочим планом, складали плани уроків, а молоді викладачі, як правило, – ще й конспект з дозуванням часу, підбором сучасного матеріалу та відповідними засобами унаочнення. Приблизний план уроку викладача як орієнтир був розроблений заздалегідь.

У всіх групах у порядку викладу програмного матеріалу здійснювалося вивчення наказів МШС та методів Героїв Соціалістичної Праці відповідно до спеціалізації групи, хоча тексти наказів надходили до навчального закладу нерегулярно. Їхнє отримання і систематизування здійснювалося персонально кожним викладачем у відповідній службі.

Курсанти школи були забезпечені робочими місцями (учнівськими партами, столами й ослінчиками), інструментами для проведення геодезичних робіт, підручниками зі спеціальних дисциплін. Канцелярськими товарами школа курсантів не забезпечувала.

З підручниками і навчальними посібниками існували проблеми. За винятком практичних керівництв за професіями всі підручники були застарілими й бібліотека школи потребувала суттєвого поповнення, особливо з паровозної, шляхової спеціальностей, а також автосправи.

Упродовж навчального року адміністрація школи, а також голови методичних комісій відвідали 88 уроків, після яких викладачі одержали рекомендації щодо вдосконалення методики навчання, а кращий досвід популяризувався серед усього колективу закладу.

Контроль знань учнів здійснювався відповідно до методичних вказівок ЦУУЗ МШС на кожному уроці шляхом опитування за вже опрацьованим матеріалом 2-3 курсантів. По завершенню повного курсу чи дисципліни викладач здійснював опитування всіх слухачів і виставляв підсумкову оцінку знань кожному з них. Крім того, не рідше одного разу на місяць по всіх дисциплінах проводилися контрольні роботи, оцінки яких також виставлялися в журнал.

Остаточна перевірка знань курсантів здійснювалась у шляхових і кваліфікаційних комісіях, склад яких визначався наказами начальника ПЗЗ згідно зі спеціальністю групи, що завершила навчання, і вказівками ЦУУЗ МШС. Вказані комісії оцінювали знання кожного курсанта, який закінчив навчання у школі, причому ці оцінки оформлювалися протоколами встановленої форми.

Для контролю за роботою навчальних груп секретарі навчальної частини вели два журнали: щоденний та щотижневий облік годин, що здійснювався шляхом фіксації залишку годин з кожної дисципліни на завершення кожного тижня навчального процесу [9].

Контроль якості знань по кожній групі здійснювався шляхом відвідування уроків усіх викладачів представниками адміністрації та головами методичних комісій. З метою належної організації методичної роботи у школі наказом № 146 ЦУУЗ МШС були створені навчальна рада як дорадчий орган при начальнику школи та методичне бюро у складі всіх викладачів школи як дорадчий орган при начальнику навчальної частини школи. Крім того, постійно діяли методичні комісії:

а) загальноосвітніх, політичних дисциплін та протиповітряної оборони (голова – інженер-лейтенант адміністративної служби А. Кудельська) з 5 осіб;

б) паровозних і вагонних дисциплін (голова – інженер-механік А. Пивоваров) з 6 осіб;

в) експлуатаційних дисциплін (голова – інженер-капітан руху М. Андрющенко) з 3 осіб;

г) шляхових дисциплін (голова – інженер-капітан шляху й будівництва Г. Стельмашевський) з 3 осіб;

д) автомобільних дисциплін (голова – інженер-лейтенант адміністративної служби П. Лященко) з 4 осіб.

Всі методичні комісії упродовж навчального року працювали згідно з планами, що складалися на кожен місяць і квартал. Всього за рік було проведено 54 засідання методкомісій. Серед основних питань, які на них обговорювалися, – робочі тематичні плани викладачів, зведені тематичні плани за провідними професіями, організація навчальних кабінетів, відкриті уроки, а також програми спеціальності «Паровозний машиніст», складання рецензії на брошуру інженера-лейтенанта тяги Ізотова «Пошкодження тандем-насоса».

Основною формою навчання й розповсюдження досвіду роботи кращих викладачів стало проведення відкритих уроків та вивчення конспектів кращих викладачів. Зразкові конспекти викладачів за змістом окремих дисциплін обговорювалися на засіданнях методичного бюро та рекомендовані до використання всіма викладачами школи. Упродовж навчального року всі методичні комісії провели загалом 18 відкритих уроків. Кращі відкриті уроки дали А. Кудельська (математика), М. Андрющенко (організація руху поїздів), А. Каплан (вивчення книги Й. Сталіна «Про Велику Вітчизняну війну»), Д. Зубрицький (правила технічної експлуатації). Хід обговорення відкритих уроків фіксувався у протоколах. Кращі робочі тематичні плани вивішувалися на спеціальній дошці у навчальній частині школи.

Задля підвищення кваліфікації викладачів два інженери-викладачі школи проходили семінар при Центральних технічних курсах. У самій школі семінари з підвищення кваліфікації викладачів не проводилися.

Допомога відстаючим курсантам здійснювалась у вигляді додаткових консультацій у кількості 60 годин на рік. Крім того, консультації курсантів проводилися під час кожного відвідування викладачами гуртожитку школи.

Досвід відмінників навчання популяризувався лише через громадські організації в настінній пресі. Методичні органи його популяризацією займалися незадовільно.

У руслі тогочасних вимог керівництво Київської технічної школи приділяло підвищену увагу «політико-виховній роботі». Для цього складалися щомісячні плани, що затверджувалися начальником навчального закладу. У зв'язку з різним рівнем підготовки курсантів, які прибували на навчання, з листопада 1946 р. плани роботи складалися окремо для кожної групи, виходячи з загальношкільного плану масово-політичної роботи.

У школі на постійній основі діяв семінар агітаторів груп. Заняття проводилися один раз на тиждень. У кожній групі працювало по два агітатори, які здійснювали колективне читання газет і бесіди у гуртожитку. У школі та гуртожитку було обладнано по одній газетній вітрині, а кожен агітатор одержував газети з бібліотеки школи.

У січні-лютому 1946 р. під час виборів до Верховної Ради СРСР викладачі і курсанти провели велику «роз'яснювальну роботу» на виробничій дільниці 50, закріпленій за парторганізацією Київської технічної школи. Сім викладачів школи працювали головами і членами дільничних виборчих комісій, 37 курсантів – агітаторами.

За оцінкою Залізничного райкому КП(б)У (м. Київ), агітпункт виборчої дільниці № 50 визнаний кращим у районі. Його роботою керував курсант групи «Начальник станції» майор Стулішайко. Надалі 6 викладачів і 35 курсантів працювали головами, членами дільничних комісій та агітаторами під час виборів до Верховної Ради УРСР.

Упродовж 1946 навчального року у школі вийшло 11 номерів настінних газет, 8 «блискавок», 12 монтажів на теми: «5-річний план відбудови та розвитку народного господарства СРСР», «М. Горький – великий російський письменник», «Парад молодості» та інші. Курсанти здійснили 5 культпоходів до музею Леніна, 4 – до парткабінету райкому КП(б)У, 6 – до театрів та кінотеатрів.

У школі було прочитано 15 лекцій для курсантів та викладачів. За договором з «Союзкінопрокатом» у гуртожитку школи двічі на місяць демонструвалися кінофільми.

Курсанти школи брали участь у лижному кросі, весняно-літньому кросі, у параді фізкультурників Києва.

Всю масово-політичну роботу проводили партійна, профспілкова та комсомольська організації.

Колектив школи був задіяний у роботах з прибирання снігу (6 виходів по 120-130 осіб) і навантаженні металобрухту на станції Київ-пасажирський (один вихід – 60 осіб).

Керівництво школи значну увагу приділяло налагодженню навчальної дисципліни і досягло в цьому напрямі певних успіхів. Середній відсоток відвідування занять у закладі становив 93%.

З метою підтримання належного рівня трудової дисципліни курсанти вивчали «Статут про дисципліну робітників та службовців залізничного транспорту» та наказ № 403/Ц від 19 квітня 1946 р.

Адміністративно-викладацький склад виявляв вимогливість до курсантів стосовно неухильного дотримання ними приписів «Статуту…» і правил внутрішнього розпорядку. Кожен випадок їх порушення обговорювався на зборах групи. Засоби заохочення і дисциплінарні санкції застосовувались у рамках цього документа.

За високі показники у навчанні та дисципліні наказами начальника ПЗЗ 6 викладачів та 18 курсантів були нагороджені значками «Ударнику Сталінського призову», «Відмінний колійник», «Відмінний паровозник», а ще 16 викладачів, 7 технічних працівників і 22 курсанти відзначені подякою (накази по ПЗЗ № 250 від 29 квітня 1946 р., № 466 від 1 серпня 1946 р. і № 700 від 1 листопада 1946 р.).

Враховуючи тогочасну складну соціально-економічну ситуацію в країні, керівництво школи спрямовувало зусилля на вирішення питань побутового устрою курсантів. Для них було організоване харчування за картками у їдальні електротехнікуму. При школі вдалося відкрити продовольчо-хлібний магазин, у якому можна було своєчасно отоварювати хлібні та продовольчі картки. Оскільки у школі власного буфета не було, курсанти користувалися буфетом електротехнікуму.

Школа мала власний гуртожиток на 130 осіб по вул. Саксаганського, 73. Влітку 1946 р. у його приміщеннях зробили поточний ремонт. Шляхом відновлювального ремонту було приведено до належного стану додаткові кімнати на 40 мешканців. У всій будівлі діяло парове опалення, електроосвітлення і водогін. На загальній кухні гуртожитку курсанти мали можливість готувати їжу. Гуртожиток був забезпечений трьома змінами постільної білизни окрім ковдр. Білизна в кімнатах змінювалася тричі на місяць.

Курсанти користувалися послугами пошивочних і взуттєвих майстерень відділу робітничого постачання («ОРС») ДН-3.

Для самопідготовки і виконання домашніх завдань у гуртожитку було обладнано «Червоний куточок», де одночасно могли займатися 50 осіб.

Підсобного господарства школа не мала, що перешкоджало урізноманітненню харчування курсантів і викладачів.

У 1946 р. наказом № 97 від 6 липня 1946 р. при Київській технічній школі було створено консультаційний пункт заочного навчання техніків 1-го класу. З метою забезпечення високоякісної підготовки слухачів 7 викладачів призначені консультантами заочного навчання.

Заняття проводилися за встановленим розкладом.

Для популяризації технічних новацій начальник навчальної частини інженер-капітан М. Шишакін провів кілька лекцій у паровозних депо та відділеннях ПЗЗ про паровоз «Перемога», охопивши ними 761 особу, у тому числі 87 керівного складу.

Колектив КТШ постійно тримав у полі зору питання дисципліни і виховання курсантів. Значна їх частина втратила близьких і рідних, пережила окупацію й отримала психологічні травми різного ступеня. Зміна режимів, умови воєнної доби сприяли поширенню девіантних моделей поведінки в суспільстві, а гострий дефіцит на продукти харчування і предмети першої необхідності провокував злочинність. Учнівська молодь не могла не відчувати негативних впливів цих чинників.

Завдяки продуманій системі профілактичної роботи керівництву і викладацькому складу вдалося їх мінімізувати. Так, у 1947 р. значно поліпшилися показники відвідування занять порівняно з попереднім роком. Старости груп і класні керівники, призначені директором школи, ретельно фіксували всі випадки неявки і запізнень на заняття і подавали письмовий рапорт керівництву закладу. Жоден такий факт не залишався без з'ясування обставин, що його створили. Якщо у 1946 р. найменший відсоток відвідування зафіксований на рівні 87,7% (квітень), а найвищий – 97% (вересень), то в 1947 р. – відповідно 91% (лютий) і 99,5% (грудень). Змінився на краще зовнішній вигляд курсантів, їхня поведінка у школі і громадських місцях.

За досягнуті успіхи у виконанні програми з підготовки кадрів окремим викладачам і співробітникам були оголошені подяки, деяких – нагороджено знаками «Ударник сталінської праці» та «Відмінник-паровозник». За оперативне виконання завдань керівництва залізниці начальник паровозної служби оголосив подяку 15 курсантам і викладачу інженер-капітану тяги Семененку. За період, що розглядається, 56 разів начальник школи оголошував подяку курсантам і 35 – викладачам і співробітникам школи.

Однак не обходилося й без порушень трудової та навчальної дисципліни. Так, двох курсантів з подачі начальника школи заступник начальника ПЗЗ піддав адміністративному арешту (на 3 і 10 діб відповідно), 19 курсантам та одному співробітнику КТШ її начальник оголосив догану, а ще 2 курсантам і 2 співробітникам – сувору догану.

Поряд з безсумнівними успіхами в роботі школи існувала низка недоліків. Мали місце випадки грубого порушення правил внутрішнього розпорядку і Статуту про дисципліну, за що два курсанти були відраховані зі школи. На тих, хто пропускав заняття чи запізнювався, накладали дисциплінарні стягнення. Серед основних причин незадовільної поведінки і низької успішності деяких курсантів констатувався різний рівень підготовки тих, хто прибував на навчання.

Заклад потребував якісного оснащення навчальних кабінетів наочними засобами та експонатами. Аудиторний фонд школи був обмеженим, що ускладнювало проведення занять. Споруда гуртожитку була старою і постійно потребувала капіталовкладень для ремонту. Ліквідувати ці «вузькі місця» колектив школи самотужки не міг, а державні органи не поспішали з вирішенням нагальних питань, зосередившись на вирішенні інших проблем.

Незважаючи на це, Київська технічна школа стала одним із провідних навчальних закладів ПЗЗ не тільки в справі підготовки кваліфікованих кадрів, а й поширенні передового досвіду й технічних досягнень у практику роботи залізничників, зробивши свій внесок у відродження спустошеної війною та окупацією економічної інфраструктури республіки.

Джерела та література

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВ України), Ф. Р-4924, оп. 19, спр. 31, арк. 3.

2. ЦДАВОВ України, Ф. Р-4924, оп. 19, спр. 44, арк. 36.

3. Там само, Ф. Р-4924, оп. 19, спр. 31, арк. 4.

4. Там само, Ф. Р-4924, оп. 19, спр. 44, арк. 4-5.

5. Там само, Ф. Р-4924, оп. 19, спр. 31, арк. 7.

6. Там само, Ф. Р-4924, оп. 19, спр. 33, арк. 27-29.

7. Там само, Ф. Р-4924, оп. 19, спр. 45, арк. 8-9.

8. Там само, Ф. Р-4924, оп. 19, спр. 31, арк. 20.

9. Там само, Ф. Р-4924, оп. 19, спр. 31, арк. 27.

Татьяна Шелейко

Восстановление системы подготовки кадров для Юго-Западной железной дороги в первые послевоенные годы

Рассматриваются комплекс вопросов, связанных с восстановлением системы подготовки квалифицированной рабочей силы для Юго-Западной железной дороги в первые послевоенные годы на примере Киевской технической школы. Освещается нормативно-правовая база деятельности таких учреждений, контингент учащихся, проблемы и трудности организации учебного процесса, его материально-техническое обеспечение.

Ключевые слова: *восстановление, рабочая сила, система подготовки кадров, железнодорожный транспорт.*

Tetiana Sheleiko

Recovery of the Personnel Training System for the South-Western Railway in the Early Postwar Years

The complex of questions related to recovery of the system for training skilled labor force for the South-Western railway in the early postwar years on the example of Kyiv technical school are considered. The regulatory framework of such institutions activity, the students' contingent, the difficulties and negative trends in the organization of the educational process, its material welfare are highlighted.

Key words: *recovery, workforce, personnel training system, railway transport.*

Вітчизняне пам'яткознавство та музеологія: традиції, досвід, перспективи

УДК 061.1.05(477)(091)

Світлана Гаврилюк (м. Луцьк)

Процес зародження пам'яткоохоронної діяльності в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.)

У статті висвітлюється процес становлення вітчизняної пам'яткоохоронної справи впродовж ХІХ – початку ХХ ст. Увага акцентується на кількох останніх десятиліттях означеного періоду, коли пам'яткоохоронна діяльність державних структур, наукових установ, громадських організацій набула масштабного характеру.

Ключові слова: *Україна, культурна спадщина, пам'яткоохоронна діяльність, товариство, музей.*

У розбудові духовної сфери українського суспільства, відновленні його історичної пам'яті, зміцненні національної самосвідомості непересічне місце належить культурній спадщині. Її вивчення й охорона в сучасних непростих українських реаліях передбачає звернення до досвіду вітчизняних пам'яткознавців, усіх шанувальників старовини попередніх поколінь. Тому й сьогодні практичну значимість має питання витоків пам'яткоохоронної діяльності в Україні.

Проблематика її зародження й розвитку на українських землях впродовж ХІХ – початку ХХ ст. вже отримала певне висвітлення в науковій літературі. Побачили світ низка монографій [1], статей [2]. Однак у згаданих та інших працях увага акцентується на подіях з минулого тих регіонів України, що перебували під владою Російської імперії. Натомість фрагментарно представлена пам'яткоохоронна робота на теренах Галичини, Буковини і Закарпаття – українських територіях в межах володінь тодішньої монархії Габсбургів [3]. Таким чином, звернення до означеної теми зберігає актуальність і з наукової точки зору.

Мета статті полягає у тому, щоб на підставі узагальнення окремих джерел та наявних наукових досліджень висвітлити витоки, склад учасників та зміст пам'яткоохоронної діяльності в Україні протягом ХІХ – початку ХХ ст., акцентуючи основну увагу на останній третині ХІХ – перших півтора десятках років ХХ ст.

Упровадження на українських землях справді наукових засад пам'яткоохоронної роботи розпочинається з першої половини ХІХ ст., коли розгорнули дослідницьку діяльність державні та громадські світські й духовні наукові товариства, комітети, комісії тощо. Появі й функціонуванню цих осередків на теренах Наддніпрянщини сприяли відкриття університетів у Харкові (1805 р.), Києві (1834 р.), Одесі (1865 р.). На підавстрійських українських територіях діяли університети у Львові (з 1661 р.) та Чернівцях (з 1875 р.). Пам'яткоохоронна робота означених осередків відбувалася в складних умовах. Тодішній період (насамперед початок – друга третина ХІХ ст.) характеризувався пошуком та становленням методологічних засад пам'яткоохоронної діяльності. У Наддніпрянській Україні відчувалася відсутність єдиного загальнодержавного органу, відповідального за охорону культурної спадщини. Негативний відбиток накладала й та обставина, що законодавча практика Російської імперії так і не спромоглася виробити й ухвалити ефективний закон про охорону пам'яток. Тому закономірно, що провідне місце у власній пам'яткоохоронній діяльності науково-громадські товариства, комісії, інші інституції відводили заснуванню й підтриманню функціонування музейних та архівних закладів світського і духовного характеру як осередків з охорони рухомих пам'яток. Порятунок нерухомих пам'яток (насамперед давніх архітектурних споруд чи їх залишків) товариства почали здійснювати лише з межі ХІХ–ХХ ст. шляхом проведення власними силами певних відновлювальних робіт.

Першим офіційно визнаним і зареєстрованим в Україні науковим товариством пам'яткоохоронного спрямування було Товариство наук при Харківському університеті (1812–1829 рр.). Певну увагу його члени звертали на збереження старожитностей Слобідської України [4]. Вивчення і збереження пам'яток виявилися предметом зацікавлення також Тимчасового комітету

з дослідження старожитностей (інша назва – Комітет із розшуку старожитностей, 1835–1845 рр.), створеного у Київському університеті Св. Володимира. Результатом діяльності Комітету стало заснування при університеті в 1837 р. музею старожитностей – одного з перших в Україні археологічних музеїв [5].

Своєрідною наступницею Комітету та одним з найавторитетніших осередків вивчення й збереження пам'яток української старовини стала Тимчасова комісія для розгляду давніх актів (Київська археографічна комісія, 1843–1921 рр.). Створена як державна установа у якості потужного засобу деполонізації Правобережної України та обґрунтування її одвічної приналежності до «русского мира», вона проводила результативні археографічні експедиції. З цією метою під керівництвом таких відомих науковців, письменників, представників інших кіл інтелігенції як М. Іванишев, М. Костомаров, М. Максимович, В. Антонович, П. Куліш, О. Лазаревський, О. Левицький, М. Довнар-Запольський, І. Каманін та ін. відбувалося обстеження державних, монастирських, приватних архівів, публікувалися вітчизняні джерела [6]. Для збереження віднайдених документів у 1852 р. було засновано Центральний архів давніх актів. Було також виявлено, описано та досліджено чимало археологічних пам'яток, етнографічних матеріалів, архітектурних споруд. Так, завдяки діяльності у складі Комісії Т. Шевченка, зокрема, участі Великого Кобзаря в експедиціях та зроблених ним замальовках до сьогодні збереглися зображення багатьох нерухомих історичних реліквій [7].

У 1839 р. завдяки зусиллям краєзнавців-аматорів Д. Княжевича, М. Кир'якова, М. Мурзакевича та А. Фабра постало Одеське товариство історії та старожитностей (1839–1922 рр.). Вважаючи головним завданням виявлення, вивчення, опис пам'яток Півдня України, Товариство провело вагому роботу щодо створення й підтримки діяльності тут музейних закладів (Одеса – 1825 р., Керч – 1826 р., Феодосія – 1850 р., Судак – 1868 р., Акерман (нині Білгород-Дністровський) – 1896 р. та ін.). Складником пам'яткоохоронної роботи Товариства варто вважати дослідження й публікацію значної кількості документів з історії Півдня України, зокрема, про запорозьких козаків, випуск історико-статистичних нарисів про населені пункти регіону [8].

Вагомий внесок у дослідження й популяризацію духовної культури українського народу, збереження його пам'яток зробив Південно-Західний відділ Російського географічного товариства (1873–1876 рр.) та П. Чубинський як один з найактивніших його членів [9]. У 1873 р. з ініціативи таких відомих вчених, дослідників та поціновувачів старовини як В. Антонович, Ф. Тарновський, В. Іконников та ін. у Києві з'явився ще один впливовий осередок, безпосередньо пов'язаний з пам'яткоохоронною діяльністю – Історичне товариство Нестора-літописця (1873–1931 рр.). Водночас з виявленням, збором та вивченням писемних пам'яток Товариство проводило археологічні дослідження у Волинській та Подільській губерніях, вивчало й брало на облік нерухомі пам'ятки старовини у Києві та його околицях. Відповідні матеріали друкувалися на сторінках «Читань в Історичному товаристві Нестора-літописця» (1879–1914 рр.), доповідалися на засіданнях загальноросійських археологічних з'їздів [10].

Упродовж 1887–1918 рр. функціонувало наукове історико-філологічне товариство при Харківському університеті. Його членами були такі вчені, як Д. Багалій, О. Потебня, Ф. Шміт, М. Сумцов та інші шанувальники й дослідники старовини. Вони зафіксували, зібрали й описали тисячі пам'яток, багато з яких поповнили музей мистецтв при Харківському університеті. Товариство розробило ґрунтовні програми обстеження старожитностей краю, а, отже, сприяло охороні безцінних реліквій [11]. Вагомий внесок у вивчення та збереження культурної спадщини України зробило Київське товариство старожитностей і мистецтв (1897–1918 рр.). У серпні 1899 р. за його ініціативи було засновано міський музей Києва (офіційно відкритий у грудні 1904 р. під назвою «Київський художньо-промисловий і науковий музей»). Великі заслуги в розвитку закладу належали Богдану та Варварі Ханенкам, В. Хвойці, М. Біляшівському, Д. Щербаківському, Ф. Ернсту та ін. Особливо значний внесок у збірки музею зробив Б. Ханенко. Він подарував закладові власну археологічну колекцію з 3145 предметів, оцінену в 70 тис. тодішніх російських рублів (більше половини вартості всіх експонатів музею на час його відкриття). Сьогодні в будівлі, зведеній 1899 р. архітектором Вл. Городецьким спеціально для цього закладу, працює Національний художній музей України [12].

У грудні 1900 р. у Житомирі – адміністративному центрі Волинської губернії – відбулося перше засідання Товариства дослідників Волині (1896–1920 рр.). Товариство ставило за мету різнобічне вивчення Волині, зокрема, її культурної спадщини. Внаслідок вдало організованих і проведених Товариством науково-пошукових експедицій до музею, відкритого ним у 1909 р. на основі зібраних колекцій (у 1913 р. на його базі постав Волинський центральний музей), надійшло чимало пам'яток. Товариство створило бібліотеку, видавало власні «Труди…», де друкувалися звіти про власну діяльність, у тому числі про результати пам'яткознавчої та пам'яткоохоронної роботи [13]. Плідну пам'яткоохоронну роботу проводило Катеринославське наукове товариство (1901–1922 рр.). Одним з його фундаторів був Д. Яворницький, який в 1902–1933 рр. очолював місцевий історичний музей, заснований 1849 р. як Музей старожитностей. Товариство проводило науково-пошукові експедиції, які дали змогу поповнити експозицію й фонди музею [14].

На початку XX ст. учасником пам'яткоохоронної роботи стало Українське наукове товариство (1906–1921 рр.) на чолі з М. Грушевським. Зусилля членів його історичної та філологічної секцій спрямовувалися на пошук, вивчення і публікацію пам'яток історії літератури. Найцікавіші матеріали заслуховувалися на зборах, публікувалися на шпальтах «Записок» і часопису «Україна» [15]. Пам'яткоохоронна робота військового спрямування була основним змістом діяльності Київського відділу Російського воєнно-історичного товариства (1908–1917 рр.). Відділ відіграв значну роль у відновленні низки нерухомих пам'яток, пов'язаних з воєнною історією, у грудні 1910 р. відкрив воєнно-історичний музей [16].

Помітною подією пам'яткоохоронної справи в Україні початку XX ст. стала організація у 1910 р. Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва (функціонувало по 1919 р.). Для здійснення статутних завдань Товариство організовувало археологічні й етнографічні експедиції, проводило реєстрацію й наукові дослідження пам'яток, клопоталося про вжиття заходів з їх охорони. Так, на Волині члени Товариства досліджували Луцький замок, порушували питання про реставрацію замку Чарторийських в Клевані. За підтримки Товариства вдалося позитивно вирішити справу із зверненням ради Братства імені князів Острозьких з Острога про утворення на основі діючого при Братстві музею (давньосховища) окремого відділу Волинського центрального музею. Заклад постав 1916 р. у відреставрованій частині замку князів Острозьких й отримав статус Острозького краєзнавчого музею [17].

Результати власної пам'яткознавчої, зокрема, й пам'яткоохоронної діяльності, заслуховувалися на зібраннях Товариства. На одному з них (1910 р.) І. Каманін практично чи не першим у вітчизняному пам'яткознавстві подав власне бачення вікового критерію поняття «пам'ятка». Учений аргументовано довів, що пам'ятками слід вважати усі здобутки матеріальної культури, яких не використовує сучасна людина. Він, зокрема, зазначив, що «річ стає пам'яткою старовини, коли вона виходить з ужитку чи змінює свою форму, свої колишні особливості» [18]. Таке теоретичне узагальнення стало новим словом у вітчизняній науці, відповідало наявним тоді в передовій світовій пам'яткознавчій практиці засадам і не втратило значущості донині.

У справу опису та збереження культурної спадщини українських земель помітний внесок зробили губернські статистичні комітети й вчені архівні комісії. Перші після появи у середині 1830-х рр. до пам'яткознавчих заходів були залучені лише з початку 1860-х рр.; вони відіграли вагому роль у створенні місцевих архівів, музеїв, бібліотек [19]. Другі постали наприкінці XIX – на початку XX ст. і функціонували у низці губернських центрів України (Таврійська, Чернігівська, Херсонська, Полтавська, Катеринославська, Київська, Харківська). Комісії описували, упорядковували та видавали архівні матеріали, вивчали й охороняли археологічні та архітектурні пам'ятки [20].

Якщо брати до уваги загальноросійські світські державні і громадські установи, то найбільш причетними до проведення в Наддніпрянській Україні впродовж XIX – початку XX ст. пам'яткоохоронних заходів виявилися Імператорська археологічна комісія (1859–1917 рр.) та Московське археологічне товариство (1864–1922 рр.). Варто відзначити позитивну роль останнього у дослідженні й охороні культурної спадщини українських земель шляхом організації загальноросійських археологічних з'їздів. Вони проводилися з 1869 р.; шість з п'ятнадцяти таких

з'їздів відбулися в Україні. Цікавим є той факт, що місцем проведення п'ятнадцятого з'їзду (1911 р.) пропонувалося місто Холм, як історична столиця Холмщини – однієї з західних етнічних українських земель. Однак матеріально-побутові умови та наукові можливості Холма не дали змоги втілити в життя цей задум [21].

У вивченні та охороні пам'яток помітною була роль церковних історико-археологічних товариств, єпархіальних історико-статистичних комітетів, православних церковних братств. Зокрема, 1865 р. в Кам'янець-Подільському створено Комітет для історико-статистичного опису єпархії, який через декілька років перейменували в Подільське єпархіальне історико-археологічне товариство (проіснувало до 1921 р.). Його діяльність пов'язана насамперед з постаттю вченого-краєзнавця Ю. Сіцінського. Члени Комітету (Товариства) віднайшли й описали майже сім тисяч давніх рукописних актів, видали 12 випусків «Трудов» (1876–1916 рр.), які є важливим джерелом вивчення та збереження для нащадків матеріалів про історію, культові споруди, інші пам'ятки краю, активно залучали духовенство до реставрації церков, іконостасів, церковного начиння [22]. Плідну пам'яткоохоронну роботу проводило створене зусиллями професора М. Петрова Церковно-історичне та археологічне товариство при Київській духовній Академії (1872–1920 рр.). Товариство зібрало близько 30 тис. пам'яток з історії церкви, козацької старовини, археологічних знахідок, які були представлені в експозиції та фондах відкритого при Товаристві музею. Полтавський церковний історико-археологічний комітет (1906–1920 рр.) створив музей, в якому було зібрано ікони, картини, стародруки, писемні твори XVI–XIX ст., проводив реставрацію іконостасів, картин, церков, організував перенесення з м. Ромни до губернського центру дерев'яної Покровської церкви XVIII ст. з метою кращого збереження цієї перлини українського зодчества, ін.[23].

До церковних пам'яткознавчих структур відносяться і православні церковні братства, що з'явились на Правобережній Україні в 1860–1870-х роках. Найбільше у галузі охорони пам'яток відзначилося Володимир-Волинське Свято-Володимирське братство (1887–1915 рр.), що постало з ініціативи місцевого краєзнавця О. Дверницького. Воно створило музей церковної старовини з колекцією пам'яток декоративно-ужиткового мистецтва, рукописів і стародруків, архівних документів, організовувало археологічні дослідження, проводило видавничу діяльність, активно підтримувало зусилля науковців Києва щодо дослідження й відновлення Успенського собору м. Володимира-Волинського – архітектурної пам'ятки XII ст. Віднайдені братчиками реліквії поповнили також колекцію Волинського єпархіального давньосховища, заснованого у Житомирі Волинським церковно-археологічним товариством (1893–1918 рр.) [24].

Отже, якщо говорити про зародження пам'яткоохоронної діяльності в Наддніпрянській Україні впродовж XIX – початку XX ст., то можна зробити висновок, що особливе місце в ній наукові осередки відводили музейним закладам. У перше десятиліття XX ст. тут діяло близько 40 музеїв; разом з музеями навчальних закладів їх чисельність сягала 146. Своїм існуванням українські музеї завдячували самовідданій праці членів наукових товариств, меценатів. Зокрема, велику цінність мали приватні музеї, колекції та збірки В. Тарновського, К. Скаржинської, О. Поля, П. Бобринського, Ф. Штейнгеля, родини Ханенків, Терещенків, Гансенів тощо. Закохані в українську культуру ентузіасти-меценати дарували свої колекції або значні їх частини громадським музеям, були серед їх засновників, жертвували на їх роботу значні особисті кошти. Розвиток музейної справи в Наддніпрянщині також нерозривно пов'язаний з іменами М. Біляшівського, В. Антоновича, Д. Щербаківського, М. Сумцова, Ф. Шміта, Д. Багалія, Д. Яворницького, Г. Гошкевича, Ю. Сіцінського, О. Лазаревського, В. Хвойки та багато інших ентузіастів.

Подвижницька праця діячів української культури з віднайдення, вивчення та охорони національної культурної спадщини викликала спротив російського самодержавства. Діючим товариствам, комітетам, комісіям, іншим осередкам нав'язувалася русифікаторська концепція діяльності, їх робота обмежувалася. «Несвоєчасним» протягом тривалого часу визнавалося створення міського музею в Києві. Натомість царський уряд не заснував в Україні жодного державного музею. У спотвореному вигляді подавалася концепція історії церковного будівництва в Україні. За рішенням Синоду церкви планомірно перебудовувалися відповідно до затверджених типових

проектів або доводилися до руїни без догляду та ремонтів і повністю розбиралися, замінюючись новобудовами за російсько-візантійським зразком. Це суперечило споконвічним традиціям українського зодчества, історичному та природному середовищу, що оточували згадані старовинні споруди. Під опікою Імператорської археологічної комісії, Московського археологічного товариства, інших загальноросійських державних та громадських структур чимало цінних пам'яток вивозилося з України до музеїв і сховищ Петербурга та Москви. Саме таким чином наприкінці XIX – на початку XX ст. до імператорського Ермітажу потрапили унікальні скарби з Києва, всесвітньо відомий Перещепинський скарб з Полтавщини, віднайдений у 1912 р., інші реліквії. Там же зосереджувалися практично всі цінні знахідки із скіфських, сарматських, давньоруських курганів. М. Грушевський охарактеризував цей руйнівний для української культури процес як «довговікове розхапування пам'яток матеріальної культури України старою царською Росією та безконтрольного вивожування їх до всяких столичних і закордонних збірок, де вони ставали практично неприступними ні українським дослідникам, ні українським масам» [25].

Певними особливостями відзначалася пам'яткоохоронна робота у Галичині, на Буковині та на Закарпатті – українських землях, що входили до складу Австрійської (згодом Австро-Угорської) імперії. Головна відмінність від Наддніпрянської України полягала в тому, що тут згідно декрету австрійського імператора від 31 грудня 1850 р. функціонувала (з 1851 р.) єдина загальнодержавна інституція, відповідальна за вивчення та охорону пам'яток. Нею була Центральна комісія, яка спочатку опікувалася давніми будівлями та іншими нерухомими пам'ятками. З 1873 р. сфера її діяльності поширилася на всі нерухомі й рухомі пам'ятки, що знаходилися в державній і громадській власності (пам'ятки, що перебували у приватній власності, й надалі залишалися поза її контролем) [26].

Для охорони пам'яток у провінціях імперії під опікою Комісії запроваджувався інститут державних пам'яткоохоронців (консерваторів). Головне їх завдання полягало в охороні старожитностей, які поділялися на три групи. До першої відносили речі доісторичних часів та предмети стародавнього класичного мистецтва, до другої – пам'ятки архітектури, різьби та малярства (від середньовіччя до кінця XVIII ст.), до третьої – писемні та архівні пам'ятки. Відповідно до такого поділу, затвердженого 1873 р., Центральна комісія мала три секції: археологічну, пам'яток архітектури і мистецтва та архівних пам'яток. У 1911 р. відбулося реформування Комісії. Відтепер вона складалася з Ради пам'яток та Державної ради пам'яток. До першої, яка виконувала роль дорадчого органу, входили найавторитетніші в галузі охорони пам'яток особи (колишні пам'яткоохоронці, архітектори), які представляли кожен регіон монархії Габсбургів. Державна рада пам'яток складалася з генерального та крайових (по два спеціалісти на кожен край – з історії мистецтва та архітектора) консерваторів з великими штатами помічників [27].

Декрет від 31 грудня 1850 р. про утворення Центральної комісії водночас можна вважати й законом про охорону пам'яток. Адже він давав чітке означення, що таке пам'ятка, окреслював коло предметів, які підпадали під це поняття, запроваджував поділ їх на групи, обов'язкове складання реєстру пам'яток, прописував заходи щодо збереження й охорони об'єктів культурної спадщини і т. д. Доповнений згодом низкою підзаконних актів (розпоряджень, інструкцій тощо), він продемонстрував свою ефективність та сприяв на державному рівні результативному збереженню й охороні культурної спадщини підавстрійської України.

На підставі вище охарактеризованого законодавства українська громадськість Галичини, Буковини та Закарпаття з другої половини XIX ст. розгорнула пам'яткоохоронну роботу. Вона виявилася пов'язаною з діяльністю наукових установ та осередків, що функціонували тут і виступали своєрідними центрами пам'яткознавчих досліджень. Такими закладами були Львівський та Чернівецький університети, Ставропігійський інститут (1788–1940 рр.), Наукове товариство імені Шевченка (1873–1939 рр., відновило діяльність у 1947 р. за кордоном, 1989 р. – в Україні), Історичне товариство у Чернівцях (1902–1940 рр.) та ін. Так, заходами Ставропігійського інституту в Успенській церкві Львова – осередкові міського середньовічного православного братства – впродовж XIX – початку XX ст. тричі були проведені реставраційні роботи. За ініціативи голови ради інституту І. Шараневича (обіймав цю посаду у 1885–1901 рр.) тут 1887 р. засновано музей. Основою для цього закладу послужили

предмети, матеріали і документи архіву Львівського братства, спадщиною якого опікувався Інститут, Успенської церкви та монастирів. У 1888 р. в музеї влаштовано першу в Галичині археологічно-бібліографічну виставку. Велику увагу І. Шараневич надавав охороні культурної спадщини в якості державного консерватора історичних пам'яток Галичини (1897–1901 рр.). На цій посаді він був першим українцем. Пам'яткоохоронна діяльність І. Шараневича сприяла також формуванню археологічних колекцій Львівського університету, де вчений майже чотири десятиліття очолював кафедру австрійської історії [28].

Загальноукраїнського значення в галузі науки і культури, зокрема, в пам'яткоохоронній роботі, набула діяльність Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) – наймасовішого і найвпливовішого українського наукового осередку Австро-Угорщини. Воно було засноване у Львові 1873 р. спершу як Літературно-наукове товариство імені Шевченка. Товариство постало завдяки спільним зусиллям національно свідомої інтелігенції Наддніпрянської України та Галичини у відповідь на репресії, яким піддавалася українська культура, зокрема, українське друковане слово в Російській імперії. У 1892 р. інституція перейменована в Наукове товариство імені Шевченка. Одним з головних завдань реорганізованого за задумом наддніпрянця В. Антоновича та галичанина О. Барвінського Товариства мали стати пошук та збереження пам'яток старовини. Членами і почесним членами НТШ були письменники, поети, етнографи, діячі науки і культури, духовенство. Це Б. Грінченко, І. Франко, І. Нечуй-Левицький, М. Зубрицький, М. Грушевський, О. Колесса, М. Павлик, В. Гнатюк, Ф. Вовк, М. Лисенко, Б. Лепкий, А. Шептицький, М. Петров, В. Кубійович та ін.

Створенню та діяльності Товариства перешкоджали урядовці польської національності в австро-угорській адміністрації та москвофіли. Тим не менше воно виконувало поставлені перед собою завдання. Період найпліднішого розвитку НТШ розпочався 1894 р. у зв'язку з переїздом до Львова М. Грушевського, який у 1897 р. став його головою. До кола його найближчих однодумців та найактивніших діячів Товариства увійшли І. Франко й В. Гнатюк. У галузі пам'яткознавства Товариство звертало увагу на вивчення і збереження пам'яток української писемності, мистецтва, етнографії, історії, археології, архітектури. На це була спрямована пошукова й видавнича робота історико-філософської та філологічної секцій, етнографічної, археологічної, бібліографічної та інших комісій. До 1914 р. НТШ видало близько 300 наукових праць українською мовою, серед яких помітне місце посідають дослідження про культурну спадщину України. Важливим напрямом пам'яткоохоронної діяльності Товариства стало створення унікальних музею (1894 р.) та бібліотеки. Напередодні Першої світової війни в музеї зосереджувалося кілька десятків тисяч пам'яток. Бібліотека НТШ мала понад тисячу рукописних творів XVI–XIX ст., приблизно 300 тис. томів книг. Музей та бібліотека Товариства зазнали значних втрат у період Першої світової війни, особливо в 1914–1915 рр., коли терени Галичини були окуповані російськими військами [29].

Пам'яткоохоронна робота здійснювалася й історико-краєзнавчим науковим гуртком, що функціонував у Тернополі (1892–1916 рр.). Його члени досліджували історію, економіку, культуру, пам'ятки Західного Поділля XVI–XIX ст., клопоталися перед урядовими інстанціями галицького краю та Австро-Угорщини про збереження і охорону вцілілих тут замків і фортець. Осередок видавав «Щорічник Тернопільського наукового гуртка» (1892–1895 рр.), тексти якого публікувалися українською і польською мовами [30].

На теренах Буковини українську інтелектуальну еліту, яка займалася культурно-просвітницькою діяльністю, зокрема, у галузі пам'яткознавства, згуртувало Історичне товариство у Чернівцях. Його першим головою став професор Чернівецького університету В. Мількович. Віддаючи пріоритет українському буковинознавству, Товариство виступило одним із ініціаторів руху за збереження архітектурних пам'яток, захисту їх від так званого «оновлення», яке було досить поширеним в Австро-Угорщині. Суть останнього полягало в тому, що під гаслом розбудови давніх церков нищився їх первісний вигляд, гинуло багато цінних фресок та інших пам'яток, особливо слов'янського походження. Члени Товариства засудили подібне «оновлення» церкви Св. Георгія в Сучаві, де зберігалися мощі Св. Іоанна Сучавського, кириличні настінні написи. Вони подали проект до Центральної

комісії у Відні, привернули увагу громадськості до такого варварського поводження зі старовиною [31].

Пам'яткоохоронна робота щодо української культурної спадщини Галичини, Буковини та Закарпаття була притаманна й низці польських, німецьких, румунських та інших культурно-освітніх осередків, що діяли тут – Народному закладу імені Оссолінських, Крайовому археологічному товариству (1881–1939 рр.) тощо. Зокрема, у цій галузі активно діяв Народний заклад імені Оссолінських (Оссолінеум) – польський культурно-освітній осередок, заснований 1817 р. Впродовж 1827–1945 рр. він знаходився у Львові, з 1946 р. і по теперішній час функціонує у Вроцлаві (Польща). Разом із бібліотекою та друкарнею до його складу входив музей, що 1823 р. поповнився збіркою музею імені Любомирських. Окрім польських, німецьких та інших документів колекція Оссолінеуму, яка нараховувала близько 300 тис. писемних одиниць збереження (зокрема, понад 5 тис. стародруків і понад 6 тис. рукописів), містила різноманітні матеріали з історії та культури України. Тут, наприклад, знаходилися архівні матеріали українських міст, оригінали копій універсалів українських гетьманів, реєстри пам'яток західноукраїнських земель, описи давніх світських та культових споруд тощо. В 1945–1956 рр. основні фонди Оссолінеуму, які стосувалися полонознавства, за наполяганням польської сторони і зі згоди керівництва СРСР, що розглядало цей акт як один із способів прилучення польського суспільства до соціалістичного ладу, були передані Польщі. Саме на основі цих фондів і постав Оссолінеум у Вроцлаві. На жаль, ігноруючи позицію українських радянських вчених, до Вроцлава була також перевезена значна частина документальних джерел з історії України [32].

Пам'яткоохоронна діяльність вітчизняних західноукраїнських наукових осередків визначальною мірою спиралася – як це було і у Наддніпрянській Україні – на власноруч засновані цими осередками музеї, а також на ті музейні заклади, які одержували від науковців підтримку. Так, окрім уже вищезгаданих музеїв, на теренах Львова діяли музеї «Просвіти» та Народного Дому, Художньо-промисловий музей, Церковний музей, Музей Львова та ін. У наукових колах західноукраїнських земель середини XIX – початку XX ст. був широко відомий А. Петрушевич – історик, археограф, філолог, археолог. Саме його зусиллями у Народному Домі Львова 1873 р. постав музей, діяльність якого сприяла охороні археологічних пам'яток. Однак чимало його експонатів, як і частина влаштованої вченим великої бібліотеки, були вивезені до Росії у 1914–1915 рр. під час окупації російськими військами. У 1918 р. загинула нумізматична колекція музею. Цінні пам'ятки мав Церковний музей Львова (1905–1940 рр.), створений митрополитом Української греко-католицької церкви А. Шептицьким та очолений визначним мистецтвознавцем І. Свєнцицьким. Згодом заклад названо Національним; 1913 р. його передано у дар українському народові та відкрито для відвідувачів. Тут зберігалося майже 80 тис. унікальних пам'яток. Серед них – стародруки і рукописні твори XIV–XVIII ст., ікони цього ж періоду, історичні портрети XVIII–XIX ст., стародавні географічні карти, плани, архівні матеріали, нумізматична колекція, археологічні, сфрагістичні пам'ятки тощо [33]. «Музей подільський» було відкрито в Тернополі. В Мукачеві (Закарпаття) 1907 р. музей при Музейному товаристві створив відомий вчений і краєзнавець Т. Легоцький. Краєзнавчий музей Буковини діяв у Чернівцях. Окрім А. Шептицького, І. Свєнцицького, багато зусиль у справі заснування музеїв на західноукраїнських землях доклали І. Франко, В. Гнатюк, В. Шухевич, В. Дідушицький, родини Кульчицьких, Бачинських та ін.

Таким чином, витоки пам'яткоохоронної діяльності в Україні припадають на XIX – початок XX ст. Її учасниками були державні структури, наукові установи, громадські організації, пам'яткознавці-аматори, у подальшому – фахові працівники пам'яткоохоронної сфери, широке коло шанувальників старовини. Ними проводилася, особливо в останній третині XIX – на початку XX ст., широкомасштабна робота з охорони об'єктів культурної спадщини, які зберігалися в українських землях. Вона послужила вагомим чинником подальшого становлення національної пам'яткоохоронної справи, чимало аспектів історії зародження та розвитку якої й надалі не повинні випадати з поля зору сучасних науковців.

Джерела та література

1. Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. Відп. ред.: доктор іст. наук, проф. В. О. Горбик. – К. : НАН України, Ін-т історії України, Ін-т туризму ФПУ, 1998. – 399 с.; Заремба С. Нариси з історії українського пам’яткознавства / С. Заремба. – К.: ТОВ «Видавництво Аратта», 2002. – 204 с.; Гаврилюк С. В. Історичне пам’яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.): Монографія. – 2-е вид., доп. / С. В. Гаврилюк. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 536 с.; Федорова Л. Д. З історії пам’яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 1870–1910-і рр. / Л. Д. Федорова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 373 с.; Ковпаненко Н. Г. Архітектурно-мистецька спадщина Наддніпрянської України у вітчизняних історичних дослідженнях (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 309 с., ін.

2. *Горбик В.* Охорона та збереження пам’яток історії та культури в Україні: історичний аспект / В. Горбик, Г. Денисенко // Історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 82–89; *Федорова Л. Д.* Виникнення загальноукраїнських громадських форм охорони пам’яток історії та культури / Л. Д. Федорова // Київська старовина. – 2011. – № 1. – С. 65– 86; *Муравська С. В.* Музеї та колекції вищих навчальних закладів на українських землях (кінець XVII – початок XX ст.) / С. В. Муравська // Праці Центру пам’яткознавства. Зб. наук. праць. Вип. 25. – 2014. – С. 120–129, ін.

3. *Арсенич П.* З історії музеїв Галичини / Петро Арсенич // Наукові записки Івано-Франківського краєзнавчого музею. – 1993. – Вип. 1. – С. 143–149; *Булик Н.* Охорона археологічних пам’яток у Східній Галичині у XIX ст. / Н. Булик // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2006. – Вип. 9. – С. 58–66; *Саламаха І. П.* Охорона пам’яток історії та культури Східної Галичини у другій половині XIX – на початку XX ст.: організаційні засади, законодавство, фінансування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. П. Саламаха. – Львів, 2015. – 18 с., ін.

4. *Горбик В., Денисенко Г.* Вказ. праця. – С. 84.

5. *Заремба С.* Вказ. праця. – С. 28.

6. *Журба О. І.* Київська археографічна комісія. 1843–1921. Нарис історії і діяльності / О. І. Журба. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 35, 43–50, 105–109.

7. *Шовкопляс Г. М.* За покликом серця: пам’ятки історії та культури в житті і творчості Т. Г. Шевченка / Г. М. Шовкопляс, І. Г. Шовкопляс. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 114; Горбик В., Денисенко Г. Вказ. праця. – С. 84–85.

8. *Заремба С.* Вказ. праця. – С. 29.

9. *Горбик В., Денисенко Г.* Вказ. праця. – С. 85.

10. *Заремба С.* Вказ. праця. – С. 48–51.

11. Там само. – С. 32.

12. Київське товариство старожитностей і мистецтв. – Режим доступу: http://www.histans.com/?termin=Kyivske_tov_tvo_starozhytnostey

13. Костриця М. Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті / М. Ю. Костриця. – Житомир: М. А. К., 2001. – 360 с.; Гаврилюк С. В. Вказ. праця. – С. 192–196.

14. *Заремба С.* Вказ. праця. – С. 32–33.

15. *Заремба С.* Вказ. праця. – С. 33; *Горбик В., Денисенко Г.* Вказ. праця. – С. 87.

16. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 1196, оп. 1, спр. 8, арк. 40 зв; спр. 9, арк. 2 зв; *Федорова Л. Д.* Київське воєнно-історичне товариство в пам’яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку XX ст. / Л. Д. Федорова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 261 с.

17. *Федорова Л. Д.* Діяльність Київського товариства охорони пам’яток старовини і мистецтва зі збереження культурної спадщини України (1910–1920 рр.) / Л. Д. Федорова – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 296 с.; Гаврилюк С. В. Вказ. праця. – С. 248.

18. ЦДІАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 89, арк. 4 зв.

19. *Заремба С.* Вказ. праця. – С. 42–43.

20. Там само. – С. 44–48.

21. *Гаврилюк С. В.* Вказ. праця. – С. 289–290.

22. *Заремба С.* Вказ. праця. – С. 36.

23. Історико-культурна спадщина України… – С. 22; Заремба С. Вказ. праця. – С. 36–39.

24. *Гаврилюк С. В.* Вказ. праця. – С. 180–183.

25. Історико-культурна спадщина України… – С. 24; Грушевський М. С. Бережіння і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання / М. С. Грушевський // Україна. – 1925. – Кн. 5. – С. 3–4.

26. Demetrykiewicz W. Opieka prawna w Austryi dla zabytków sztuki i pomników historycznych / W. Demetrykiewicz. – Kraków : Druk. Z. Czyżewski, 1885. – S. 11–12.

27. *Саламаха І. П.* Вказ. праця. – С. 8–10.

28. *Булик Н.* Вказ. праця. – С. 63–64.

29. *Заремба С.* Вказ. праця. – С. 31–32; *Горбик В., Денисенко Г.* Вказ. праця. – С. 85; Дем’янчук Г. С. Українське краєзнавство: сторінки історії / Г. С. Дем’ян-

чук, Б. Г. Дем'янчук, А. Г. Дем'янчук. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2006. – С. 135–137.

30. *Заремба С.* Вказ. праця. – С. 32.

31. *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. / О. Добржанський. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С. 284–285.

32. *Акуленко В. І.* Україна і Польща: міжнародно-правові проблеми і перспективи повернення культурних цінностей (1944–2006) / В. І. Акуленко // Праці Центру пам'яткознавства. Зб. наук. праць. Вип. 10. – 2006. – С. 3–18.

33. *Заремба С.* Вказ. праця. – С. 37; Дем'янчук Г. С., Дем'янчук Б. Г., Дем'янчук А. Г. Вказ. праця. – С. 137.

Світлана Гаврилюк

Процесс зарождение памятникоохранительной деятельности в Украине (XIX – начало XX вв.)

В статье освещается процесс становления отечественного памятникоохранительного дела на протяжении XIX – начала XX вв. Внимание акцентируется на нескольких последних десятилетиях указанного периода, когда памятникоохранительная деятельность государственных структур, научных учреждений, общественных организаций приобрела масштабный характер.

Ключевые слова: *Украина, культурное наследие, памятникоохранительная деятельность, общественная организация, музей.*

Svitlana Havryliuk

Formation of the Monument Preservation Activity in Ukraine (19th – the beginning of the 20th centuries)

The article views the process of formation of the domestic monument preservation activity during the 19th – the beginning of the 20th centuries. The attention is paid to the last few decades of the abovementioned period, when the monument preservation activity of the state bodies, scientific establishments, and public organizations has become widespread.

Key words: *Ukraine, cultural heritage, monument preservation activity, organization, museum.*

УДК 94(477.8)«1921/1939»:304.44+
94(438)«1921/1939»:304.44

Олександр Гаврилюк (м. Луцьк)

Пам'яткоохоронна діяльність волинських громадських товариств (1920-ті–1980-ті рр.)

У статті висвітлюється зміст пам'яткоохоронної роботи, що її проводили громадські товариства Західної Волині в умовах перебування у складі Другої Речі Посполитої та Радянського Союзу. Звернена увага на особливості такої діяльності, спричинені культурною політикою обох держав стосовно української нації.

Ключові слова: *Західна Волинь, культурна спадщина, пам'яткоохоронна діяльність, Друга Річ Посполита, Радянський Союз, громадське товариство.*

У середовищі сучасних українських науковців-соціогуманітаристів все виразнішим стає зацікавлення національною культурною спадщиною, історією її охорони у різні періоди українського минулого. Закономірність звернення до означеної тематики зумовлена роллю пам'яток історії та культури у збереженні ідентичності української нації, формуванні її історичної пам'яті, пошануванні власної національної історії і власних національних героїв. Поряд із загальноукраїнським аспектом висвітлення теми з'являється все більше й більше досліджень регіонального спрямування. На цьому тлі спостерігається епізодичний характер вивчення пам'яткоохоронної роботи у Західній Волині (на території сьогоднішніх Волинської та Рівненської областей) впродовж 1920-х – 1980-х рр., зокрема, участь у ній тодішніх громадських товариств регіону.

Якщо брати до уваги період перебування означених теренів під владою Другої Речі Посполитої як головних складників Волинського воєводства (1921–1939 рр.), то певні моменти вищевказаної теми знайшли висвітлення насамперед у статтях Н. Кінд-Войтюк [1] та Н. Заставецької [2]. Натомість практично невивченою залишається діяльність громадських товариств на Волині та Рівненщині у радянську добу. Чи не єдиними розвідками тут можна вважати дослідження Г. Муляр з історії пам'яткоохоронної справи у Волинській і Рівненській (до 1991 р. – Ровенській) областях Української РСР протягом 1944–1991 рр. Однак у них досить стисло говориться про внесок обласних осередків Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК) у збереження культурної спадщини регіону [3]. Отже, тема зберігає наукову актуальність.

Мета статті полягає у тому, щоб на підставі низки джерел та наукових публікацій висвітлити діяльність волинських громадських товариств 1920-х – 1980-х рр. щодо охорони історико-культурної спадщини Західної Волині. Акцент зроблено на показ внеску організацій УТОПІК Волинської та Рівненської областей у пам'яткоохоронну роботу.

До провідних громадських осередків Волинського воєводства у справі пошуку, вивчення та збереження культурної спадщини належали Волинське товариство краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини, створене 1927 р. та Волинське товариство приятелів наук (1935 р.), що постали в Луцьку. Перше з них у 1933 р. увійшло до складу Польського товариства краєзнавців і опіки над пам'ятками минувшини, яке діяло з 1906 р. у Варшаві і на початку 1930-х рр. стало загальнопольською громадською організацією у галузі охорони культурної спадщини. Відділення Волинського товариства краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини працювали у таких містах, як Володимир-Волинський, Дубно, Ковель, Костопіль, Острог, Рівне, Сарни та ін. [4]. Члени Товариства об'єднувалися у різні секції, зокрема, краєзнавчу та музейну. У 1931 році до його складу входило 285 осіб [5].

Щодо Волинського товариства приятелів наук, то ініціатором його заснування став польський історик, редактор краєзнавчого часопису «Волинський щорічник» («Rocznik Wołyński»), президент Союзу вчителів Польщі в Рівному Я. Гоффман [6]. До складу одного з керівних

органів Товариства – наукової ради – окрім 22 поляків входили і два українці. Це професор Празького університету В. Д'яконенко та С. Тимошенко – відомий архітектор, колишній ректор Української господарської академії в Подєбрадах (Чехословаччина). З 1930 р. він проживав у Луцьку і провадив у Західній Волині активну політичну, громадську, а також пам'яткоохоронну діяльність [7]. Волинське товариство приятелів наук налічувало близько 100 членів та відзначалося чіткою пропольською орієнтацією. Це відверто демонструвала його січнева установча відозва 1935 р., де зазначалося, що Волинська земля споконвіку належала й належить Речі Посполитій [8].

Діяльність Товариства проводилася у чотирьох комісіях. Ними були природнича (географія, геологія, біологія, ґрунтознавство), гуманістична (історія, філологія, етнографія, мистецтво, психологія, педагогіка та інші науки), господарча (економіка, землеробство) та музейно-бібліотечна комісії. Гуманістичну комісію очолював Я. Гоффман, а її історичний відділ – професор Л. Гай. Музейно-бібліотечна комісія поділялася на дві секції: музейну та бібліотечну. У її складі працював відомий історик та краєзнавець Ю. Нєць, завдяки керівництву якого бібліотека Товариства поповнювалася старовинними рукописними та друкованими матеріалами, картами, сучасними виданнями книг та періодики [9]. Для поглибленого дослідження Західної Волині Товариство встановило й підтримувало наукові контакти з Польською академією мистецтв, Державним архівом та Союзом музеїв Польщі, відділами археології Державного архівного музею у Львові та Кракові, Товариством розвитку східних земель у Варшаві, Нумізматично-археологічним товариством у Кракові, Об'єднанням львівських нумізматів, іншими науковими та науково-громадськими інституціями країни.

Аналізуючи архівні дані, матеріали міжвоєнних часописів, інші джерела, можна дійти висновку, що пам'яткоохоронні зусилля Волинського товариства краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини та Волинського товариства приятелів наук зосереджувалася на таких напрямках, як пошук і збір історичних (археологічних, археографічних тощо) та етнографічних пам'яток, їх вивчення, систематизація й опис, збереження об'єктів культурної спадщини, популяризація історії і пам'яток шляхом видавничої, туристичної діяльності, організації краєзнавчих виставок та ін. Зокрема, різносторонній характер носила археографічна діяльність обох товариств. Їх члени інвентаризували волинські архіви та приватні збірки, проводили в архівах пошуки матеріалів з історії та культурної спадщини Західної Волині, налагоджували співпрацю з архівними закладами Речі Посполитої. Так, у 1935 р. товариства здійснили архівні пошуки у церквах сіл Байова та Несвіч Луцького повіту, римо-католицькому костелі у селі Тайкури Здолбунівського повіту, прийняли на опрацювання документи Дубенського міського архіву та архіву князів Острозьких з музею Острога. Були здійснені поїздки до Кременця, Почаєва та Вишнівця. У 1936–1937 рр. Волинське товариство приятелів наук інвентаризувало приватні документи родини Гротовських, архівні матеріали Ковельської державної гімназії, ознайомилось зі станом залишків архіву Ходкевичів у Млинові, переглянуло архіви Хрестовоздвиженського братства у Луцьку, церкви в Дубровиці Сарненського повіту, римо-католицького костелу Турійська Володимирського повіту, костелу в селі Радехів Любомльського повіту. Товариство працювало також з рукописами бібліотеки римо-католицької капітули у Луцьку, прийняло на збереження понад три десятки актів волосних судів [10].

Підсумовуючи пам'яткоохоронну діяльність громадських товариств міжвоєнної Західної Волині – Волинського товариства краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини та Волинського товариства приятелів наук, можна стверджувати, що ці осередки зробили помітний внесок у дослідження, збереження й популяризацію пам'яток краю. Зрозуміло, що вона проводилось ними у пропольському дусі. Для товариств було властивим різке применшення або цілковите ігнорування значення наукових результатів про Західну Волинь у царині пам'яткознавства, одержаних раніше українськими і російськими ученими – своєрідна реакція на ущемлення поляків царизмом, пропаганда теорії культурної місії польської спільноти щодо українських земель, Західної Волині зокрема. Вивчаючи регіон, товариства шукали матеріал, який би доводив його одвічну територіальну й етнічну приналежність Другій Речі Посполитій. Крім того, ці осередки, розвиваючи у Західній Волині польську науку і роблячи ставку на молодь, виховували відданих

польській державі громадян. Проте така діяльність все ж слугувала розширенню наукових відомостей про регіон, а також збереженню частини його культурних реліквій, які й дотепер складають безцінне надбання українського народу.

Щодо другої половини 1940-х–1980-х рр., то у тодішніх Волинській та Ровенській областях радянської України відбувалося, як і у республіці загалом, формування й розгортання діяльності відповідних пам'яткоохоронних державних органів. Однак вони виявилися неспроможними забезпечити повноцінну охорону культурної спадщини. Тому виникла гостра потреба у створенні громадських організацій з охорони пам'яток історії та культури й залучення до цієї справи широких верств населення. Активізація зусиль громадськості в означеній сфері знайшла вияв у заснуванні на протязі 1966 р. УТОПІК.

Волинська обласна організація Товариства була заснована 21 жовтня 1966 р. [11]. Її перша (установча) конференція відбулася 12 листопада 1966 р. На початках діяльності Волинської обласної організації УТОПІК весь тягар повсякденної роботи ліг на плечі голови Товариства, яким був кандидат історичних наук, доцент Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки Р. Оксенюк [12]. Згодом обласну організацію УТОПІК очолювали заступники голови виконавчого комітету обласної Ради депутатів трудящих (з 1977 р. – Ради народних депутатів) І. Клімаш, А. Вербівська, С. Удальцова. З кінця 1970-х рр. і по 1991 р. діяльність Волинської обласної організації УТОПІК великою мірою була пов'язана з Л. Протас, яка працювала на посаді відповідального секретаря [13]. Рівненська обласна організація УТОПІК створена 20 жовтня 1966 р. Головою був обраний В. Томашевський – кандидат історичних наук, доцент Рівненського державного педагогічного інституту. Згодом її очолювали З. Красиленко та ін. На посаді відповідального секретаря працювали О. Мошняга, В. Мельничук та ін. [14]. У складі обласної організації діяли відповідні секції (археологічних пам'яток, пам'яток архітектури і будівництва, воєнно-історичних, науки й техніки, пропаганди пам'яток революційної, бойової і трудової слави тощо).

Період до початку 1970-х рр. знаменував собою первісний етап становлення організацій УТОПІК обох областей. Як і в інших регіонах Української РСР, ними був окреслений комплекс заходів, спрямованих на поліпшення стану збереження пам'яток, здійснено чимало практичних кроків у цьому напрямі. Особливо широкого розмаху діяльність організацій УТОПІК Волинської та Рівненської областей набула у 1970-і – 1980-і рр. Їх осередки проводили відповідні й нерідко ефективні заходи з виявлення, обліку, паспортизації об'єктів культурної спадщини, упорядкування прилеглої до нерухомих пам'яток території, фінансування їх ремонту та реставрації тощо. Так, у 1972 р. Волинська обласна організація УТОПІК виділила на реставрацію архітектурних пам'яток, музейну роботу майже 40 тис. крб. Звичайно, першочергове місце відводилося благоустрою пам'ятників доби соціалізму. Рівненська обласна організація УТОПІК впродовж 1971–1973 рр. профінансувала пам'яткоохоронні рятівничо-реставраційні роботи на загальну суму майже 195 тис. крб [15].

У 1980-х рр. організації УТОПІК обох областей особливої уваги надавали вивченню пам'яток, пам'ятних місць, пов'язаних з боротьбою народів Радянського Союзу проти нацизму. Широкомасштабна робота проводилася з виявлення братських могил, а також окремих поховань радянських воїнів. Майже в кожному населеному пункті були споруджені пам'ятники, стели в честь загиблих на фронтах війни земляків. Також велика увага зверталася на реставрацію пам'яток архітектури (насамперед соціалістичної доби), створення і діяльність громадських музеїв, народних університетів пропаганди пам'яток. Одним із видів роботи осередків Товариства в обох областях стало проведення наукових краєзнавчих конференцій, де розглядалися питання пам'яткознавства.

Аналізуючи співпрацю організацій УТОПІК Волині та Рівненщини з органами влади, можна бачити, що діяльність перших повністю підпорядковувалася потребам державно-партійних структур, хоча статут Товариства формально це забороняв. Робота управлінь культури виконкомів Рад та відділів культури комітетів партії різних рівнів значною мірою базувалася на використанні ресурсів обласних, районних та міських організацій УТОПІК. Простежується інтеграція міських осередків Товариства до державної виконавчої ланки влади. Його представники входили до складу дорадчих колегіальних

органів при виконкомах. Існували директивні плани залучення до складу Товариства нових членів та план надходження фінансових коштів. На 1 липня 1968 р. Волинська обласна організація УТОПІК нараховувала 1150 первинних осередків, у яких перебувало 86 тис. членів, у тому числі 46,7 тис. членів молодіжних секцій. Рівненська обласна організація у цей час нараховувала 1500 первинних осередків загальною чисельністю 65,5 тис. членів (у тому числі 38,8 тис. членів молодіжних секцій) [16]. Засобом тиску на УТОПІК слугувало й те, що, як правило, обласні, районні та міські його організації очолювали заступники голів виконкомів. Останні для досягнення потрібних показників нерідко використовували адміністративні примусові важелі впливу на керівників підприємств, установ, організацій та профспілок. Методи створення осередків Товариства, ієрархічно підпорядкована структура, адміністрування та наказові форми роботи були перейняті з досвіду діяльності Комуністичної партії України (КПУ), що посилювало негативні тенденції та формалізм у роботі. Внаслідок цього в багатьох районах Волинської та Рівненської областей осередки Товариства існували формально і практичною діяльністю не займалися.

Обидві обласні організації УТОПІК також не могли не підпорядковуватися ідеологічним вимогам у пам'яткоохоронній роботі, виконання яких суворо контролювали партійно-радянські органи. Це, зокрема, відбивають звіти обласного осередку Товариства Рівненщини за 1967–1973 рр. [17]. Якщо на початках у них можна було віднайти констатацію певних недоліків у проведенні органами влади пам'яткоохоронної діяльності, то з початку 1970-х років така критика зникає. Зокрема, у звіті за 1967 р. фіксувалися певні здобутки в охороні археологічної спадщини, пам'яток архітектури. Тут говорилося про проведення і завершення реставрації Луцької брами XVI ст. в місті Дубно, складання проектно-кошторисної документації щодо реставрації Троїцького монастиря-фортеці в селі Межиричі Острозького району та ін. [18]. Водночас наводилися факти про зневажливе ставлення місцевих керівників до охорони пам'яток. Зокрема, говорилося, що виконком Острозької міської Ради депутатів трудящих з ініціативи голови виконкому Є. Нечипорука без погодження з відповідними організаціями 2 серпня 1967 р. ухвалив рішення про знесення дзвіниці на території колишнього місцевого костелу. Звільнена площадка була використана під спортивний майданчик для потреб спортивної школи, що розташовувалася в приміщенні колишнього костелу. У селі Горбаків Гощанського району голова місцевого колгоспу самочинно розпочав будівництво цегельного заводу на території городища села Дорогобуж – відомої археологічної пам'ятки X–XI ст. [19].

Відділи культури обох обласних комітетів КПУ надавали значної уваги виховній функції у діяльності УТОПІК, що була складником ідеологічної роботи. Переважна більшість заходів спрямовувалися на військово-патріотичне виховання молоді, зокрема, вивчення переможних сторінок радянської військової історії на місцевих взірцях. Одне з головних завдань полягало також у використанні відповідних пам'яток для вивчення й пропаганди революційних та трудових традицій радянського суспільства. Тому не випадково найбільшої активності діяльність членів Товариства досягала в ході ідейно-політичних кампаній, пов'язаних із святкуванням ювілейних чи знаменних подій з історії СРСР та УРСР. Однак усе це, незважаючи на постійний ріст масовості учасників, тримало громадський пам'яткоохоронний рух на низькому науковому рівні, мало суто екскурсійно-пропагандистський характер. Пам'ятки археології та сакральної архітектури практично залишалися поза його увагою.

Нові умови для діяльності організацій УТОПІК обох областей принесли друга половина 1980-х – початок 1990-х рр. З початком перебудови (1985 р.) на порядок денний постали питання про виживання Товариства, шляхи виходу з кризи, інші форми реалізації статутних завдань. Через поступове самоусунення державних структур та компартійних органів від підтримки та контролю УТОПІК припиняється масштабне поповнення фонду Товариства членськими внесками. Як наслідок, згортаються широкомасштабні пам'яткоохоронні проекти, започатковані ним. Відмова від формального підходу до обліку членів УТОПІК показала також реальний стан справ із членством в обох обласних організаціях.

На хвилі демократизації, викликаної перебудовою, у республіці з'явилася ще одна громадська організація, яка швидко прилучилася до

справи охорони пам'яток. Нею стала Всеукраїнська спілка краєзнавців, заснована 1989 р. з ініціативи Голови президії УТОПІК П. Тронька. 31 березня 1989 р. постало Рівненське обласне краєзнавче товариство на чолі з І. Пащуком. 17 листопада 1989 року було створене Волинське обласне краєзнавче товариство, яке очолив Г. Бондаренко. Його організаторами стали різні установи і громадські організації. Основна роль тут належала Луцькому державному педагогічному інститутові імені Лесі Українки, Інститутові післядипломної педагогічної освіти, Волинському краєзнавчому музеєві, товариству «Знання» та Волинському відділенню Українського фонду культури на чолі з М. Онуфрійчуком, які забезпечили на початках роботу Товариства [20].

Таким чином, чвертьстолітній період діяльності організацій УТОПІК на Волині та Рівненщині охарактеризувався помітними здобутками й водночас суттєвими недоліками. Їх роботі були притаманні вади радянської системи управління, постійний ідеологічний тиск партійних органів, жорстке підпорядкування державній владі. Однак вони змогли згуртували широке коло небайдужих до культурних надбань осіб, стали тією вагомою громадською структурою, що досить помітно фінансувала на теренах Західної Волині пам'яткоохоронні заходи, фактично впроваджувала їх у життя. Позитивний досвід діяльності Волинського та Рівненського обласних відділень УТОПІК впродовж другої половини 1960-х – 1980-х рр. повинен слугувати сучасній пам'яткоохоронній роботі і стати об'єктом детальнішого вивчення вітчизняних науковців.

Джерела та література

1. *Кінд-Войтюк Н.* Наукові товариства Другої Речі Посполитої у дослідженні історії та пам'яток Волинського воєводства (1921–1939 рр.) / Наталія Кінд-Войтюк // Краєзнавство. – 2008. – № 1–4. – С. 22–27; Кінд-Войтюк Н. Волинське товариство приятелів науки в дослідженні історії та пам'яток Волинського воєводства (1935–1939) / Н. Кінд-Войтюк, С. Новіков // Матеріали IV Волин. міжнар. іст.-краєзн. конф., присвяченої 10-річчю заснування історичного факультету Житомирського державного університету ім. І. Франка: зб. наук. праць. – Житомир, 2011. – С. 244–246, ін.

2. *Заставецька Н.* Діяльність Польського товариства краєзнавчого у сфері збереження пам'яток історії та культури на західноукраїнських землях (1920–1930-ті рр.) / Наталія Заставецька // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – 2008. – Вип. 17: Українсько - польсько-білоруське сусідство: XX століття. – С. 275–281, ін.

3. *Муляр Г.* Діяльність Волинської обласної організації УТОПІК (друга половина 1960-х–1980-ті роки) / Галина Муляр // Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень: Матеріали VI Міжнар. наук-практ. конф. студентів і аспірантів (14–15 трав. 2012 р.) : у 3 т. Т. 1. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – С. 37–38; Муляр Г. В. Пам'яткоохоронна діяльність в Україні у 1944–1991 рр. (на прикладі Волинської і Рівненської областей): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Г. В. Муляр. – Луцьк, 2015. – 20 с.

4. Ziemia Wołyńska (Łuck). – 1938. – № 1. – S. 15.

5. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської області), ф. 46, оп. 2, спр. 127, арк. 5.

6. Znicz. – 1936. – № 5. – S. 152.

7. *Дублянський А.* Волинське товариство приятелів науки / А. Дублянський // Українська нива. – 1936. – 13 верес.; Гаврилюк О. Н. Волинські стежки архітектора і громадського діяча Сергія Тимошенка / О. Н. Гаврилюк, С. В. Гаврилюк // Актуальні питання історії науки і техніки : матеріали 14-ї Всеукр. наук. конф., м. Львів, 8–10 жовт. 2015 р. – К. – Львів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2015. – С. 81–83.

8. Mier K. Zagadnienia kulturalne Wołynia / K. Mier // Znicz. – 1936. – № 3. – S. 37; Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacijnych, społecznych, politycznych / W. Mędrzecki. – Wrocław – Warszawa – Krakow –Gdańsk – Lodź: Zaklad Narodowy imenia Ossolińskich. Wydawnictwo Polskie j Akademii Nauk, 1988. – S. 168.

9. Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської області), ф. 160, оп. 1, спр. 75, арк. 12, 13; Rzeźniak M. Julian Nieć (1908–1939), historyk, organizator życia naukowego na Wołyniu / M. Rzeźniak // Волинський музей: історія і сучасність: матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 75-річчю Волинського краєзнавчого музею та 55-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки, Луцьк – Колодяжне, 18–19 трав. 2004 р. Наук. зб. Вип. 3. – Луцьк: МП «Пульс», 2004. – С. 117–118.

10. Держархів Рівненської області, ф. 160, оп. 1, спр. 30, арк. 1; Macko S. Z działalności Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk / S. Macko // Wołyń. – 1937. – 7 lutego; Macko S. Poczynania naukowe na Wołyniu: z działalności Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk / S. Macko // Wołyn. – 1937. – 19 grudnia.

11. Держархів Волинської області, ф. Р – 3146, оп. 1, спр. 1, арк. 1–2.

12. Там само, спр. 2, арк. 1–35.

13. Там само, спр. 68, арк. 6.

14. Держархів Рівненської області, ф. Р – 2528, оп. 1, спр. 21, арк. 4; спр. 40, арк. 4.

15. Держархів Волинської області, ф. Р – 3146, оп. 1, спр. 90, арк. 44; Держархів Рівненської області, ф. Р – 204, оп. 12, спр. 224, арк. 43.

16. Держархів Волинської області, ф. Р – 3146, оп. 1, спр. 17, арк. 2.

17. Держархів Рівненської області, ф. Р – 2528, оп. 1, спр. 6, арк. 1–12; спр. 40, арк. 1–8; спр. 53, арк. 1–7; спр. 101, арк. 1–36; спр. 119, арк. 1–21.

18. Там само, спр. 6, арк. 6–8.

19. Там само, арк. 9.

20. Минуле і сучасне Волині та Полісся: Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України: матеріали до відзначення 20-річчя від часу створення. Спец. вип. – Луцьк : МП «Пульс», 2009. – 292 с., іл. (Серія: «Краєзнавча бібліотека Волині»).

Александр Гаврилюк

Памятникоохранительная деятельность волынских общественных организаций (1920-е–1980-е гг.)

В статье освещается содержание памятникоохранительной работы, проводившейся общественными организациями Западной Волыни в условиях пребывания в составе Второй Речи Посполитой и Советского Союза. Обращено внимание на особенности такой деятельности, обусловленные культурной политикой обеих государств относительно украинской нации.

Ключевые слова: *Западная Волынь, культурное наследие, памятникоохранительная деятельность, Вторая Речь Посполитая, Советский Союз, общественная организация.*

Oleksandr Havryliuk

Monument preservation activity of Volyn public organizations (1920s–1980s)

The article views the content of monument preservation activity, conducted by public organizations of the Western Volyn, when the abovementioned area was a part of the Second Rich Pospolyta and the Soviet Union. The attention is paid to the peculiarities of monument preservation activity, due to the cultural policy of both states concerning Ukrainian nation.

Key words: *Western Volyn, cultural heritage, monument preservation activity, the Second Rich Pospolyta, the Soviet Union, public organization.*

УДК 069.4/.5:340.132.4

Фаїна Рябчикова (м. Луцьк)

Музейна колекція: відповідність правової дефініції засадам музеології

У статті розглянуто зміст правової дефініції «музейна колекція», зафіксованої в Законі України «Про музеї та музейну справу», з'ясовано її відповідність музеологічним підходам до розуміння терміну. На основі аналізу визначень терміну «музейна колекція», представлених у науковій і навчальній літературі, запропоновано авторське формулювання його правової дефініції.

***Ключові слова**: музейна колекція, музейний предмет, музейна цінність, Закон України «Про музеї та музейну справу», правова дефініція.*

Належне нормативно-правове забезпечення будь-якої сфери діяльності значною мірою залежить від якості системи термінів та їх дефініцій, що закріплені в правових актах, а також відповідності останніх конкретній галузі наукового знання.

Важливою є сформованість нормотворчої термінології та правових дефініцій і для розвитку в незалежній Україні музейної справи, оскільки їх чіткість та повнота безпосередньо впливають на стан збереженості та ступінь актуалізації історико-культурного та природного надбання нашої країни. Неунормованість на законодавчому рівні понятійно-категоріального апарату, його невідповідність засадам музейної науки та практики музейної справи вкрай негативно позначаються на ефективності регулювання цієї сфери культури, що актуалізує вивчення проблеми змісту вказаних правових дефініцій.

В останні два десятиріччя у вітчизняній історіографії з'явилася ціла низка наукових розвідок, присвячених розвитку музейництва у незалежній Україні. Звернулися дослідники (В. Акуленко [1], Є. Бородін [2], Л. Гайда [3], А. Мищак [4], О. Стороженко [5]) й до проблеми формування нормативно-правової бази музейної справи, досягнень та проблем її реалізації на практиці. На важливості цієї складової державотворення акцентують увагу у своїх працях Б. Кожушко [6], К. Смаглій [7], О.Титова [8]. Однак, поза увагою вітчизняних науковців залишилися питання змісту музейних правових дефініцій.

Метою даної розвідки є аналіз змісту закріпленої в українському законодавстві правової дефініції «музейна колекція», зокрема її відповідності засадам музеології.

Вагомим аспектом наукової організації фондів будь-якого музею є врахування взаємозв'язків, які існують між окремими предметами. Останні пов'язані між собою багатьма ознаками, а саме: належністю до певної історичної епохи, події, явища, особистості, автора, типу джерела. Музейні предмети можуть бути спорідненими за матеріалом виготовлення, будовою, темою, сюжетом, часом і місцем створення, середовищем побутування, власником тощо.

У музейній справі ці зв'язки між предметами обов'язково фіксуються та вивчаються, адже група взаємопов'язаних предметів має більшу інформаційну цінність, ніж окремо взяті об'єкти. На позначення сукупності взаємопов'язаних музейних предметів використовується термін «музейна колекція».

Оскільки в юридичному аспекті музейна колекція є одиницею обліку, а також основною формою організації зберігання музейних предметів [9], виправданим є закріплення у спеціальному нормативному акті її правової дефініції.

Згідно ЗУ «Про музеї та музейну справу», *музейна колекція – сукупність музейних предметів, що об'єднані однією або кількома спільними ознаками* (ст. 1) [10].

Однак, процитоване визначення не враховує досить суттєву ознаку музейної колекції. Зокрема – предмети колекції *мають значення як єдине ціле*. Без цього поняття «колекція» втрачає свій сенс і позначає беззмістовну кількість предметів.

Якщо слідувати дефініції, поданій у законі, то можна говорити про музейну колекцію дерев'яних (скляних, металевих) предметів, яку б складали речі, наприклад, X–XXI ст.ст. з території усієї Європи. Чи колекцію зелених (червоних,

синіх) предметів. Визначальна «спільна ознака» (матеріал виготовлення, колір) буде дотримана. Та чи буде мати така колекція хоча б якесь значення?

Музеєзнавець Н. Фінягіна справедливо відзначає, що «цінність інформації (її якість, обсяг), яку несе група *взаємопов'язаних* предметів, більша, ніж цінність простої суми інформації окремо взятих предметів» [11]. Конкретизує її думку інша російська дослідниця М. Каулен, яка підкреслює, що «цінність колекції як *єдиного цілого* завжди перевершує суму цінностей предметів, які входять до неї, хоча кожен з них може бути дуже цінним сам по собі» [12].

Таким чином, варто розрізняти два поняття: «колекція предметів» та «сукупність (зібрання, збір) предметів». Колекція будується на основі наукових підходів, предмети до неї скрупульозно підбираються дослідниками згідно системи критеріїв, котра прийнята у відповідній галузі наукового знання. Саме за таких умов колекція набуває нової якості – наукового значення як єдиного цілого. Сукупність (зібрання, збір) предметів – яке у музейній практиці досить часто називається колекцією – формується хаотично, безсистемно та не має наукового значення як єдине ціле [13].

Музейна цінність колекції визначається також її повнотою в кількісному і якісному відношеннях [14]. З огляду на це музеєзнавці підкреслюють важливість цілісності колекції і співвідносять цінність останньої із збереженням цієї цілісності, активно виступають за недопущення дроблення і розпилення колекцій. Саме тому при комплектуванні фондів багато музеїв орієнтуються на закупівлю цілих колекцій, ведуть копітку роз'яснювальну роботу з їх власниками з метою збереження цілісності сформованих цінних зібрань [15].

Проте, однією з головних визначальних ознак музейної колекції є взаємозв'язок між її елементами, який надає їй нової якості – як в інформаційному, так і в ціннісному відношеннях.

Проаналізуємо яким чином визначено поняття «музейна колекція» у спеціальних нормативних актах Російської Федерації та Республіки Білорусь.

Закон України «Про музеї та музейну справу»	Федеральный закон «О Музейном фонде Российской Федерации и музеях в Российской Федерации» [16]	Закон Рэспублікі Беларусь «Аб музеях і Музейнім фондзе Рэспублікі Беларусь» [17]
музейна колекція – сукупність музейних предметів, що об'єднані однією або кількома спільними ознаками	**музейная коллекция** – совокупность культурных ценностей, которые приобретают свойства музейного предмета, только будучи соединенными вместе в силу характера своего происхождения, либо видового родства, либо по иным признакам	**музейная калекцыя** – збор музейных прадметаў, аб'яднаных адной або некалькімі прыкметамі, які мае навуковую, гістарычную, мемарыяльную, мастацкую і (або) эстэтычную вартасць як адно цэлае

Процитовані визначення свідчать, що у російському та білоруському законодавстві чітко прописана зазначена вище визначальна ознака: колекція – це така сукупність предметів, яка має цінність як єдине ціле. На наш погляд це основний критерій колекції.

Певну специфіку має правова дефініція у Федеральному законі «О Музейном фонде Российской Федерации и музеях в Российской Федерации», який трактує музейну колекцію як «*сукупність культурних цінностей, які набувають властивостей музейного предмета, тільки будучи поєднаними разом*». Таке формулювання підсилює значення єдності і взаємозв'язків структурних елементів колекції. Воно є своєрідним правовим закріпленням розвитку ідей Н. Фінягіної та М. Каулен про вищу значимість цінності взаємопов'язаних предметів.

І дійсно, ми можемо говорити про такі властивості як інформативність, атрактивність, експресивність, репрезентативність не лише щодо музейних предметів, але й щодо музейних колекцій. І ці властивості будуть визначатися саме взаємопов'язаністю і цілісністю її складових.

Іншою особливістю російської дефініції є тлумачення колекції як сукупності культурних

цінностей, а не музейних предметів. Такий підхід, з нашого погляду, є дискусійним.

По-перше, за такого формулювання важко встановити відмінність музейної і немузейної (приватної) колекції, яка, наприклад, належить фізичній особі – колекціонеру. Така колекція теж є і сукупністю культурних цінностей, і набуває властивостей музейного предмета. Таким чином, у дефініції фактично ігнорується факт належності колекції до музею, а отже й її юридичний статус. А це важливо особливо в правовому контексті.

По-друге, формування музейної колекції це результат цілеспрямованої наукової роботи музейних працівників, яка проводиться на основі наукових принципів і результатів вивчення музейних предметів – об'єктів, які взяті музеєм на постійне зберігання. Музейний предмет, порівняно з культурною цінністю, має інший статус і значення.

Тому більш точним вважаємо визначення музейної колекції як сукупності музейних предметів.

Для того, аби ґрунтовно проаналізувати зміст поняття «музейна колекція», розглянемо його дефініції у науковій і навчальній літературі.

Дефініція	Джерело
Музейна колекція – сукупність музейних предметів у складі основного фонду, що представляє науковий інтерес як єдине ціле. Предмети групуються в колекції на основі однієї або декількох ознак – за типами джерел, походженням, змістом тощо. Музейна колекція – основна форма організації зберігання музейних предметів. С. 81.	Музейные термины // Терминологические проблемы музееведения. Сб. научных трудов / Ред. кол.: Л. И. Арапова, Л. Н. Годунова, И. Г. Лупало, В. Н. Фомин, Г. Г. Шумная (отв. ред.). – М.: Типография Министерства культуры СССР, 1986. – 136 с.
Сукупність музейних предметів, пов'язаних однією чи декількома ознаками і яка представляє науковий, пізнавальний, часто художній, інтерес як єдине ціле називається музейною колекцією. С. 85.	Музееведение. Музеи исторического профиля: Учеб. пособие для вузов / Под ред. К. Г. Левыкина, В. Хербста. – М.: Высш. школа, 1988. – 431 с.
Музейна колекція – сукупність музейних предметів, пов'язаних між собою спільністю однієї або декількох ознак і які становлять особливу цінність (наукову, пізнавальну, художню, меморіальну) як єдине ціле. С. 278.	Российская музейная энциклопедия: в 2 т. / Мин-во культуры РФ, Российский ин-т культурологии; Гл. ред. А. А. Сундиева, Ред. Э. В. Расшивалова, Сост. М. М. Кленина, О. В. Кульбачевская. – М.: Прогресс, «РиполКлассик», 2001. – Т. 1. – 416 с.
Сукупність музейних предметів, пов'язаних спільністю однієї чи декількох ознак і які представляють науковий, художній чи пізнавальний інтерес як єдине ціле називається музейною колекцією. С. 369.	Юренева Т. Ю. Музееведение: Учеб. для высш. шк. / Т. Ю. Юренева. – М.: Академический проспект, 2003. – 560 с.
Музейна колекція – це комплекс музейних предметів, об'єднаних за однією або кількома спільними ознаками. С. 381.	Рутинський М. Й. Музеєзнавство: Навч. посіб. / М. Й. Рутинський, О. В. Стецюк. – К.: Знання, 2008. – 428 с.
Музейна колекція – це науково організована, систематизована цілісна сукупність музейних предметів, яка може представляти наукову, історичну, художню або іншу культурну цінність тільки як єдине ціле зібрання даних джерел. С. 231.	Музейное дело России. 3-е изд., испр. и доп. / Под ред. Каулен М. Е. (отв. ред.), Коссовой И. М., Сундиевой А. А. – М.: ВК, 2010. – 676 с.
Музейна колекція – це науково організована, систематизована сукупність музейних предметів, підібраних за одним або кількома ознаками і яка представляє наукову, історичну, художню або іншу культурну цінність як єдине ціле. С. 53.	Основы музееведения: [учеб. пособие] / М-во культуры РФ, Рос. ин-т культурологии; отв. ред. Э. А. Шулепова. – 3. изд. [испр. и доп.]. – М.: Кн. дом «ЛИБРОКОМ», 2013. – 432 с.

У результаті проведеного компаративного аналізу дефініцій можна прийти до таких висновків:

Перше, в усіх дефініціях музейна колекція визначена як сукупність музейних предметів (а не культурних цінностей).

Друге, у більшості визначень, окрім підручника М. Рутинського та О. Стецюка, робиться акцент на цінність-інтерес вказаної сукупності предметів як єдиного цілого. До речі, показовою є заміна означуючого слова «інтерес» на «цінність». Це один із проявів аксіологічного підходу у музейній справі.

Переліки цінностей – наукової, пізнавальної, художньої тощо – мають доповнюючe значення. Зазначимо, що в новітній музеєзнавчій літературі закріпилися такі види цінностей музейного предмета, як наукова, історична, меморіальна, художня або естетична.

З огляду на усталеність вказаних видів цінностей у понятійно-категоріальному апараті науки, вважаємо доцільним застосування їх переліку в правовій дефініції поняття «музейна колекція».

У цьому контексті, можна констатувати відповідність білоруської правової дефініції науковим музеєзнавчим підходам до визначення цього поняття.

Також варто відзначити, що заміна згаданого переліку цінностей словосполученням «музейна цінність», є, на наш погляд, недоцільною, оскільки останнє має дещо інше змістове навантаження. Зокрема, воно характеризує цілісність колекції, її склад та комунікативне значення тощо.

Третє, у визначенні, розробленому у 1986 р. лабораторією музеєзнавства Центрального музею революції СРСР, відзначена належність музейних предметів колекції до складу основного фонду. На нашу думку, таке уточнення є зайвим, оскільки до основного фонду належать тільки музейні предмети. Крім того, вказана ознака не є визначальною для розуміння змісту поняття, що, зокрема, підтверджується її відсутністю і в інших дефініціях.

Четверте, показовою відмінністю останніх визначень є включення до дефініцій такого визначального уточнюючого означення, як «науково організована, систематизована сукупність». Вважаємо таке формулювання більш точним, оскільки колекція становить не хаотичну сукупність об'єктів, а певну систему. Вона є наслідком копіткої дослідницької роботи, в результаті якої кожен предмет музейної колекції набуває особливого значення і місця серед інших. Запропоноване формулювання свідчить про удосконалення музейної термінології, зокрема більш ґрунтовну розробку самого поняття «музейна колекція».

Натомість включення до дефініції такої ознаки як «цілісність сукупності» [18], викликає певні зауваження. Зазначимо, що цілісність колекції є важливою характеристикою її цінності. Втрата окремих предметів, безумовно, вплине на цю цінність. Проте вона лише в окремих випадках (наприклад, при знищенні більшої частини предметів) може призвести до втрати значення даної сукупності як колекції. Тому вказана ознака, з нашої точки зору, не є визначальною і зайвою у визначенні.

П'яте, в одному з підручників [19] музейна колекція трактується не як «сукупність», а як «комплекс» музейних предметів. При всій подібності цих термінів, близькості їх значень, вираз «комплекс музейних предметів» має у музейній справі свою специфіку.

Зокрема, на відмінностях близьких за змістом понять: «колекція», «комплекс предметів» (у фондах музею) і «комплект предметів» акцентує увагу російський музеєзнавець В. Дукельский. Він говорить, що колекція має в своїй основі цілеспрямовану роботу музейного співробітника щодо її формування. Тоді як в інших двох аналізованих сукупностях єдність предметів виникає здебільшого природним чином:

– щодо поняття «*комплект»* вона є наслідком спільності функції (призначення) складових елементів – наприклад: сервіз, меблевий гарнітур, набір прикрас;

– поняття «*комплекс предметів*» передбачає, в першу чергу, зв'язки спільного перебування в середовищі побутування і має джерелознавчий відтінок [20].

Наявність окремого музеєзнавчого терміну «комплекс предметів», яке має власне відмінне значення, не дозволяє використовувати його для визначення «музейної колекції», оскільки це призведе до неузгодженості музейної термінології.

Проведений аналіз дозволяє зробити наступні висновки.

Зафіксована у ЗУ «Про музеї та музейну справу» правова дефініція терміну «музейна колекція» не відповідає музеєзнавчому значенню і не розкриває зміст самого поняття. З огляду на це, існує об'єктивна необхідність її перегляду.

На основі аналізу сучасних підходів до трактування поняття «музейна колекція», пропонуємо наступне формулювання його правової дефініції:

Музейна колекція – це науково організована, систематизована сукупність музейних предметів, об'єднаних однією або декількома ознаками, які мають наукову, історичну, художню, меморіальну цінність як єдине ціле.

Джерела і література

1. *Акуленко В.І.* Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України: Монографія. / В.І. Акуленко. – Київ: ТОВ «ВО «Юстініан», 2013. – 616 с.

2. *Бородін Є. І.* Концептуальні засади державного управління музейною справою в Україні: нормативно-правовий аспект [Електронний ресурс] / Є. І. Бородін, Т. І. Шапаренко. // Публічне адміністрування: теорія та практика. − 2012. − Вип. 2. − Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Patp_2012_2_5.pdf

3. *Гайда Л.А.* Формування нормативно-правової бази музеїв при навчальних закладах України / Л.А. Гайда // Краєзнавство – 2011. – № 3. − С. 49−56.

4. *Мищак І. М.* Законодавче забезпечення охорони культурної спадщини та шляхи його вдосконалення в Україні [Електронний ресурс] / І. М. Мищак // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. − 312013. − № 3. − С. 31−36. − Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nzizvru_2013_3_8.pdf

5. *Стороженко О. В*. Нормативно-правова основа функціонування сфери культури [Електронний ресурс] / О. В. Стороженко // Теорія та практика державного управління. − 2011. − Вип. 4. − С. 273−279. − Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Tpdu_2011_4_40.pdf

6. *Кожушко Б.М.* Музейна справа в Україні: стан і перспективи / Б.М. Кожушко, О.М. Титова // Праці Центру пам'яткознавства. – 2014. – Вип. 25. – С. 136–144.

7. *Смаглій К. В.* Європейський досвід реформування музейної сфери: уроки для України / Катерина Василівна Смаглій // Будуємо нову Україну: збірник конференції (26–27 листопада 2014 р., м. Київ) / упоряд. Ярошенко Т.О.; Українське Фулюрайтівське коло. – Київ: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2015. – С. 138–154.

8. *Титова О.М.* Деякі актуальні питання збереження культурної спадщини України / О.М. Титова // Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. пр. − 2009. − Вип. 16. − С. 5−10.

9. Терминологические проблемы музееведения. Сб. научных трудов / Ред. кол.: Л. И. Арапова, Л. Н. Годунова, И. Г. Лупало, В. Н. Фомин, Г. Г. Шумная (отв. ред.). – М.: Типография Министерства культуры СССР, 1986. – 136 с. – С.81.

10. Про музеї та музейну справу [Електронний ресурс]: закон України [прийнято Верхов. Радою 29.06.1995№ 249/95-ВР]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80

11. Музееведение. Музеи исторического профиля : Учеб. пособие для вузов / Под ред. К. Г. Левыкина, В. Хербста. – М.: Высш.школа, 1988. – С. 85.

12. Основы музееведения: [учеб. пособие] / М-во культуры РФ, Рос. ин-т культурологии; отв. ред. Э. А. Шулепова. – 3. изд. [испр. и доп.]. – М.: Кн. дом «ЛИБРОКОМ», 2013. – 432 с. – С. 53.

13. Різниця у значеннях вказаних понять представлена у розвідці кримського біолога М. Товпинеця під досить провокативною назвою: «Наукова колекція і зібрання зоологічного матеріалу − чи це одне й те ж?». Див.: Товпинець М. М. Наукова колекція і зібрання зоологічного матеріалу − чи це одне й те ж? / М. М. Товпинець // Практичні питання природничої музеології: Матеріали III науково-практичної конференції, 24−25жовтня 2013 р., Київ. − Київ, 2013. – С. 25−31.

14. Музееведение. Музеи исторического профиля: Учеб. пособие для вузов / Под ред. К. Г. Левыкина, В. Хербста. – М.: Высш.школа, 1988. – С. 85.

15. Основы музееведения: [учеб. пособие] / М-во культуры РФ, Рос. ин-т культурологии; отв. ред. Э. А. Шулепова. – 3. изд. [испр. и доп.]. – М.: Кн. дом «ЛИБРОКОМ», 2013. – С. 53.

16. О Музейном фонде Российской Федерации и музеях в Российской Федерации [Электроннiй ресурс]: Федеральнiй закон [принят Государственной Думой 26.05.1996 г. N 54-ФЗ]. – Режим доступа: http://base.garant.ru/123168/#ixzz3bFnP2lfO

17. Аб музеях і Музейнім фондзе Рэспублікі Беларусь [Электроннi рэсурс]: Закон Рэспублікі Беларусь [Пріняті Палатай прадстаўнікоў, Адобрані Саветам Рэспублікі 12.12.2005 г. № 70-З]. – рэжім доступу: http://museum.by/node/14343

18. Зокрема, ця ознака представлена у визначенні терміну «музейна колекція» з посиланням на методичний посібник «Научно-фондовая работа в музее» в колективній монографії «Музейное дело России»

19. Див.: Рутинський М. Й. Музеєзнавство: Навч. посіб. / М. Й. Рутинський, О. В. Стецюк. – К.: Знання, 2008. – С. 381.

20. Дукельский В. Ю. Терминологические проблемы теории музейного предмета / В. Ю. Дукельский // Терминологические проблемы музееведения. Сб. научныхтрудов / Ред. кол.: Л. И. Арапова, Л. Н. Годунова, И. Г. Лупало, В. Н. Фомин, Г. Г. Шумная (отв. ред.). – М.: Типография Министерства культуры СССР, 1986. – С. 27–34.

Фаина Рябчикова

Музейная коллекция: соответствие правовой дефиниции основам музеологии

В статье рассмотрено содержание правовой дефиниции «музейная коллекция», зафиксированной в Законе Украины «О музеях и музейном деле», выяснено ее соответствие музеологическим подходам к пониманию термина. На основе анализа определений термина «музейная коллекция», представленных в научной и учебной литературе, предложена авторская формулировка его правовой дефиниции.

Ключевые слова: *музейная коллекция, музейный предмет, музейная ценность, Закон Украины «О музеях и музейном деле», правовая дефиниция.*

Faina Riabchykova

The museum collection: conformity of the legal definition to the basics of museology

This article is devoted to consideration of content of the legal definition of "museum collection",which is mentioned in the Law of Ukraine "On Museums and Museum Affairs" and to research of its compliance to museological approaches to understanding the term. Based on the analysis of definitions of the term "museum collection", presented in scientific and academic literature, the author's proposed wording of its legal definition.

Key words: *museum collection, museum object, museum value, the Law of Ukraine "On Museums and Museum Affairs", legal definition.*

Джерелознавчі та біографічні студії

УДК 37(092)(477)

Нінель Клименко (м Київ)

Суспільно-політична діяльність Насті Грінченко на Полтавщині

У статті на основі архівних джерел висвітлюється суспільно-політична діяльність Насті Грінченко у 1905 р. на Полтавщині: створення осередків РУП, робітничих гуртків, розповсюдження нелегальної літератури. Розглядається її участь у лубенській самообороні, безпосереднім завданням якої стала організація оборони міста від хаосу та єврейських погромів.

Ключові слова: *Революційна українська партія (РУП), робітничі гуртки, агітація, нелегальна література, єврейські погроми, лубенська самооборона.*

Злам XIX–XX століть ознаменував новий етап національно-визвольного руху, коли на політичну арену вийшло нове покоління яке вже не задовольнялося культурологічною діяльністю старших поколінь, а прагнуло здобути для українського народу всю повноту національно-політичних прав шляхом політичної боротьби з самодержавством, створення окремої української революційної організації соціалістичного спрямування. Такою стала Революційна українська партія (РУП), яка була першою політичною партією на українських землях, що входили до складу Російської імперії.

Власне до когорти тих самовідданих діячів визвольного руху, людини, яка своєю діяльністю й самовідданою працею залишила помітний для української справи слід в історії, належить й Настя Грінченко – донька письменника, громадського діяча Бориса Грінченка. Її постать й життєва діяльність підносила дух кожного українця, який її знав чи працював, зміцнювала віру в краще майбутнє рідного народу.

Особливістю становлення РУП було те, що в ній існували різні, навіть несумісні, течії та впливи. До РУП входила українська молодь найрізноманітніших політичних напрямів – від радикально-націоналістичного до соціалістичного. Кожний напрям еволюціонував, змінювався, що призводило до більш чіткої внутрішньої політичної диференціації та відокремлення від РУП самостійних політичних партій і груп.

На місцях РУП організовувала осередки, які називалися «вільними громадами» – в Харкові, Києві, Полтаві, Чернігові, Лубнах, Ніжині та інших містах. У своїй практичній діяльності РУП ставила завданням піднесення політичної та національної свідомості селян й робітників, рівень їх освіченості взагалі. Партія видавала газети – «Гасло», «Селянин», «Добра новина» і «Праця».

Діяльність РУП в Наддніпрянській Україні, викликали негативну реакцію царського уряду. Виникла небезпека ув'язнень. Тому посилилась політична еміграція до Галичини, де за ініціативою Д. Антоновича був створений у Львові у 1902 р. Закордонний комітет (ЗК). Першими українськими емігрантами були Євген і Катерина Голіцинські. Влітку 1903 р. до них долучився В. Винниченко. До Галичини емігрували В.Мазуренко, М.Русов, О.Скоропис-Йолтуховський. Працювали там М.Виноградова, М.Гмиря, А.Жук, Б. Камінський, П.Канівець, П.Крат, С.Петлюра, П.Понятенко, М.Порш, М. Сахаров, В.Степанківський та інші. До львівських емігрантів приєдналася і Настя Грінченко, яка на той час навчалась у Львівському університеті. Про атмосферу співпраці, енергію руху свідчать слова Н. Романович-Ткаченко, яка згадувала: «Ми жили гарячково, ковтали книги з історії революційного руху, знайомилися з творами теоретиків його, одвідували дискусії, лекції, писали, друкували й відсилали туди, до великої в'язниці народів, туди, до гнізда реакції й утисків, свої вогненні слова, звернені до робітників, до селян, слова, що мали творити нове життя, новий суспільний лад, а в першу чергу скинути старий, самодержавний, гнобительський устрій. Цей запальний, революційний настрій зустрічався з настроями читачів видань Р.У.П. і мав викликати пожежу» [1, с. 117].

Ширити цю пожежу в «російську» Україну, – ось таке було головне завдання у «Рупівців». Видання та транспортування літератури членами ЗК РУП відбувались різними способами, використовуючи хитрість та винахідливість.

Настя Грінченко безпосередньо брала участь в транспортуванні такої літератури. У спогадах Й. Гермайзе цитує листа Миколи Сахарова до активістки самвидаву Насті Грінченко: «…Набери літератури як можна більше: в пантальони, в панчохи, за пазуху, словом скрізь, куди тільки можна, і приїжджай з тамтешнім пашпортом, а потім зараз поїдеш назад. В Чернівцях дуже добре митне начальство, можна бути спокійним. Дуже треба – хоч плач. Розуміється, коли ти хвора, то не треба» [2, с. 186]. Звичайно, всі хто перевозив заборонену літературу наражалися на небезпеку. Таким був фатальний випадок з В. Винниченком. У липні 1903 р. візник-контрабандист за винагороду видав В.Винниченка жандармам під Волочиськом. Його заарештували з фальшивим паспортом. При ньому було знайдено «заборонений вантаж», який складався переважно з літератури, написаної ним самим. Він був звинувачений у державному злочині – перевезенні нелегальної літератури, участі в революційній діяльності і засуджений до відбування строку в дисциплінарному батальйоні на один рік і шість місяців. В.Винниченко був за характером холериком, людиною вибухової вдачі. Затиснутий в жорна царського законодавства, він міг не витримати психологічного тиску (7 жовтня (24 вересня) його встигли зняти з петлі вже непритомним), тому Настя Грінченко щоб якось підтримати товариша надсилає у в’язницю низку листівок з різним змістом. В одних вона повідомляла Винниченка про вихід збірника присвяченому Котляревському, де була його стаття, в іншому передавала привітання з підписами товаришів, висловлювала слова підтримки тощо. Навіть, якимось чином жартувала, щоб вирвати його з психологічного ступору. Так, надсилаючи картку зі Львова 3 липня 1904 р. із зображенням ягід, Настя написала: «Напевне Вам не дають таких ягід їсти, правда? А ми їмо аж до не схочу. Зате ми напечемося на сонці, а Ви сидите в прохладній камері, – і то вигода» [3, арк.92 зв.].

Листівка Насті Грінченко Володимиру Винниченку у в’язницю 1904 р.

Спонукаючи до спілкування, Настя наполегливо пише: «Жду нетерпляче того часу коли матиму дістати від Вас хоч одну карточку у відповідь на всі мої. Вітання від усіх» [4, арк. 94 зв.]. 24 (11) вересня 1904 р. з’явився маніфест Миколи II. З нагоди народження спадкоємця престолу оголошувалася амністія. Це означало припинення політичної справи проти В.Винниченка. Його мали звільнити після 15-ти місяців ув’язнення. Цю новину Володимир Винниченко вперше дізнався з листівки Насті: «Спешу сообшить Вам радостную новость. Сегодня опубликован в газетах приказ Государя Императора… ..Радуюсь вместе с Вами дорогой товариш! Настя» [5, арк.93 зв.].

Однак, у ході подальшої еволюції серед членів РУП наростали розбіжності, внаслідок чого серед них склалися дві групи. Одна – переважно члени «Закордонного комітету» у Львові – М.Меленевський, Є.Голіцинський, П.Канівець, В.Мазуренко та ін., яка вважала, що не слід акцентувати увагу лише на національному питанні. РУП повинна ввійти до складу РСДРП щоб згуртувати всі революційні соціал-демократичні сили для боротьби проти царизму. Друга група – більшість членів РУП, очолюваних М.Поршем, вважала, що національна справа не може бути байдужою робітникам.

Партія мусить вимагати самостійності або, принаймні, національно-територіальної автономії України, а сама РУП повинна мати повну організаційну самостійність як українська соціал-демократична партія.

У грудні 1904 р. у Львові зібрався II з'їзд РУП (Настя Грінченко брала активну участь в його організації, а Микола Сахаров вів протоколи з'їзду) [6], на якому відбувся розкол партії. Група делегатів, переважно членів «Закордонного комітету», вийшла з РУП і створила «Українську соціал-демократичну спілку» («Спілка») (до якої приєдналась і Настя Грінченко), яка у 1905 р. ввійшла до складу РСДРП як автономна частина меншовицької фракції. Члени РУП, які залишилися після виходу «Спілки», в грудні 1905 р. на своєму з'їзді перейменували РУП в «Українську соціал-демократичну робітничу партію» (УСДРП). Її очолили В.Винниченко. М.Порш, С.Петлюра, М.Ткаченко, Л.Юркевич та ін.

Початок революції 1905-1907 рр. викликав могутнє піднесення політичного руху в Російській імперії. Масові виступи селян, робітників й інтелігенції створили як ніколи сприятливий ґрунт для діяльності опозиційних організацій.

Настя Грінченко належала до таких яскравих представників української соціал-демократії, що репрезентували найдинамічнішу силу в тогочасному українстві. Для неї була властива еклектичність мислення в поєднанні з великою емоційністю. Це робило її талановитим агітатором та письменником, здатної розбурхати маси і повести їх на штурм царату.

Весною 1905 р. Настя припиняє навчання у Львівському університеті і повертається до Києва. Її рішучі переконання про пріоритетність суспільно-політичної праці в Росії переважили шальки терезів над отриманням вищої освіти. Вона умотивовано обґрунтовує свою позицію батькам, які з повагою сприйняли її вибір. Настя Грінченко з головою поринає у партійну роботу, використовуючи свій досвід діяльності в Галичині. Вже весною 20-річна дівчина була направлена партійним осередком до Полтави.

Анастасія Грінченко становила специфічну категорію партійних працівників, яких називали «професіонали». Вони займались виключно партійними справами, перебуваючи здебільшого на нелегальному становищі. Найчастіше їхнім завданням були: організація партійних осередків з місцевих і керівництво ними, іноді – організація нелегального видавництва, а також інформування вищої інстанції про стан справ тощо. «Професіонали» були найбільш законспірованою категорією партійців. Тому відомостей про них дуже мало, й навіть у спогадах та партійних документах вони фігурують, як правило, анонімно або під псевдонімами чи тільки іменами без прізвищ.

Як «професіонал» працювала на Лівобережжі в 1905 р. і Настя Грінченко (псевдоніми: Наталка, Маруся, Оля, Камінська). Завдяки її зусиллями в Полтаві була створена міська робітнича організацію, на ній трималися пропагандистська робота та нелегальна друкарня.

Лист до Насті від партійних товаришів, 1905 р.

Листи Насті до батьків дають уявлення про події того часу, а саме, зародження та піднесення політичного руху на Полтавщині. «…Полтава зараз в положении усиленой охрани і через це на кожному кроці поліція, жандарми, козаки, солдати. Я ніколи нічого подібного не бачила ані в якому жодному городі…» [7, арк.1].

Дійсно, звістка про січневі події в Петербурзі, де поліція та війська розстріляли мирну демонстрацію, швидко докотилася і до Полтавщини й знайшла тут широкий відгук. 2 лютого в Полтаві застрайкували робітники підприємств міста (всього близько 900 чоловік), які вимагали низки соціальних прав. Одним із керівників страйку був Полтавський комітет РСДРП.

Члени РУП також активно долучались до роботи з масами, акумулюючи свій вплив. «…З Полтавою я вже досить познайомилась і з городом і з людьми. Страшенна провінція, але багато має в собі симпатичного. Забастовка на залізниці тягнеться і далі. До речі, мамочка, у Полтаві є два депо, крім того багато залізничних мастерских» [8, арк.1] – зазначає у своєму листі до батьків Настя Грінченко. Саме серед робітників залізниці і зосередила вона свою роботу.

1-2 травня 1905 р. за містом були проведені маївки. У ці дні припинили роботу робітники депо Полтава-Сортувальна та залізничних майстерень станції Полтава-Південна. Наступного дня залізничники висунули політичні та економічні вимоги до керівництва залізниці. Загалом 2 та 4 травня в місті страйкувало більше 2 тисяч залізничників.

Настя, незважаючи на свій соціальний статус і вік, швидко знайшла взаєморозуміння з робітниками та мала серед них велику симпатію. Саме завдяки її зусиллям у Полтаві була створена міська партійна організація. Товариш по партійній роботі Л.Рибалка (Л.Юркевич) в своїх спогадах про діяльність Насті згадує: «…Вона вела гуртки робітників, викладаючи їм політичну економію, була одним з кращих агітаторів на «біржі» і промовляла на «масовках» (публічних зборах – Н.К.) [9, с.5]. Такий спосіб як агітація на «біржі» – Настя опанувала блискуче. Він був більш-менш безпечним, оскільки не привертав до себе уваги поліції. Агітатор «працював» серед робітників, які після робочого дня збирались на багатолюдній вулиці або бульварі серед натовпу перехожих. Настя ретельно готувалась до «такої роботи». Вона багато читала, і як згадувала Марія Грінченко, «не із брошур, а опановувала фундаментальні праці». Бо необхідно було з наукової точки зору пояснити простими словами робітничому класу всі життєві питання.

Знаючи вдачу доньки батьки завжди турбувались про її здоров'я, цікавились харчуванням, чекали приїзду додому. На всі запитання Настя давала короткі відповіді «…здоров'я навіть дуже добре, так що турбуватися зовсім не має чого». А про зміст роботи говорять такі рядки листа: «…Питаєте чи довго зостанусь. Розумієте, як тільки можна буду довше, бо маю багато роботи, а друге, робота така, що я хотіла б мати її ще вдвічі більше. Я прямо як на світ народилась..» [10, арк.1].

Молода дівчина працювала на великому піднесенні та енергетичному запалі не шкодуючи ні здоров'я, ні часу, в надії на розв'язку багатьох соціальних проблем. У своєму листі до батьків Настя пише: «Зараз 6 год. вечора. Цієї ночі не зважаючи, що була страшенно втомлена, бо мала вдень багато роботи ніяким способом не могла заснути. Я не зрозуміла, що то за дивне почуття у мене і що зі мною твориться. Скінчилося на тому, що я засвітила лампу і почала читати і так ледве ледве дотягла до ранку. У мене була спішна робота до котрої мусіла спішно підготуватися…» [11, арк.1]. Великий обсяг роботи не лякав, а робив її щасливою, потрібною, причетною до змін на краще. «…Почуваю себе страшенно гарно так як тільки може почувати себе людина котра нарешті твердо стала на свою дорогу і певна, що ніколи з неї не піде. «Среда» дає дуже багато гарного настрою і піддержки. Мені здається, що я б не хотіла нічого більшого, як тільки далі йти в тому напрямку в котрому йду тепер. Добре себе почуваю дякуючи полтавському повітрю» [12, арк.1].

"Полтавське повітря" було наповнене не тільки роботою, підтримкою але і любов'ю. Адже вона працювала і проживала разом з коханою людиною, цивільним чоловіком Миколою Сахаровим. Вже перші листи цього періоду наповнені романтизмом. «…Нарешті вже майже цілком улаштувалась в новій хаті. Яблуні цвітуть і просто у вікно лізуть своїми гілками. Повітря розкішне. Вікна в хаті виходять в садок, а квіртка з садка в чисте поле. За дві верстви ліс. А яке повітря в Полтаві! Я тільки дихаю, дихаю, дихаю. Зараз побачусь з одним товаришем» [13, арк.1зв.] або «…Фізично почуваю себе гарно, як ніколи не почувалася» [14, арк.2].

Слід зазначити, що під час революційних подій 1905–1907 років на Полтавщині активно діяли партії різного спрямування, які розповсюджували прокламації і літературу революційного змісту, брали участь у мітингах, демонстраціях.

Працювали члени єврейських партій (Бунд, Поалей-Ціон).

Настя Грінченко, як член РУП (пізніше «Спілки»), підтримувала зв'язки зі своїми партійними центрами постійно, інформуючи їх про стан роботи в Полтаві. Збереглися деякі її повідомлення того часу. Як досвідчена партійна робітниця, Настя писала законспіровані листи такої форми: на першому аркуші писався будь-який безглуздий текст (легальна частина), а на іншому аркуші, який вкладався в перший (нелегальна частина) містився справжній текст. Цікавим є нелегальна частина листа від 12 травня 1905 р. до Симона Петлюри, який перебував у Львові. В ньому Настя інформує партійний центр про катастрофічну нестачу літератури та просить «…немедленно выслать: Страйк и бойкот – 30 екз., Дядько Дмитро 20 екз. тощо. Кроме того: Селянина от 23 номера, Працю от 12, несколько прокламаций к учителям и все оставшиеся харьковские прокламации». Також вона повідомляє про створення першого робітничого гуртка (5 чоловік) й підготовку ще двох. Водночас наголошує, що «Агитация идет довільно успешно, так как нам помагает «Бунд» у котрого здесь довільно широкие святи между рабочими» [15, арк. 50].

Лист від 22-го травня 1905 р. свідчить про організацію та проведення Настею першої «масовки» в якій взяли участь 32 чол. Події липня 1905 р. свідчать про сміливість та деякий навіть авантюризм дівчини. Вона разом з помічниками в липні –«перехоплюють» А. Макаренка. «Перехоплення» полягало у тому, що коли з Києва у Харків їхав для партійної роботи направлений центром агітатор Антон Макаренко (Антось), Настя Грінченко з товаришами, як вона писала пізніше, «украли його з поїзда» для роботи в Полтаві. Центральний комітет врешті решт мусив погодитися з цим.

Брак кадрів змушував Настю Грінченко звертатись в ЦК з проханням про посилення їх осередку. В листах до Павла Ластівця, який готувався у Львові до пропагандистської роботи в Полтаві Настя зазначає: «Павло – немедленно выезжайте, нет денег, во-вторых у нас устроилась ученическая биржа, которой некому заняться кроме Вас. Приезжайте сейчас же. Привезите «Працю», полный набор «Селянина», «Вперед» и все наши партийные брошури». Його Настя також інструктувала щодо пересилки нелегальної літератури, самоосвіти тощо. «…Всі листи як з літературою та і без неї посилайте заказними. Коли вкладаєте літературу в конверт, то обгортайте їх яким-небудь папером і пишіть на ньому який небудь безглуздий текст. Це потрібно, бо на границі жандарми не розпечатуючи конверт за поміччю всіляких приспособлений можуть роздивитися чи в листі що друковане чи писане. Тепер, що до Вас особисто, Павло, знімайтесь інтенсивно ні тратьте ні хвилини, бо скоро Ви будете дуже потрібні» [16, арк.55-56].

І в роботі, і в особистому житті поруч з нею був Микола Сахаров (Цукер, Кольчицький, Кольчевський), з яким вони весь той час працювали разом. Він, як і Настя, працював агітатором, турбувався про розповсюдження літератури. Збереглося листування Сахарова у Львів. Так в листі до В. Панейка М. Сахаров просить вислати в Полтаву таку літературу як: «Пролетарій», «Селянин», «Праця», «Іскра» і матеріали про III з'їзд РСДРП. «…Зробіть вирізки і пришліть, особливо постанови і резолюції» – писав він у Львів. У іншому наголошує на необхідності приїзду Павла Ластівця на поміч Насті. Зразу ж пояснює суть його роботи: «…Йому прийдеться вести роботу пропагандиста як серед робітників так і серед учнів поки я буду відсутнім, бо я їду закордон» [17, арк.58].

До приїзду нових робітників в т.ч. Павла, Настя виконувала всю роботу. На питання батьків чи скоро приїде додому вона писала: «…хоч роботи страшенно багато – виїздить двоє товаришів: Микола і ще один і нам тим хто остається уже тепер страшенно трудно приходиться, бо ми вже приймаємо од їх роботу. Хочу швидше приїхати, але не можу вирватися. Просто дихати ніколи. Але задоволена тим, що в мене кожна хвилька не проходить непродуктивно» [18, арк.1].

Про ґрунтовну роботу Насті Грінченко в Полтаві свідчать також твердження партійного діяча В. Степанківського, який восени був направлений туди на партійну роботу і застав «…полтавських робітників в стані цілковитого зачарування тіткою Настею. Приєднані т-кою Настею до полтавської організації робітники і робітниці лишилися на ввесь час потому нашою основою в полтавській роботі» [19, с. 349]. Зусиллями Насті було створене міцне підґрунтя для подальшого розвитку роботи серед робітників

і окружних селян, серед учнівської молоді. Засновано першу друкарню, таємний робітничий клуб. Проходили об'єднані віча разом з Бундом, РСДРП, СРП на яких було по 2, 3 тисячі [20, арк. 24]. Поширювалися листівки, брошури у яких пояснювався майбутній політичний устрій Росії. Одна з листівок закінчувалася таким закликом: «Годі ждати, годі вагатися. Підводьтеся від краю до краю, як хвиля в морі. Коли всі разом станемо, то ніхто нас не подолає» [21, арк.124].

Така діяльність РУП занепокоїла владу. Жандармерія вела невсипущий нагляд за її діяльністю, мала відповідні досьє на кожного із активних діячів. Знайшовся і зрадник, який увійшов у довіру гуртківців. Так сталося, що саме через нього робітники з друкарні передавали Насті шрифт і друкарські пристрої.

Із архівних документів (відповідні досьє на Анастасію Грінченко, Миколу Сахарова, Євгенію Лагерквіст та ін.) відомо, що збори місцевої організації планувались на 29 серпня 1905 р. Зібрання повинно було б відбутися або на одній із квартир Миколи Сахарова, де він проживав разом з Анастасією Грінченко, або на квартирі Євгенії Лагерквіст. Маючи оперативну інформацію, жандармерія одночасно провела обшук на 3-х квартирах. В таємному повідомленні йшлося: «У квартирі Сахарова в буд. Оголевцева ротмістр Якубов виламав двері (Сахарова не було дома). Знайдено: в літньому пальті кастет, в зимовому пальті 6 примірників друкованих прокламацій, що починалися словами «До краю намучився бідний пригнічений робочий люд у Росії» з печаткою Полтавського комітету РУП, 16 брошур «Проект програми РУП», у грубі револьверний патрон. На квартирі № 73 на вул. Новополтавській ні Сахарова ні Грінченківної поліція не знайшла. Хазяйка заявила, що Сахаров виїхав до Крутого Берега, а жандармський полковник мав відомості, ніби Сахаров з Грінченко пішли до Нижніх Млинів» [22, арк.45].

З цього приводу мати Насті – Марія Грінченко згадувала: «…Настя чи сама помітила щось непевне ще раніше, чи попередив хтось що «має бути трус» - не пам'ятаю вже. Тільки що їй та і всьому товариству пощастило втекти з Полтави саме перед трусом, може за півгодини. Вона речей своїх навіть не могла забрати, а все на кватирі покинула. Трус у її кватирі роблено такий, що навіть у колодязі шукали друкарні, та нічого не знайшли [23, 91].

29 серпня поліція провела обшук на квартирі полтавської міщанки Євгенії Лагерквіст, де мешкав Григорій Іваницький, і заарештували їх обох. Під час обшуку в них вилучили значну кількість прокламацій РУП, фарбу для гектографа і шрифти для друкування. Було заарештовано Левка Юркевича, Антона Макаренка, Опанаса Бобруна і відправлено до полтавської в'язниці.

Загроза арешту змусила А.Грінченко перебратися до Києва, де вона кілька місяців жила нелегально і не вдома. Полтавські робітники жалкували, що вона виїхала, але розуміли, що вже в Полтаву не можна їй приїжджати. Настя Грінченко користувалась не тільки високим авторитетом серед робітників, а й теплими дружніми стосунками. Марія Грінченко згадувала, що ще довгий час Настя одержувала від робітників листи: «…Дуже гарні листи були, щирі, теплі, а надто від однієї робітниці Оксани». На жаль, всі вони були знищені, із запобіжною метою, оскільки листи могли бути вилучити під час обшуків.

Де б не перебувала Настя Грінченко, вона із завзяттям втілювала в практику важливі ідейні цілі – просвіта та згуртування робітників задля боротьби за свої права. Одним із пріоритетів було створення нових робітничих і студентських гуртків. А зважаючи на невелику кількість членів партійної організації їй працювати доводилося за десятих.

Розгорнула активну діяльність Настя також і в Києві серед робітників «заводського району». Саме завдяки її зусиллям в Києві вперше був організований гурток залізничників, створено два робітничі клуби. Разом зі партійцем Левком Юркевичем вона реорганізувала весь київський партійний механізм. Вперше ввели вибори комітету. Оцінюючи такі інновації Л. Юркевич згадує: «…Вибори організації зворушили всю нашу організацію, змолодила її, вона зросла і зміцніла. Здавалося, що нашій організації належить гарна будучина і ми горіли бажанням працювати» [24, 5].

Хоча з «пролетаріатом» працювати було важко, оскільки до інтелігентів вони ставилися з недовірою, іноді глузували з них та були малоосвічені, Настя не покладаючи рук працювала та щиро вірила що «пролетарські маси можна довести до класової боротьби».

Протягом 1903-1904 років в Лубнах також була організована і працювала Вільна Громада

РУП. Увійшли до неї Михайло Коринецький, Павло Крат (Розвій-Поле), Андрій і Марія Лівицькі, Михайло Огородній. Коли революційна праця активізувалась, постала потреба збільшити число членів Вільної Громади та надання реальної допомоги. Тому до неї було включено Миколу Сахарова, Настю Грінченко і фабричного робітника з Києва, Авксентія Лолу.

На середину 1905 р. Лубенська вільна громада фактично стала на чолі революційно-визвольного руху в західній частині Полтавщини, а її члени – А. Лівицький і М. Сахаров – здійснювали керівництво Коаліційним комітетом, що складався з представників російських і єврейських соціалістичних партій.

Було організовано три робітничі гуртки з двох парових млинів і один гурток дівчат з винного виробництва. Молодь була згуртована у двох гуртках.

Революційна робота тим часом поширювалась і Громада потребувала помочі. На її прохання з Києва приїхали Микола Сахаров і Настя Грінченко. Настя допомогла Марії Лівіцькій організувати низку заходів. З цього приводу Марія згадувала: «Настя помагала мені переводити т. зв. масівки, або як ми їх називали, «летючки. Ці масівки виглядали так: в дільниці найбільш заселеній робітниками нашвидку збирали на вулиці невеликий гурт людей і в короткій стислій промові викладали їм за що змагається партія та вияснювали загальні політичні питання» [25, с. 170].

В жовтні 1905 року вибухнув загальний страйк залізничників, що поширився на всю Російську імперію. У зв'язку з цим страйком революційний настрій серед робітничих мас піднявся. З почуття солідарності до залізничників по всіх містах почали страйкувати робітники. Не оминув він і Лубни. Настя Грінченко відправилась в епіцентр подій для допомоги революційному комітету. Батькам повідомила, що така поїздка триватиме декілька днів, однак залізничний страйк захопив її на довший час. «…Не турбуйтесь. Я б приїхала раніше, не ждучи кінця, але річ в тім, що я ж увесь час жила одірвано залізничним страйком од усього світу в той час коли ціла Росія кипіла, що мені хочеться хоч у нещасних Лубнах пережити частину того великого» – писала Настя. У відповідь батьки висловлювали занепокоєння, цікавилися здоров'ям. В той же час повідомляли Насті приємну новину, що у зв'язку з проголошеними свободами вона отримала амністію (полтавські події) і може легально жити вдома. В кожному листі донька заспокоює батьків, оскільки розуміє їх тривогу, намагається розрадити. «…Амністія була для мене подарунком. Не турбуйтеся – я зовсім здорова і в цілком безпечному місці. Приїду цими днями. Ось тепер почуваю, що хоч трохи живу» – пише вона [26, арк.1 зв.].

Усі робітники м. Лубен страйкували і домагались, щоб до страйку приєднались і установи: Окружний Суд, пошта, школи, і т. д. Громадяни міста занепокоїлись. Вони боялись непотрібних ексцесів. Тому, міська дума, головою якої був Взятков, скликала засідання, на якому було вирішено створити Комітет оборони міста від хаосу. В цей комітет увійшли шість представників від влади і шість приватних громадян. В числі цих останніх був Андрій Лівицький. Цей комітет був затверджений полтавським губернатором. Але з розвитком революційних подій Комітет охорони міста перетворився в Революційний Коаліційний Комітет, який складався з представників: колишньої РУП, Бунду, партії соціалістів революціонерів і, від партії Поалей-Ціон. Цей Комітет керував усіма подіями в Лубнах і околицях. Місто було поділене на кілька районів, які охоронялись окремими відділами. Начальником одного такого відділу був Микола Сахаров, на чолі другого став молодий робітник соціаліст-революціонер, Бройд.

Цар Микола ІІ під тиском несприятливих для нього обставин – програна російсько-японська війна, неспокійний настрій ліберальної інтелігенції, революційні домагання лівих верств суспільства і наприкінці вибух загального страйку залізничників – зважився нарешті видати маніфест 17 жовтня (30 жовтня н. ст.), в якому дарував населенню непорушні основи громадянських свобод, базованих на засаді особистої недоторканості, свободу слова, сумління, зібрань і союзів. Одночасно оголосив негайне зібрання Державної Думи, яка мала скласти конституцію нового державного ладу в Російській імперії.

Загальний страйк скоро припинився, але він був наче рушійним гаслом для революції. Оголошення царського маніфесту з обіцянками реформ не стримало революційної стихії. Почалося повстання в Москві. Революція поглиблювалась, домагання політичних і соціальних реформ поширювались. Звичайний хід життя

по містах змінився. Марія Лівіцька в своїх спогадах про події в Лубнах писала: «Здавалось, що все населення покинуло свої помешкання і вийшло на вулиці, на мітинги, які тяглися цілими днями без перерви, а часом і ночами» [27, с. 170]. Організовані мітинги відбувалися в великому магазині парового млина, де вміщалося до двох тисяч людей. Збирались там більше свідомі робітники, селяни, гімназійна молодь тощо. Почалися мітинги навіть з дозволу органів влади. Саме Настя Грінченко була в складі делегації на аудієнції з міською владою, яка виборола право на мітинг. Марія Грінченко в своїх спогадах описала цей мітинг та участь у ньому Насті: «…Мітинг був величезний. Говорила на йому й вона» [28, с. 91].

Цей революційний запал не вгавав впродовж двох місяців, незважаючи на тривожні чутки про придушення повстання в Москві, про початки реакції, про те, що реакційна верства суспільства почала активізувати свою чорну роботу. По містах починались жидівські погроми.

В Лубнах був створений Коаліційний Комітет, безпосереднім завданням якого стала організація оборони міста від заворушень, що могли виникнути як наслідок злочинної агітації чорної сотні. Було обрано головний штаб, який мав керувати обороною міста. На чолі штабу став Андрій Лівицький.

Перше засідання головного штабу відбулося в помешканні адвоката Павла Горленка. Начальникам оборонних відділів роздали зброю і призначили їх по районах міста. Про законність утворення загонів самооборони наголошує і в своєму листі до батьків Настя Грінченко: «…Полтавський губернатор позавчора дозволив народну міліцію, так що ми тепер уже легалізовані [29, арк.2]. Водночас Настя повідомляє: «…в Лубнах зараз іде погром, се б то: хулігани всими силами силкуються його почати, але самооборона настільки добре організована, що досі поки що обмежилося все кількома розбитими вікнами та одним тяжко раненим з самооборони. Зостатися тут мушу до кінця через те, що перш за все я тут являюсь сестрою милосердя, а друге – я ніколи не була в таких бувальцях, бо коли що буває в Києві, то я як на зло виїздю. П’ять днів уже ведеться війна, п’ять днів ми живемо як в лагерях» [30, арк.1].

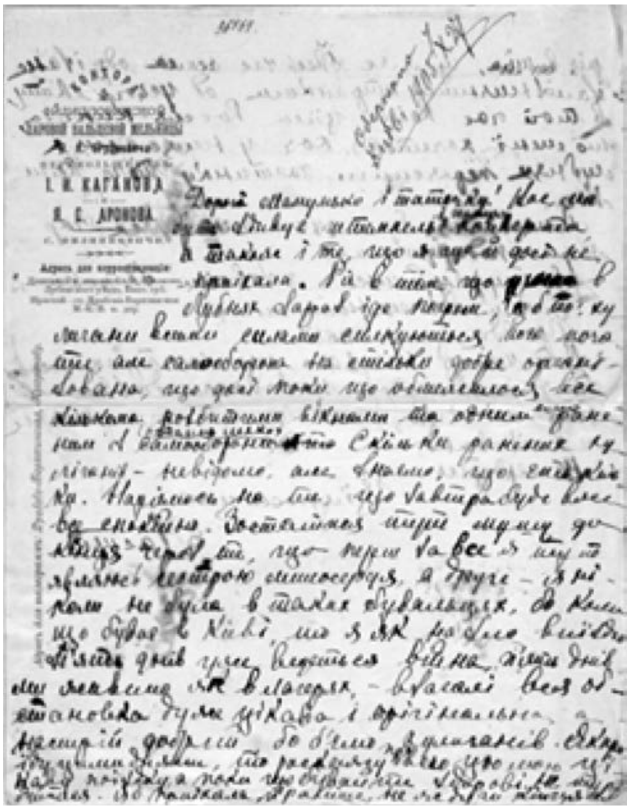

Лист Насті Грінченко до батьків на папері зі штемпелем: «Контора Филипповинской вальцевой паровой мельницы Я.А. Ограновича. Перемельщиков І.И.Каганова і Я.С. Аронова.

Збереглись архівні матеріали де невідомий описав лубенські події, а саме створення і діяльність самооборони. У своїй невеликій записці він також звернув увагу на мужність та жертовність Насті Грінченко.«…В нашем городке Лубнах создались тоже тревожные настроения и погрома ожидали со дня на день. Как и всюду организовались отряды самообороны, состоящей как из еврейской, так из русской молодежи и крестьян окрестных деревень. Каждый отряд состоял из известного количества душ и управления т. и начальником отряда и его помощником. В одном из этих отрядов, находившихся на Пирятинском направлении была помощником начальника А.Б. Г. (Анастасія Борисівна Грінченко – Н.К.). Этот отряд появившейся в конторе мельницы Каганова. Так как помещение не соответствовало числу лиц в данном отряде, то спать приходилось на мельничном котле в пыли и грязи положив себе под голову старые грязные мешки. Приходилось питаться холодной пищей в виде колбасы, сала, так как отлучаться из отряда нельзя было ввиду того что погром мог

начаться кардую минуту. К тому же прибегали и говорили, что погром уже начался, правда это были лишь слухи, создаваемые расстроенным воображением, но нервы были натянуты до невозможности. А.Г. (Анастасія Грінченко – Н.К.) разделяла со всеми эти неудобства и ободряла, как помощник начальника некоторых трусившихся членов отряда. Своей мужественностью она восхищала всех присутствующих и все члены отряда очень жалели, что она уехала до конца самообороны. Кто была она правда в Лубнах не знали, т.к. она там именовалась Олей, говорили, что она явилась туда из Полтавы [30, арк.1]. Дійсно, молодь разом з міліцією жили на млині Каганова. Вночі по черзі стояли на варті. Бували, правда, й непередбачувані моменти. Так Марія Грінченко згадувала: «…одного разу частина міліції пішла кудись, бо сповістили, що хулігани заворушилися. На млині зосталася частина міліції, а з «начальства» сама тільки Настя. Коли це прибігає хтось і каже, що хулігани ріжуть міліціонерів, що вже й чоловіка її зарізано. Вона зараз же зібрала всіх, що зосталися на млині і вони пішли на поміч до своїх. Звістка вийшла неправдива. І вже побачивши своїх живих і цілих, почула Настя, що млость обнімає і сила зникає. Було й так, що хотіли її чоловіка вбити, але вона його обрятувала» [31, с. 91].

Після придушення повстання у Москві, реакція поширилась по всій Російській імперії. Почались масові арешти, заборона зібрань, вільного слова, переслідування незалежної преси. Полтавський губернатор, що був затвердив на початку «свобод» Комітет оборони міста Лубен, видав розпорядження про його скасування, а також заборонив мітинги і взагалі всякі збориища, а для охорони міста прислав сотню донських козаків. І так революція скінчилась. Обіцяні свободи були одібрані. Революційні партії знов пішли в підпілля. Скінчилась політична «весна столипінська», що тривала заледве два місяці і почалась чорна реакція. Але погрому євреїв у Лубнях не було.

Приїхавши з Лубен, Настя знову почала жити легально дома, працювала в партії, яка організовувала листопадові та грудневі повстання в Києві. Усі робітничі повстання у грудні 1905 р. зазнали поразки. У повстанців було обмаль зброї, діяли вони загалом розрізнено, дотримувались оборонної тактики боротьби, а найголовніше проти робітників воювала професійна армія.

З поразкою збройних повстань робітників у грудні 1905 р. почався завершальний етап революції, що тривав до 3 червня 1907 р. Цей період в деяких історичних виданнях прийнято називати відступом революції. Тоді в країні лютували каральні експедиції, обшуки, арешти, діяли військово-польові суди, безчинствували чорні сотні. Влада посилила свій наступ на революцію та її учасників. Передусім були арештовані всі, хто був причетний до «Лубенської республіки». Тільки в Києві в ніч на 29 грудня 1905 р. було заарештовано 32 активіста УСДРП, у тому числі М.Білякову, Н.Грінченко, М.Троцького, Л.Юркевича та ін. [32, арк.117]. Настю Грінченко спочатку запроторили в либідську дільницю, а потім у тюрму.

Настя Грінченко, як член РУП, пройшовши еволюцію від бунтарства до марксизму й соціалізму, завдяки своїй енергії, працездатності, зайняла чільне місце в боротьбі за кращу долю українців. Вона плідно працювала на Полтавщині як блискучий агітатор і пропагандист, організатор і публіцист. Була активним діячем «лубенської самооборони», одними з головних функцій якої була протидія єврейським погромам та арештам революціонерів, організація оборони міста від заворушень, що могли виникнути як наслідок злочинної агітації чорної сотні.

Джерела та література

1. *Романович-Ткаченко Н.* На дорозі до революції. Уривки зі споминів / Наталія Романович-Ткаченко // Україна. –1925. – Кн. 4. – С. 117.

2. *Гермайзе О.* Нариси з історії революційного руху на Україні / Гермайзе О. – Т. 1. – К., 1926. – С. 186.

3. ЦДАВО України, ф. 1823, оп. 1, спр. 23, арк. 92 зв.

4. ЦДАВО України, ф. 1823, оп. 1, спр. 23, арк. 94 зв.

5. ЦДАВО України, ф. 1823, оп. 1, спр. 23, арк. 93 зв.

6. Лист А.Жука до М.Порша (Відень) [про невідбутий з’їзд РУП у Львові в грудні 1904 р.] 15 травня 1926 р.). – Режим доступу – http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1926(05)15.Zguk-Porsh.php

7. І.Р. НБУВ, ф. ІІІ, од. зб. 36573, арк. 1

8. І.Р. НБУВ, ф. ІІІ, од. зб. 36594, арк. 1

9. Рибалка Л. Настя Грінченко (Спомин) // Мета. – 1908. – Ч. 17, 18. – С. 5

10. І.Р. НБУВ, ф. ІІІ, од. зб. 36582, арк. 1

11. І.Р НБУВ, ф. ІІІ, од. зб. 36582, арк. 1

12. І.Р. НБУ, ф. ІІІ, од. зб. 36582, арк. 2

13. І.Р. НБУВ, ф. ІІІ, од. зб. 36573, арк. 1

14. І.Р. НБУВ, ф. ІІІ, од. зб. 36594, арк. 1

15. ЦДАВО України, ф. 3897, оп. 1,спр. 12, арк. 50

16. ЦДАВО України, ф. 3897, оп. 1, спр. 12, арк. 55-56

17. ЦДАВО України, – ф. 3897, оп. 1, спр. 12, арк. 58

18. І.Р. НБУВ, ф. ІІІ, од. зб. 36584, арк. 1

19. Наш голос. – 1911. – Ч. 6-8. – С. 349.

20. ЦДАВО України, ф. 3807, оп. 1, спр. 3, арк. 24

21. ЦДАВО України, ф. 3807. оп. 1. спр. 3, арк. 24

22. ІР. НБУВ, ф. Х, од. зб. 17323, арк. 45

23. *Загірня М.* Спогади. – Луганськ, 1999. – С. 91

24. *Рибалка Л.* Настя Грінченко (Спомин) // Мета. – 1908 . – Ч. 17, 18. – С. 5

25. *Лівіцька М.* На грані двох епох / Марія Лівіцька. – Нью Йорк. – 1972. – С. 170

26. І.Р. НБУВ, ф. ІІІ, од. зб. 36569, арк. 1 зв.

27. *Лівіцька М.* На грані двох епох / Марія Лівіцька. – Нью Йорк. – 1972. – С. 170

28. Загірня М. Спогади / Марія Загірня. Спогади. – Луганськ, 1999. – С. 91

29. ІР. НБУВ, ф. ІІІ, од. зб. 36569, арк. 1

30. І.Р. НБУВ, ф. ІІІ, од. зб. 36569, арк. 2

31. І.Р. НБУВ, ф. І, од. зб. 33386, арк. 1

32. *Загірня М.* Спогади / Марія Загірня.– Луганськ, 1999. – С. 91

33. ЦДІА, ф.275, оп. 1, спр. 678, арк. 117

Нинель Клименко

Общественно-политическая деяльность Анастасии Гринченко на Полтавщине

В статье на основе архивных источников освещается общественно-политическая деятельность Насти Гринченко в 1905 г. на Полтавщине: создание ячеек РУП, рабочих кружков, создание и распространение нелегальной литературы. Рассматривается ее участие в лубенской самообороне непосредственной задачей, которой стала организация обороны города от хаоса и еврейских погромов.

Ключевые слова: *Революционная украинская партия (РУП), рабочие кружки, агитация, нелегальная литература, еврейские погромы, лубенская самооборона.*

Ninel Klimenko

Anastasiya Grinchenko's Public and Political Activity on Poltava Region Territory

The social and political activityof NastyaGrinchenko in Poltava region, in particular the creation of centers of RUP, working groups, producing and distribution of illegal literaturewas highlightedon the basis of archival sources. The article reviewed her participation in the self-defense organization Lubny,the main task of which was the organization of city’sdefense.

Key words: *Revolutionary Ukrainian Party (RUP), working groups, agitation, illegal literature, Jewish demolitions, self-defense organization Lubny.*

УДК [351.746.1(477.61)](092) Г.Коркунов

Олег Бажан (м. Київ), Вадим Золотарьов (м. Харків)

Луганський прокуратор (штрихи біографії капітана державної безпеки НКВС Григорія Коркунова)

У статті крізь долю Г.І.Коркунова розглядаються особливості функціонування радянських органів держбезпеки в одному з ключових регіонів України.

Ключові слова: *Григорій Іванович Коркунов, НКВС, Луганська область, «Великий терор».*

Відновити життєвий шлях одного з впливових співробітників НКВС УРСР, капітана державної безпеки Григорія Івановича Коркунова досить складно, оскільки його особова та архівно-кримінальна справа знаходяться в Російській Федерації і є недосяжними на сьогодні для українських дослідників. Навіть опубліковані про нього біографічні довідки складно назвати детальними і ґрунтовними [1]. Один з авторів цих рядків вже намагався відтворити основні етапи його життя [2]. Нині на основі нових архівних матеріалів автори цього нарису ставлять за мету встановити та уточнити важливі факти біографії Г.І. Коркунова, його роль та місце в радянській репресивній системі в 1930-х роках.

Григорій Іванович Коркунов народився у 1904 р. в селі Горєва Верхотурського повіту Пермської губернії (нині у складі Свердловської області Російської Федерації). Пізніше майновий стан його батька викликав багато запитань у колег по службі в лавах НКВС, які звинувачували Григорія Івановича в куркульському походженні, а його братів – у службі в армії адмірала О.В. Колчака. Тому надамо слово самому Коркунову. Ось що він розповів про своє походження та юність у своєму виступі на відкритих загальних партійних зборах УНКВС по Ворошиловградській області 17 січня 1939 р.: «господарство батька до революції та після революції середняцьке. В родині було 13 чоловік. Старший брат комуніст, у 1918 р. розстріляний білими. Коли білі прийшли, господарство було розгромлено. Батько та інший брат ховалися, а потім були заарештовані білими. Невдовзі батька звільнили, а брата мобілізували білі та послали на фронт. Через деякий час брат повернувся від білих і працював у волосному виконкомі. До 1919 р. жив у селі при родині. Я намагався вчитися. З 1920 р. навчався, а в 1921 р. навчання полишив і працював у Свердловську в політичний просвіті, а потім по найму до 1923 р. У 1923 р. поступив до Свердловського інституту, але провчившись 2 роки захворів і більше не навчався… У 1927 р. пішов до армії, там був прийнятий в партію, з армії перейшов працювати в органи ДПУ. Третій мій брат був кандидатом ВКП(б), працював головою сільської ради, але через якісь службові справи був знятий. Він приїхав до мене по місцю моєї роботи в Житомир. Дізнавшись, що він не знявся з партійного обліку, я його направив назад з листом до секретаря районного партійного комітету та начальника районного відділку НКВС. Втім, як мені стало пізніше відомо, він додому не поїхав, а через рік я дізнався, що він заарештований та засуджений на 3 роки, а потім був звільнений достроково» [3].

З протоколу допиту Г. І. Коркунова від 28 червня 1939 р. довідуємося, що у 1928–1930 рр. він працював у Кам'янець-Подільському спочатку таємним інформатором, а потім резидентом ДПУ. Після демобілізації з армії Григорій Іванович був зарахований інспектором інформаційного відділку 23-го Кам'янець-Подільського прикордонного загону ДПУ, згодом отримав посаду начальника Новоушицького райвідділку ДПУ, але влітку 1931 р. постановою Центральної контрольної комісії КП(б)У за необґрунтований арешт кількох комуністів із рудоуправління отримав сувору догану та був знятий з керівної роботи. У серпні 1931 р. – лютому 1932 р. Г.І.Коркунов працював уповноваженим секретно-політичного відділку 7-го (Житомирського) оперативного сектору ДПУ, а після розформування оперативних секторів був переведений на таку саму посаду до Київського обласного відділу ДПУ [4].

У структурному підрозділі ДПУ (згодом НКВС) на Київщині Г.І.Коркунов майже 7 років пропрацював у секретно-політичному відділі

(СПВ), який проводив роботу по чотирьом основним напрямам: 1-й напрям «*антирадянські партії*»: викриття, пророблення та облік антирадянського елемента на виробництві, висвітлювання політичних настроїв серед робітничого класу; насадження агентури та викриття і ліквідація терористичних груп серед робітничої молоді на промислових підприємствах; агентурно-оперативне обслуговування всіх учбових закладів і установ, які обслуговують промисловість; розробка антирадянських політичних партій та антипартійних організацій і угруповань (троцькісти, анархісти, меншовики, бундівці, сіоністи, децисти, грузинські меншовики, дашнаки); 2-й напрям – «*українська контрреволюція*»: розробка антирадянських українських партій (УПСР, УСДРП, УПСФ, УКП, соціалісти, самостійники, хлібороби, колишні члени галицьких політичних партій); розробка української контрреволюційної громадськості та емігрантів із Галичини; розробка наукових інститутів та наукових об'єднань; розробка закладів освіти та театральних об'єднань; розробка літературних об'єднань, видавництв, преси; розробка артистичних і музичних кіл, кінооб'єднань, музеїв і бібліотек; розробка загально-громадських вузів, української професури, українського міського вчительства, українського Червоного Хреста; 3-й напрям – *«сільська контрреволюція»*: викриття та ліквідація куркульсько-повстанських контрреволюційних організацій та угруповань, нагляд за куркульськими родинами, родинами страчених і засланих куркулів; викриття та розробка контрреволюційних організацій та груп, що у своїй роботі орієнтуються на правоопортуністичний елемент на селі; розробка «третьої сили на селі» – колишніх червоних партизанів; викриття контрреволюційних організацій серед сільської інтелігенції та молоді (вчителі, медичні працівники, агрономічний персонал); викриття терористичних організацій серед куркульської молоді; облік та оперативне реагування на всі антирадянські прояви на селі (масові виступи, теракти, підпали, листівки); висвітлювання політичних настроїв серед всіх прошарків селянства; висвітлювання та оперативне обслуговування всіх політичних і господарчих кампаній на селі; загальне висвітлювання та оперативне обслуговування сільськогосподарських кооперацій, сільських кредитових систем та інших радянських установ, які можуть бути використані куркульськими ідеологами та організаціями – периферійних органів союзних та українських сільськогосподарських центрів і кооперацій, колгоспів, радгоспів, моторно-тракторних станцій, низового радянського апарату; загальне висвітлювання та оперативне обслуговування сільськогосподарських вузів, технікумів, курсів (професура, агрономічна інтелігенція та студентство), сільськогосподарських науково-дослідних інститутів; розробка антирадянських політичних партій та угруповань, що у своїй основній масі спираються на село; 4-й напрям роботи «*церковний*»: розробка легально існуючих церковних об'єднань (оновленці, старо-слов'янці, українські автокефалісти, грузинська церква, вірменська церква, грецька церква); розробка та викриття підпільних церковно-монархічних контрреволюційних організацій та груп (ультра-православні підгорківці, різні братства, мандрівні монахи); викриття антирадянського елемента у церковних радах; агентурно-оперативна робота серед віруючих та викриття контрреволюційних елементів, що групуються навколо церкви; інформаційне висвітлювання та агентурна розробка всіх видів сектантства (євангелісти, баптисти, хлисти, скопці); розробка єврейських релігійних об'єднань [5].

Згідно з функціональними напрямками роботи співробітники СПО ДПУ УСРР наприкінці 1932 року долучилися до нейтралізації «великої, широко розгалуженої контрреволюційної націоналістичної «Української військової організації» («УВО»), яка мала за мету повалення Радянської влади шляхом збройного повстання та встановлення в Україні фашистської диктатури». З метою виявлення «осердя «УВО» та його розгалужень було сформовано так звану «ударно-слідчу групу» на чолі з начальником секретно-політичного відділу ДПУ УСРР Михайлом Костянтиновичем Александровським. Відповідні слідчо-оперативні групи були утворені і на місцях. У Київському облвідділі ДПУ до її складу увійшли: начальник СПВ Мойсей Григорович Чердак і його помічник Соломон Ісакович Гольдман; оперуповноважені СПВ Борис Ізраїльович Борисов-Коган та Погребинський; уповноважені СПВ Г.І. Коркунов, Микола Павлович Погребний, А.З. Янпольський, Марк Зіновійович Янпольський; начальник 2-го відділку особливого відділу Михайло Афанасійович Бутаров; уповноважені особливого

відділу Єршов, Пономарьов, Григорій Лазорович Ракита, Володимир Михайлович Яковенко [6]. У своєму наказі № 452 від 23 вересня 1933 р. голова ДПУ УСРР Всеволод Аполлонович Балицький відзначав, що незважаючи на «винятково оперативну складність цієї справи, значну розгалуженість організації, а також наявність цілого кубла різних контрреволюційних течій і орієнтацій у її складі, слідство було проведено в мінімально короткий термін. Завдано нищівного удару по контрреволюційному підпіллю. Успіхи по розгрому «УВО» були досягнуті виключно завдяки революційній відданості, чекістській оперативній чіткості та самовідданості у роботі всіх працівників ..., які працювали по справі «УВО». Цим же наказом всім учасникам ударно-слідчих груп було висловлено подяку від імені Колегії ДПУ УСРР [7].

Відомо, що восени 1933 р. уповноважений секретно-політичного відділу Київського обласного відділу ДПУ Г.І. Коркунов брав участь у слідчих діях, спрямованих на викриття нібито існуючої на теренах України таємної військової революційно-політичної формації «Польської організації військової» (особисто допитував лектора Польського педагогічного інституту Людвику Йосифівну Рудницьку [8]).

Його робота задовольняла керівництво – невдовзі він був підвищений до посади оперуповноваженого, а згодом і до начальника відділку. У СПВ (з січня 1937 р. – 4-му) відділі УДБ УНКВС по Київській області Григорій Коркунов послідовно очолював промисловий та вузівський відділки. Молодший лейтенант державної безпеки Олександр Сократович Томін [9], який прийняв у нього обидва відділки, пізніше характеризував свого попередника як «марафетчика» та «липогона», для якого кожна, ініційована Управлінням держбезпеки НКВС УСРР, репресивна кампанія була галасливою: «Я прийняв від Коркунова один та другий відділок і знайшов низку волаючих неподобств з його боку. На оперативній нараді в УНКВС я навів низку фактів про Коркунова. На цій нараді на мене накинулися та намагалися перевести все це на зведення особистих рахунків» [10]. Начальник СПВ УДБ УНКВС по Київській області капітан державної безпеки Ісай Якович Бабич взагалі розцінив виступи Олександра Томіна як «гоніння на стахановця» Григорія Коркунова [11], який забезпечував гарні результати ввіреному йому відділу.

Таблиця 1

Загальні цифрові дані про оперативно-слідчу роботу секретно-політичний відділ УДБ УНКВС по Київській області [12]

Роки	Заведено справи	Притягнено осіб	Заарештовано осіб
1935	1110	1734	1333
1936	–	1147	–
Перший квартал 1937 р.	–	357	–

Стосунки між Григорієм Івановичем і Олександром Сократовичем справді були ненормальними. Під час обміну партійних документів останній не тільки назвав Коркунова сином куркуля, але і звинуватив у службі в штабі у білих! [13] Скоріш за все саме через перевірку біографічних даних своє перше спеціальне звання, лейтенант державної безпеки, Григорій Іванович отримав лише 2 грудня 1936 р., в той час, коли переважній більшості співробітників столичного УНКВС звання були надані ще 9 лютого 1936 року.

Сам же «чекіст-стахановець» Г.Коркунов пізніше бідкався, що начальник УНКВС по Київській області старший майор державної безпеки Микола Давидович Шаров та співробітники республіканського наркомату не дозволили йому заарештувати секретаря Київського обкому КП(б)У Іллю Львовича Ільїна, який «співчував троцькістам і всіляко висував їх на керівну роботу», директора заводу «Більшовик» Вертмана, який на підприємстві зберігав ящик троцькістської літератури [14].

Якби там не було, але 8 серпня 1937 р. Г.Коркунов був призначений начальником 6-го відділку 4-го відділу УДБ НКВС УРСР [15]. Нині не є можливим вказати, хто саме ініціював це призначення, адже з новим начальником 4-го відділу УДБ НКВС УРСР старшим лейтенантом державної безпеки Матвієм Михайловичем Герзоном Г.І. Коркунов був мало знайомий та характеризував свого нового керівника як «великого комбінатора та бридку людину» [16].

У колишньому будинку Інституту шляхетних дівчат по вулиці Інститутській, де у 1937–1938 рр. знаходився 4-й відділ УДБ НКВС УРСР, Г. Коркунов пропрацював майже 7 місяців і за такий незначний період часу встиг долучитися до

фальсифікації багатьох кримінальних справ. Під керівництвом помічника начальника відділу молодшого лейтенанта державної безпеки Давида Ароновича Перцова, Г. Коркунов проводив слідство у справі наркома лісового господарства Василя Денисовича Кузьменка, заарештованого 23 серпня 1937 року. Останній вже на допиті 3 вересня 1937 р. заявив, що зрадив «батьківщині і українському народові» і «визнав себе винним повністю» у причетності до «Буржуазно-націоналістичної антирадянської організації колишніх боротьбистів». «Щиросердне каяття» не врятувало Кузьменка, якого було засуджено до страти [17]. Григорій Коркунов «підвів під розстріл» також видатного українського композитора, етнографа, співака, хормейстера і хореографа Василя Миколайовича Верховинця (Костіва), визнавши його членом «антирадянської військово-націоналістичної організації» [18]. Збереглися свідчення і про участь Г.Коркунова у катуваннях заарештованих [19].

«Виробничі успіхи» Г.Коркунова були належним чином оцінені в центральному апараті НКВС. 17 листопада 1937 р. Г.Коркунову було присвоєно звання старшого лейтенанта державної безпеки, а в грудні 1937 р. на його мундирі засяяв орден Червоної Зірки [20]. Як сам пояснював Г.Коркунов отримана військова нагорода була визнанням його ініціативності та старанності у «викритті шляхом агентурної розробки та слідства контрреволюційної націоналістичної організації» [21].

Однак справжній кар'єрний злет Г.Коркунова відбувся вже при новому наркомі внутрішніх справ УРСР, комісарі державної безпеки 3-го рангу Олександрі Успенському (призначений 25 січня 1938 р.). За сприяння очільника республіканського силового відомства Григорія Коркунова на початку березня 1938 р. було призначено т.в.о. начальника 4-го відділу УДБ УНКВС по Київській області [22]. Сам же Григорій Іванович своє кар'єрне просування пояснював наступним чином: «Потрапив я в начальники так. Приїхав до Києва тов. Єжов, поговорив з деякими рядовими працівниками, у тому числі і зі мною, та, ткнувши пальцем, сказав: «Ви майбутні начальники управлінь!». Мені це й не снилося тоді. Зрозумів я це призначення згодом як наказ партії та віддавав всі сили на те, щоб зробити краще. Робив так, як підказувала мені партійна совість» [23].

У новому статусі керівника відділу, Г.Коркунов полюбляв лякати підлеглих розправами, якщо вони будуть гальмувати арешти підозрюваних осіб [24]. Часто за приклад ставив роботу молодшого лейтенанта державної безпеки Віктора Когана [25], на рахунку якого був нечуваний «рекорд» – упродовж двох тижнів одноосібно завершив 120 слідчих справ [26]. Сержант державної безпеки Мойсей Григорович Меєрзон красномовно описав ділову атмосферу, яка царювала у 4-му відділі УДБ УНКВС по Київській області у часи Григорія Коркунова: «Після обласної партконференції, коли в обкомі заарештували Костенка (2-й секретар Київського обкому КП(б)У – авт.) та інших, нас кожного прикріпили до арештованих. І ось виходить так, що я працюю, всі працюємо, вранці ні у кого немає розколу, у Когана – два розколи. Носко дає свідчення і Костенко дає свідчення. Виходить, що є лише один Коган фахівець-слідчий. І ось, коли ми вже набралися сміливості, прийшли і по-партійному заявили Коркунову, що Коганлипогон. Що сказав нам тоді Коркунов? Це що за невіра в справи? Поставлю питання на партконференції» [27].

Привернути увагу колег до сумнівних методів слідства Когана прагнув Залеський. На діловій летючці Залеський на відріз відмовився перебрати естафету від Когана, який під час досудового розслідування кримінальної справи на заарештованого Чапчая викрив молодіжну організацію чисельністю в 500 осіб: «Я в цю справу не вірю і цю справу вести не буду. Нехай веде той, хто його розпочав». Натомість Г.Коркунов доручив парторгу відділу сержанту державної безпеки Кузьмі Григоровичу Лупенку негайно поставити питання про Залеського у партійному порядку [28].

Дісталося на горіхи й лейтенанту державної безпеки Марку Захаровичу Янпольському, який на одній з оперативних нарад виступив з критикою стилю керівництва Г.І. Коркунова та його улюбленця – начальника відділку молодшого лейтенанта державної безпеки Василя Козаченка [29]. Вже наступного дня М.З. Янпольського спровадили з Києва і направили на роботу до РРФСР [30].

3 червня 1938 р. Донецька область була поділена на дві: Сталінську та Ворошиловградську. І хоча офіційно УНКВС Ворошиловградської області було утворено лише 11 червня 1938 р. [31],

вже 4 червня О.І. Успенський затвердив його керівний склад: заступник начальника УНКВС – старший лейтенант державної безпеки Олексій Дмитрович Баличев [32] – колишній начальник Макіївського міського відділу НКВС; начальник секретно-політичного відділу – лейтенант державної безпеки Микола Григорович Соколов [33] – колишній начальник відділку секретно-політичного відділу НКВС УРСР; начальник контррозвідувального відділу – лейтенант державної безпеки Василь Васильович Калганов [34] – колишній начальник відділку контррозвідувального відділу НКВС УРСР.

Кандидатуру на посаду начальника УНКВС по Ворошиловградській області шукати довелося відносно довго. Лише 25 червня 1938 р. генеральний комісар держбезпеки М.І.Єжов затвердив на цю посаду капітана державної безпеки Г.І. Коркунова (чергове звання отримав 15 червня 1938 р.), але по НКВС УРСР цей наказ був оголошений тільки 14 липня 1938 р. – у день, коли нарком О.Успенський перебував у Сталіно. Днем раніше О.Успенський завітав до обласного центру Ворошиловградської області для офіційного представлення керманича УНКВС. Представляючи особовому складу обласного управління НКВС керівне ядро О.Успенський заявив: «Я прислав вам своїх висуванців яких особисто перевірив, ці люди надійні і з ними можна працювати» [35]. Своїми ставлениками нарком назвав Григорія Коркунова, Миколу Соколова та Василя Калганова [36]. Потім відбувся обід для вузького кола чекістів, на який з фондів УНКВС було витрачено 3000 карбованців [37].

Як випливає з архівних документів, О. Успенський прибув до Ворошиловграда не тільки для вирішення кадрових питань, а й розпочати черговий етап політичних репресій у новоствореній області. Комплекс заходів по нейтралізації значного числа «ворогів народу» у Ворошиловграді було підготовлено спеціальною бригадою на чолі із заступником начальника 4 відділу УДБ НКВС УРСР капітаном державної безпеки Соломоном Ісааковичем Гольдманом та начальником 4 відділу УНКВС Київської області старшим лейтенантом державної безпеки Леонідом Михайловичем Павличевим. Київська спецбригада підготувала у Ворошиловграді гучний відкритий процес над «антирадянськими елементами» та дала «зелене світло» на викриття у місті правотроцькістської організації. За матеріалами, наданими київським гостям начальником секретно-політичного відділу УДБ УНКВС Ворошиловградської області Миколою Соколовим антирадянське угруповання складалося із 20–30 осіб. Після власноручних коректив О.І.Успенського ворошиловградська правотроцькістська організація сягнула 300 осіб [38].

Після банкету на честь нових очільників Управління НКВС по Ворошиловградській області у ніч з 13 на 14 липня 1938 року Олександр Успенський особисто керував арештами учасників ворошиловградської правотроцькістської організації: помічника директора оборонного заводу № 60 Ходоса, комерційного директора заводу Наркомміспрому Колесникова, директора заводу Наркомміськпрому по ремонту тракторів Богданова, директора Музею Революції І.Д.Литвинова та ін.

У «Записці по проводу», надісланій 13 липня 1938 року з Ворошиловграда, О. Успенський інформував наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова про наступне: «Как сей час установлено следствием, в гор. Ворошиловграде действовала в течении длительного времени, почти совершенно не тронутая, правотроцкисткая организация, учасники которой пробрались на руководящие посты в горком партии, горсовет, во многие городские хозяйственные организации, на оборонный завод № 60, на паровозо-строительный завод имени Октябрьской революции, а также и на целый ряд других менее важных промышленных предприятий.

Участники правотроцкистской организации захватили в свои руки музей Революции в Ворошиловграде, держали в своих руках общество старых большевиков, партизанскую комиссию, в которых вели антисоветскую работу <…>. Подрывная деятельность участников организации на заводе № 60 (нині – виробниче об'єднання Луганський верстатобудівний завод – авт.) выражалась в систематическом срыве выполнения программы по изготовлению патронов, разрушении оборудования завода, расхищении мобзапасов и подготовке крупной диверсии, рассчитаннойна вывод завода из строя в начале войны <…>.

Произведенной специальной проверкой личного состава завода выявлено 1400 человек антисоветского и социально-чуждого элемента. В том числе кадровые троцкисты, меньшевики, эсеры, дашнаки, кулаки, перебежчики, бывшие

белые, дети репрессированных, исключенные из рядов ВКП(б) и прочие» [39].

Не дивно, що першим завданням, яке поставив О.Успенський перед начальником УНКВС по Ворошиловградській області Г. Коркуновим було проведення в найкоротший термін «оперативної розчистки» заводу № 60 від антирадянського елемента. Повномасштабному розгортанню репресивних акцій у регіоні Г.Коркунову не завадила навіть неукомплектованість обласного апарату НКВС (за штатним розписом кількість штатних одиниць мала становити 100 осіб, а насправді у чекістському відомстві на першу декаду 1938 року перебувало 40 співробітників).

Здавалося, що очільник УНКВС по Ворошиловградській області приділяв велике значення дотриманню правопорядку і принципу законності. Перші кроки на новій посаді Г.Коркунов розпочав з усунення порушень соціалістичної законності у роботі секретного відомства. Він з'ясував, що кілька міліціонерів, які під час масових операцій 1937 р. працювали у районних відділах НКВС, фальсифікували кримінальні справи і надсилали їх на розгляд судової трійки УНКВС Донецької області. За наказом Г.Коркунова міліціонери-фальсифікатори були заарештовані та віддані під суд. Згодом були усунуті з посад начальник Кагановицького районного відділу УНКВС Сталінської області сержант державної безпеки Роман Іванович Ботнарьов – «за необґрунтовані арешти» та начальник відділку секретно-політичного відділу сержант державної безпеки Іван Тихонович Воронов – «за побиття заарештованої жінки, необґрунтований арешт одного громадянина та підробку на нього документів».

Насправді ніяким борцем за верховенство закону й права Г.І.Коркунов не був. Серією показових каральних акцій начальник УНКВС намагався нагнати страху на підлеглих з метою примушування їх вдаватися до більш витончених методів фальсифікації кримінальних справ.

Виконуючи директиви наркома внутрішніх справ УРСР О.Успенського, Г.Коркунов розв'язав справжній терор у регіоні. «В оперативно-следственной работе была штурмовщина, налеты на районы, массовые, необоснованные аресты. Коркунов давал задания каждому следователю заканчивать по 7 следственных дел в один день. Были указания Успенского 1000 чел. арестовать и мы это делали. Мы выполняли даваемые нам лимиты. По указанию Коркунова мы арестовывали пачками без всякого основания» [40], – так описував «ділову атмосферу» серед ворошиловградських чекістів у часи великої соціальної чистки сержант державної безпеки, начальник 1 відділку 3 відділу УДБ УНКВС по Ворошиловградській області Єфим Матвійович Суд. У перший місяць перебування на посаді начальника УНКВС по Ворошиловградській області Г.Коркунов наказав розгорнути агентурно-слідчу роботу по розгрому фашистської агентури. З особистої санкції Г. Коркунова у м. Красний Луч були заарештовані фігуранти агентурної справи по німецькій лінії «Зміна» [41] німець Яків Купфер [42] та чех Володимир Мікш [43].

Слід відзначити, що на партійних зборах УНКВС 17 січня 1939 р. Є.М.Суд обвинуватив Г.І. Коркунова, М.Г. Соколова та начальника відділку СПВ Л.Р.Воскобойникова [44] у вбивстві заарештованого Максименка, а начальника відділку СПВ Павла Сидоровича Удовенка у вбивстві заарештованого Епштейна. Втім ці обвинувачення не підтвердилися і за «брехню» Є.М.Суд був виключений з партії [45].

Пізніше заступник начальника 3-го відділу УДБ УНКВС по Ворошиловградській області сержант державної безпеки Микола Георгійович Гнутов в своєму рапорті заступнику наркома внутрішніх справ УРСР капітану державної безпеки Миколі Дмитровичу Горлинському відзначав, що під час проведення масових чекістських операцій Коркунов допускав правове свавілля: «Так например, вне зависимости от наличия оперативных учетов в районах, были спущены так называемые «лимиты» по которым каждый район области должен был арестовывать 150, 200, 300 и т.д. человек. Нормы устанавливались не только по району, но даже по отдельным шахтам опять таки без учета наличия засоренности. <…>. Сам Коркунов разъезжал по районам, чтобы личным участием ускорить выполнение «лимитов». В частности, он приехал в Ворошиловский район где просматривая учеты писал резолюции о немедленных арестах по одним реагированиям или социальному прошлому. Для реализации «лимитов» Коркунов предложил мобилизовать для документации работников милиции» [46].

Фіксування антирадянської діяльності у часи «Великого терору» відбувалося наступним чином. До справи долучалася довідка сільської ради, в

якій вказувалося, що обвинувачений є куркулем або сином куркуля, а також свідчення двох очевидців про погану роботу або антирадянські розмови підозрюваного. Райвідділам НКВС в категоричній формі наказувалося складати щоденно 30-40 довідок на арешт. Хто не виконував «планових» завдань той підлягав суворому покаранню. Вказана провина була підставою для зняття з роботи та подальшого арешту начальника Краснодонського райвідділу НКВС молодшого лейтенанта державної безпеки Федора Олександровича Косьмина.

Перегони у складанні документації породили підлоги та фальсифікації, в чому особливо відзначилися міліціонери Серговського, Кагановицького та Ворошилівського райвідділів НКВС. На підставі підроблених документів проводилися масові арешти [47]. Достеменно відомо, що Коркунов отримував сигнали про фальсифікацію справ, але ніяк на них не реагував. Від співробітників органів держбезпеки, які працювали в слідчих групах у Старобельському та Серговському районах, а також у самому Ворошиловграді вимагали витискувати з арештантів "зізнання", не менше ніж 3-4 «потрібних свідчень» щоденно [48].

Після утворення Ворошиловградської області у вересні в 1938 р. в обласному центрі приступила до роботи власна «трійка». За період з вересня по листопад 1938 р. за вироками судової трійки УНКВС Ворошиловградської області під керівництвом Г.І.Коркунова було розстріляно 1556 осіб, 67 осіб були засуджені до різних термінів ув'язнення, а 87 осіб звільнено [49].

Після переходу у листопаді 1938 р. на нелегальне становище опального наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського позиції Г.Коркунова помітно похитнулися. 8 січня 1939 р. політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло питання «Про працівників НКВС по УРСР (телеграма т. Хрущова)» та затвердило рішення ЦК КП(б)У про звільнення з посад начальників УНКВС: по Ворошиловградській області – Г.І.Коркунова, по Вінницькій області – майора державної безпеки Івана Михайловича Корабльова та по Полтавській області – майора державної безпеки Олександра Олександровича Волкова, та про призначення на їхнє місце партійних функціонерів М.І.Череватенка, Б.К.Шаблінського та М.Д.Бахтіярова. Цією ж постановою знятих начальників відкликали до НКВС СРСР [50] (слід відзначити, що в документах політбюро ЦК КП(б)У матеріалів про зняття Г.Коркунова нам віднайти не вдалося – авт.)

Після арешту у квітні 1939 р. збіглого Успенського коло навколо Коркунова замкнулося. На одному з перших допитів колишній нарком розповів, що згідно до директиви М.І.Єжова він висунув на посаду начальника 4-го секретно-політичного відділу УНКВС Київської області Г.І. Коркунова, який під час своєї роботи начальником відділку 4-го відділу НКВС УРСР разом із начальником цього підрозділу майором державної безпеки Ароном Меєровичем Хатаневером брав участь у фальсифікації багатьох справ, зокрема про підготовку терористичних акцій проти С.В.Косіора. У розмові зі слідчими О.І. Успенський детально зупинився на діяльності Г.І. Коркунова в якості начальника УНКВС Ворошиловградської області: «Коркунов під час приїзду другого секретаря ЦК КП(б)У Бурмистенка не показав йому всіх справ на арештованих членів партії, ігнорував обком і настільки зарвався, що викликав невдоволення Хрущова, який мені прямо сказав, що Коркунова слід перевірити по його справам» [51].

Накопичивши компрометуючі дані на колишнього начальника УНКВС по Ворошиловградській області, органи держбезпеки 5 червня 1939 р. заарештували Г.І. Коркунова у Москві. На очній ставці 11 червня з О.І. Успенським він «учасником змови себе не визнав», а ще через п'ять днів заявив що Успенський звів на нього наклеп, змовником він не був і з начальником УНКВС по Сталінській області майором державної безпеки Павлом Васильовичем Чистовим ніякого зв'язку не встановлював [52].

Під час слідства Коркунов рішуче відкидав обвинувачення у «змовницькій діяльності» та заперечував, що «свідомо, з шкідницькою метою проводив масові необґрунтовані арешти». Втім він не заперечував, що в оперативній роботі траплялися помилки – деяких громадян заарештовували на підставі недостатніх матеріалів, через що кілька десятків чоловік довелося звільнити [53].

Не визнав себе винним Григорій Іванович і на засіданні військової колегії Верховного Суду СРСР 24 квітня 1940 р., заявивши, що ніяким змовником він не був і шкідництвом не займався. Були, правда, помилки та викривлення в

оперативній роботі через вказівки Успенського та центрального апарату НКВС СРСР, але жодних злочинів свідомо не здійснив [54].

У вироку суду відзначалося, що «попереднім і судовим слідством встановлено, що Коркунов, будучи на посаді начальника УНКВС по Ворошиловградській області з липня 1938 р. по січень 1939 р. проводив масові необґрунтовані арешти невинних громадян і шляхом фальсифікації слідчих матеріалів створював на них слідчі справи зі зведенням обвинувачення в тяжких державних злочинах. Коркунов культивував серед підлеглих проведення слідства із застосуванням викривлених методів, через що було кілька випадків із смертельним кінцем. Завдяки застосуванню в широкому розумінні фальсифікації слідчих справ, окремі справи розслідувалися неповно і справжні вороги народу лишилися невикритими. Злочинна діяльність Коркунова призвела до тяжких наслідків, оскільки частина невинних громадян була репресована» [55]. 24 липня 1940 р. Г.І. Коркунов за статтями 58-7 карного кодексу РРФСР був засуджений на смерть за необґрунтовані масові арешти невинних громадян, фальсифікацію кримінальних справ і застосування викривлених методів ведення слідства [56]. 3 вересня 1940 р. представники радянської Феміди остаточно відмовили Г. Коркунову у помилуванні і через день «відданого мечоносця партії» було розстріляно [57].

Джерела та література

1. *Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А.* ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – С. 493; *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД 1934–1941: Справочник. – М.: Звенья,1999. – С. 244; *Золотарев В.А., Степкин В.П.* ЧК–ГПУ–НКВД в Донбассе: люди и документы. 1919–1941. – Донецк: Алекс, 2010. – С. 210–211.

2. *Золотарьов В.А.* Олександр Успенський: особа, час, оточення. – Харків: Фоліо, 2004. – С. 152–155; 237–238.

3. ГДА СБУ(м. Київ), спр. 67462, арк. 13.

4. ГДА СБУ(м. Київ), ф.6, спр.43626-фп, арк. 429.

5. *Золотарьов В.А.* Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. – Харків: Фоліо, 2007. – С. 39-41.

6. *Шаповал Ю., Золотарьов В.* Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – Київ: Стилос, 2002 – С. 205-206.

7. *Золотарьов В.* Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. – Харків: Фоліо, 2007 – С. 203.

8. *Горбуров К.* Юрій Бодняк-Грабський (1895–1938): життєпис директора Польського педагогічного інституту у Києві // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2013. – № ½ – С. 297.

9. Томін Олександр Сократович (1901 – ?). Народився в Києві у селянській родині. Українець. Освіта середня: закінчив 8 класів трудової школи та ШПШ 2-3 ступеню у 1929 р. У 04.1920–06.1924 – червоноармієць, начальник гармати 15-ї важкого артилерійського дивізіону. У 1924–1925 рр. – робітник-колодник 10-го лісового заводу (м. Київ). У 1926–1929 рр. – завгосп лікарні ШКВ (м. Київ). У 1930–1931 р. – завідувач організаційно-інструкторським відділом РК КП(б)У, (м. Вовковинці – нині Дережнянський район Хмельницької області) У 1931–03.1932 р. – помічник уповноваженого економічного відділку Київського оперсектора ДПУ. У 03.1932–1932 р. – помічник уповноваженого економічного відділку Київського облвідділу ДПУ. У 1932–1933 рр. – уповноважений Чернігівського облвідділу ДПУ. У 1933–1934 рр. – заступник начальника політвідділу МТС по ДПУ (с. Веселиково Одеської області). У 1934–1935 рр. – заступник начальника політвідділу МТС по УДБ НКВС (м. Бровари Київської області). У 1935–1937 рр. – начальник 7-го (вузівського) відділку секретно-політичного відділу УДБ УНКВС по Київській області. У 1937–28.05.1938 р. – начальник промислового відділку 4-го (секретно-політичного) відділу УДБ Київської області. Начальник слідчої частини Уманської міжрайонної оперативної групи (26.05.1937–25.07.1937, 26.07.1937 – 24.09.1937, 28.09.1937–04.12.1937, 12.12.1937–04.01.1938). У 03.02.1938 – 30.04.1938 р. – начальник Уманської міжрайонної слідчої групи УНКВС Київської області. У 28.05.1938–29.06.1939 р. – начальник 3-го (контррозвідувального) відділуУДБ НКВС Молдавської АРСР. У 1938–29.06.1939 р. – т.в.о. заступника наркома внутрішніх справ Молдавської АРСР. Заарештований 04.09.1939 р. 31.01.1941–06.02.1941 Військовим трибуналом НКВС КВО засуджений до 6 років позбавлення волі. 13.08.1942 р. достроково звільнений з табору. У 1945 р. – заступник керуючого окремою будівельно-монтажної частини 354-ї з робочого постачання у Києві. Звання: молодший лейтенант державної безпеки (09.02.1936), лейтенант державної безпеки (15.06.1938). Нагороджений: знаком Почесного працівника ВЧК–ДПУ(XV) (14.08.1938). № 3107. Член ВКП(б) з 1924 (виключений 14.11.1939 «за порушення законності»). Парт-квиток № 1806789. Член ВКП(б) з 1948 р.

10. ГДА СБУ (м. Київ), ф. 5, спр. 38195, т. 6, арк. 346.

11.Там само, т. 4, арк. 114 зв.

12. Там само, ф. 13, спр. 408, т. 1, арк. 64, 77, 92.

13.Там само, ф. 5, спр. 38195, т. 6, арк. 346.

14. Там само, ф. 6, спр. 43626-фп, арк. 430.

15. Архів Головного Управління внутрішніх справ України в Харківській області (далі – А ГУВС ХО). Колекція документів. Наказ НКВС УРСР по особовому складу № 308 від 8 серпня 1937 р.

16. ГДА СБУ (м. Київ), ф. 6, спр. 43626-фп, арк. 429.

17. *Рекрут В. П.* З хроніки «Великого терору»: доля подолянина В. Д. Кузьменка Режим доступу: file:///D:/Downloads/Nzvdpu_ist_2009_16_29.pdf.

18. *Васильченко Т.М.* Музика була його стихією і покликанням // Реабілітовані історією. – Київ-Полтава: Рідний край, 1992 – С.161.

19. ГДА СБУ (м. Київ), ф. 16, оп. 31, спр. 37, арк. 26.

20. Правда. – 1937. – 20 грудня.

21. ГДА СБУ (м. Київ), ф. 6, спр. 43626-фп, арк. 429.

22. А ГУВСУ ХО. Колекція документів. Наказ НКВС УРСР по о/с № 53 від 4 березня 1938 р.

23. ГДА СБУ (м. Київ), спр. 67462, арк. 125.

24. Там само, ф. 16, оп. 31, спр. 95, арк. 61.

25. Коган Віктор Аркадійович (27.11.1899 – ?). Народився у с. Поволочі Сквирського повіту Київської губернії. Єврей. З робітників. У ДПУ з 1928 року. У 1928–1930 рр. – уповноважений особливого відділу, (м. Васильків). У 1930–1934 рр. – уповноважений Пулінського райвідділу НКВС. З 1934 р. – уповноважений секретно-політичного відділку Білоцерківського райвідділу НКВС. У 1938 – оперуповноважений і т.в.о. начальника відділку 4-го (секретно-оперативного) відділу УНКВС Київської області. Репресований. Молодший лейтенант державної безпеки (09.02.1936). Кандидат ВКП(б) з 1930 р.

26. ГДА СБУ (м. Київ), ф. 16, оп. 31, спр. 95, арк. 63.

27.Там само, арк. 87–88.

28.Там само, арк. 50.

29. Козаченко Василь Корнійович (1905 – ?). Народився в 1905 р. (за документами – 1906) у с. Томаківка Катеринославської губернії. Українець. З селян-батраків. Освіта нижча. До 1920 р. – батрак. У 1920–1924 рр. – член комуни. У 1927 – 1929 рр. служив у 80-й Донбаській дивізії. У НКВС з 15.09.1935 р. У 03.07.1937–09.1938 – слідчий групи Особливоуповноваженого НКВС УРСР у Києві, офіційно знаходився у відрядженні. З 31.08.1937 р. – помічник начальника 3-го відділку 4-го відділу УДБ УНКВС УРСР. У 23.04.1938 р. (03.1938-?)– 23.05.1938 р. – т.в.о. начальника відділку 4-го відділу УДБ УНКВС Київської області. У 25.05.1938 р. – 25.07.1938 р. – начальник Уманської міжрайонної оперативно-слідчої групи. У 1938–08.1938 р. – районний уповноважений Ленінського райвідділу НКВС м. Києва. 01.09.1938 р. – відряджений до НКВС СРСР. У 1938–09.02.1939 р. – начальник відділу місць ув’язнення УНКВС Читинської області. 9 лютого 1939 р. – звільнений з роботи в УНКВС. З 8 квітня 1939 р. – у розпорядженні УНКВС Читинської області. У 1939–26.07.1939 р. – начальник Відділу по боротьбі з розкраданням соціалістичної власності. З 1939 р. – керуючий конторою (м. Чита). 9 вересня 1939 р. заарештований за порушення законності під час роботи в НКВС УРСР (побиття заарештованих, фальсифікація документів). 27–28.02.1940 р. військовим трибуналом військ НКВС Київського округу засуджений до 3 років позбавлення волі умовно. Звільнений з-під варти 29 лютого1940 р. На листопад 1941 р. – працівник тресту «Читинський ліс». Подальша доля невідома. Звання: кандидат на спецзвання, молодший лейтенант державної безпеки (28.11.1937), червоноармієць. Нагороджений наркомом внутрішніх справ УРСР срібним годинником (05.05.1938). Член ВКП(б) у 1931–17.10.1940. (виключений за «античекістські методи слідства та систематичне пияцтво». 21 травня 1939 р. отримав догану «за пияцтво у робочий час». Нагороджений медаллю «За бойові заслуги» (03.10.1945).

30. ГДА СБУ (м. Київ), ф. 16, оп. 31, спр. 95, арк. 378.

31. А ГУВСУ ХО. Колекція документів. Наказ НКВС СРСР № 00367 від 11 червня 1938 р.

32. Баличев Олексій Дмитрович (1900 – ?). Народився у Воронежі у родині службовця. Росіянин. У 1918 р. – підручний слюсаря в депо на залізничній станції Аргада. У 1918–1920 рр. служив у лавах Червоної Армії. У 1920–1921 рр. – агент 1-го розряду окремого дорожньо-транспортного відділу ЧК (м. Воронеж). У 1921 р. – помічник уповноваженого по боротьбі з бандитизмом Воронезької губчека. У 1922 – 1923 рр. – співробітник Чернігівського губвідділу ДПУ. Служив у Конотопському окружному відділку/відділі ДПУ: у 1923–1924 рр. – помічник уповноваженого контррозвідувального відділку, у 1924 – 1926 рр. – уповноважений інформаційного відділку. У 1926 – 1928 рр. – уповноважений секретного відділу Ніжинського окружного відділу ДПУ. У 1928 – 1931 рр. – старший уповноважений інформаційного та секретного відділків Сумського окружного відділу/оперативного сектора ДПУ. У 1931–1932 рр. – старший уповноважений та заступник начальника

Макіївського міського відділу ДПУ. З 1932 – начальник 3-го (сільськогосподарського) відділку секретно-політичного відділу Донецького обласного відділу ДПУ. З 26 лютого1934 р. – начальник райвідділу ДПУ (м. Рубіжне, Донецька область). З 1935 р. – співробітник УНКВС Донецької області. До березня 1937 – начальник Костянтинівського міського відділу НКВС (Донецька область). З березня 1937 р. – начальник Макіївського міського відділу НКВС (Донецька область). З 4 червня 1938 р. – заступник начальника УНКВС Ворошиловградської області. З 09.09.1938 по 1939 р. – начальник особливого відділу НКВС Житомирської армійської групи Київського особливого військового округу. Заарештований 13 лютого 1941 року. 15 серпня 1941 р. – засуджений до 10 років позбавлення волі. Відправлений на фронт. Старший лейтенант державної безпеки (22.03.1936). Капітан державної безпеки (11.01.1940). Нагороджений орденом Червоної Зірки (19.12.1937). Член ВКП(б) з 1930 р.

33. Соколов Микола Герасимович (1905–1942). Народився в Іваново в робітничій родині. Росіянин. Освіта нижча. У 1920 р. – переписувач на губернському військово-речовому складі в Іваново. У 1921–1924 рр. – учень фабрично-заводського училища в Іваново. У 1924–1927 рр. – слюсар текстильної фабрики, Нова Іваново-Вознесенська мануфактура (м. Іваново). У 1927 р. – секретар комітету ВЛКСМ, Нова Іваново-Вознесенська мануфактура (м. Іваново). У 1927–1930 рр. – червоноармієць і організатор загону, 16-й прикордонний загін ОДПУ, (с. Кайданово, Білоруська СРР). У 1930 р. – практикант ПП ОДПУ Білоруської СРР(м. Мінськ). У 1930–1933 рр. – помічник оперуповноваженого та оперуповноважений Могилівського оперсектора ДПУ (Білоруська СРР). У 1933 р. – курсант центральної школи ОДПУ, Москва. Служив у секретно-політичному відділі ОДПУ / ГУДБ НКВС СРСР (з 1933 – уповноважений, до 8 серпня 1937 р. – оперуповноважений). Служив в 4-му (секретно-політичному) відділі НКВС УРСР (з 8 серпня 1937 р. – помічник начальника відділку, до 4 червня 1938 р. – начальник відділку). З 4 червня 1938 р. – начальник секретно-політичного відділу УНКВС Ворошиловградської області. 22 жовтня 1940 р. звільнений з НКВС. Заарештований 13 лютого 1941 р. 15 серпня 1941 р. засуджений до 8 років позбавлення волі. Згодом табори були замінені фронтом. У 1942 р. був закинутий за лінію фронту та загинув під час облави в одному з сіл під Києвом. Звання: лейтенант державної безпеки (8 грудня 1935 р.), старший лейтенант державної безпеки (23 серпня 1938 р.). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК–ДПУ (XV) (25 грудня 1936 р.). Член ВКП(б) у 1925–1941 рр.

34. Калганов Василь Васильович (? – ?). До 20 квітня 1938 р. – начальник відділку 3-го (контррозвідувального) відділу УДБ УНКВС Вінницької області. З 20 квітня 1938 р. – т.в.о. начальника 10-го відділку 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. З 4 червня 1938 р. – т.в.о. начальника 3-го відділу УДБ УНКВС Ворошиловградської області. З жовтня 1938 – у розпорядженні відділу кадрів НКВС УРСР. 31 грудня 1938 призначений в.о. заступника начальника 8-го (промислового) відділу 1-го Управління НКВС УРСР 7 вересня 1938 р. 17 листопада 1939 р. звільнений в запас з посади заступника начальника Економічного відділу НКВС УРСР (наказ відмінений 21 січня 1940). У 1945 р. працював в НКДБ УРСР. Звання: лейтенант державної безпеки (23 березня 1936 р.), старший лейтенант державної безпеки (23 серпня 1938 р.), підполковник державної безпеки (на 1945 р.).

35. ГДА СБУ (м. Київ), спр. 67462, арк. 81.

36. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. у 2-х частинах / Упоряд. С.Кокін, М.Юнге. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Ч.ІІ. – С. 374.

37. ГДА СБУ (м. Київ), спр. 67462, арк. 94.

38. *Золотарьов В.А.* Олександр Успенський: особа, час, оточення. – Харків: Фоліо, 2004. – С. 153–155.

39. ГДА СБУ(м. Київ), спр. 67462, арк. 112.

40. Там само, арк. 4-5.

41. Там само, арк. 73.

42. Купфер Яків Якович (1910–1938). Народився у м. Луганську. Освіта початкова. Проживав у м. Красний Луч. Працював електриком міськелектромережі. "Трійкою" УНКВС по Ворошиловградській обл. 29 вересня 1938 року засуджений до розстрілу. Вирок виконано 13 жовтня 1938 року. Реабілітований у 1962 році. // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. / Головна редколегія (голова П.Т. Тронько, заступники голови О.П. Реєнт, Ю.З. Данилюк та ін.); редколегія тому (голова З.Т. Гузар, заступники голови Е.О. Дідоренко, В.В. Михайличенко та ін.). – Кн. 2. – Луганськ, 2005. – С. 413.

43. Мікш (Мікша) Володимир Казимирович (1911–1938). Народився у м. Стаханові. Освіта початкова. Проживав у м. Красний Луч. Працював радіомайстером міськмісцевпрому. "Трійкою" УНКВС по Ворошиловградській обл. 29 вересня 1938 року засуджений до розстрілу. Вирок виконано 13 жовтня 1938 року. Реабілітований у 1962 році. // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. / Головна редколегія (голова П.Т. Тронько, заступники голови О.П. Реєнт, Ю.З. Данилюк та ін.); редколегія тому (голова З.Т. Гузар, заступники голови Е.О. Дідоренко, В.В. Михайличенко та ін.). – Кн. 2. – Луганськ, 2005. – С. 593.

44. Воскобойников Лев Рувимович (1910–1942). Народився в 1910 в Умані в родині робітника-тесляра. Єврей. Самоучка. У 1924–1927 рр. – учень друкаря у видавництві газети «Робітничо-селянська правда». У 1928–1932 рр. – чорнороб і друкар, Харків. У 1932–1934 рр. – рядовий 23-го артилерійського полку. У 1935 р. – навчався в комуністичному університеті в Харкові, закінчив 1 курс. У 1936 р. – курсант київської міжкрайової школи ГУДБ НКВС. У 1937–1938 рр. – помічник оперуповноваженого 3-го (контррозвідувального) відділу НКВС УРСР. 29.06.1938 відряджений до УНКВС Ворошиловградської області. Служив в УНКВС Ворошиловградської області (оперуповноважений, помічник начальника відділку, в.о. начальника відділку секретно-політичного відділу; помічник начальника слідчої частини; начальник слідчої частини; заступник начальника Ворошиловградського міськвідділу). 22 жовтня 1940 р. звільнений з НКВС. Заарештований 13 лютого 1941 р. 15 серпня 1941 р. військовим трибуналом військ НКВС Київського військового округу засуджений до 8 років позбавлення волі. Замість таборів відправлений на фронт. Восени 1942 з групою чекістів був направлений до Києва. Був виказаний зрадником та заарештований. Загинув у гестапо. Звання: сержант державної безпеки (13 травня 1937 р.), молодший лейтенант державної безпеки (22 червня 1939 р.), лейтенант державної безпеки. Член ВКП(б) з 1930 р.

45. ГДА СБУ (м. Київ), ф. 6, спр. 43626-фп, арк. 431.

46. Там само, спр. 67462, арк. 83.

47. Там само.

48.Там само, арк. 85.

49. Там само, ф. 6, спр. 43626-фп, арк. 432.

50. Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш». 1939 – март 1946 / Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева. Сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова. – М.: МФД: Материк, 2006. – С. 13.

51. ЦДА ФСБ РФ, спр. 956621, т. 1, арк. 93.

52. ГДА СБУ, (м. Київ), ф. 6, спр. 43626-фп, арк. 429.

53. Там само, арк. 430.

54. Там само, арк. 431.

55. Там само, арк. 432.

56. *Васильченко Т.М.* Вказ. праця. – С. 161.

57. ГДА СБУ (м. Київ), ф. 6, спр. 43626-фп, арк. 432.

Олег Бажан Вадим Золотарев

Луганский прокуратор (штрихи биографии капитана государственной безопасности НКВД Григория Коркунова)

В статье сквозь судьбу Г.И.Коркунова рассматриваются особенности функционирования советских органов госбезопасности в одном из ключевых регионов Украины.

Ключевые слова: *Григорий Иванович Коркунов, НКВД, Луганская область, «Большой терор».*

Oleg Bazhan, Vadym Zolotariov

Luganskiy Procurator (Biography Pages of State Security NKVD Captain Grigoriy Korkunov)

The article represents the overview of Soviet State Security Bodies operation through the life and activity of Grigoriy Ivanovich Korkunov, a NKVD captain, in one of the key regions of Ukraine.

Key words: *Grigoriy Ivanovich Korkunov, NKVD, Lugansk region, "Big Terror".*

Національна спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя

Михайло Косило (м. Івано-Франківськ)

Калейдоскоп краєзнавчих подій на Прикарпатті

Краєзнавці здійснили сходження на г. Говерлу

24 серпня 2015 року на честь Дня Незалежності України традиційно члени обласної організації Національної спілки краєзнавців України та обласної організації Національної спілки письменників України здійснили сходження на г. Говерлу.

«Чому являєшся мені у сні?»

28 серпня у мальовничому селі Лолин Долинського району розпочалось літературно-мистецьке свято Франкової поезії. Місце проведення вибрано не випадково – Лолин називають столицею Франкового серця, адже тут жила Ольга Рошкевич – його перше кохання.

Щорічно Франкові читання збирають відомих письменників, поетів, прозаїків, журналістів та інших поціновувачів творчості Великого Каменяра. «Не можна не схилитись в довічній пошані перед невпокійливим розумом Генія, перед тими роботящими руками, які так невсипущо, так самозречено, до самого скону трудилися задля України, задля свого народу, – з такими словами звернувся до присутніх у вітальному виступі директор Івано-Франківського державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді, голова Івано- Франківської обласної організації Національної спілки краєзнавців України Михайло Косило. Разом з ним вшанувала пам'ять українського Мойсея редактор журналу *«Краєзнавець Прикарпаття» Ірина Косило.*

Уже традиційно учасники заходу поклали квіти та гірлянди пам’яті до пам’ятників Івану Франку та пам’ятника Кобзарю на так званій малій Чернечій горі у селі Максимівка. Велич Франкового таланту, неповторну красу бойківського краю прославляли у своїх виступах голова обласної організації НСПУ, член обласної організації Національної спілки краєзнавців України Євген Баран та інші митці слова, музичні та театральні колективи з Долинщини та Франківщини.

На святково оформленій площі перед будинком культури гості мали змогу помилуватися неповторним колоритом українського національного одягу. Наступна зустріч знову збере українську еліту та представить свято, приурочене 160-й річниці від дня народження Івана Франка у новому форматі.

Унікальний фестиваль імені Квітки Цісик

«Ця збірка пісень є бажанням мого українського серця вплести радісні нитки в розшарпане життям полотно, на якому вишита доля нашого народу».

Квітка Цісик про другу
записану збірку пісень «Два кольори»

Вона завжди мріяла жити в Україні, але була тут всього один раз. Її добре знав і чув весь світ, американці навіть підрахували, що голос Квітки Цісик лунав 22 мільярди разів в різних радіоефірах, з екранів кінотеатрів, на телебаченні. Згодом вона прийшла і до нас – унікальним сопрано зазвучали у її виконанні «Два кольори», «Я піду в далекі гори», «Чорнобривці».

Незважаючи на всесвітню славу, ім'я Квітки Цісик, на жаль, малознане в Україні. Щоб вшанувати пам'ять американської співачки українського походження, яка зачарувала світ українською піснею і водночас популяризувати рідну пісню та поетичне слово 6 вересня відбувся літературно-мистецький фестиваль імені Квітки Цісик в селі Ліски Коломийського району. В цьому селі жили дідусь і бабуся легендарної співачки та восьмеро їхніх дітей, зокрема і її батько – відомий віртуоз-скрипаль **Володимир Цісик.**

Ініціатором та невтомним організатором свята є лауреат літературних премій імені Т. Мельничука і В. Стефаник, поет, краєзнавець Ярослав Ясінський. Щороку на Циганському горбі – власному обійсті біля старої сільської школи, він збирає художників, поетів та музикантів. Фестиваль започаткований ще в 1999 р. Я. Ясінський зібрав письменників на осінні поетичні читання в саду. «Стояли столи в саду, яблука падали на тарелі… Кожен читав по колу», – пригадує засновник фестивалю. А потім по колу пішло свято – щороку восени, приурочене Квітці і віршам.

Цьогоріч уже традиційно літературну частину дійства вів літературний критик, лауреат численних літературних і журналістських премій, член правління обласної організації Національної спілки краєзнавців України, а також співорганізатор фестивалю Євген Баран. Серед присутніх був і голова Коломийського об’єднання товариства «Просвіта», краєзнавець Василь Глаголюк.

Незважаючи на відсутність фінансування, цей малий і скромний фестиваль у селі на Коломийщині стає визначною подією для тих, хто на нього приїздить, насамперед, через особливу осінню домашню атмосферу. При саду на розлогих столах продаються книги, зі сцени, уквітчаної рушниками та портретом Квітки Цісик, лунають її пісні, поети читають свої вірші, виступає місцева молодь. Окрім обласної та районної влади, на свято обов’язково приїздять почесні гості із родини Цісиків, зокрема з Нью-Йорка двоюрідна сестра Квітки Люба Павлик, з Польщі – Дарія Висоцька та інші.

При в’їзді на Циганський горб височіють кілька пам’ятних каменів, в яких Я. Ясінський «зав’язав» задум фестивалю – Квітку, вірші й історію села. Один камінь, тричі обмотаний ланцюгом, береже пам’ять про трійцю просвітителів Лісок: Івана Ісаїва, автора книг про історію села, а також Олексу Кочія і Миколу Цісика – громадських діячів. На другому камені викарбуване перо і надпис латиною: «Без мене про мене». З часом тут планується поставити пам’ятник Квітці Цісик.

«Хочеться світ здивувати, а він вже не здивується. Він вже не вміє дивуватися. Ніхто не хоче робити задурно, за так. Таких диваків мало» – каже організатор у відповідь на питання, хто фінансує свято. Та попри це і традиційний літературно-мистецький характер, фестиваль воістину унікальний своєю атмосферою і неповторністю, бо він для душі. А найголовніше, що завдяки краєзнавцю Я. Ясінському здійснилася найбажаніша мрія Квітки Цісик – повернутися додому.

Маленький ювілей цікавого музею

Уже 10 рік у Івано-Франківську функціонує **«Музей родинних професій».** Авторство такого музею належить краєзнавцю, репортеру, лауреату багатьох премій, заслуженому журналістові України – Фабриці Роману Михайловичу. Ідею Роман Михайлович побачив уві сні, а через рік втілив її в життя.

Девіз музею від "Від плуга до комп’ютера". Музейна експозиція розповідає про 150 родинних професій за останні двісті років. Були в родині свої пасічники й архітектори, залізничники й вчителі, ковалі й лікарі, будівельники та геологи, шахтарі й музиканти, а ще агрономи, зоотехніки, садоводи…

Музей особливо цікавий і захоплюючий своїм розмаїттям представлених експозицій, предметів багатьох професій і захоплень родини Фабрики Р.М. За визнанням журналу «Фокус» творіння Романа Фабрики входить в п'ятірку музеїв України в яких не занудьгуєш. Музей працює щодня, екскурсоводом є сам Роман Михайлович. До речі недавно він відсвяткував своє 75-річчя.

До Ювілею Качкана Володимира Атаназійовича

16 вересня 2015 року в обласній універсальній науковій бібліотеці ім. І. Франка відбулася презентація нових видань вченого і письменника Володимира Качкана, які вийшли з нагоди його 75-літнього ювілею.

Модератор презентації «Золотожнив'я Володимира Качкана» – краєзнавець, доктор мистецтвознавства, професор Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника Ганна Карась зробила детальний аналіз видань, які побачили світ до поважного ювілею вченого. Йшлося й про найновіше видання академіка – третій том серії «Віщі знаки думки, серця, і руки. Антологія українського автографа».

Ганна Василівна також розповіла про творчий доробок Володимира Качкана – нову поетичну збірку «Афіші сонця: Картки любові» та друге видання ліричного роману у новелах «Небесія».

Привітали пана академіка з ювілеєм та виходом нових видань, високо оцінюючи його значний внесок у розвиток української національної думки, біографістики, етнології, літературо- та мистецтвознавства численні поважні гості. Серед них – голова обласної організації Національної спілки краєзнавців України Михайло Косило, голова обласної організації Національної спілки письменників України Євген Баран,

голова обласної організації Національної спілки народних майстрів Василь Корпанюк, обласної організації Національної спілки художників України Микола Якимечко, голова обласної організації Національної спілки композиторів Богдан Шиптур.

Чимало теплих слів про Володимира Атаназійовича прозвучало у виступах відомих людей Івано-Франківщини.

Свято завершилося спільним побажанням многая літа ювіляру у виконанні усіх учасників презентації.

До 75-річчя Паньківа Михайла Ілліча!

У відділі краєзнавчої літератури в рамках циклу «Краєзнавство Івано-Франківщини в іменах» відкрита книжкова виставка «Михайло Паньків: етнограф, музеєзнавець, громадський діяч», присвячена 75-літтю від дня народження відомого краєзнавця, кандидата історичних наук, заслуженого працівника культури України, лауреата обласної премії ім. І. Вагилевича.

Народився Михайло Паньків 9 вересня 1940 року у селі Вербівці Городенківського району. Закінчив Снятинський культурно-освітній технікум, Івано-Франківський педагогічний інститут. Впродовж багатьох років був директором Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею, нині викладає етнологію в Прикарпатському національному університеті.

Михайло Паньків є дослідником матеріальної і духовної культури Покуття, історії окремих населених пунктів. Він був організатором створення експозицій Літературно-меморіального музею Леся Мартовича в с. Торговиці, Художнього і Літературного музеїв Прикарпаття – в Івано-Франківську, народної архітектури і побуту – в Галичі, етнографії Покуття – у Городенці, Михайла Грушевського – у Криворівні, Бойківщини – у Долині та ін.

Автор багатьох наукових статей та видань з етнографії Покуття, методичних розробок, путівників по Івано-Франківській області та музеях. Окремими книгами вийшли «Ратуша», «Весілля у селі Вербівцях на Городенківщині», «Організація польових досліджень з етнографії», «Пісні з Покуття», дослідження «Схрони, криївки і бункери ОУН-УПА», збірка топонімів, легенд, переказів та пісень про татарські напади на Прикарпаття «Текла кровця по Вкраїні» та ін.

Геннадій Бондаренко (м. Луцьк)

Волинська область. Краєзнавча хроніка 2015 року

Кожного року Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України та її осередки проводять ряд заходів, що сприяють розвитку краєзнавства і краєзнавчої освіти в регіоні. До таких заходів належать виставки у музеях і бібліотеках у різних містах і районах області, конференції «Минуле і сучасне Волині та Полісся», зокрема, у Старовижівському районі і м. Володимирі-Волинському з виданням збірників, та «Волинська ікона: дослідження і реставрація», презентація нових видань з волинезнавства і лесезнавства. Саме цим напрямам приділяється найбільше уваги.

У палаці учнівської молоді проходять у три етапи щорічні конкурси «Ми – волиняни», на яких свої знання з історії та культури краю представляють учні старших класів. Проводяться круглі столи із залученням вчених, краєзнавців, викладачів і студентів з проблемних питань, зокрема, у Володимирі-Волинському – про народження Володимира Великого на території району, у Луцьку – до 70-річчя від часу завершення Другої світової війни.

Постійна увага приділяється презентації нових соціально важливих публікацій, зокрема, першого і другого видання книг «Волинський пантеон», що розповідають про волинян з різних районів області, які загинули в АТО у 2014 році. У такому ключі подається хроніка краєзнавчих подій у Волинській області, про що і свідчить наступний перелік заходів 2015 року:

● 27 січня. Управління культури Волинської області. Консультативна рада. Про нові пам'ятки в області. Ковельський район.

● 27 січня. Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти. Круглий стіл «Творець талановитих особистостей», присвячений 70-річчю від дня народження Є. І. Франчука – історика і педагога.

● 28 січня. СНУ. Музей Лесі Українки. Вечір присвячений 145-й річниці художника Андроника Лазарчука . Волинська інтелігенція в кінці XIX – початку XX ст.

● 2 лютого. Виставка. Волинський регіональний музей історії українського військ «Волинські чехи в роки Першої світової війни».

● 5 травня. Обласна бібліотека. Презентація книги О. Дем'янюка і Г. Гулька «Волинський пантеон», присвяченої воїнам, які загинули в АТО.

● 20 травня. Стара Вижівка – Сереховичі. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сереховичі та Старовижівщина у світовій та українській історії. LIII Всеукраїнська історико-краєзнавча конференція, присвячена 24-й річниці Незалежності України і презентація наукового збірника.

● 22 травня. Луцьк, ЛІКЗ «Старий Луцьк». XI наукова конференція «Любартівські читання», присвячена 930-й річниці першої писемної згадки про м. Луцьк та 30-й річниці створення Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку і презентація наукового збірника.

● 28 травня. Луцьк. Обласна бібліотека ім. Олени Пчілки. LIV Всеукраїнська історико-краєзнавча конференція, присвячена 75-річчю від дня заснування Волинської державної обласної універсальної наукової бібліотеки імені Олени Пчілки і презентація наукового збірника.

● 6-7 червня. Колодяжне. «Музей збирає друзів». Презентація комплекту книг, присвячених 100-річчю першого видання «Лісової пісні»: Українка Леся. Лісова пісня. Драма-феєрія в 3-х діях. З портретом автора і додатками. – К.: Друкарня В. П. Бондаренка та П. Ф. Гніздовського, Софійська, 21, 1914. – 88 с. (факсимільне видання Луцьк-Ковель: Надстир'я, 2015. – 88 с.). і «Лісова пісня» Лесі Українки в рецензіях / Упоряд. Н. Пушкар, І. Несторук, В. Комзюк. – Луцьк-Ковель: Надстир'я, 2015. – 120 с. Представлення перекладу Олени Пчілки сонати Шуберта з фортеп'янним виконанням твору: Пчілка Олена. На спогад Шубертової серенади / Олена Пчілка; автор тексту І. Щукіна, упоряд. А. Силюк. – Луцьк : Вежа-Друк, 2015. – 16 с.

● 24 липня. Володимир-Волинський. Центр культури і мистецтва. Наукова академія присвячена Володимиру Великому і місту Володимиру-Волинському.

● 22 серпня. Історико-культурний заповідник «Старий Луцьк». Науково-методичний центр дзвонового мистецтва. 5-а Міжнародна науково-практична історико-краєзнавча конференція «Дзвони в історії і культурі народів світу», презентація 5-го випуску наукового збірника.

● 8 вересня. Луцьк. Волинський краєзнавчий музей. Круглий стіл «Волинь у Другій світовій війні». До 70-річчя завершення війни.

● 1-2 жовтня. Луцький національний технічний університет, Волинська обласна організація національної спілки краєзнавців України, Історичне товариство Волинь (ФРН). Міжнародна науково-практична конференція «Німці в історії Волині».

● 5 жовтня. Луцьк. ВКМ. Відкриття виставки, присвяченої митрополиту Андрею Шептицькому.

● 13 жовтня. Волинський регіональний музей українського війська і військової техніки. Відкриття нової експозиції і вшанування воїнів АТО.

● 20-23 жовтня. Луцьк. СНУ ім. Лесі Українки, кафедра документознавства і музейної справи. Науково-методичний семінар спільно з працівниками Державного музею Михайла Грушевського у Львові.

● 21-22 жовтня. Луцьк. ВКМ. Волинська ікона: дослідження та реставрація. 22 міжнародна наукова конференція і презентація наукового збірника.

● 23 жовтня. Володимир-Волинський. Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії. Успенський собор в історії міста Володимира Волинського та України» і презентація наукового збірника.

● 26 жовтня. Луцьк. Палац учнівської молоді. Краєзнавчий конкурс «Ми – волиняни». 1-тур.

● 10 листопада. Луцьк. Палац учнівської молоді. Краєзнавчий конкурс «Ми – волиняни». 2-й тур.

● 25 листопада. ВКМ. Історико-краєзнавча конференція «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Некрополі Волинської області» і презентація наукового збірника.

Олександр Гончаров, Наталія Терес (м. Київ)

«Топонімічна політика в Києві: виклики часу, проблеми наукового забезпечення»

2 липня 2015 р. в залі засідань Національної спілки краєзнавців України (вул. Михайла Грушевського, 4, кім. 212) відбувся «круглий стіл» на тему:«Топонімічна політика в Києві: виклики часу, проблеми наукового забезпечення», ініційований Київською міською організацією НСКУ.

У зв'язку з вимогою Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» в Україні підлягає перейменуванню значна кількість міст та інших топонімічних об'єктів, зокрема у Києві – понад 100 вулиць. Це відповідальний момент в історії топонімічної політики столиці України, який вимагає відповідного наукового, інформаційного та організаційного забезпечення, консолідації зусиль влади, науковців, краєзнавців для максимально ефективного вирішення поставлених завдань. Цим питанням присвячувався круглий стіл. Значну підготовчу роботу здійснила Комісія з топоніміки Київської міської організації НСКУ на чолі з *Наталією Терес*.

Вів засідання *Олександр Гончаров* – голова правління Київської міської організації НСКУ. З вітальними словами до учасників заходу звернулися голова Національної спілки краєзнавців України, заступник директора Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України *Олександр Реєнт* та начальник відділу з суспільно-політичних питань Департаменту суспільних комунікацій КМДА, секретар Комісії з питань найменувань при Київському міському голові *Ярослав Шибанов*.

Олександр Реєнт, зокрема, зазначив, що Інститут історії України НАН України, Національна спілка краєзнавців України проблемам топоніміки приділяють значну увагу. Ці питання розглядалися на останньому засіданні Президії правління Спілки у червні 2015 року. Члени

Президії підтримали звернення Українського інституту національної пам'яті про співпрацю у справі перейменування географічних назв, населених пунктів та об'єктів, пов'язаних із символікою тоталітарного режиму. Президія правління Спілки звернулася до своїх регіональних організацій з проханням підтримати ініціативу Інституту і рекомендувала скласти перелік назв із пропозиціями про перейменування. Виконуючи рішення Президії правління Спілки, Київська міська організація НСКУ ініціювала обговорення цих питань. З метою вироблення обґрунтованих пропозицій і рекомендацій за круглим столом зібралися разом краєзнавці, представники державних органів влади, викладачі, пам' яткоохоронці, бібліотекарі, екскурсоводи міста.

Ярослав Шибанов ознайомив учасників круглого столу з особливостями роботи Комісії з питань найменувань при Київському міському голові в сучасний період.

Учасники зібрання заслухали доповіді: *«Особливості реалізації сучасної топонімічної політики в Києві»* – доповідач *Наталія Терес*, канд. іст. наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, член Комісії з питань найменувань при Київському міському голові; *«Назви географічних об'єктів Києва як джерело формування історичної та культурної пам'яті»* –доповідач *Сергій Вакулишин*, завідувач Музею історії Святошинського району м. Києва; *«Науково-методичне та організаційне забезпечення реалізації топонімічної політики: роль і завдання Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України»* – доповідач *Олександр Гончаров*, канд. іст. наук, доцент, голова правління Київської міської організації НСКУ.

Активними учасниками дискусії за круглим столом були відомі науковці, викладачі ВНЗ, краєзнавці – *Сергій Білокінь*, д-р. іст. наук, головний науковий співробітник відділу історії України другої половини XX століття Інституту історії України НАН України, керівник Центру культурологічних студій Інституту, член Комісії з питань найменувань при Київському міському голові; *Святослав Вербич*, канд. філол. наук, ст. наук. співробітник Інституту української мови НАН України, секретар Української ономастичної комісії; *Кирило Третяк*, канд. іст. наук, керівник Управління забезпечення міжпарламентських зв'язків Апарату Верховної Ради України, член НСКУ; *Руслана Маньковська*, канд. іст. наук, ст. наук. співробітник Інституту історії України НАН України, заступник голови НСКУ; *Павло Сацький* та *Тетяна Ніколаєва*, канд. іст. наук, доценти Київського національного економічного університету ім. Вадима Гетьмана, члени НСКУ; *Євген Букет*, член НСКУ, головний редактор газети «Культура і життя»; *Борис Войцехівський*, член НСКУ та НСЖУ; *Віктор Киркевич*, києвознавець і колекціонер, член НСКУ; *Ольга Бережна*, екскурсовод, член Київської міської організації Всеукраїнського товариства «Меморіал» імені Василя Стуса; *Ігор Левитський*, член НСКУ.

Учасники дискусії, окрім розгляду методологічних підходів до вирішення питань перейменувань, висловили низку пропозицій, які стосувалися найменувань конкретних вулиць столиці.

Руслана Маньковська подякувала представникам Комісії з питань найменувань при Київському міському голові, краєзнавцям, які взяли участь в електронному голосуванні, за підтримку пропозиції Національної спілки краєзнавців України назвати одну із вулиць Києва у Голосіївському районі на честь академіка Петра Тронька з нагоди 100-річчя від дня народження. Також зазначила, що Спілка ініціює надання імені П.Т. Тронька його дітищу – Національному музею народної архітектури та побуту України.

Олександр Гончаров, підводячи підсумки обговорення, запевнив учасників круглого столу, що Президія правління Київської міської організації проаналізує висловлені учасниками заходу пропозиції і врахує їх у своїй діяльності.

Учасники круглого столу «Топонімічна політика в Києві: виклики часу, проблеми наукового забезпечення» констатували, що в ході обговорення розглянуто важливі й актуальні проблеми, які мають не тільки місцеве, але й загальнонаціональне значення. Масове перейменування понад 100 вулиць у столиці України є важливим політичним процесом, у зв'язку з чим було ухвалено низку рекомендацій щодо вирішення цих питань.

Через те, що в окремих місцевостях Києва передбачається масове перейменування вулиць (наприклад, у Борничах – 20, Біличах – 7,

Троєщині – 5), Київській міській державній адміністрації та районним адміністраціям рекомендовано створити спеціальні групи (комісії), до складу яких увійшли б науковці, представники місцевих організацій, вуличних комітетів, депутати Київради та працівники районних адміністрацій. Метою діяльності таких комісій була б підготовка наукових та інформаційних матеріалів, участь у роз'яснювальній роботі серед мешканців та інші форми діяльності.

Київській міській організації Національної спілки краєзнавців України рекомендовано активніше долучитися до наукової, інформаційної та організаційної роботи в ході перейменування вулиць тоталітарної доби, зокрема, налагодити в цьому питанні тісну співпрацю з державними установами й громадськими організаціями; Президії правління Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України, Комісії КМО НСКУ з топоніміки долучитися до науково-методичного та інформаційного забезпечення процесу перейменування топонімічних об'єктів: підготувати відповідні документальні та довідкові видання, буклети, інформаційні листки тощо; розгорнути роботу із залучення науковців, краєзнавців до вирішення проблем, пов'язаних із перейменуванням вулиць та інших топонімічних об'єктів столиці України, зокрема через створення робочих груп з питань перейменувань вулиць у районах Києва. Члени цих груп мають долучитися до громадського обговорення питань перейменування назв тоталітарної доби, налагодити співпрацю з місцевими громадами, проводити роз'яснювальну роботу в засобах масової інформації.

Ураховуючи рекомендації учасників заходу, Президія правління Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України звернулася до членів Спілки, небайдужих киян активно долучитися до вирішення проблем, пов'язаних з перейменуванням вулиць та інших топонімічних об'єктів столиці України: надати пропозиції щодо перейменувань і найменувань нових юридичних об'єктів у районах міста; взяти участь у громадському обговоренні щодо перейменування низки вулиць міста Києва, зокрема, в он-лайн голосуванні на сайті КМДА.

Людмила Мех (м. Київ)

«Сікорські читання»: пам'ять про титанів духовного українського космосу

Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» разом з громадською культурно-просвітницькою організацією «Переяславський скарб» 13 жовтня 2015 року провели «Сікорські читання». Цей захід ініціатори присвятили 92-й річниці від дня народження Героя України та визначного музейного діяча Михайла Сікорського – засновника і багаторічного директора Національного історико-етнографічного заповідника (НІЕЗ) «Переяслав». Співорганізаторами стали Національна спілка краєзнавців України (НСКУ) і НІЕЗ «Переяслав». Серед основних інформаційних партнерів заходу традиційно є Всеукраїнський благодійний фонд «Журналістська ініціатива».

Як і в попередні роки, Форум став майданчиком, на якому реалізовуються творчі й наукові ініціативи в галузі історії та культури, збираються справжні подвижники в царині духовності українського народу – науковці, краєзнавці, митці, журналісти, працівники музеїв. Цьогоріч уперше до обміну думками долучились і вчителі історії загальноосвітніх шкіл регіону.

Програма «Сікорських читань» багата на тематичні заходи: наукові й культурно-мистецькі дійства, конференції, семінари, круглі столи, виставки, презентації, майстер-класи, творчі зустрічі тощо. Перед початком урочистого засідання гості мали змогу ознайомитися з унікальними доробками майбутніх педагогів: їхніми художніми роботами з промовистою назвою «Мистецькі барви». Куратор виставки «Сучасні мелодії українського розпису», викладач університету Оксана Смірнова провела блискучу презентацію робіт своїх студентів. Відверто кажучи, навіть не вірилося, що картини холодного батику, ткані килими, вишивки різноманітними техніками вийшли з-під рук не досвідчених майстрів старовинного мистецтва, а молодих наших сучасників.

«Якщо завтрашній учитель прийде до своїх учнів не лише зі знаннями з різних предметів, а й з умінням зробити своїми руками щось красиве й оригінальне та з бажанням передати цю любов до прекрасного іншим, – то школа від цього лише виграє, – переконана молодий науковець, яка сама захоплено розповідає про особливості тієї чи іншої роботи. З гордістю про вміння переяславських студентів говорять також інші куратори виставок: Ольга Стрілець – про традиції іконопису на склі, а Тетяна Носаченко – про сакральний світ Трипілля.

А поки гості ознайомилися з виставками декоративно-прикладного мистецтва, фотовиставками та іншими творчими доробками майбутніх педагогів і їхніх наставників, простора зала університету зібрала яскраву палітру учасників – від студентської молоді до відомих політиків. Адже захід покликаний розвивати наукові, культурні та творчі зв'язки між істориками, краєзнавцями, культурологами, музеєзнавцями, діячами мистецтв. Серед почесних гостей – голова правління НСКУ, член-кореспондент НАН України Олександр Реєнт, його перший заступник Руслана Маньковська, відповідальний секретар Володимир Дмитрук, член президії правління, голова Київської обласної організації спілки Григорій Савченко, заступник голови правління Київської обласної організації НСКУ Євген Букет, меценат і краєзнавець рідної Переяславщини, заслужений юрист України Михайло Гич, президент Всеукраїнського благодійного фонду «Журналістська ініціатива» Людмила Мех.

Вітальні слова учасникам Форуму адресували: ректор університету, академік Національної академії педагогічних наук України Віктор Коцур; голова правління НСКУ академік Олександр Реєнт; заступник голови Київської обласної державної адміністрації Дмитро Христюк; міський голова Переяслава-Хмельницького Тарас Костін; лауреати Премії імені Героя України Михайла Сікорського минулих років Микола Махінчук і Борис Войцехівський; генеральний директор НІЕЗ «Переяслав» Олексій Лукашевич, а також землячка Героя, авторка цих рядків. Серед пропозицій промовців – створення музею М. І. Сікорського у Переяславі-Хмельницькому.

Відбулося і третє за ліком вручення згаданої престижної краєзнавчої премії. За вагомий внесок у дослідження і збереження культурної спадщини України та розвиток музейної справи відзначено п'ятеро достойників: учитель історії Сакунівської школи Недригайлівського району на Сумщині Петро Коцур (посмертно), сорат-

ниця Михайла Сікорського, головний хранитель фондів (у 1976–1984 роках) Олена Юзвікова, директор Фастівського державного краєзнавчого музею Тетяна Неліна, а також краєзнавці, долі яких пов'язані з Переяславщиною, меценат Михайло Гич і дослідник археологічних пам'яток, кандидат історичних наук Олександр Колибенко та член президії Волинської обласної організації НСКУ, директор районного комунального краєзнавчого музею Олександр Остапюк. Кожен з них одержав і належну грошову винагороду, проте колективно було вирішено передати кошти на потреби вояків у зоні проведення АТО.

По закінченні урочистої частини відбулося засідання президії НСКУ, яке розпочалося з вручення членських квитків новому її поповненню. Про основні ювілейні заходи НСКУ, присвячені 100-річчю від дня народження академіка Петра Тронька та 90-річчю заснування самої Спілки, детально розповіла Руслана Маньковська. Як зазначила доповідачка, «говорити про 100-річчя Петра Тронька на «Сікорських читаннях» – символічно. Адже обидва вони титани духовного українського космосу».

Для українського краєзнавства 2015 рік, крім згаданих вище дат, характерний тим, що саме чверть століття тому відбулось кардинальне відродження спілчанської діяльності, активна співпраця з іншими громадськими формуваннями як регіонального, так і загальнонаціонального рівня, вищими навчальними закладами з усіх куточків України. Саме тому й основні ювілейні заходи НСКУ стали масштабними – і за своїм змістом, і за формами проведення. Приміром, у Харкові цьогоріч відбулася міжнародна наукова конференція «Дев'ятнадцяті Слобожанські читання» (квітень), на початку червня в межах «Ольвійського форуму-2015» на базі Чорноморського державного університету імені Петра Могили, що в Миколаєві, – конференція «Роль особистості в історії». Книжкові виставки з промовистими назвами «Постать, що символізує епоху: Петро Тронько» урочисто відкрито в липні в Івано-Франківській обласній універсальній науковій бібліотеці імені І. Франка, а у вересні – «З тобою, Україно, живу» – на базі Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Краєзнавці й на форумі в Переяславі-Хмельницькому зі вдячністю й незмінною повагою відзначали неоціненний внесок у розвиток їхнього творчого об'єднання Петра Тимофійовича як авторитетного і знаного громадського діяча, що понад два десятиріччя очолював Спілку краєзнавців України. З інформацією про діяльність Переяслав-Хмельницького міського осередку НСКУ виступив його голова Олександр Колибенко. Потім відбулася презентація краєзнавчих видань навчально-наукового центру усної історії Переяслав-Хмельницького університету. Доповідь «М. І. Сікорський: інтелектуальний портрет краєзнавця, організатора музейної справи» виголосила кандидат історичних наук Людмила Сага. Про свою малу батьківщину вів мову, зокрема, й цьогорічний лауреат Премії імені Михайла Сікорського Михайло Гич (доповідь «Село Єрківці на Переяславщині в краєзнавчих дослідженнях та джерелах»).

На переконання учасників форуму, щорічне його проведення вже стало вагомим науковим і культурологічним складником процесу відродження й популяризації серед населення любові до малої Батьківщини та цікавості до краєзнавства Київщини.

Тарас Нагайко (м. Переяслав-Хмельницький)

Круглий стіл «Краєзнавство Переяславщини: дослідження, проблеми, постаті»

16 жовтня 2015 р. у межах IV Всеукраїнського історико-культурологічного форуму у залі засідань ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» відбулась робота традиційного круглого столу «Краєзнавство Переяславщини: дослідження, проблеми, постаті». Ініціатором проведення цього краєзнавчого зібрання виступили: місцевий осередок Національної спілки краєзнавців України та громадська культурно-просвітницька організація «Переяславський Скарб». Також це зібрання об'єднало організаційні та творчі зусилля науковців та краєзнавців місцевого університету та Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Крім того учасниками роботи круглого столу стали представники краєзнавчого руху з різних населених пунктів Переяслав-Хмельницького району. В цілому у програмі було заявлено 28 доповідей, що стосувались різних напрямків краєзнавчої діяльності.

Слід відмітити, що попереднім етапом, який передував роботі краєзнавчого круглого столу стало спільне засідання президії Національної спілки краєзнавців України та Переяслав-Хмельницького осередку НСКУ, що відбулося 13 жовтня – у день вручення Премії імені Героя України Михайла Сікорського. На засіданні було озвучено інформацію про діяльність місцевого осередку, зі звітом виступив його голова Олександр Колибенко. Також було презентовано краєзнавчі видання. Зокрема 1-й, 2-й та 3-й випуски історико-краєзнавчого альманаху «Джерела пам'яті», а також два видання, що побачили світ у започаткованій цього року серії «Краєзнавча бібліотека Переяславщини». Перше – історико-краєзнавчий нарис Софії Сорокової «Не летять ластівки у Зарубинці», присвячений затопленому селу та його мешканцям, що були переселені у зв'язку з будівництвом Канівської ГЕС. Друге – авторська монографія Юрія Костенка «Археологічні пам'ятки Середнього Потрубіжжя». У ньому автор представив матеріали багаторічних польових досліджень та оприлюднив висновки щодо розвитку мікрорегіону у прадавні часи. Також під час засідання прозвучала доповідь члена НСКУ Михайла Гича «Село Єрківці на Переяславщині в краєзнавчих дослідженнях та джерелах» та було заслухано виступ Людмили Соги з приводу захисту дисертаційного дослідження «М. І. Сікорський: інтелектуальний портрет краєзнавця, організатора музейної справи в Україні (1950-і рр. – поч. XXI ст.)» (2014 р.). Для присутніх на спільному засіданні відбулась презентація фонду краєзнавчих робіт науковців та студентів ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди «Краєзнавчий репозитарій», де в електронному вигляді було представлено відповідний доробок, що з'явився за останні роки на базі Переяслав-Хмельницького педуніверситету.

Диплом О. Прядку за внесок у розвиток краєзнавства на Переяславщині вручає голова Переяслав-Хмельницького міського осередку НСКУ Олександр Колибенко.
Фото Сергія Вовкодава.

Робота круглого столу «Краєзнавство Переяславщини: дослідження, проблеми, постаті» стала логічним продовженням форуму. Вона включила у себе наступні напрямки:

– Вітчизняне краєзнавство: історія, теорія, методологія, джерела;

– Етнографічні студії у системі вітчизняного краєзнавства;

– Музейне краєзнавство та музейна справа;

– Краєзнавство в особах;

– З історії міст і сіл: студії з урбаністики та історичної регіоналістики;

– Історичні та духовно-культурні пам’ятки Переяславщини;

– Етно-національні зв’язки на теренах Переяславщини.

До учасників зібрання з привітальним словом звернувся генеральний директор Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» Олексій Лукашевич. Відкриваючи його роботу, голова Переяслав-Хмельницького осередку НСКУ Олександр Колибенко зупинився на звітних аспектах діяльності за 2012-2015 роки. Зокрема було наголошено й на пріоритетних напрямках діяльності переяславських краєзнавців. На одному з них у своїй доповіді «Енциклопедія Переяславщини: концептуальні засади створення» наголосив голова громадської культурно-просвітницької організації «Переяславський Скарб» Тарас Нагайко. Загальна палітра доповідей стосувалась різноманітних аспектів вітчизняного краєзнавства. А саме джерел та бібліо- графії, біографістики, історії окремих населених пунктів, музейної справи тощо. Усього було проголошено 28 доповідей.

Окремо варто виділити презентаційну частину зібрання, під час якої слово було надане авторам, чиї праці вийшли друком у 2015 році. Зокрема було презентовано наступні видання:

1. Ткаченко В.М. Писанка у міжкультурному часопросторі: бібліографічний покажчик / Уклад., стаття Ткаченко В.М. Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» / Віктор Ткаченко. – Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О.М., 2015. – 230 с.

2. Сорокова С.Ф. Не летять ластівки у Зарубинці: історико-краєзнавчий нарис / С.Ф. Сорокова; ред.-упоряд.: Т.Ю. Нагайко, О.А. Горбовий. – Переяслав-Хмельницький : ФОП Лукашевич О.М., 2015. – 368 с.

3. Костенко Ю.В. Археологічні пам’ятки Середнього Потрубіжжя / Ю.В. Костенко. – Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О.М., 2015. – 550 с.

4. Прядко О.О. Малі Канівці. Історико-краєзнавчий нарис (від найдавніших часів до початку ХХ ст.) / О.О. Прядко. – Черкаси: видавець Чабаненко Ю.А., 2015. – 168 с.

Із комплексних ініціатив до резолюції зібрання учасники включили наступні пропозиції:

– Розпочати роботу над напрацюванням концепції проекту «Енциклопедія Переяславщини: події, особи, факти, явища»;

– Започаткувати роботу над видавничим проектом «Історія музейної справи на Переяславщині: 1918-2018 рр.».

Крім цього варто виділити низку ініціатив з-поміж яких: пропозиції щодо перейменування вулиць м. Переяслава-Хмельницького, вшанування постаті краєзнавця Г. М. Верби, започаткування на базі Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» видавничих серій («Переяславська енциклопедія», «Етнографічні зошити», «Археографічні джерела нашого краю»).

За результатами більш як п’ятигодинної роботи круглого столу заплановано публікацію збірки матеріалів.

Володимир Дмитрук (м. Київ)

Лауреати Премії імені Дмитра Яворницького 2015 року

10 листопада 2015 р. Національна спілка краєзнавців України урочисто, за участю членів Президії правління НСКУ, відомих істориків, діячів культури та науки, працівники музеїв і бібліотек Києва, відзначила Премією імені Дмитра Яворницького активістів краєзнавчого руху. Вручав Премію голова Національної спілки краєзнавців України, заступник директора Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України Олександр Реєнт. Грошову винагороду Премії, як і минулого року, за рішенням Президії правління НСКУ, було перераховано на потреби Збройних Сил України.

У 160-річний ювілей від дня народження академіка Дмитра Яворницького за вагомий внесок у збереження історико-культурної спадщини в Україні високу нагороду громадськості отримали:

Дмитренко Микола Костянтинович – фольклорист, етнограф, краєзнавець, літературознавець, письменник, журналіст, педагог, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України.

Член Національної спілки письменників України, Національної спілки краєзнавців України. Член редакційних колегій серії «Український історичний роман» видавництва «Український центр духовної культури», журналів «Матеріали до української етнології», «Фольклористичні зошити», «Міф і фольклор», «Київська старовина».

Член Комітету з присудження державної премії при Президентові України «Українська книжка року», лауреат премії ім. І.Патмара в галузі фольклористики (Чуваська Автономна Республіка). Автор понад 350 наукових праць.

Учасник багатьох міжнародних з'їздів славістів, конференцій, симпозіумів, фольклорних і кінофестивалів в Україні, Франції, Голландії, Польщі, Росії, Грузії, Білорусі, Киргизстані, книжкових виставок. Записав понад дві тисячі народних пісень, сотні легенд, переказів, загадок, прикмет, повір'їв, прислів'їв і приказок.

Організатор, науковий керівник науково-дослідних робіт «Український фольклор: від архаїки до модерну», «Український фольклор: динаміка функціонування, методологія дослідження», проектів «Історія української фольклористики: В 3-х т.», «Українська фольклористична енциклопедія: У 2-х т.», «Українські народні думи: В п'яти томах». Досліджує проблеми наукової методології, теорії фольклору, історії фольклористики, фольклорно-літературні зв'язки.

За його редакцією опубліковано понад 30 монографій, навчальних посібників, фольклорних

збірників. Значним внеском в українське краєзнавство став фольклорно-етнографічний часопис «Народознавство» (1914–2014), засновником, головним редактором і видавцем якого є М.К.Дмитренко. Упродовж тривалого часу в часопису опубліковано десятки матеріалів у спеціальних рубриках «Ріднокрай», «Народознавці України», «Студії», «Символи» та ін.

Киркевич Віктор Геннадійович – краєзнавець, дослідник історії Києва, колекціонер, літератор, автор понад 500 статей та 27 книг з історії Києва і України, а також путівників, туристичних карт. Заслужений працівник культури України.

Підготував 15 авторських передач на телебаченні. За сценаріями Віктора Киркевича знято десять науково-популярних фільмів, серед яких: «Реріх і Україна», «Зайди на гори київські», «Княжий пам'ятник» (Студія науково-популярних фільмів); «Владислав Городецький», «Таємниця Міжгір'я» («Укртелефільм») та ін.

Величезна колекція Віктора Киркевича містить: поштівки та листівки, книги, журнали та газети, гравюри та твори живопису, твори декоративно-ужиткового мистецтва та предмети побуту тощо. Більшість експонатів колекції існує в обмеженій кількості примірників. Протягом кількох останніх років В.Киркевич намагається передати свою колекцію державі для створення у місті Києві Музею історії державотворення та незалежності України. Брав участь у понад 20 виставках у різних містах України та за кордоном, має чимало персональних виставок.

Багато років по усьому світу збирає усе, що має відношення до шведсько-українських дипломатичних відношень, постатей його улюблених героїв І.Мазепи та Карла XII та їх оточення. Це зібрання демонструвалася на виставках у Льончопінгу (Швеція), Нью-Йорку (США), Києві.

Кот Сергій Іванович – член Правління НСКУ, керівник Центру історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України.

Дослідник теоретичних і практичних проблем збереження історико-культурної спадщини, історії становлення пам'яткоохоронної справи в Україні, питань повернення та реституції культурних цінностей.

Член редколегій журналів «Пам'ятки України», «Розбудова держави». Учасник міжнародних переговорів з питань повернення в Україну культурних цінностей. Автор базового Закону України «Про ввезення, вивезення та повернення культурних цінностей» (1999), член робочої групи з підготовки Закону України «Про охорону культурної спадщини» (2000).

Нестуля Олексій Олексійович – голова правління Полтавської обласної організації НСКУ, ректор Полтавського університету економіки і торгівлі, доктор історичних наук, професор, Лауреат Державної премії у галузі науки і техніки України, заслужений працівник освіти України. Член Президії Науково-методичної комісії з торгівлі Міністерства освіти і науки України, голова ради директорів та директорів ВНЗ споживчої кооперації України, голова Полтавського навчального комплексу «Освіта», очолює наукову школу університету з дослідження пам'яток та культурних цінностей України.

Має близько 200 опублікованих наукових праць, з них 9 монографій. Як науковий керівник підготував 10 кандидатів наук, двох докторів наук, є головним редактором вісника Полтавського університету економіки і торгівлі, членом редакційних колегій наукових журналів «Археологічний літопис Лівобережної України», «Історична пам'ять».

Шакін Микола Іванович – лауреат Премії імені академіка Петра Тронька НСКУ, громадський діяч, письменник, краєзнавець, журналіст, художник, кандидат технічних наук.

Його роботи отримали визнання як на Харківщині, так і за її межами. Він автор, ініціатор та організатор понад 20-ти пам'ятних меморіальних дощок відомих і видатних людей Слобожанщини та України, зокрема Героя України, академіка Петра Тронька.

Шакін М.І. зробив вагомий внесок в увалення пам'яті українських письменників і краєзнавців. Ним у 2013 р. започаткована Всеукраїнська літературно-мистецька та краєзнавча премія ім. Петра Василенка, того ж року відновлена у новому форматі Всеукраїнська літературна премія ім. М.Чабанівського. Його коштом розроблено та виготовлено нагородну атрибутику цих премій (нагрудний знак – медаль, посвідчення та диплом).

В низці населених пунктів на Харківщині установлені знаки, що позначають назви та дати заснування цих населених пунктів. Шакін М.І. піклується та капітально ремонтує, відновлює пам'ятники видатним вченим та науковцям.

За видання 4-томного «Тернопільського енциклопедичного словника» (2004–2009 рр.) та 3-томного енциклопедичного видання «Тернопільщина. Історія міст і сіл» (2014 р.):

Мельничук Богдан Іванович – головний науковий редактор енциклопедичного видання «Тернопільщина. Історія міст і сіл», почесний член Всеукраїнського товариства «Просвіта», письменник, редактор, журналіст, краєзнавець, лауреат ряду всеукраїнських літературно-мистецьких премій, член Національних спілок журналістів, письменників, краєзнавців України, Наукового товариства ім. Т.Шевченка.

Видав 43 своїх книги драматургії, прози й поезії. Автор і співавтор 40 краєзнавчих книжок. У академічних обласних і народних театрах поставлено 36 п'єс та інсценізацій Б.Мельничука, ряд вистав отримали високі відзнаки.

Автор сотень статей, нарисів, рецензій та інших публікацій у ЗМІ. Укладач і редактор більше 600 книжок. Пісенні твори на слова Б.Мельничука відзначені на різноманітних фестивалях і конкурсах.

Уніят Віктор Богданович – керівник редакційно видавничої групи енциклопедичного видання «Тернопільщина. Історія міст і сіл», заступник голови правління Тернопільської обласної організації НСКУ, голова Тернопільської обласної організації «Асоціація краєзнавців-енциклопедистів Тернопільщини», первинного осередку Тернопільської обласної організації НСЖУ, член правління обласних організацій «Асоціації релігієзнавців», Геральдичної спілки Тернопільської області, член «Меморіалу» та НТШ.

Автор та співавтор 15 книг на історико-краєзнавчу тематику, упорядник ряду книг. Близько 4-х тисяч статей у 4-х томному «Тернопільському Енциклопедичному Словнику» і енциклопедичному виданню «Тернопільщина. Історія міст і сіл».

Наукова інформація

Наталія Мех (м. Київ)

Видатні пам'ятки, знакові історичні, культурні постаті у сучасному культурно-інформаційному просторі України

У статті висвітлюється роль видатних пам'яток, культурних продуктів минулих століть, а також роль видатних особистостей, знакових історичних, культурних постатей у процесі формування сучасного розгалуженого культурно-інформаційного поля з вкрапленнями з минулого.

***Ключові слова**: пам'ятка, духовна культура, культурний простір, знакова історична, культурна постать.*

Будь-який історичний факт, будь-яка подія розгортається в певному "культурному просторі", що складається зі смислів, символів, понять, аналогій та асоціацій. Розвиток людського суспільства з перших його історичних сходинок нерозривно пов'язаний з культурою. Існує багато визначень сутності культури (термін "культура" походить від латинського cultura – обробка, виховання, освіта). Загальне визначення культури – це все те, що створено людиною.

Духовна культура – це різноманітний досвід життєдіяльності соціальних суб'єктів, що включає в себе найсуттєвіші результати суспільного досвіду народів щодо освоєння суспільного буття, соціуму в цілому, багатогранних духовних цінностей. Духовна культура як елемент духовного життя, суспільних, духовних відносин включає в себе певну систему цінностей, знань, переконань, світоглядних орієнтацій, норм, традицій в органічній єдності з соціальною діяльністю людей щодо освоєння, творення буття. Цінності духовної культури мають яскраво виражене національно-специфічне, індивідуальне забарвлення.

Відомо, що кожна людина відчуває свою приналежність до тієї чи іншої культури, до певного соціокультурного прошарку. Таке відчуття в ній закладено споконвічно оточуючим її лінгвокультурним середовищем, основними факторами якого є соціально-економічне, політичне, історико-культурне положення, мовний та етнічний склад держави або території, традиційна приналежність носія мови до тієї або іншої релігії або конфесійної групи. Останнє впливає не стільки на поведінку людини, у тому числі й мовну, скільки на об'єднання факторів культурного середовища у єдине ціле, що веде за собою відчуття приналежності індивіда до певної культури, яка визначає лінгвокультурологічну характеристику особистості.

Зв'язок між часовими зрізами культури не викликає сумнівів. Культурні продукти минулої доби, впливають на формування сучасних суспільних цінностей та переконань.

Видатними пам'ятками нашої духовної та мовної культури, які сформували такий часовий зв'язок є: «*Повість минулих літ*»*; Патерик Печерський;* «*Ратургіма або Чудеса*» та інші. Позаминулого року виповнилося 900 років**,** з того часу, як *преподобний Нестор Літописець* завершив роботу над «*Повістю минулих літ*» – видатною історичною пам'яткою нашої культури, яка значним чином вплинула на подальший розвиток писемності в Русі-Україні і мала велике культуромовне та загальноосвітнє значення.

Духовним надбанням нашого народу та логічним продовженням фундаментальних історичних праць *(*«*Повість минулих літ*» *та* «*Патерик Печерський*»*)* є давній трактат «*Ратургіма або Чудеса*», який був явлений світу у 2013 році. Ця подія стала знаменною не лише для Києво-Печерської Лаври, а й для східнослов'янської культури в цілому.

«Унікальним духовним скарбом« називають видавці цей трактат, який вперше з'явилася в українському культурному просторі у 1638 році, а вдруге побачив світ на початку XXI ст., у рік *1000-ліття* повернення *Антонія Печерського* (родоначальник та покровитель усього монашества на Русі) зі Святої гори Афон до Києва.

1025-річчя Хрещення Київської Русі відзначалося в нашій державі у тому ж 2013 році. Про Хрещення нашої землі так записано у «*Повісті минулих літ*», пор.: «І звелів князь хрестити себе. Єпископ же Корсунський з попами цариციними, оголосивши про те, хрестили Володимира. І коли поклав єпископ на нього руку, в ту ж мить прозрів Володимир. Побачивши те, багато хто з дружинників хрестився того ж дня услід за своїм князем. Потім привели Анну, щоб справити шлюбний обряд. .. Після того взяв Володимир царицю, і Анастаса, і попів корсунських; узяв і посудини церковні, і грецькі ікони. .. Корсунь же Володимир віддав грекам як вено за царицю Анну, а сам повернувся в Київ. Коли ж він прийшов у Київ, то звелів повалити ідолів – одних порубати, а інших

спалити. Перуна ж наказав прив’язати коневі до хвоста і волочити його з гори крутим Боричевим узвозом до річки Почайни. І поставив дванадцять дружинників, щоб вони били Перуна палками. .. І, притягнувши до берега, кинули його в Дніпро. .. Наступного дня вийшов Володимир з попами корсунськими на Дніпро, і зібралося там люду сила-силенна. Забрели у воду, і стояли там одні по шию, інші по груди, дехто тримав дітей, молодь тислась до берега, а дорослі бродили; попи ж стояли на місці і творили молитви. Люди, охрестившись, розійшлися по домівках. І звелів Володимир будувати церкви і ставити їх на тих місцях, де колись стояли дерев’яні кумири» [3, С.72-76].

Прийняття християнства – це, без перебільшення, епохальна інтегративна та об’єднавча подія для всього слов’янського світу, що дала можливість Київській державі увійти в коло країн християнської цивілізації, стати частиною його інтелектуального і духовного надбання.

2015 рік – це рік святкування 1000-річчя преставлення рівноапостольного великого князя Володимира Хрестителя Київської Русі. Вшанування пам’яті творця середньовічної європейської держави Руси-України відбулося на державному рівні «з метою збереження та утвердження традицій української державності, нагадування про роль історичної спадщини Руси-України у їх становленні, визнання важливості прийняття християнства для розвитку українського суспільства як невід’ємної частини європейської цивілізації..», – йшлося в Указі Президента України від 25 лютого 2015 року.

Іще одну важливу подію ми відзначаємо всією славістичною родиною в цьому році – 1200 років від дня народження святого Мефодія (єпископа Моравського), творця, разом із братом святим Кирилом (богословом та філологом), першого слов’янського алфавіту.

У «*Повісті минулих літ*» читаємо наступне: «Був єдиний народ слов’янський: і ті слов’яни, які сиділи на Дунаї і яких підкорили угри, і морави, і чехи, і ляхи, і поляни, яких називають Руссю. Для них же перших, для морав, були перекладені книги і створена азбука, яка називається слов’янською грамотою. Ця ж грамота і на Русі, і в болгар дунайських. Коли морави жили вже хрещеними, їхні князі послали мужів до царя грецького Михайла, кажучи:

–Земля наша хрещена, та нема в нас учителя, який би наставляв нас, і повчав, і витлумачував Книги Святі. Бо ми не розуміємо ні грецької мови, ні латини. Одні ж бо вчать нас одного, інші – іншого. А ми не розуміємо ні образу букв, ні сили їх. Пришліть нам учителя, який би відкрив нам книжні слова і смисл їх.

Почувши про те, цар Михайло скликав усіх філософів і передав їм слова слов’янських князів. І сказали філософи:

– В Селуні єсть муж, іменем Лев, є в нього сини, які знають слов’янську мову, два сини у нього, Кирило й Мефодій, вправні філософи. Почувши про те, цар послав по Кирила і Мефодія в Селунь і, коли вони прийшли, сказав їм такі слова:

– От, прислала до мене послів слов’янська земля. Просить учителів собі, які могли б витлумачити Святі Книги. Бо того вони прагнуть.

І умовив їх цар, і послав їх у слов’янську землю до моравів і болгар. Коли ж брати прийшли, почали вони складати азбуку слов’янську і переклали Апостола і Євангелію. І ради були слов’яни, коли почули своєю мовою силу і мудрість писання» [3, с. 20-21].

Святі Рівноапостольні Кирило та Мефодій трохи більше ніж за три роки своєї місіонерської діяльності заклали основи незалежної від Риму національної Слов’янської Церкви з власними церковно-слов’янськими книгами. Мова цих богослужбових текстів згодом стала спільною мовою Православ’я. Блаженніший Володимир, Митрополит Київський і всієї України відзначав: «У переважній більшості православних храмів у слов’янських країнах, як-от в Росії, Україні, Білорусі, Польщі, Сербії, Болгарії та по всьому світові, де є слов’янські діаспори, служба Божа звершується церковнослов’янською мовою. .. Вона ніколи не була мовою розмовною, а завжди лишалася мовою святою, мовою, якою ми спілкуємося з Богом. ..більшість наших парафіян і духовенство, які моляться змалку щодня і є носіями багатовікових традицій нашого православного народу, використовують для молитви мову святих рівноапостольних братів Кирила та Мефодія. І головним тут є не тільки звичка. Річ у тому, що церковнослов’янська мова із самого початку використовувалася як мова молитви, вона ніколи не була мовою бесіди людини з людиною, а тому вільна від побутових та лайливих слів. Ця мова завжди використовувалася тільки як мова бесіди людини з Богом» [1, С.197-198].

Отже, церковнослов’янська мова ніколи не була повсякденною, розмовною мовою. Це мова для богослужінь, мова молитовного спілкування наших дідів і прадідів – духовне та культурне надбання нашого народу.

Інший часовий зріз культури – час коли жив і творив відомий український поет, публіцист, перекладач, академік АН України – Максим

Тадейович Рильський. 19 березня ми святкуємо 120-ти річчя з дня його народження. Художня спадщина знаного славіста посідає помітне місце в історії української літературної мови та належить до національного золотого фонду. Він був нащадком київського міського писаря (XVII ст.), онуком багатого польського пана Розеслава Рильського і княжни Трубецької, сином етнографа, громадського діяча Тадея Рильського. Мати, Меланія Федорівна, була простою селянкою. Саме вона прищепила майбутньому митцеві любов до рідної мови, до пісні, неповторний ліризм, пор.:

МОВА

Як парость виноградної лози,
Плекайте **мову.** Пильно й ненастанно
Політь бур'ян. Чистіша від сльози
Вона хай буде. Вірно і слухняно
Нехай вона щоразу служить вам,
Хоч і живе своїм живим життям.
(«Мова»).

ПІСНЯ

Благословенна ти в віках,
Як сонце наше благовісне,
Як віщий білокрилий птах,
Печаль і радість наша, **пісне**,
Що мужність будиш у серцях,
Коли над краєм хмара висне.
(«Слово про рідну матір»).

МУЗИКА

В тобі, мистецтво, у тобі одному
Є захист: у красі незнаних слів,
У **музиці**, що вроду, всім знайому,
Втіляє у небесний перелив;..
(«Мистецтво») [2].

Спочатку поет-неокласик, відсторонений від сучасного йому суспільства, згодом – лояльний до чинного режиму громадський діяч. Екстрапоетичні фактори вплинули на подальшу мовотворчість Максима Рильського, яка поділилася на два напрямки – офіційний та ліричний. У ліричній площині йому вдавалося створити мистецькі твори, які увійшли до скарбниці української культури. Мовотворчість М.Т.Рильського була і залишається для нас нетлінним скарбом, унікальним духовним продуктом своєї епохи.

Отже, важко переоцінити роль видатних пам'яток, культурних продуктів минулих століть, а також роль видатних особистостей, знакових історичних, культурних постатей у процесі формування сучасного розгалуженого культурно- інформа- ційного поля з вкрапленнями з минулого. Саме це поле з одного боку розширює існуючі горизонти нашого пізнання, а з іншого – дає можливість зануритися у глибини нашої історії та культури.

Джерела та література

1. «Благословіть запитати»: відповіді на запитання вірних Української Православної Церкви / Предстоятель Української Православної Церкви Блаженніший Митрополит Володимир. – К.: Видання Київської Митрополії, 2005. – 320 с.

2. Зібрання творів [Текст] : у 20-ти т. Художні твори. Томи 1-11 / М.Т. Рильський. – К. : Наукова думка, 1983 – 1985.

3. Повість минулих літ [Літопис]. – К.: Веселка, 1989. – 224 с.

Наталья Мех

Выдающиеся памятки, знакове исторические, культурне личности в современном культурно-информационном пространстве Украины

В статье освещается роль выдающихся памятников, культурних продуктов прошлых веков, а также роль выдающихся личностей, знакових исторических, культурних личностей в процес се формирования современного разветвленного культурно-информационного поля с вкраплениями из прошлого.

Ключевые слова: *памятник, духовная культура, культурное пространство, знаковая историческая, культурная личность.*

Natalia Mekh

Famous historical works, significant historical, cultural figuresinmodern cultural and information space Ukraine

Thearticle high lights the role of famous monuments, cultural product sofpastcenturies, and the role of prominent personalities, iconic historical, cultural figures in the formation of branchedcontemporary culturaland information field sinterspersed with the past.

Key words: *monument, spiritual culture, cultural space, a momentous historical, cultural figure.*

Олена Жидецька (м. Київ)

Архітектор Георгій Рогожин та його колекція з історії українських сіл

Архітектором Георгієм Миколайовичем Рогожиним передано до фонду Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В. Г. Заболотного унікальні матеріали з історії українських сіл. На відзначення цієї події у вересні 2015 року в бібліотеці відбулася зустріч з архітектором.

Георгій Рогожин – цікава непересічна особистість, один з тих, хто надзвичайно відповідально ставиться до питання збереження та передачі нащадкам золотого скарбу історії – надбання людської цивілізації в різних галузях життя, без якого не може існувати людство.

Упродовж свого творчого життя архітектор неустанно вносить свій внесок у примноження цього надбання. Він вдало поєднує діяльність науковця з діяльністю практикуючого архітектора: вивчає й аналізує розвиток українського села, відроджує й проектує християнські храми.

За визначні заслуги в архітектурній галузі й мистецтвознавстві Рогожин Г. М. удостоєний звання лауреата премії імені І. В. Моргилевського Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, має численні нагороди від настоятелів збудованих за проектами архітектора храмів для місцевих громад.

Під час навчання в аспірантурі Георгій Рогожин займався сільською архітектурою. Нерівні побутові умови життя сільських і міських мешканців спонукали молодого архітектора до пошуку вирішення проблем села й «підтягування життя на землі» до міського рівня.

На посаді завідувача відділу комплексної перебудови сіл в Українському науково-дослідному і проектному інституті цивільного сільського будівництва «УкрНДПІцивільсільбуд», у якому архітектор працював з дня заснування установи, він разом з колегами-однодумцями та

за допомогою значної кількості спеціалістів на місцях (археологи, краєзнавці, педагоги тощо) у 1960-тих роках минулого століття підготували й здійснили перепис усіх сіл України.

На підставі достовірної інформації перепису було зроблено перший статистичний аналіз територій республіки, який став підґрунтям для наукових досліджень і подальшого практичного використання.

Спеціалістами-архітекторами під керівництвом Георгія Рогожина розроблено, з урахуванням різниці історії, традицій і можливостей територій України, цільові програми з розвитку оптимізації життєвого середовища в сільській місцевості, шкільної мережі окремих регіонів, культурно-побутового обслуговування населення, здійснено розрахунки науково обґрунтованих норм споживання (повний стандарт послуг), створено стандарти життєвого середовища на селі.

Паралельно йшла робота з виявлення історичних об'єктів на територіях сільських громад. Результатом праці стало створення довідок про українські села та історико-архітектурної спадщини Київської області. У цих довідках відображена історія України. Вони є важливим джерелом згадок про зниклі дві тисячі сіл, підтвердженням існування конкретних історичних пам'яток. Ці матеріали збереглися лише в архіві архітектора і нині передані у фонд ДНАББ ім. В. Г. Заболотного.

Георгій Рогожин

Олександр Крижанівський

Ця робота проводилася спільно з Товариством охорони пам'яток історії та культури, Держбудом та за підтримки Ради міністрів УРСР. Як виявилося, у кожному десятому – дванадцятому селі були присутні пам'ятки археології, історії, культури, архітектури. Більшість історичних об'єктів, на жаль, до сьогодні не мають належного інформаційного забезпечення, у той час, як у зарубіжних країнах бюджет міст значно поповнюється за рахунок коштів від розвитку туристичної галузі. Крім цього, за останні 70 років найбільше постраждали пам'ятки архітектурні – знищено 300 тисяч храмів!

Тому останні 25 років свого життя Георгій Рогожин займається відновленням історичної пам'яті – поетапним відтворенням і проектуванням зруйнованих храмів – у тісному зв'язку з Радою Київської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, у якій чверть віку він очолює Секцію пам'яток містобудування та архітектури, є членом колегії Ради.

У творчому доробку практикуючого архітектора 100 проектів церков у стилі українського архітектурного бароко, з яких понад 50 зведено в різних областях України. Під час будівництва

Колекція Г. Рогожина

Олег Бажан

Валентин Кобзар

куполів храмів впроваджено їх каркасне зведення, що значно зменшує витрати. Храми відтворюють переважно в сільській місцевості та за кошти місцевих громад.

На думку архітектора Рогожина, в селі можна зробити умови навіть кращі, ніж у місті. Технічні можливості для цього є. Проте процес цей має бути контрольований суспільством. Робота без відповідних програм, таких як генплан міста чи села, є руйнацією з точки зору естетики та містобудування.

Нині Україна – четверта країна за кількістю населення і друга за площею в Європі, проте за умовами життя знаходиться на 72 місці. Архітектор вважає, що така ситуація стала можливою через допущені порушення логіки й законів. «Цього не сталося б, якби була продумана програма і стандарти для рівних можливостей громадян. Тоді й життя в нашій країні пішло би іншим шляхом», – говорить Георгій Рогожин.

Тема, над якою все життя працював Георгій Рогожин, виявилася надзвичайно близькою його однодумцям і прихильникам. Наталія Булаєвська, заступник голови Ради київської Обласної організації українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Заслужений працівник культури України, лауреат премії ім. академіка НАН України П. Т. Тронька; Валентин Кобзар – дослідник історії київського водогону, автор книг, краєзнавець; Олег Бажан – старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, член правління Національної спілки краєзнавців України, перший заступник головного редактора журналу «Краєзнавство»; Олександр Крижанівський – доцент кафедри дизайну Інституту мистецтв Київського університету ім. Б. Грінченка; Леся Іванченко – співробітник Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН України підтримали Георгія Рогожина в тому, що дослідження історії сільських регіонів є надзвичайно важливим фактором для подальшого розвитку нашої країни, особливо в умовах децентралізації та реформування місцевого самоврядування, необхідності складання реєстру втрачених сіл. Адже кожне село чи маленьке містечко є центром розвитку української культури та духовності.

Хочеться вірити, що зустріч з Георгієм Рогожиним спонукатиме нинішніх науковців, на яких лежить відповідальність за майбутнє держави, до нового погляду на історію України. А напрацювання архітектора і його команди стане хорошим дороговказом і платформою для майбутніх історичних досліджень.

Наталія Булаєвська та Георгій Рогожин

Огляди

УДК 930:39 (477.7)

Олена Марченко (м. Первомайськ)

Історико-етнографічне вивчення Степового Побужжя як прикордонної та етноконтактної території: досвід та перспективи

Простежено розвиток наукової розробки питання історико-етнографічної специфіки району Степового Побужжя від етапу первинного накопичення фактажу до сучасного етапу.

Ключові слова: *історіографія, польові дослідження, студії прикордоння, Південна Україна, район Степового Побужжя, етнічні групи, міжетнічні контакти.*

Проблема історико-етнографічної регіоналістики території розселення українського етносу становить одну з найбільш актуальних і, разом з тим, найменш розроблених у вітчизняній науці. Ретроспективне і перспективне дослідження процесів життєдіяльності людських спільнот у територіальній площині, в межах регіонів, що історично склалися, уважний аналіз взаємодії географічних, економічних, демографічних, екологічних, соціокультурних та інших процесів в регіональному розрізі становить важливе, не лише наукове, але й практичне завдання.

На території України формувалася складна система різноманітних історично-етнографічних та етнокультурних регіональних одиниць. *Метою даної статті* є аналіз досвіду вивчення району Степового Побужжя в історико-етнографічній літературі, з'ясування основних доробків та проблемних питань, підходів та напрямків досліджень. Внаслідок специфічних історичних і географічних умов ця територія входила у сферу інтересів різних держав, з одного боку; різних етнічних груп – українців, росіян, молдован, болгар, татар, ногайців тощо – з іншого.

Багатьма науками накопичено значний матеріал по дослідженню різноманітних ареалів. Особливу наукову цікавість являють прикордонні території. Існує залежність розвитку прикордонних зон від адміністративної політики, яка є наслідком соціально-економічного, демографічного потенціалу та етнокультурної єдності. Інтенсивність суспільно-політичних процесів прикордонних зон залежить від геополітичного розвитку та стратегії прикордонного діалогу. В одному випадку, формується спільне «відкрите» прикордоння суміжних держав, в іншому – ізольоване «прикордоння» в межах однієї держави [1]. Район Степового Побужжя до кінця XVIII ст. визначається як прикордонний між Бугогардівською паланкою Запорозької Січі, Брацлавського воєводства Речі Посполитої та Очаковського ейялету Османської імперії. Однак, система взаємовідносин, які склалися між країнами на рівні мікрорегіону не досліджена у достатній мірі.

Студії Прикордоння, як етнокультурного феномену пропонують виділення певних якостей, характерних для цих територій, серед яких імітаційність – схожість на сусідні культурні поля більше, ніж на свої умовні (зауважимо, що для формування етнокультурної специфіки Степового Побужжя значну роль зіграла його наближеність до Поділля та Середньої Наддніпрянщини); креолізація – еклектична суміш різних традицій, на основі якої синтезуються інновації; намагання привласнення територій до декількох ареалів (Румунія, Молдова, Росія сприймають ці землі як «свої»); віртуальна метафоричність (наявність фольклорних джерел, які підтверджують існування осягнення на рівні самосвідомості особливого статусу цих територій). Щодо останнього, варто згадати прислів`я «Хочеш бути багатим – не будуй доброї хати – над границею живи передержя (тимчасове – *авт.*) держи», вислів «На три держави півень тут співав» та ін.

Для Степового Побужжя характерний поліетнічний склад населення. Колонізація окремих українських земель іншими державами і народами сприяла локалізації етнокультурної спільності мешканців України, етнічність яких урізноманітнювалася й внаслідок міграції в

Україну угорців, поляків, румунів, євреїв, росіян та ін. Варіанти культур на окремих територіях виникають у наслідок адаптації носіїв певного етнічного досвіду до природних та соціальних умов в яких вони опинилися, а також інновацій, що виникають в результаті дифузій . При цьому одна частина новацій через більший чи менший проміжок часу відмирає, а інша – органічно входить в культуру.

Звичайно, природно-географічні умови мали суттєвий вплив на етніку, зокрема на традиційно-побутову культуру, етнічний характер, ментальність, заняття людей, обумовлюючи таким чином додаткову систему своєрідної локальності культури.

У сучасній вітчизняній науці існує великий перелік концепцій історико-етнографічного районування, не існує узгодженості у використанні ключових понять. Нестача чітко районованих етнографічних відомостей та даних інших українознавчих дисциплін: лінгвістики, історії, антропології, археології, географії не дозволяє остаточно вирішити питання районування.

Розгляд етнокультурної специфіки населення Степового Побужжя протягом кінця XVIII – початку XX ст., здійснювався в історіографії до початку XXI ст. лише фрагментарно. Наукові підвалини щодо вивчення різних регіонів та груп населення Півдня України заклав А. Скальковський. Не обійшов він увагою й етноконтактну зону Побужжя, зокрема, чимало питань розв'язувалося їм стосовно залюднення краю, соціальної та етнічної структури мешканців, особливостей різних культур Новоросійського степу [2]; [3]; [4]. У спадщині Скальковського є і роботи, які присвячені конкретним пам'яткам народної культури, минулого різних етнічних груп мешканців Побужжя [5].

У 60-80-ті рр. XIX ст. предметом особливої уваги науковців стала соціальна та побутова історія народу, який ототожнювався із селянськими масами. У другій половині XIX ст. сільською та земською інтелігенцією були створені монографічні дослідження, які розглядали історико-етнографічні аспекти виникнення та розвитку окремих сільських поселень. Важливо, що при цьому базовий емпіричний матеріал збирався у Степовому Побужжі [6], [7]. Описи переконали науковців та громадськість в унікальності окремих мікрорегіонів на Півдні України.

Масові переселення селянсько-міщанського населення 1860-80-х рр. у південні губернії, як сезонні, так і на постійне проживання, були настільки значним явищем у суспільстві, що майже одразу привернули до себе наукову увагу. Зокрема, зверталися і до специфіки містечок та волостей Побужжя, до яких переселялося до третини всіх сезонних робітників [8]; [9]; [10].

Розширення джерельної бази разом з удосконаленням методів критичного аналізу матеріалів склали передумови для створення нових узагальнень. Серед таких, особливе місце посідає робота щодо процесів колонізації південноукраїнського Степу відомого історика Д. Багалія, яка довгий час визначала головні підходи щодо вивчення регіону [11]. Вчений показував особливості колонізації та подальшого розвитку окремих складових Півдня, зокрема – «Очаківського степу» або «Ханської України».

У кінці XIX ст. публікуються ґрунтовні розвідки іншого дослідника – Д. Яворницького, котрий всю свою увагу зосереджував на козацькому минулому України [12]; [13]. Займаючись історією Січі та окремих паланок, дослідник визначав також вплив, який їхні традиції мали у сучасній йому культурі регіону. Особливо яскраво це ілюструє робота історико-етнографічно-фольклористичного характеру – «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» [14], окремий розділ у ній був присвячений Бугогардівській паланці та Степовому Побужжю. Праці Д. Яворницького ґрунтуються на величезному археологічному, етнографічному, лексикографічному, фольклорному, географічному матеріалі, зібраному автором.

Етнографічний напрямок в історіографії кінця XIX – початку XX ст. був представлений переважно роботами описового характеру. Розглядалися як комплекси народної культури, так і окремі явища та їх побутування у регіоні. Завдяки їм, своєрідність Степового Побужжя визначається на рівні узагальнюючих праць з етнографії того часу [15].

Протягом 1920-х рр. продовжували розвиватися ідеї попереднього періоду у межах різних комісій та установ ВУАН. Степове Побужжя привертало увагу представників Краєзнавчої, Етнографічної Комісій, Комісії Полуденної України, а також комплексних робочих груп, які працювали на місцях будівництва ГЕС та ГРЕС

(у даному випадку – Буго-Інгульської експедиції). Узагалі, цей етап характеризується стрімким збільшенням джерел різного типу, які були ведені до наукового обігу, а також тематично-методологічною зміною акцентів. Пріоритетними напрямками стає в той час вивчення селянського та робітничого минулого та культури на основі розгляду соціально-економічного детермінізму.

Яскравими прикладами робіт цього часу можна вважати праці Н. Полонської-Василенко [16] та Є. Загоровського [17]. На підставі нових писемних джерел, ці вчені створили узагальнюючі нариси історії залюднення Степової України, деталізуючи концепції Д. Багалія, наповнюючи його положення новим емпіричним матеріалом. Новою тенденцією став розгляд процесів колонізації як перманентних, що сприяло появі перспективного огляду історії регіону майже до часу написання цих робіт.

Продовжуючи працювати над районуванням Півдня України, автори цього часу завжди відзначали своєрідність колишніх західно-запорозьких територій, тобто тих, які ми зараз називаємо Степовим Побужжям. Серед таких особливостей, частіш за все, вказували маргінальний характер населення, а також роль контактування між різними культурними традиціями й становлення самобутніх варіантів тюрксько-слов'янських інститутів суспільної практики.

Традиційна точка зору про несумісність і протиборство християнського і мусульманського світів була досить поширеною. Такий підхід відбився в узагальнюючих працях з історії України доби середньовіччя. Але у конкретних дослідженнях історики козацтва М. Слабченко, Н. Полонська-Василенко, О. Оглоблин, О. Рябінін-Скляревський, Т. Гавриленко та інші показували багатоплановість і плідність запорозько-татарських контактів у різні періоди їх спільного історичного життя. Це відчувається наприклад, у працях Ф. Петруня, які були присвячені Степовому Побужжю у XVII-XVIII ст. [18], показана умовна роль політичних кордонів у ці часи, а також форми міжетнічних зв'язків українського козацтва, польських підлеглих та ногайців у регіоні.

Пожвавлюються етнографічні дослідження регіону. Поліетнічний склад мешканців сприяв компаративним дослідженням, яскравим прикладом таких порівняльних описів культурних традицій різних груп населення є низка робіт С. Цвятко [19], [20]. Досліджуючи культуру локальної спільності Тернівських болгар (біля Миколаєва), він намагався розв'язати питання слов'янознавства, залучаючи матеріали своїх досліджень серед українців, росіян, молдаван та інших етнічних груп Побужжя.

Протягом 1920-х рр. було застосовано історико-етнографічний підхід щодо вивчення Степового Побужжя, як складової частини Півдня України. На той час, це означало поєднання у предметі досліджень історичного процесу та культури повсякденності, на основі розгляду соціально-економічних аспектів. З другої половини 20-х років партійно-державна верхівка повела жорстку лінію на підпорядкування історичної науки своєму диктатові і на боротьбу з українським націоналізмом, а на середину 30-х років розгромила й ліквідувала наукові історичні установи й наукові школи, закрила наукові видання. Значно збагативши науку різноманітними джерелами та новаційними підходами, чимало вчених цього етапу трагічно загинули.

У другій половині ХХ ст. продовжується студіювання Степового Побужжя як складової Півдня України. Серед тематично-предметних напрямків цього періоду: дослідження колонізаційних рухів та освоєння територій регіону різними етносоціальними групами, соціально-економічний та господарський розвиток населення протягом XIX–XX ст., краєзнавчі розвідки щодо минулого окремих поселень, етнографічні праці, які містять у собі матеріали з характеристики різних аспектів життєдіяльності населення Побужжя та інші.

Важливим напрямком досліджень стало вивчення етнічного складу населення. Для Степового Побужжя етнічний склад населення на різних етапах розвитку є важливим фактором формування його культурно-побутової специфіки. Представники різних народів, освоюючи ці землі в XVIII–XIX ст., потрапляли в нові умови життя (соціальні, економічні, правові, екологічні). На цьому історіографічному етапі дані питання розглядали вчені-історики, демографи, етнографи. Зокрема, В. Кабузан, В. Голобуцький, О. Дружиніна, О. Коцієвський, В. Наулко тощо. У роботах В. Кабузана подається загальна характеристика демографічних процесів на Півдні України в кінці XVIII – першій половині XIX ст.

[21], [22]. Незважаючи на дискусійність методики підрахунків, що вже відзначалося в історичній літературі [23], саме ці дослідження визначили кількісне співвідношення груп та верств населення регіону, роль та вагу кожної із соціальних та етнічних груп в історичній динаміці, демографічні процеси серед них, вплив конкретних факторів на ці процеси.

Слід відзначити і дослідження присвячені формуванню стаціонарного населення у Буго-Дністровському межиріччі («Ханська Україна», «Очаківський степ») протягом XVIII – першої половини XIX ст. Історії «осідання» українців, росіян, молдован присвятили свої праці О. Коцієвський [24], І. Койфман [25] та інші. Вони показали різні форми та шляхи формування населення регіону, зокрема – Степового Побужжя. Особливо зверталася увага на класифікацію Д. Багалія про стихійну та регульовану колонізацію Півдня. Специфіку колонізації та формування етносоціального складу регіону розкрито в низці робіт І. Хіоні [26], [27].

Колоністський рух по заселенню та освоєнню Південної України східнослов'янськими спільнотами, молдаванами, німцями, носіями балканської культури, їх взаємовідносини на Україні досліджуються в роботах В. Наулка [28], [29]. В його роботах також розв'язуються питання етнічних процесів та культурно-побутових особливостей, в тому числі – за матеріалами Степового Побужжя.

До матеріальної культури неукраїнського населення даного району звертався цілий ряд дослідників із метою прослідкувати міжетнічні взаємодії. Застосування цих матеріалів дозволило їм виявити характер культурно-побутових контактів між носіями різних етнічних культур.

Російсько-українські етнокультурні зв'язки в південних районах України детально розглянуті Л. Чижиковою на основі значного комплексу письмових джерел та польових матеріалах, зібраних автором в 1968 – 1969 рр. також у Миколаївській області [30], [31], [32]. На підставі широкого емпіричного матеріалу комплексів народної культури дослідниці вдалося продемонструвати дію міжетнічного збагачення культур, форми та фактори інтеграційних та асиміляційних процесів.

Дослідженням специфіки побутування й розвитку народної творчості в умовах поліетнічних контактів Півдня України, зокрема, Степового Побужжя, займався мистецтвознавець В. Малина [33], [34], [35], [36]. В коло його інтересів входили народні художні промисли, які розглядаються на основі великої кількості польових та музейних матеріалів.

Календарні та сімейні свята та обряди як невід'ємна частина традиційно-побутової культури завжди входили в коло інтересів етнографічної науки. Особливо треба відзначити монографію Н. Гаврилюк «Картографирование явлений духовной культуры: (По материалам родильной обрядности украинцев)» [37]. Збирання матеріалів для картографування явищ родильної обрядовості відбувалося за допомогою експедиційних досліджень, які торкнулися і території Миколаївської області.

Досить великим є доробок філологів, які в XX ст. досліджували мовну проблематику степової України [38], зокрема проводили етнографічно-лінгвістичні дослідження [39], [40], [41] і чиї праці можуть бути використані в роботі етнографів.

Недостатня увага в науковій літературі другої половини XX ст. була приділена як тюркомовним народам у цілому, так і ногайцям зокрема. Ногайці були останніми номадами, що заселяли Північне Причорномор'я напередодні української колонізації даного регіону і входження його в єдиний етнокультурний комплекс України. За останні роки дослідниками опублікована ціла низка робіт, присвячених поглибленому вивченню окремих етнічних груп Північного Причорномор'я – українців, ногайців, молдован, болгар, росіян-старообрядців та ін.

Велика кількість польових матеріалів була зібрана науковцями Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. У складі археологічної експедиції у зоні будівництва Южноукраїнської АЕС були розпочаті етнографічні дослідження, які охопили села Доманівського, Вознесенського й Арбузинського районів Миколаївської області. Результатом цих та наступних досліджень став ряд робіт, присвячених специфіці матеріальної й духовної культури поліетнічного населення району. Серед них, роботи О. Прігаріна [42], [43], [44], [45], В. Кушніра та П. Литвинова [46], Т. Агафонової [47], [48] та інших.

Проблеми ногайської присутності на території Степового Побужжя порушено в працях А. Шабашова, зокрема автор зупиняється на

специфіці розселення ногайців на території Степового Побужжя до моменту їх переселення [49], С. Гізера «Кочевое хозяйство Буджакских ногайцев (особенности хозяйственно-культурного типа)» [50].

Дисертаційні дослідження Ю. Гомана І. Смирнова та В. Грибовського [51] торкаються окремих аспектів історії причорноморських ногайців, пов'язаних з походженням, міграціями, підпорядкуванням Кримському ханству й обставинами входження ногайських орд Північного Причорномор'я до складу Російської імперії протягом XVIII – початку XIX ст. Серед останніх публікацій уваги заслуговує стаття О. Середи, присвячена Сілістринсько-Очаківському ейялету [52]. У ній показана адміністративно-управлінська структура північних земель Буго-Дністровського межиріччя у XVIII ст., однією з таких територій була Ханська Україна, створена на етнічно-релігійній основі з виразною християнською домінантою.

Проблема відносин козацького населення та підданих Кримського ханства на теренах Північного Причорномор'я розробляється С. Андрєєвою [53], [54].

Значним є науковий доробок А. Бачинського та О. Бачинської, чиї дослідження пов'язані з історією козачини на півдні України в кінці XVIII – середині XIX ст., зокрема Бузького козацького війська[55], [56].

Історико-етнографічне дослідження безпосередньо району Степового Побужжя активізується на початку XXI ст., коли до його вивчення приступають науковці ПІ ОНУ імені І.І. Мечникова О. Марченко та Л. Якиминська. Таким чином було отримано різноманітні польові матеріали з культури та побуту більш як 20 населених пунктів Первомайського, Арбузинського, Вознесенського, Доманівського районів Миколаївської області.

Порівняння польових даних з аналогічними писемними матеріалами показують сталість цілої низки комплексів народної культури. Крім того, у межах сучасного напрямку «усної історії» (oral history) переконливо доведено, що історичні сюжети достатньо повно представлені на рівні «народної історіографії» (меморати, фабулати, легенди тощо). Отримані результати було узагальнено у ряді публікацій та покладено в основу дисертаційних та монографічних досліджень О. Марченко та Л. Якиминської [57], [58], [59].

Можна констатувати, що протягом XIX–XX ст. накопичено значний та різноманітний історіографічний досвід. Серед аспектів, які вивчалися найбільш докладно, слід назвати історію колонізації різними групами регіону, демографічний розвиток населення протягом XVIII – початку XX ст., соціально-економічні аспекти життєдіяльності мешканців. Емпіричний матеріал із традиційно-побутової культури Степового Побужжя активно залучався до вирішення різнопланових узагальнень та теоретичних розробок. Отже, Степове Побужжя у наукових дослідженнях вивчалося активно, хоч і не було спеціальних історичних чи етнографічних робіт. Слід підкреслити, що саме історіографічний досвід цього часу переконливо показує специфічність регіону на тлі Південної України. В цей період також були закладенні основні напрямки досліджень, окреслена їх проблематика.

Джерела та література

1. *Долгов О. В.* Національне самовизначення територіальнополітичних систем в контексті політичної лімології: Автореферат … канд.. політ. наук, спеціальність 23.00.02 – політичні інститути та процеси / О.В. Долгов. – Миколаїв: Миколаївський державний гуманітарний університет імені Петра Могили, 2005. – 18 с.

2. *Скальковский А.А.* Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730 –1823. / Скальковский А.А. – Ч. 1. – Одесса, 1836. – 287 с.

3. *Скальковський А.А.* Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. 1. География, этнография и народонаселение Новороссийского края. / Скальковский А.А. – Одесса, 1850. – 366 с.; Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. 2. Хозяйственная статистика Новороссийского края. – Одесса, 1853. – 552 с.

4. *Скальковский А.А.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. / Скальковский А.А. – В 3-х ч. – Изд. 3-е. – Ч. I. – Одесса, 1885. – 302 с.

5. *Скальковский А.А.* Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. Статистический очерк. / Скальковский А.А. – Одесса, 1848. – 156 с.; Поездка по Запорожским урочищам //Журнал Министерства внутренних дел. – Т. 13. – СПб., 1846. – С. 54–57; Сравнительный взгляд на Очаковскую

область в 1790 и 1840 годах. / Скальковский А.А. – Одесса, 1842. – 17 с.

6. *Осадчий Т.И.* Крестьянское надельное землевладение в Херсонской губернии в связи с платежами крестьян. / Осадчий Т.И. – Херсон, 1894. – 198 с.

7. *Доливо-Добровольская В.* Улучшение ткачества Доливо-Добровольская В. //Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – Т. IV. – СПб., 1897. – С. 17–35.

8. *Чаславский В.И.* Земледельческие отхожие промыслы в связи с переселением крестьян / Чаславский В.И. // Сборник государственных знаний. – Т. 2. – СПб., 1875. – С. 180-211.

9. *Воропонов Ф.Ф.* Вопрос о крестьянских переселениях / Воропонов Ф.Ф. // Вестник Европы. – 1876. – № 1. – С. 176–211.

10. *Ядринцев С.Н.* Наши выселения и колонизации / Ядринцев С.Н. // Вестник Европы. – СПб., 1880. – № 6. – С. 448-460.

11. *Багалий Д.И.* Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры./ Багалий Д.И. – К., 1889.

12. *Яворницкий Д.И.* Вольности запорожских козаков. / Яворницкий Д.И. – СПб., 1890. – 385 с.

13. *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків / Яворницький Д.І. – Т.1. – К., 1990. – 518 с.

14. *Эварницкий Д.И.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа / Эварницкий Д.И. – В 2-х ч. – СПб., 1888.

15. *Волков Ф.* Этнографические особенности украинского народа / Волков Ф. // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Т. II. – Пг., 1916.

16. *Полонская-Василенко Н.* Заселение Южной Украине в середине XVIII в. /Полонская-Василенко Н. // Историк-марксист. – 1941. – № 5. – С. 30-46; Из истории Южной Украины в XVIII в. Заселение Новороссийской губернии (1764-1775) /Полонская-Василенко Н. // Исторические записки. – 1942. – № 13. – С.130-174.

17. *Загоровський Є.* Людність Степової України колись і тепер / Загоровський Є. // Степова Україна. Економічно-географічні нариси. – Харків-Одеса, 1930. – С. 49-71.

18. *Петрунь Ф.О.* Ханські ярлики на українській землі. До питання про татарську Україну / Петрунь Ф.О. //Східний світ. – 1928. – № 2. – С. 164 – 185.

19. *Цвєтко С.І.* «Хороба "урама» та її лікування в болгарській народній медицині / Цвєтко С.І. // Етнографічний вісник – Кн. 10. – 1932. – С. 107-122.

20. *Квєтко С.І.* Весільні звичаї і пісні у болгар на Херсонщині. (Село Тернівка на Миколаївщині) / Квєтко С.І. //ВОКК. – Ч. 2/3. – Одеса, 1925. – С. 217.

21. *Кабузан В.М.* Заселение Северного Причерноморья (Новороссии) в XVIII – первой половине XIX века (1719 – 1858 гг.). Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. / Кабузан В.М. – М., 1969. – 69 с.

22. *Кабузан В.М.* Заселение Новороссии (Екатеринославская и Херсонская губернии) в XVIII – первой половине XIX века (1719 – 1858 гг.) / Кабузан В.М. – М., 1976. – 307 с.

23. *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 гг. / Дружинина Е.И. – М., 1970. – С. 78, прим. 13.

24. *Коциевский А.С.* О русско-украинском и молдавском населении Очаковской области до присоединения ее к России / Коциевский А.С. // Записки Одесского археологического общества. – 1960. – Т.1 (34). – С. 354-360.

25. *Койфман И.Б.* О русско-молдавском заселении восточных районов Молдавии в конце XVIII – начале XIX века / Койфман И.Б. // Ученные записки Кишиневского пед. института. – 1955. – Т. IV. Серия гуманитарных наук. – С. 98-103.

26. *Хіоні І.О.* До історії заселення Побужжя. / Хіоні І.О. // УІЖ. – 1965. – № 6. – С.126 – 127.

27. *Хіоні І.О.* Нові матеріали до історії Бузького козацького війська / Хіоні І.О. // УІЖ. – 1966. – № 11. – С. 123.

28. *Наулко В.* Етнічний склад населення Української РСР / Наулко В. – К., 1965. – 188 с.

29. *Наулко В.* Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк) / Наулко В. – К., 1975. – 274 с.

30. *Чижикова Л.Н.* Материальная культура компактных этнических групп на Украине. Жилище / Чижикова Л.Н. – М., 1979. – 192 с.

31. *Чижикова Л.Н.* Русско-украинские этнокультурные связи в южных районах Украины / Чижикова Л.Н. // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. – М., 1979. – С. 12-19.

32. *Чижикова Л.Н.* Русско-украинское пограничье: История и судьбы традиционно-бытовой культуры (XIX–XX в.) / Чижикова Л.Н. – М., 1988. – 251 с.

33. Малина В. Жестяные «короны» / Малина В. // Декоративное искусство СССР. – 1983. – № 11. – С. 22–25.

34. *Малина В.* Кам'яні хрести півдня України / Малина В. // Образотворче мистецтво. – 1991. – № 4. – С. 15.

35. *Малина В.* Рушники Миколаївщини / Малина В. // Народна творчість та етнографія. – 1981. – № 3. – С. 78—82.

36. *Малина В.* Сюжетные рушники Украины / Малина В. // Декоративное искусство СССР. – 1985. – № 2. – С. 22—23.

37. *Гаврилюк Н.К.* Картографирование явлений духовной культуры: (По материалам родильной обрядности украинцев) / Гаврилюк Н.К. – К., 1981. – 279 с.

38. *Спанатія Д.С.* Гончарний промисел на Миколаївщині: історико-лінгвістичний екскурс / Спанатія Д.С. //Південна Україна: проблеми історичних досліджень. Зб. наукових праць. – Ч. 2. – Миколаїв, 2003. – С. 65 – 70.

39. *Іванський Р.Д.* Вербальний компонент традиційного українського родильного обряду в говірках Інгуло-Бузького межиріччя: Дис. на здоб. ступ. канд. наук / Іванський Р.Д. – Дніпропетровськ, 1999. – 187 с.

40. *Іванський Р.Д.* Вербальний компонент традиційного українського обряду в говірках Інгуло-Бузького межиріччя (*відлучити = залучити дитину*) / Іванський Р.Д. // Борисфен. – 1999. – № 4.– С. 17-21.

41. *Іванський Р.Д.* Запозичена лексика родильного обряду в степових говірках Бузько-Інгульського регіону / Іванський Р.Д. //Історія південної України від найдавніших часів до сучасності: проблеми національного, політичного, соціального, економічного, технічного, правового, релігійного та культурного розвитку. Збірка наукових праць ОДУ. – Ч. 1. – Миколаїв–Одеса, 1999. – С. 139-144.

42. *Прігарін О.А.* Малодвірні поселення Південної (Степової) України XIX – початку XX ст. / Прігарін О.А. // Етнічність в історії та культурі: матеріали і дослідження / Одеський державний університет ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 1998. – С. 61 – 66.

43. *Прігарін О.А.* Обряды по выбору места для строительства хаты у украинцев / Прігарін О.А. // Древние культуры и цивилизации Восточной Европы. – Одесса, 1995. – С. 98 – 100.

44. *Прігарін О.А.* Развитие и типология народного жилища Степного Побужья ХУШ – первой половины XX ст. / Прігарін О.А. // Тези доповідей першої обласної наукової краєзнавчої конференції "Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження." – Миколаїв, 1995. – С. 64–67.

45. *Прігарін О.А.* Сільські поселення і житло Степового Побужжя / О.А. Прігарін, О.М. Марченко. – Первомайськ, 2003. – 56 с.

46. *Кушнір В.Г.* Особливості житлових та господарських споруд Побужжя / В.Г. Кушнір, П.І. Литвинов. // Етнографія Півдня України: [Збірка наукових праць]. – Вип. 1. – Одеса, 1996. – С. 19-23: ілюстр.

47. *Агафонова Т.А.* Некоторые аспекты влияния молдавской традиции на костюм украинцев Степного Побужья начала XX в. / Агафонова Т.А. // Тези доповідей першої обласної наукової краєзнавчої конференції «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». – Миколаїв, 1995. – С. 67–70.

48. *Агафонова Т.А.* Одежда украинского населения Юго-Западной Украины XIX – начала XX вв. / Агафонова Т.А. // Записки исторического факультета. – Одесса, 1997. – Вып. 5 – С. 44–50.

49. *Шабашов А.В.* К локализации поселений ногайцев Буджакской орды в начале 19 века / Шабашов А.В. // Етнографічні дослідження населення України. – Одеса: Друк, 1996. – С. 85–87.

50. *Гизер С.Н.* Кочевое хозяйство Буджакских ногайцев (особенности хозяйственно-культурного типа) / Гизер С.Н. // Записки історичного факультету. – Одеса, 1999. – Вип. 9. – С. 44–46.

51. *Грибовський В.В.* Ногайські орди Північного Причорномор’я у XVIII – на початку XIX століття.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.В. Грибовський; Запоріз. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2006. – 16 с. – укр.

52. *Середа О.* Ханська Україна в адміністративній структурі Сілістринсько-Очаківського еялету / Середа О. // Чорноморська минувщина. Записки відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. – Вип. 3. – Одеса, 2008. – С. 57-72.

53. *Андрєєва С.С.* Комісії для вирішення взаємних претензій татар і запорожців періоду Нової Січі / Андрєєва С.С. // Південна Україна XVIII-XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип.1. – Запоріжжя, 1996. – С.40-47.

54. *Андрєєва С.С.* Проблема запорозько-татарських взаємин періоду Нової Січі в українській історіографії 1920-30-х рр. / Андрєєва С.С. // Збірник наукових праць. Південний архів. Історичні науки. – Херсон, 1999. – Вип. II. – С. 140-144.

55. *Бачинський А.Д.* Козацтво на півдні України (1775-1869) / А.Д. Бачинський, О.А. Бачинська. – Одеса, 1995. – С.53.

56. *Бачинська О.А.* Бузьке козацьке військо 1785-1817 рр. / О.А. Бачинська // Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII – XIX століття / Автори-упор.: О.А. Бачинська, Л.М. Маленко, О.А. Прігарін, Р.І. Шиян. – Одеса: Друк, 2000. – С. 47-51.

57. *Марченко О.М.* Етнокультурні особливості сільського населення Степового Побужжя / О.М. Марченко, Л.В. Якиминська. – Миколаїв, 2013. – 200 с.

58. *Марченко О.М.* Сільське населення Степового Побужжя кінця XVIII – початку XX ст. [Текст]: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Марченко Олена Миколаївна; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2005. – 19 с.

59. *Якиминська Л. В.* Актуалізація селянських та козацьких архетипів у світоглядних уявленнях українців Степового Побужжя (друга половина XIX – початок XXI ст.) [Текст]: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / Якиминська Любов Вікторівна; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2009. – 19 с.

Елена Марченко

Историко-этнографическое изучение Степного Побужья как пограничной и етноконтактной территории: опыт и перспективы

Прослеживается развитие научной разработки вопроса историко-этнографической специфики района Степного Побужья от этапа первичного накопления фактажа к современному этапу.

Ключевые слова: *историография, полевые исследования, студии приграничья, Южная Украина, район Степного Побужья, этнические группы, межэтнические контакты.*

Olena Marchenko

Historical and ethnographic study Steppe Bug River region as border and ethnocontact territory: experience and prospects

Development of scientific elaboration the problem of historical and ethnographic peculiarities of the Steppe Bug River region from the stage of primary accumulation of data up current stage, is traced.

Key words: *historiography, field research, borders` study, South-Ukraine, Steppe Bug River region, ethnic groups, interethnic contacts.*

Геннадій Бондаренко (Луцьк)

Історико-бібліографічний огляд літератури до історії населених пунктів і районів Волинської області (2009–2012 рр.)

Актуальність. В краєзнавчій історіографії та історичній бібліографії є постійна потреба відстеження, фіксації та аналізу літератури з історію міст і сіл України, яка має стати у майбутньому основою нового енциклопедичного видання про Волинську область. Упродовж 2009–2012 років опубліковано ряд краєзнавчих нарисів, наукових і публіцистичних видань, які відповідно до завдань Національної спілки краєзнавців України по створенню нової енциклопедії «Історії міст і сіл України» доповнюють історію населених пунктів Волинської області.

Мета і завдання цієї статті – проаналізувати публікації за період 2009–2012 рр. та залучити до наукового обігу в історичне краєзнавство.

Виклад матеріалу. Нарис учителя історії *К. Лесіцької* [1] охоплює історію с. Броди Ратнівського району від часу появи і до сьогодення. Подано розповіді про зниклі хутори та інші кутки, урочища, водні об'єкти тощо. Книга насичена великою кількістю світлин, хоча не всі вони нормальної якості. Сільська рада, школа, церква, колгосп, лісництво знайшли своє відображення в книзі, як важливі установи й організації в житті селян. Цікаво, що школа бере початок від хати-читальні початку 30-х років XX ст. й до сучасної НВК «ЗОШ І-ІІІ ступенів – дитячий садок», а церква Івана Богослова – урочисто відкрита у 1995 році.

Увага приділена ветеранам війни та праці, в тому числі тим, хто воював в Афганістані. Окремо згадуються ті, хто підпав під репресії. Селяни пережли важкі роки Другої світової війни, були втягнуті у громадянську війну, яку вела УПА.

Втім, мирне життя, повсякдення з його клопотами переважило труднощі. У селі було зафіксовано 16 матерів-героїнь і тому досить великими є окремі родини Аврамуків, Ващуків, Мерчуків, Ятчуків та ін. Певною мірою у нарисі показано не тільки будні, повсякдення, а й дозвілля селян, участь у різних святах.

Нариси *Свігун Надії «Гріє душу село…»* [2] це емоційна розповідь про село Дольськ Турійського району, для якої автор багато років збирала матеріали і досліджувала його історію. Село Дольськ належить до давніх поселень Волинського Полісся і згадується у публікаціях відомих волинезнавців М. Теодоровича, О. Цинкаловського й інших. Книга написана на археологічних та документальних джерелах. У ній використано фольклор, топоніміку, світлини. Адже це село було потужним центром релігійно-освітнім та друкарським. У наступні віки село і люди переживали багато подій, які переживало все Волинське Полісся під владою різних держав. Не оминули село й події революцій та воєн XX ст. з трагедіями й проблемами, які залишилися у спадщину нащадкам, але селяни з надією крокують разом з незалежністю і проблемами сучасної України. Історичні і документальні джерела не є численними, і лише об'єднавши їх з археологічними знахідками, народними переказами, місцевою топонімікою, фотодокументами можна було написати ці нариси.

«На просторах Камінь-Каширщини» [3], таку назву має книга про Камінь-Каширський район, який є одним із самобутніх куточків Волинського Полісся, багатих на предковічні ліси, чисті озера, запашні луки, поля. Від першої писемної згадки у Галицько-Волинському літописі під 1196 роком веде свій лік історія міста Каменя-Каширського. У районі 77 об'єктів культурної спадщини, в тому числі 11 пам'яток містобудування та архітектури національного значення, 8 – місцевого, а також 58 пам'яток історії, монументального мистецтва, археології місцевого значення. Представлено відомих людей краю таких як Григорій Рафальський – митрополит Новгородський, Санкт-Петербурзький і Фінляндський, Євген Шабліовський – літературознавець, Дмитро Степовик – доктор філософії, богословських наук і мистецтвознавства та інші.

Книга *Василя Загури* про с. Куснище [4] наповнена подіями і особами від часу першої згадки про село. Крізь віки автор показує, які події найбільше зачіпили його. Звичайно, що це

світові війни й революції. Багато односельців загинули у Другій світовій війні. Їхні імена увіковічнені у списках книги пам'яті – 90 осіб. Окремий розділ присвячено односельчанам, які були в УПА. Представлено факти боротьби з радянською владою.

Повоєнний розвиток села відмічений активністю трудівників, діяльністю сільської ради, школи. Історія Воскресенської церкви у Куснищі переплетена з долею її священиків, серед яких були видатні постаті. Список священиків подано на с.158 від 1620 р. Про зміни в архітектурі села розповідаюь світлини різних років, серед них фото і рисунки старої і нової церкви, старого і нового приміщення школи.

Ґрунтовний краєзнавчий нарис вийщов за редакцією *О. Середюка* про селище Рокині [5]. Історична довідка про населений пункт розповідає про нього від першої літописної згадки і з версіями походження назви. У книзі багато місця займають історичні постаті, трудівники, окремо приділена увага сільськогосподарській станції і сільськогосподарському музею-скансену, де під відкритим небом зібрано будівлі, господарські споруди і реманент.

Документи і світлини збагачують розповідь про життя людей та їхні досягнення, про роль школи і церкви у розвитку селища, у його духовному повсякденні.

Валентина Штинько і Євгенія Ковальчук [6] зібрали і видали краєзнавчі нариси про сакральні святині і людей у багатьох селах різних районів Волинської області. Ці нариси, яких близько 50-ти друкувалися у багатьох номерах газети «Волинь-нова» і були доповнені документальними та ілюстративними матеріалами, кольоровими вкладками. Ця книга є важливим свідченням і документом для нащадків, історичною сторінкою про духовність і суттєвим доповненням до історії населених пунктів Волино-Поліського краю.

Монографія *Святослава Терського* [7] присвячена княжому періоду в історії міста Володимира-Волинського, складається з 5-ти розділів і має покажчик імен та географічний. Вона написана на значній кількості історичних джерел, серед яких багато археологічних, оскільки автор брав участь в розкопках стародавнього Володимира і окремо представлено писемні джерела у 1-му розділі. Книга охоплює важливі пам'ятки середньовічного міста і старожитності. Поєднання речових і писемних джерел дають можливість проникнути у глибину століть й відтворити життя міста. Особливе значення має відтворення інфраструктури міста, розташування забудованих житлових кварталів, торгово-ремісничих центрів, релігійних храмів, дитинця, окольного граду. Розглянуто систему укріплень.

Саме у княжий період припав найбільший розвиток міста, важливого центру Волинсько-Галицької держави. Звичайно, що причетними до слави Володимира були Роман і Данило Галицькі та їхні попередники і послідовники.

Господарство і культура міста представлені у багатьох ілюстраціях, частина яких подана у кольорі. Особлива увага приділена військовій справі, зброї та іншим обладункам пішого і кінного воїнів. Для дослідників цікавим буде «Каталог житлових та господарських споруд Володимира (IX–XIV ст.)» і «Каталог поховань IX–XIV ст. на території старого міста». Від кам'яного віку (понад 12 тисяч років тому) і перших поселень до спалення татарами міста у 1500 р. складено «Літопис важливих дат і подій».

Дві публікації присвячені 600-річчю Шацька. Перша – «Шацьке поозер'я» *Валерія Мельника* [8] – це мистецько-краєзнавче видання присвячене 600-річчю Щацька. Великий формат книги і якісний папір дають можливість представити історію, культуру і природу у виразних ілюстраціях. Як перлина України, поозер'я багате не лише водними ресурсами і об'єктами, лісами, рідкісними тваринами і рослинами. Воно має славну історію, яка складає частину загальноукраїнської та європейської. Про це свідчать часи Галицько-Волинської держави, Литви і Речі Посполитої, Російської імперії. Польська шляхта і російське дворянство мали за честь володіти Шацькими озерами, або мати угіддя в цьому мальовничому краї. Серед власників озер були гетьман Іван Виговський, графи Ржевуські, Понятовські та Браницькі.

Після другої світової війни у поозер'ї відновлюється життя, будуються підприємства і житло. У той же час діють загони УПА, згадки про які існують і до сьогодні. Справедливими є твердження автора про регіон як привабливий до вкладання інвестицій в оздоровчо-відпочинкову та краєзнавчо-туристичну інфраструктуру. Отже, ця книга може служити рекламним проспектом і наочним посібником при викладанні курсу волинезнавство.

Друга книга – краєзнавчо-історичний екскурс *О. Демедюка* «Шацьк» [9], в якому спроба узагальнити матеріал про селище різних часів і висловити власні думки про історію краю і його роль у державотворенні. Автор представляє окремі концепції походження Шацька, поняття «Полісся», які є дискусійними. У книзі висловлено життя людей і розвиток селища від найдавніших часів: у часи князівські, литовсько-польської доби, в складі Росії та СРСР. У тексті документи, світлини, статистика і хронологія, картографічні матеріали. Представлено пам'ятки історії та культури, культові споруди, наслідки археологічних розкопок в урочищі Сад. Дискусійним є твердження автора, що краєзнавство не стало основою історії (с. 48). Воно може стати тільки основою історії регіону. Втім, історичне краєзнавство має у своїй основі історичну науку з її методами і технологіями. Дискусійними є твердження викладені у висновках (с. 130), де можливість прогнозування майбутнього не може бути сприйнято як альтернатива, бо історичний процес не має альтернативи.

О. Демедюк є також автором книги про села Шацького району [10] – Світязь, Підманово, Омельно. Це історико-краєзнавчі нариси про історію, природу і культуру населених пунктів, життя яких пов'язані з Щацьким поозер'ям і озером Світязь зокрема.

У виданні про *Любомльщину* [11] подається історія району від найдавніших часів, у викладі основних подій, представлення історичних постатей. До книги вміщено п'ять інвестиційних проектів: у галузі харчової промисловості та переробки сільськогосподарських продуктів, добудова незавершеного житла, розвиток м'ясомолочного скотарства, відгодівля великої рогатої худоби; та п'ять інвестиційних об'єктів: складські та інші приміщення, торговий центр, колишній тваринницький комплекс, виробниче приміщення заводу «Світязь».

Ілюстрації та статистика, характеристика інвестиційних об'єктів дозволяють ознайомитись з можливостями їх використання як у господарському розвитку району, так і в туристичній сфері.

Велику частину книги займає історія населених пунктів району відповідно до існуючих сільських рад. Звичайно, що туристична сфера повинна мати в районі власну інфраструктуру, яка має спиратися на історико-культурну спадщину. Пам'ятники, храми, пам'ятки природи, зокрема згоранські озера, можуть бути внесеними в проекти створення оздоровчих і відпочинкових об'єктів. Інформація книги може бути використана також для краєзнавчої роботи – навчання та поширення краєзнавчої освіти і знань.

Важливо, що з'явилися нові книги про Полісся і поліщуків. Автори історико-краєзнавчих нарисів «За болотом Луховим…» *М. Денисюк і Т. Філюк* [12] пишуть про своє село на Ратнівщині і людей, намагаючись розкрити їхні долі упродовж кількох віків. Перед читачем проходять події, які зачіпали не тільки навколишні села, а й Україну. У книзі передаються особливості життя у поліському регіоні. Село пишається своїми людьми, які в основному працюють на землі, але частина з них стала представниками інших професій – учителями, лікарями правниками тощо.

Через спогади і документи автори показують долю односельців, яких зачепило воєнне лихоліття і різні політичні переслідування. Вони ілюструють це через книги пам'яті. Згадують і життя євреїв, яких в основному знищили нацисти, а також тих, небагатьох, хто вижив і приїздить до колишньої батьківщини.

Частина сторінок книги присвячена релігійному життю, церковним справам. Розповідається про історію будівництва храмів.

Із захопленням, з ілюстративним матеріалом розповідається у книзі про чудову природу краю: ліси, озера, болота, краєвиди над Прип'яттю, мальовничі куточки із старезними дубами.

Певний час селяни окрім ґрунтових не мали добрих доріг та постійного зв'язку. Лише у 1980-х роках постали дороги з твердим покриттям і змогли вже курсувати автобуси, регулярно поступала пошта. Хабарище, Щетинська Воля, Залухів тепер мають зв'язок з райцентром і Луцьком.

Варто підкреслити, що через усю книгу проходить теза, що жоден окупаційний режим, жодна зовнішня влада не дбала про поліщуків. Звичайно, що умови життя і розвитку Полісся у різні часи були з різними можливостями відповідно до розвитку людства, але виживати, будувати і творити потрібно було враховуючи власні сили й можливості.

А власні сили є, бо одним із свідчень стала ця книга і люди, які об'єдналися навколо її видання і які хочуть, щоб їхнє село мало всі умови необхідні для того, щоб життя було заможним і щасливим.

Ця книга знайде читача в згаданих у ній селах, а також у всх, хто не байдужий до історії культури та природи рідного краю.

Книга *Є. Д. Ющука* про Навіз Рожищенського району [13] присвячена 435-ій річниці першої писемної згадки про село. Вона складається з п'яти розділів. Перший розділ розповідає про місцезнаходження села на карті Рожищенського району і Волинської області, про перші давні поселення, про навколишню природу краю. У XVI столітті селом володів Михайло Загоровський, але воно переходило до різних власників і впродовж кількох століть селян гнобили польські та російські поміщики.

У книзі наголошується на тому факті, що власне житло селяни стали будувати з другої половини XIX ст. з місцевого матеріалу: дерево, солома, очерет. Орної землі не було у достатній кількості й багато селян виїздили на заробітки.

У другому розділі висвітлено міжвоєнний пероід польського панування. Згадується реформа, за якою кращі землі переходять до переселенців з Польщі й одночасно проводиться політика ополячення і покатоличення. Втім, у селі створюється осередок «Просвіти» з 30 осіб, який очолює М. Щиборук.

Третій розділ присвячний природі та екології, де розписано кліматичні умови, рослиний і твариний світ, Гурсько-Гривенський гідрологічний заказник з переліком позицій, що входять до «Червоної книги».

Друга світова і Велика Вітчизняна війна глибоко зачепили село і людей, про що свідчить пам'ятник жителям, які загинули на фронтах і список односельчан. Повоєнна відбудова здійснювалася руками тих, хто залишився або повернувся у село. Їхні прізвища згадані серед ветеранів колгоспного руху, землеробів, будівельників, щоферів, доярок тощо. Про це розповідає четвертий розділ книги, у якому також представлена робота сільської ради, школи культури. Духовність селян пов'язана з давньою мурованною у XV–XVI столітті і новою Свято-Успенською церквою, які представлені на світлинах.

П'ятий розділ накреслює перспективи села, розповідає про молодь та сучасне життя. Основою цього розділу є світлини, що і відтворюють це життя.

У книзі багато світлин до кожного рзділу, а також використано архівні джерела і літературу.

Серед публікацій вирізняються дві книги *Олександри Кондратович* історико-краєзнавчий нарис про села Кримне і Броницю [14] й «Народний календар Волинського Полісся (зима, весна, літо, осінь: від свята до свята)» [15].

Дослідження сіл Кримна і Брониці Камінь-Кащирського району О. П. Кондратович, розповідає, що ці поліські села мають давню історію, про що свідчать археологічні знахідки. Серед них відомий скарб с. Качин того ж району, срібні прикраси якого свідчать, про торгівельні зв'язки з іншими територіями, про використання ювелірних виробів,

Село Кримне пережило складні роки, коли йому мали змінити назву. Але патріоти, як пише автор, відстояли назву свого села. І містечко Катеринівка знову стала селом Кримне.

За різних влад жили і працювали кримняни на своїй землі, на панській, у колективних господарствах. Але при різних владах і формах власності вони завжди залишалися патріотами своєї землі та краю. Пан Ян Терлецький не зміг переконати селян змінити на Катеринівку назву села, яке продовжувало розвиватися і у якому була збудована церква і торгова площа, на якій проходило 12 ринків на рік.

Багато сторінок у книзі присвячено різним родинам, які прагнули будувати щасливе життя. Розповідається про родини Федчиків, Грицаків, Василів та інші. У тому числі автор розповідає про свою родину від гілки Василів, про своїх батькі Надію і Павлина Кондратовичів. Трагічність долі поліського села підкреслюється і підсилюється подіями років Другої світової війни і перших повоєнних років, коли політичні рухи, переслідування влади руйнували родини. Втім, на оптимістичній ноті звучать слова про майбутнє села, де є прагнення поколінь вчитися, працювати.

Друга книга про народний календар є одним з наступних творчих доробків О. Кондратович в галузі етнографії Полісся. Вона складається з чотирьох розділів, відповідно до кожної пори року за народним календарем. Вона охоплює свята, які до сьогодні збереглися у поліських

селах, у традиціях живої мови, піснях, танцях, в традиційних обрядах, з використанням рушників, посуду, страв.

Частина цих свят ведуть свій родовід ще від язичества, а окремі традиції враховані у християнських обрядах. Народний календар на прикладі кількох десятків свят у часовій послідовності показує ті звичаї, які полісяни зберігають століттями, передають своїм дітям та онукам.

Важливість цієї книги полягає в тому, що вона підкреслює також характерні риси поведінки людей, тобто їхній менталітет і традиції. Обсяг книги майже 6 друкованих аркушів і вміщує ілюстративні матеріали.

Матеріали зібрані О. Кондратович можуть бути використані при викладанні курсів етнографії та волинезнавства як у загальноосвітній, так і вищій школі. Отже, ця книга заслуговує бути потрібною викладачам і студентам, вчителям та учням і всім, хто цікавиться культурою, традиціями та звичаями рідного краю.

Історико-краєзнавчі нариси *Р. Н. Миткалика* [16] побудовані на спогадах і документах, де дійовими особами виступають село Прилісне з околицями і його люди. Шість розділів книги охоплюють природу краю з географічними характеристиками, історичне минуле, окремо події XX століття, лихоліття Другої світової війни, повоєнні роки і сучасність.

Важливими є топонімічні дослідження автора, які говорять і свідчать про географічні назви, відтворюючи давнюю історію, важливі події або традиції.

Особливістю книги є намагання автора показати рідний край на тлі подій всесвітньої історії, що йому вдається, використовуючи історичні екскурси. В центрі уваги село Прилісне, яке до 1964 р. мало назву Маневичі, яку перебрав на себе райцентр. Також багато уваги приділено історичним постатям, які відомі в краї і за його межами. Тільки прізвище автора представляє тринадцять родин Миткаликів. Як ніж пройщла по родинах війна і політика, яка одних змусила стати на бік нацистських окупантів, інших – на бік радянської влади, ще інших – піти в УПА.

Життя селян не завжди було сумним і непривітним. Були й часи відпочинку та дозвілля, коли молодь співала і танцювала, коли відмічали різні свята – державні та традиційно-поліські. У господарському житті Прилісного поруч стоїть назва Сойне, якого немає на картах, але всі знають цей важливий у регіоні торфобрекетний завод, що забезпечує роботою і паливом, що допомагає змінювати і вдосконалювати соціальну сферу села.

Велика кількість документів та світлин стверджує достовірність інформації та ґрунтовність пошукової роботи, аналізу й висновків, які визначають майбутні шляхи.

Слово про книгу великого авторського колективу **«Земля моїх батьків»** [17] написали член Національної спілки краєзнавців України Григорій Гуртовий і голова Луцької райдержадміністрації Володимир Демчук, який долучився до пошукової роботи і написання книги. Вона охоплює історію сіл Промінь, Вербаїв, Мстишин, Коршовець, Лучиці Луцького району, насичена оригінальними архівними документами, картами. Автори представили галерею історичних постатей, які відомі не лише в області, а й в Україні та за її межами, представили список жителів, які загинули у роки Другої світової війни. Вони не оминули жахливих подій війни, коли німецькими карателями у 1943 р. було спалено с. Вербаїв, протистояння між радянської владою, ОУН і УПА.

Згадуються складні роки повоєнного часу, створення колгоспу, будівництво закладів культури і медицини в селах. Детально викладено історію відомої ікони Пулганівської Божої Матері й Свято-Михайлівської церкви с. Промінь та її настоятелів. Розповідається про храм Петра і Павла в с. Коршовець. Багато уваги приділено становленню і розвитку освіти, зібрано світлини, які представляють школи, учителів й учнів у Коршовці та Промені у різні часи.

Г. Гуртовий і Г. Курта склали історико-краєзнавчий нарис про с. Городок Луцького району [18]. У межах села археологами П. Раппопортом, В. Коноплею, С. Панишком було досліджено залишки різних культур, зокрема пізнього палеоліту, давньоруського часу. В урочищі Кампа збереглося городище X–XIII ст. В урочищі «Замчисько» знайдено кераміку від давніх культур аж до давнньоруського часу. Скарб монет 1500 р., знайдений у Городку, свідчать про господарське життя.

Цікавим є той факт, що Городок було перейменовано на Йосипівку і довелося боротися за повернення його назви.

У книзі приділено увагу пошукам писемної згадки. Перша згадка про село належить до 26 грудня 1551 р. Понад 129 років стоїть у Городку Свято-Миколаївський храм, його купили і перевезли у 1890 р. з села Білосток. До 120-річчя храму встановлено пам'ятний знак.

Литовської метрики. З історією села звя'зані відомі роди Дубинецьких і Пронських, які у різні часи володіли ним. Це село відоме багатьма славними іменами. У ньому народився видатний борець Петро Михайлович Янковський, матеріали про якого зібрано у Торчинському історичному музеї. Село перебувало у володінні відомого письменника Юзефа Крашевського, якому у 2012 р. відзначається 200 років від дня народження. Він багато написав про Волинський край. Згадуються й сучасники – лікар Ю. Фокін і його родина, братии Пенціки, хлороби і вчені. Історія села та його жителів дозволяє пишатися нащадками і братии з них приклад.

Багато уваги приділено війнам і революціям, важливим датам і подіям ХХ ст. Сельчани брали участь в УПА, їхні спогади свідчать про українсько-польський конфліт і таргедію 1943–1944 р.

У 2012 р. Г. Гуртовий презентував нову книгу. Це книга про село Білосток [19], біля якого розташовані Козацькі криниці з цілющою водою, про що свідчать давні перекази. Осередком християнської віри, незважаючи на межконфесійні чвари, й освіти був монастир і повітове та приходське духовні училища, які були відкриті у приміщеннях монастиря. Село і монастир пов'язані з ім'ям Іова Кондзелевича – відомий художник, який є засновником волинської іконописної школи кінця XVII – початку XVII ст.

Книга *«Обірване коріння нації. Волинська хрестоматія»* члена Національної спілки краєзнавців України *А. І. Бондарчука [*20], який є народним депутатом України першого скликання, охоплює важливі події, що вплинули на розвиток нації, мали резонанс у світі, та позначились на долі Волині й Полісся, волинян і поліщуків.

Автор використав багато документів та свідчень людей, що робить його розповіді реалістичними й достовірними. Книга може бути прикладом використання «усної народної історії» як методології викладу місцевих подій, які не відбиті у документах архівів. Вона поділена на 9 частин, кожна з яких має свій заголовок. Центральними дійовими особами виступають люди і села Грива Камінь-Каширського, Соб'ятин Маневицького і Вовчак Турійського районів, а також автор.

Вже у першій частині «На зламах історії» справедливо зауважено, чотири події вплинули на хід світового історичного процесу, а саме Перша і Друга світові війни, Жовтнева революція і Громадяннська війна, розпад СРСР, які відкрили нові шляхи й поліським селам. Тільки одні з них розвивалися а інші зникали. Факти, свідчення, коментарі першої частини книги становлять основу для роздумів й оцінок, які читач може знайти у тексті або зробити сам. Вони в основному стосуються «хвороби», якою за автором є більшовизм.

Друга частина «Волинь. Витоки опору» переносить читача в конкретні події від 30-х років ХХ ст., коли починають активно діяти націоналістичні групи, з'являються Т. Боровець, загони УПА і коли розкол серед націоналістів набув характеру братовбивчої війни. Спираючись на спогади і документи, автор згадує спеціальні групи і агентів НКВС, які вливалися в ОУН або діяли ніби загони УПА.

У третій частині «Розповідають документи» вміщено як відомі та і маловідомі документальні свідчення про угоди радянського НКВС з німецьким гестапо. Секретний додатковий протокол від 23 серпня 1939 р., підписаний В. Молотовим і І. Рібентропом. Частина документів розповідає про боротьбу силових відомств з українським націоналістами.

Частини 4, 5, 6 стосуються історії сіл Грива, Соб'ятин і Вовчак як приклад долі багатьох населених пунктів краю, з яких чимало зникли з сучасної карти. А їх сотні тільки по районах Волинської області. У шостій частині вміщено слова пісень, які складали і співали люди, криючись від влади. Співали про своє злиденне життя, про Сталіна і Гітлера, про колгоспи і радгоспи. Вражаючими є долі представлених у книзі людей, зокрема родин Конищуків, Марчуків та ін., які мають онуків та правнуків, котрим вже потрібна ця книга для власного самоутвердження на рідній землі.

Сьома частина «Волинський мартиролог: хутори і села –«чорні діри» картографії і статис-

тики» пройнята болем за знищені, спалені, зруйновані населені пункти. Частина з них була ліквідована у процесі колективізації, укрупнення. Були змінені назви багатьох сіл, які нібито несли в собі небезпеку для майбутнього життя і радянського патріотизму. Насправді, зникав історичний ареал топонімії, основа формування і збереження національної самосвідомості.

«Власний погляд у минуле» викладений автором у 8-й частині книги. Переосмислення минулого, особливо багатого на суперечливі події, завжди болюче, але виклад власного досвіду і власних оцінок має сприяти майбутнім поколінням у зрозумінні минулого.

Особливою є остання частина «Привид Косово над Україною», де А. Бондарчук подає висновок, у якому наголошує, що косівські події «дуже слизький і небажаний прецедент для багатьох держав, у тому числі України».

Всі частини книги об'єднує ідея розповісти про долю поліщуків та Полісся крізь призму історії і долі тих сіл, про які говорить автор у книзі і яка виявилась подібною для багатьох населених пунктів і людей краю. Він робить це як журналіст, використовуючи велику джерельну базу для підсилення своєї розповіді. Можна певною мірою не погодитися з назвою книги «Обірване коріння нації», бо саме на теренах Волино-Поліського краю воно збереглося, а історична пам'ять і національна свідомість тим більше, хоча були доволі травмовані й ушкоджені. У книзі багато роздумів філософського, історико-політичного та морально-етичного спрямування. Вони й наштовхують на переосмислення минулого крізь призму нових вимірів життя XXI століття.

Документи, спогади, ілюстрації, статистика справді роблять книгу хрестоматією. Вона може бути використана для вивчення історії краю і викладання курсу «волинезнавство».

Отже, багато в чому нариси про населені пункти схожі між собою й у той же час різні, як і доля людей і родин, які у них жили і живуть. Мікроісторія Волинської області поповнилася за 2009–2011 роки низкою краєзнавчої літератури, яка сприятиме подальший роботі над історією міст і сіл, поповнить новими сторінками волинезнавство. Ці книги є вагомим внеском у ряд публікацій для створення майбутнього тому «Волинська область» в новому енциклопедичному виданні «Історія міст і сіл України».

Документально-публіцистичною є ще одна книга А. Бондарчука про 1996–2006 рр. [20]. Вона починається з хроніки подій і статистичими таблицями про сільське і міське населення Горохівського району, його кількісний і віковий склад, зміни щодо народжуваності й смертності та кількість дворів.

Автобіографічного характеру є наступна книга *А. Бондарчука Хроніка волинського «камікадзе»* [21]. Вона наповнена спогадами про 10 років від початку шляху до депутатської діяльності автора. Він згадує про важкий шлях виборчого процесу, коли він став депутатом Верховної Ради першого скликання. А. Бондарчук розповідає про людей, які зустрічалися на його шляху і залишили як гарні спогади, так і негатив у спілкуванні. Книга вміщує порівняльну статистику по Горохівському району, документи і світлини. Багато уваги приділено роботі Верховної Ради, її комісіям. Автор розповідає про складні події перевороту гекачепістів, що могло привести до повернення СРСР, про конституційний процес і ствердження незалежності України. «Фатальні парадокси української незалежності» – таку назву має останній розділ книги, де автор аналізує прогалини у будівництві української державності і сподівається на краще майбутнє для України.

Першою великою за обсягом стала книга *Володимира Музиченка* [22] про єврейську громаду міста Володимира-Волинського, який євреї у давні часи називали Людмир. Вона розповідає про життя впродовж 800 років єврейської общини та її трагедію під час холокосту у роки Другої світової війни. Володимирські єврейські купці і ремісники були відомі у Європі своїми товарами і виробами. Вони мали привілеї від литовських і польських правителів, хоча окремі з них і проводили антиєврейську політику. У книзі розповідається про організацію життя єврейського кагалу та його керівників. Євреї як і представники інших меншин розселялися компактно і крім житлової забудови будували синагоги, будівлі торгівельного та ремісничого призначення. У Володимирі функціонували шинки, корчми, заїзджі двори. Основна маса еврейського населеня міста була бідна і знедолена, яка щоденною важкою працею намагалася прогодувати свої ро-

дини. Плани міста різних часів показують розташування єврейських кварталів, забудови і цвинтарів.

Частина матеріалу про рабинат різних часів, представляє керівників громади і духовних наставників, таких як Ваад Арба Арцот, Шломо Карлінгер, легендарна жінка-цідик Хана-Рахель Вербемахер та інші.

До Другої світової війни євреї мали свої освітні, партійні, культурні та спортивні осередки, чоловічу і жіночу школи, про що свідчить ілюстративний матеріал. Виходили на ідиш газети. Війна принесла незворотні втрати для єврейської громади Володимира-Волинського – нацисти знищили 22000 осіб єврейської національності. Було розстріляно німцями 600 офіцерів з табору Офлаг № 365 «Норд», які були євреями.

У книзі зібрано багато спогадів, які стосуються 20 століття. Серед них жахливі свідчення про холокост. Автор включив додаткові матеріали та літературу, які допомагають орієнтуватися в тематиці книги.

За спонсорства і передмовою народного депутата В. Горбатюка вийшла книга краєзнавчих нарисів про його рідне село *Піддубці* Луцького району [23]. 13 авторів подали свої матеріали до книги. Зокрема, О. Бірюліна розповіла про село за допомогою археологічних та документальних джерел, а також про дві писемні згадки і найдавніших мешканців, про таємниці курганів, які розповідають про волинян і дереговичів, чиї культури переплелися у цій місцевості на межі Волині та Полісся. Вона згадала Я. Фітцке, К. Мельник та інших дослідників давнини. Н. Пушкар простежує зв'язок з Піддубцями родини Косачів і Лесі Українки, яка писала про село спогади – «образки». Г. Гулько присвятив свої нариси Свято-Троїцькому храмові, його іконі та дзвонам, а також Другій світовій війні, де виклав власні погляди на тогочасну ситуацію та долю людей, які воювали за різні ідеали, але пам'ятники і могили знаходяться в одній землі.

Інші автори приділили увагу рідній школі, культурі, спортивним досягненням, проблемам минулим і сучасним, які вимагають у влади і громади їх долати й сподіватися на краще майбутнє. Книга насичена ілюстративними матеріалами і має 8 кольорових вкладок.

Суттєвим наповненням історії населених пунктів є публікації про людей – подвижників своєї справи у різні часи. Зокрема про Луцького князя Миколу Святошу і його діяння у XII ст. пише І. Майданець [24]. Життя Андроника Лазарчука – художника з Ковельщини дослідив А. Семенюк [25]. А. Антонюк здійснив проект книги про Миколу Царенка – відомого організатора культури на Волині у радянський час [26].

Дві книги розповідають про талановитих і відомих людей на Старовижівщині: нариси «Надвечір'я моє…» [27] про 20 років хору «Надвечір'я», створеного у грудні 1990 р. Друга книга «На берегах Вижівки-2» [28], що продовжує розповідь першої книги, яка вийшла у 2008 р. увібрала спогади людей старшого покоління. 22 автори взяли участь у першому виданні і 26 у другому. Тут представлена історія, природниче, мистецьке, літературне краєзнавство й відомі постаті.

«Голгофа академіка Кравчука» [29]. Таку назву має документальний збірник про відомого волинянина математика Михайла Кравчука, який вийшов у серії «Бібліотека вчителя» Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти, за упорядкуванням професора Мирослава Кратка, що є важливим доповненням до вже відомих сторінок видатного вченого, репресованого сталінським режимом.

Висновки. Слід зазначити, що важливими тенденцією в історичному краєзнавстві є поява нових напрямів дослідження, що простежується у краєзнавчих виданнях останніх 3-5 років, пов'язаних з долею людей, а також збільшується загін дослідників, які пишуть про свої населені пункти, намагаючись охопити історію якнайширше. Варто відмітити, що стали публікації толерантнішими до минулого і до пращурів, що позначається на більшій об'єктивності історичних оцінок. Ця тенденція є важливою у напрямі виховання нових поколінь і створення національної монолітності у державі

У видавництвах Волині й України постійно друкується література з історії міст і сіл, але інформація про неї не завжди вчасно доходить до бібліографів й дослідників. Тому й у цю статтю вміщено не всі публікації, про які автор знає лише побіжно, але не мав можливості з ними ознайомитися.

Джерела та література

1. Лесіцька Катерина. Історія села Броди. Історико-публіцистичний нарис / Катерина Лесіцька. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2009. – 96 с.

2. Свігун Надія. Гріє душу село… Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк: Терен, 2009. – 310 с.

3. На просторах Камінь-Каширщини. – Луцьк: Волин. обл. друк., 2009. – 100 с.

4. Загура Василь. Село Куснище. Історико-краєзнавчі нариси / Василь Загура. – Луцьк: Надстир'я, 2009. – 256 с., іл.

5. Рукині – Рокині (Руки, що творять) / За ред. О. Середюка. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. – 312 с.

6. Штинько В., Ковальчук Є. Храми і люди. Краєзнавчі нариси. – Луцьк: Терен, 2010. – 292 с.

7. Терський С. Княже місто Володимир: Монографія. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2010. – 320 с.

8. Шацьке поозер'я: краєзнавчі штрихи з минулого і сьогодення / Валерій Мельник. – Луцьк: Волиньполіграф, 2010. – 40с., 137 іл.

9. Демедюк Олексій. Шацьк. Краєзнавчо-історичний екскурс / Олексій Демедюк. – Шацьк: ПП Корнелюка В. В., 2011. – 140 с., іл.

10. Демедюк Олексій. Світязь. Підманово. Омельно. Села Щацького району Історико-краєзнавчі нариси / Олексій Демедюк. – Луцьк: Волинські старожитності, 2012. – 256 с., іл.

11. Любомльщина історична туристична, інвестиційно приваблива: Довідник-путівник / Упоряд. Склянчук М. Ю. – Луцьк: Надстир'я, 2011. – 200 с.; іл.

12. Денисюк М., Філюк Т. За болотом Луховим… Історико-краєзнавчі нариси / Микола Денисюк, Тодось Філюк. – Луцьк: Надстир'я, 2011. – 180 с.; іл.

13. Ющук Є. Д. Село Навіз: у пам'яті минулих і нинішніх поколінь: історико-краєзнавчий нарис / Є. Д. Ющук. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2011. – 216 с.

14. Кондратович О. П. Кримно і Брониця: минувшина та сьогодення / О. П. Кондратович. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2011. – 178 с.

15. Кондратович О. П. Народний календар Волинського Полісся від свята до свята. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. – 200 с.

16. Миткалик Р. Н. Моє село, мої односельчани… Історико-краєзнавчі нариси / Р. Н. Миткалик. – Луцьк: Надстир'я, 2011. – 352 с.

17. Земля моїх батьків. Історико-краєзнавчий нарис / О. А. Дармовіс, В. М. Демчук, Л. В. Кальчик, Г. М. Патута. – Луцьк: Волиньполіграф, 2011. – 252 с.

18. Гуртовий Г. Історична доля села Городок Луцького району. Історико-краєзнавчий нарис / Г. Гуртовий. – Луцьк: Надстир'я, 2011. – 156 с.

19. Гуртовий Г. Білосток з найдавніших часів. Краєзнавчі нариси / Г. Гуртовий. – Луцьк: Волинські старожитності, 2012. – 64 с.

20. Бондарчук А. І. Обірване коріння нації. Волинська хрестоматія / А. І. Бондарчук. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2012. – 592 с., іл.

21. Бондарчук А. І. Хроніка Волинського «камікадзе». Бурхливих десять літ / А. І. Бондарчук. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2011. – 896 с., іл.

22. Музиченко В. Володимир єврейський. Історія і трагедія єврейської громади м. Володимира-Волинського / В. Музиченко. – Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011. – 256 с., іл.

23. Піддубці: Там, де шуміли діброви… / Упорядники М Богуш, Г. Гулько. – Луцьк : Надстир'я, 2012. – 268 с. + 8 іл.

24. Майданець І. Микола Свтоша – князь Луцький. Сходження до чернечого подвигу: роман-есей / І. Майданець. – Луцьк: Твердиня, 2010. – 68 с., іл. (Серія «Пантеон»).

25. Семенюк А. В обіймах мистецтва. Сторінки життя і творчості художника А. Г. Лазарчука / А. Семенюк. – Луцьк: Надстир'я, 2010. – 148 с.

26. Патріарх Волинської культури (з нагоди 90-річчя заслуженого працівника культури України Миколи Олександровича Царенка) / Автор проекту А. Антонюк. – Луцьк: Пульс, 2012. – 264 с., іл.

27. Чабан О. І. Надвечір'я моє…: Нариси / О. І.Чабан, В. І. Недзельський, В. М. Рожко. – Луцьк: Надстир'я, 2011. – 120 с., іл.

28. На берегах Вижівки – 2. Упорядник О. І. Чабан. – Луцьк: «Волинська книга» – ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2011. – 256 с.

29. Голгофа академіка Кравчука: зб. док. / уклад. М. І. Кратко. – Луцьк: ВІППО, 2011. – 308 с.: іл. – (Бібліотека вчителя).

УДК 908(477.52)

Олена Линник (м. Суми)

Провідники історичної пам'яті: до 20-річчя серії «Краєзнавці Сумщини»

Здається, ні в якій іншій області нашої країни немає таких палких, самовідданих, справжніх краєзнавців, як у нас на Сумщині. До цього висновку ми прийшли, працюючи над серією біобібліографічних покажчиків «Краєзнавці Сумщини», якій в цьому році виповнюється 20 літ.

Починалося все у 1995 році, коли ми запланували серію і почали роботу над першим покажчиком. Тоді ще був живий Геннадій Терентійович Петров. У культурно-наукових колах Сумщини та і всієї України його ім'я було добре відоме і тоді і зараз. Він з тих, хто не має нагород, але має ім'я. Талановитий журналіст, дослідник рідного краю за покликом душі, щирий українець і патріот, «ходяча енциклопедія» (так його називали друзі), інтелектуал. Геннадій Петров вважав, що жити без книги – це взагалі на світі не жити, тому архіви і бібліотеки були його другою домівкою, в т. ч. і наша бібліотека, особливо відділ краєзнавчої літератури і бібліографії. Наші колеги, які працюють саме у відділах краєзнавства, добре знають, що без дружби бібліотекаря із знавцями краю в роботі не обійтися. Дякувати долі, що таким вчителем, добрим другом, авторитетним порадником з питань краєзнавства для нас став Геннадій Терентійович. Упевнені, що якби не знайомство з цією унікальною особистістю, щиро закоханою у свій край, у нас не народилась би і сама ідея про серію. За нашим проханням Геннадій Терентійович склав перелік краєзнавців для серії, який став нам дороговказом та своєрідним благословенням на цю відповідальну, історично значиму справу. Звичайно, перший покажчик серії «Краєзнавці Сумщини» ми присвятили саме шановному Г. Петрову до його 60-річчя від дня народження, вийшов він у травні 1996 року.

З 24-х імен цього списку на сьогоднішній день нами опрацьовано 17 (покажчиків вийшло 21 – чотири з них витримали друге видання) (перелік покажчиків додається) і два зараз у роботі.

Покажчики видаються, в основному, до ювілейних дат дослідників. Праця над кожним з них – це окреме наукове дослідження як самої творчої спадщини краєзнавця, так і його біографії. До цих імен ми звертаємось вперше в історії.

У роботі над покажчиками нам судила доля спілкуватися і працювати разом з краєзнавцями: Г. Т. Петровим, Л. П. Сапухіною, В. В. Терлецьким, Г. В. Дібровою, Б. І. Ткаченком, С. І. Побожієм, В. Ю. Голубченком, В. Дудченком, В. Б. Звагельським.

Крім унікальної можливості особистого знайомства з дослідниками, таке співробітництво гарантувало максимальну повноту і точність зібраної бібліографії, дало змогу включити матеріали, опубліковані авторами під псевдонімами, криптонімами, або без підпису і одержати з перших рук дані про основні віхи життя і діяльності, автобіографії краєзнавців, що сприяло уникненню помилок і неточностей.

Ми щиро вдячні за допомогу у складанні бібліографії: Павла Сапухіна – його доньці Л. П. Сапухіній, Івана Абрамова – знавцю і досліднику його життя і творчості В. В. Терлецькому, Івана Рябініна – науковому співробітнику Державного історико-культурного заповідника у м. Путивль О. М. Лєпьошкіній.

В основному бібліографію складено на основі фонду і Зведеного краєзнавчого каталогу нашої бібліотеки, а також шляхом перегляду місцевих (районних, обласних) газет (у передмовах це конкретно оговорюється), а в роботі над покажчиком, присвяченим І. Рябініну, був використаний також фонд Харківської Державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка, матеріали Державного архіву Курської області Російської Федерації. Майже всі джерела, включені до покажчиків, обов'язково опрацьовувалися de visu, анотувались.

Структура всіх біобібліографічних покажчиків серії «Краєзнавці Сумщини», як правило, типова. Розпочинається посібник з передмови,

біографічної довідки з переліком основних фактів з життя і діяльності певної особистості, автобіографії, спогадів чи статті спеціалістів про життєвий і творчий шлях дослідника. Зміст покажчика розкривають два основних розділи: публікації краєзнавця і література про нього. Для зручності користування посібником подається допоміжний аппарат, який складається з іменного, географічного покажчиків. Обов'язковим елементом також є фотографії.

Кожний покажчик має свої особливості і оригінальні риси – також, як і самі індивідуальності краєзнавців, тобто різнобічність їх творчої діяльності сприяла урізноманітненню структури посібника. Так, біобібліографічні покажчики «Лада Сапухіна» і «Геннадій Петров» містять інформацію про виступи краєзнавців по місцевому телебаченню і радіо, «Григорій Діброва», «Борис Ткаченко», «Микола Андреєв» – літературний доробок, «Юрій Ступак» – переклади, рецензії. Покажчик «Сергій Побожій» має рубрики, які характеризують дослідника ще й як редактора і рецензента, бібліографа і художника. Посібник «Віктор Терлецький» – єдиний, який має рубрику «Відгуки відомих діячів літератури про краєзнавчу діяльність В. В. Терлецького».

Праця над покажчиками серії «Краєзнавці Сумщини» об'ємна, копітка, відповідальна, але кожного разу, з виходом у світ чергового покажчика ми тільки все більше переконуємось, що робимо справу історично необхідну. Десятки сотень розпорошених у часі і видавничому просторі публікацій краєзнавця збираються у покажчику воєдино, і це дає уявлення щодо всього доробку дослідника. Кожний посібник – це данина шани і поваги дослідникам малої батьківщини, їхній наполегливій і самовідданій праці.

Наші краєзнавці за фахом – журналісти, педагоги, музейні працівники, агрономи, письменники, бібліотекарі, а за станом душі – ентузіасти, безкорисливі подвижники, які трудяться на краєзнавчий ниві без винагороди, за покликом серця. Ними зроблено і досліджено дуже багато і на високому науковому рівні. З великою любов'ю і пошаною хочеться, хоча б основне, сказати про кожного із них.

Іван Матвійович **Рябінін** (1834–1912) увійшов в історію як перший дослідник історії м. Путивль, у 1902 р. він брав участь у роботі XII Археологічного з'їзду в Харкові. Основним предметом досліджень Івана Спиридоновича **Абрамова** (1874–1960) була народна культура, фольклор та етнографія рідного йому містечка Вороніж Глухівського повіту, нині Шосткинського району Сумської області. Дивовижна плідність краєзнавчих досліджень (більше 500) Павла Андрійовича **Сапухіна** (1893–1970), широкий діапазон його інтересів (історичне, літературно-мистецьке краєзнавство, топоніміка, пам'ятки природи, археології, історії, та культури) і чесність у поводженні з фактами зробили пам'ять про нього неминущою. Вагомий доробок з літературно-мистецького краєзнавства літописця з Глухова Якима Олександровича **Кривка** (1903–1980) і сьогодні слугує нащадкам. Іван Петрович **Рябенко** (1905–?) увійшов в історію конотопського краєзнавства, насамперед, як пристрасний шевченкознавець. Найбільшим досягненням Юрія Петровича **Ступака** (1911–1979) є його дослідження зв'язків видатних художників з Сумщиною. Вчитель-краєзнавець з с. Уланове Глухівського району Петро Іванович **Кисиленко** (1913–1995) знаний як засновник і директор краєзнавчого музею у своєму селі, автор історії своєї школи і села. Немеркнучою зіркою світить над Шосткинщиною ім'я Миколи Артемовича **Андреєва** (1920–1995), дослідника історії селища Вороніж Шосткинського району та його визначних уродженців. Заслуга Геннадія Терентійовича **Петрова** (1936–1996), передусім, в тім, що ним було відроджено пам'ять про замовчуваних, репресованих в роки сталінщини видатних земляків Сумщини, більшість з його 400 оригінальних публікацій – це авторські першовідкриття з історичного, літературного, мистецького краєзнавства Сумщини.

З сьогоднішніх краєзнавців **м. Суми** у серію увійшли: найавторитетніший дослідник дожовтневого періоду історії нашого міста Лада Павлівна **Сапухіна**; автор «Шевченківського словника Сумщини», довідника про сумських дослідників «Слова о полку Ігоревім», навчального посібника «Сумщина в історії України» та ін. Володимир Юхимович **Голубченко**; автор ідеї і головний редактор енциклопедії «Сумщина в іменах», засновник Всеукраїнського наукового історичного журналу «Сумська старовина», автор «Історичного краєзнавства Сумщини», дослідник «Слова о полку Ігоревім» Віктор Борисович **Звагельський**; дослідник зв'язків з

Сумщиною відомих українських і російських художників і критиків мистецтвознавець Сергій Іванович **Побожій**.

В серії відображені імена наших сучасників – відомих краєзнавців **області**: одного з перших дослідників голодомору 1932-1933 рр. Бориса Івановича **Ткаченка** з м. Лебедин; ушинськознавця з м. Шостка, дослідника життя і творчості своїх визначних земляків і зв'язків з краєм відомих особистостей Віктора Володимировича **Терлецького**; дослідника з м. Ромни Григорія Володимировича **Діброви**, який більшість своїх статей присвятив історії і діяльності Роменського краєзнавчого музею, історії свого міста і відомим уродженцям краю, репресованим землякам; Володимира Григоровича **Дудченка** з м. Лебедин, який вніс значний вклад у вивчення Шевченкіани, життя і діяльності видатних земляків, історії вулиць.

Л. П. Сапухіна, Г. Т. Петров, В. В. Терлецький, М. А. Андреєв є авторами нарисів в фундаментальній «Історії міст і сіл Української РСР. Сумська область» (1973, 1980 рр.).

Сподіваємось, що біобібліографічні покажчики серії «Краєзнавці Сумщини» допоможуть ввести імена наших дослідників у науковий обіг країни, вписати в підручники з історії Сумщини і України, у всеукраїнські довідники, енциклопедії, їхні історичні здобутки займуть своє чільне місце у новій редакції «Історії міст і сіл України». Віримо, що вони стануть основою для подальших видань збірників публікацій наших краєзнавців. Так, як це сталося з покажчиком «Геннадій Петров: до 75-річчя від дня народження», який був використаний Державним архівом Сумської області у 2013 р. при підготовці в електронному вигляді «Матеріалів других Петровських читань», до яких включено також тексти всіх статей краєзнавця і літератури про нього (всього 1089 сторінок).

З повними текстами друкованої бібліографічної продукції можна ознайомитися на сайті бібліотеки: http://ounb.sumy.ua/

Список біобібліографічних покажчиків серії «Краєзнавці Сумщини»:

«Геннадій **Петров** : до 60-річчя від дня народження» (1996, 56 с.).

«Віктор **Терлецький** : до 60-річчя від дня народження» (1996, 40 с.).

«Павло **Сапухін** (1893–1970) : до 105-річчя від дня народження» (1998, 52 с.).

«Лада **Сапухіна**» (1998, 20 с.).

«Григорій **Діброва** : до 50-річчя від дня народження» (2001, 94 с.).

«Борис **Ткаченко** : до 65-річчя від дня народження» (2002, 28 с.).

«Яким **Кривко** (1903–1980) : до 100-річчя від дня народження» (2003, 32 с.).

«Сергій **Побожій** : до 50-річчя від дня народження» (2004, 92 с.).

«Володимир **Голубченко** : до 70-річчя від дня народження» (2007, 58 с.).

«Петро **Кисиленко** (1913–1995) : до 95-річчя від дня народження» (2008, 54 с.).

«Володимир **Дудченко**» (2009, 48 с.).

«Віктор **Звагельський** : до 55-річчя від дня народження» (2010, 126 с.).

«Юрій **Ступак** (1911–1979) : до 100-річчя від дня народження» (2011, 36 с.).

«Геннадій **Петров** (1936–1996) : до 75-річчя від дня народження». – 2-ге вид. (2011,74 с.).

«Віктор **Терлецький** : до 75-річчя від дня народження». – 2-ге вид. (2011, 70 с.).

«Іван **Абрамов** (1874–1960)» (2012, 30 с.).

«Іван **Рябенко** (1905–?)» (2012, 30 с).

«Борис **Ткаченко** : до 75-річчя від дня народження». – 2-ге вид. (2012, Ч. І. – 63 с.; Ч. ІІ. – 34 с).

«Микола **Андреєв** (1920–1995)» (2013, 27с.).

«Іван **Рябінін** (1834–1912) : до 180-річчя від дня народження» (2014, 38 с.).

«Сергій **Побожій** : до 60-річчя від дня народження». – 2-ге вид. (2014, 97 с.).

Юрій Земський (м. Біла Церква)

Правда, яка проростає через роки

Рец. на: Олійник М. П. Трансформаційні процеси на Поділлі в добу непу (1921-1928 рр.): монографія / М. П. Олійник. – Хмельницький: «Поліграфіст-2», 2015. – 480 с.

Рецензована монографія присвячена актуальній проблемі регіональної історії України. Дослідження ґрунтується на аналізі значного корпусу архівних документів, більшість яких уперше введено в науковий обіг, на досягненнях історіографії та є першою працею, яка узагальнює історію Поділля періоду нової економічної політики.

Опертя автора на наукові принципи об'єктивності, історизму, апартійності, застосовування порівняльно-історичного, історико-хронологічного та інших наукових методів у поєднанні з проблемним підходом дозволило комплексно дослідити та дати об'єктивну оцінку політичним, соціально-економічним та культурно- духовним процесам на Поділлі в роки непу (1921-1928 рр.).

Основну частина монографії складають вступ, чотири розділи, які поділені на параграфи та висновки, що логічно розкривають суть і характер трансформаційних змін у регіоні в зазначений період.

У вступі сформульовано мету й завдання дослідження, стисло проаналізовано стан наукового вивчення проблеми і визначено джерельну базу праці. На основі історіографічного аналізу автор робить обґрунтованій висновок про те, що об'єктивне вивчення різних аспектів історії Поділля доби непу розпочалося лише з відновленням незалежності України, підкреслюючи, що імпульс для цього дала програмна доповідь директора Інституту історії України АН України академік Ю. Ю. Кондуфора на V Всеукраїнській конференції з історичного краєзнавства, яка відбулася 29 жовтня 1991 р. в Кам'янці-Подільському.

У першому розділ монографії, що має назву «Умови запровадження та функціонування нової економічної політики на Поділлі (1921-1928 рр.)», М. П. Олійник досить ретельно дослідив особливості формування органів радянської влади в краї, вимушеність опори більшовиків у цьому процесі на комнезами та чекістів, масштаби позбавлення виборчих прав і соціальну приналежність «позбавленців», дав характеристику різним видам нормативних актів місцевих рад. Позитивним є аналіз етнічної структури компартійної організації на Поділлі, якість кадрового потенціалу нової влади. Досліджено вплив на становлення радянської влади в регіоні ліквідації політичної опозиції та аргументовано підстави вважати цю владу окупаційною.

В монографії ґрунтовно проаналізовано причини, форми та методи, особливості антирадянської боротьби в 1921-1928 рр., соціальний склад повстанців і підпільників, роль Я. Гальчевського в консолідації повстанського руху. Дуже важливою є увага дослідника до причин виникнення стихійних селянських повстань та антигуманних дій комуністичних каральних загонів, особливо – взяття заручників і призначення відповідачів. Відзначимо, що в розвідці М. П. Олійника на основі документів спецслужб уперше досліджуються питання організації та особливості діяльності антирадянського підпілля в краї у другій половині 20-х років.

Логічним видається аналіз у монографії досвіду проведення адміністративно-територіальної реформи 1923-1925 рр. М. Олійник слушно наголошує, що лише на Поділлі вона супроводжувалася організацією нових районів не на основі механічного поєднання старих волостей, як у інших губерніях, а на базі винайденої подільськими вченими облікової селянської дачі, тобто окремих сіл із належними їм землями. Позитивним є аналіз долі подільських містечок. Дуже доречна пропозиція автора відновити в ході конституційної реформи назву «містечко» замість

запровадженого в той час терміну «селище міського типу».

Другий розділ монографії – «Соціально-економічні процеси в подільському селі в 1921-1928 рр.» – присвячений розглядові перетворень у подільському селі в роки непу. М. Олійник, проаналізувавши багатий статистичний матеріал, звернув увагу, що, хоч селянське землеволодіння в ході революції зросло на третину, понад 69% селянських господарств мали в своєму розпорядженні менше однієї десятини землі, понад 54% не мали робочої худоби, що було найгіршим показником в Україні. Головними причинами цього було як аграрне перенаселення краю – 87,9% подолян становили сільські мешканці, а густота населення, 90 осіб на квадратну версту, була найбільшою в Україні, так і те, що майже третина земель була відведена під потреби різноманітних державних структур, насамперед цукрових заводів. Автор звернув увагу, що дана обставина породила перманентний конфлікт між селянами та цукроварнями, який у більшості районів Поділля тривав аж до кінця непу. Як зауважив дослідник, одним із способів відвернення уваги малоземельних селян від цієї проблеми було проведення ініційованого владою розкуркулення, пік якого в краї припав на 1923 р.

Досить детально розглянуто еволюцію податкової системи та вплив на сільське господарство як грабіжницьких податків, так і насильницьких методів їхнього стягнення. Важливим є висновок автора, що допомога подолян жертвам голоду 1921-1923 рр. на Півдні України та Поволжі фактично була перетворена владою на ще один податок, одним із свідчень чого є так звані «голодні паспорти».

Безумовним позитивом роботи є аналіз причин, масштабів і наслідків практично не відомого навіть більшості істориків голоду 1925-1926 рр. на Поділлі. Важливо, що автор звернув увагу читача на той факт, що найбільше голод лютував у районах, де був найактивніший повстанський рух 1921-1922 років. Особливо вражають підрахунки М. Олійника, які свідчать, що внаслідок цього голоду прямі та непрямі втрати мешканців регіону склали понад 749 тис. осіб.

Проведене дослідження свідчить, що впродовж усіх років непу сільське господарство Поділля через фактично антиселянську політику влади так і не змогло подолати хронічне безземелля, відновити свою продуктивність і поголів'я худоби. Намагання ж влади насадити створення комун і колгоспів підтримки в селян не отримало, до 1928 р., за підрахунками автора, вони об'єднували лише біля 3% переважно бідних селян. Натомість, наголошує М. Олійник, з 1925 р. стрімко починає розвиватися рух зі створення машинно-тракторних товариств і товариств із спільного обробітку землі, які не претендували на власність селян, а лише об'єднували їхні господарства для спільного вирішення тих чи інших господарських питань.

Третій розділ книги – «Промисловість, підприємництво та соціальна сфера на Поділлі в роки непу» – охоплює проблеми відновлення та розвитку промисловості в регіоні. М. Олійник дослідив, що реалізація загальної лінії радянської влади на пріоритетну підтримку промисловості та робітничого класу на Поділлі мала свою специфіку: по-перше – промислові підприємства в регіоні були невеликими й переважно по закінченню війни не працювали; по-друге – великою на Поділлі вважалася цензова промисловість, до якої відносили підприємства з числом працюючих понад 16 осіб при наявності механічного двигуна та 30 без нього; по-третє – до числа промислових підприємств в регіоні віднесли майстерні кустарів і ремісників. Автор звернув увагу на те, що в більшості з них працював лише сам господар, проте це не заважало називати такі «підприємства» «кустарною промисловістю».

В монографії проаналізовано зусилля влади із відновлення та розвитку заводів і фабрик, насамперед через проведення трестування, запровадження госпрахунку та передачу в оренду переважно малих промислових об'єктів і консервування тих, які не було змоги відновити коштом держави й не знайшлося бажаючих їх орендувати чи повернути у власність. Характерно, наголошує автор, що орендовані й денаціоналізовані підприємства практично відразу зіткнулися з податковим тиском і свавіллям чиновників. Вже з 1926 р. влада взяла курс на витіснення непманів як класово ворожих елементів. Як наслідок, резюмує автор, до кінця 1928 р. більшість із них змушена була припинити діяльність. Схоже ставлення, вказує М. Олійник, було й до ремісників і кустарів, яких, з одного боку, визнавали трудящими, а з іншого – ставилися до них вороже: адже вони, працюючи індивідуально чи об'єднуючись у артілі, залишалися поза контролем держави. Тому

їх змушували купувати патенти на право займатися промислами та обкладали непосильними податками. В поєднанні з низькою купівельною спроможністю подолян, зазначається в роботі, це робило їхню діяльність низькорентабельною. Тривалий час вони виживали винятково за рахунок відсутності промислових товарів, їхньої вкрай низької якості та дорожнечі. Але з відновленням промисловості, коли з'явилися відносно якісні й дешевші товари, та під податковим тиском кустарна галузь припинила своє існування.

В монографії з'ясовано, що, оскільки коштів на відбудову всіх підприємств не вистачало, то пріоритет у відновленні отримали флагман подільської промисловості – цукрова галузь та Дунаєвецький текстильний трест. М. Олійник приділив дослідженню ходу їхнього відновлення непропорційно багато уваги та встановив, що якщо Дунсукно з труднощами, та все ж вдалося перетворити в прибутковий трест до 1925 р., то відбудова цукрових заводів і, що не менш важливо, відновлення зони бурякосіяння розтягнулося аж до кінця 1920-х років.

Окремий параграф присвячено дослідженню питань розвитку торгівлі та підприємництва в регіоні. Автор з'ясував, що відновлення торгівлі в регіоні більшовики дозволили лише в кінці 1921 р., після провалу прямого продуктообміну, для якого бракувало промислових товарів і, головне, селяни не бажали брати в цьому участь. На багатому фактичному матеріалі показано, що в губернії переважали приватна та кооперативна торгівля, з домінуванням приватної, що викликало несприйняття влади, яке проявлялося в жорсткій регламентації всіх сторін торгової діяльності непманів, встановленні монополії на торгівлю сіллю та алкогольними напоями. М. Олійник робить обґрунтований висновок, що під таким тиском у краї в неприродний спосіб сформувалася система з домінуванням кооперативних підприємств у оптовій і оптово-роздрібній торгівлі. Натомість приватники, яких називали непманами, до кінця 1920-х років зберігали помітні позиції в роздрібній торгівлі та домінували на базарах і ринках.

Намагання держави жорстко контролювати всі сфери підприємницької діяльності, відсутність дешевих і якісних товарів, потреба в коштах для сплати податків сприяли, як дослідив автор, розвитку контрабанди. Нею займалися як досвідчені професійні контрабандисти, так і мешканці прикордоння. Часто така діяльність проводилася за сприяння прикордонників, матеріальне становище яких бажало кращого. Проте поступово владі вдалося налагодити системну охорону кордону та через агентурну роботу, репресії та певне зростання добробуту подолян зменшити масштаби контрабанди. Проте менші її розміри, як показало дослідження, компенсувалися постачанням дорогих товарів споживання для непманів і заможних селян та міщан.

Висвітлюючи реалізацію соціальної політики більшовиків на Поділлі, М. Олійник звернув увагу на те, що матеріальних ресурсів для її наповнення реальним змістом практично не було. Саме тому тривалість щорічної відпустки для працюючих була два тижні, а соціальні програми передбачали виплати натурою, насамперед харчами. Лише з 1922 р., у міру стабілізації ситуації, зазначається в монографії, поступово були впроваджені 17-розрядна тарифна система оплати праці та соціальне страхування від безробіття, нещасних випадків і пенсійне страхування. Селяни ж повинні були захищати себе самі через комітети взаємодопомоги.

Суттєвою проблемою досліджуваного періоду, як свідчить проведене дослідження, була карна злочинність, особливо конокрадство. Проте вишколені в ході запеклої боротьби з повстанцями в 1921-1922 рр. правоохоронні органи, зазначає М. Олійник, змогли до середини двадцятих років ліквідувати кримінальний бандитизм, що позитивно вплинуло на зменшення рівня злочинності, крім конокрадства. Суттєву роль вони відіграли і в боротьбі з проституцією. Також переважно на міліцію було покладено боротьбу з самогоноварінням. Однак, попри всю мобілізацію сил і засобів і застосування репресивних заходів щодо самогонників, робить висновок автор, у цій кампанії радянська влада зазнала поразки. Серед багатьох причин він виділяє фактичне небажання перемоги над самогоноварінням у активістів нової влади та вкрай низький рівень життя народу.

У четвертому розділі – «Гуманітарна сфера на Поділлі в роки непу (1921-1928 рр.)» – проаналізовано комплекс протиепідемічних заходів упродовж 1921-1924 років на Поділлі, які дозволили здолати епідемії тифу, холери, скарлатини тощо, локалізувати поширення венеричних хвороб і туберкульозу. Досліджено створення нової, радянської системи охорони здоров'я, яка базувалася на принципах доступності та безкоштов-

ності. На думку автора, безумовним досягненням нової влади була організація дитячої медицини та системи боротьби з епідеміями, венеричними хворобами та туберкульозом. Позитивним стало налагодження підготовки медичних кадрів, що дозволило до 1925 р. перевищити довоєнну кількість лікарів на 40%. Проте не вдалося ліквідувати диспропорцію розміщення медичних закладів. Крім того, зауважує М. Олійник, саме в той час було закладено підхід до оплати праці медиків за залишковим принципом.

Проаналізовано процес перетворень у шкільництві, запровадження двоконцентрної моделі шкільної освіти, створення мережі вищої та професійної освіти в краї. На основі аналізу матеріального становища освітян автор аргументовано зробив сумний висновок: саме в роки непу сільський вчитель уперше змушений був вести домашнє господарство і мусить це робити досьогодні. У параграфі «Перетворення в освітній галузі на Поділлі в 1921-1928 рр.» на багатьох прикладах розглянуто значні зусилля, спрямовані на ліквідацію неписьменності в регіоні, зокрема через мережу курсів та шкіл з ліквідації неписьменності. Аналіз показав, що матеріальна скрута як слухачів, так і викладачів, брак підручників та методичних посібників гальмували цю грандіозну роботу. Відтак, звертає увагу дослідник, терміни реалізації програми ліквідації неписьменності до десятиріччя більшовицького перевороту неодноразово переносилися й вона не була виконана не лише до 1927 р., але й до 1930 р.

Предметом особливої уваги стали відносини церкви та держави в краї. В параграфі «Політика радянського режиму щодо церкви в регіоні» висвітлюється непримиренна боротьба більшовицького режиму впродовж всього періоду непу проти церкви як ідейного ворога. З'ясовано, що вона проводилася в різних формах – від освітньо-пропагандистської до прямих репресій проти священиків і віруючих. Присвоєння державою права власності на храми та інше майно церкви, зазначає дослідник, фактичне її пограбування в ході вилучення коштовностей під прикриттям допомоги голодуючим, в умовах глибокої економічної та політичної кризи призвело до появи такої форми наймасштабнішого на Україні релігійного руху, як оновлення ікон і чудес, «Калинівського дива» та феномену «Йосафатової долини». Його розгром, наголошує автор, супроводжувався встановленням тотального контролю ДПУ за діяльністю релігійних громад і посиленням роботи з розколу та нацьковуванням релігійних конфесій одна на одну, активізацією підривної роботи чекістів проти священиків, спроби їхнього вербування, а у випадку відмови – репресії щодо непокірних. На основі проведеного дослідження робиться аргументований висновок, що в останні роки непу церква фактично опинилася в стані облоги.

Значну увагу приділено аналізу реалізації радянської етнополітики на Поділлі в роки непу. Наголошується, що основні зусилля при цьому були спрямовані на проведення українізації в регіоні, переважно зусиллями зацікавлених українських патріотів, насамперед освітян. Зазначається, що завдяки цьому вдалося здолати опір противників цієї політики, хронічне безгрошів'я, відсутність необхідної літератури і до кінця 1926 року в цілому перевести діловодство в радянських і партійних установах на українську мову. Проте більшість партійних і частково радянських функціонерів, зауважує автор, особливо в правоохоронних органах і фінансово-банківській системі, на засіданнях продовжували послуговуватися російською мовою, російською виконувалася більшість документів, адресованих до республіканських установ. Досить детально проаналізовано роботу влади із завоювання на свій бік національних меншин, насамперед поляків та євреїв, зокрема налагодження системи отримання освіти рідною мовою, створення можливості доступу до відповідної преси та реалізації етнічних потреб у сфері культури тощо, забезпечення доступу до участі в судових засіданнях рідною мовою. Разом з тим автор недостатньо уваги приділив аналізу досвіду створення й функціонування національних сільрад.

Загалом монографія Миколи Олійника «Трансформаційні процеси на Поділлі в добу непу (1921-1928 рр.)» є цілісним науковим дослідженням, яке дає повне і всебічне уявлення про різні сторони життя в регіоні в зазначений період. Структура роботи видається виправданою, а оцінки, судження та висновки, зроблені автором, достатньо аргументованими. На нашу думку, дане дослідження є значним кроком у загальному процесі розвитку поділлєзнавства як складової частини регіональної історії України. Наявність у книзі географічного та іменного покажчиків робить її більш зручною для користування в широкого кола читачів.

Дмитро Урсу (м. Одеса)

У пошуках перлин історичного джерелознавства

Рец. на кн.: Левченко В. В., Левченко Г. С. Олександро-Невська церква Новоросійського університету: історія, персоналії, документи. – Одеса: ФОП Бондаренко М. О., 2015. – 360 с. (Праці Державного архіву Одеської області. Т. XLIII).

У рік святкування Одеським національним університетом імені І. І. Мечникова 150-ї річниці з нагоди відкриття, очікуваним явищем виглядає поява значної кількості наукової літератури, присвяченої цій події. Серед масиву літератури окремо хочемо виділити анонсовану у назві запропонованої читачеві публікації монографію двох одеських істориків, випускників історичного факультету Одеського університету, один з них до того ж є його викладачем, які практично за п'ять років (враховуючи появу першої публікації, присвяченої цій темі та виходу з друку самої книжки) підготували це видання. У цілому викладений у книжці матеріал є складовою інформацією для проведення досліджень у декількох напрямах історичної науки: становлення і розвиток системи вищої освіти, історія православної церкви та вивчення особливостей метричних книг як історичного джерела щодо історії України зокрема та історії Європи у цілому (у записах метричних книг зустрічаємо значну кількість даних щодо представників європейських країн (с. 154–155).

Додатковий інтерес до означеної проблеми в книжці виникає у зв'язку з тим, що історії Олександро-Невської церкви не приділялася увага в історіографії радянського та сучасного періодів. У подібній ситуації не виключенням стало і останнє ювілейне видання, приурочене до 150-річчя Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, в якому за винятком трьох формальних згадок (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова (1865–2015): історія та сучасність / гол. ред. І. М. Коваль. – Одеса: ОНУ, 2015. – С. 28, 58, 60) нема жодного речення щодо історії існування Олександро-Невської церкви. Цей факт дозволяє говорити про не вивчення даної теми протягом останніх майже ста років з часу закриття університетського храму, що визначає появу книжки як виявлення і визначення ще однієї тематичної лакуни в сучасній історичній науці в цілому та в історії класичних університетів України за часів царату зокрема.

При ознайомленні з книжкою перше ж позитивне враження з'являється після прочитання «Передмови», де без єдиної граматичної помилки, що сьогодні для деяких наукових видань не є нормою, досить кваліфіковано і політкоректно проведена лінія від неординарної історичної особистості Олександра Невського до історії Олександро-Невської церкви Новоросійського університету. При цьому автори дотримались правил наукового видання – вказали актуальність і новизну теми, визначили завдання дослідження та представили історіографічний і джерелознавчий екскурси.

У рецензованій книжці авторами вперше зроблена спроба систематичного викладу історії організації, функціонування, закриття і метаморфози долі Олександро-Невської церкви Новоросійського університету та участі представників її кліру в житті одеської громади. Основну увагу науковці звернули на виявлення тенденцій існування церкви через призму розвитку вищої освіти на теренах України, ставлення держави до ролі православних храмів у системі університетської освіти, проведених заходів настоятелями церкви з метою підвищення культурно-релігійної свідомості серед парафіян і загалом громадянського суспільства Одеси у другій половині XIX – на початку XX століть. Автори детально розглянули передумови відкриття Олександро-Невської церкви і нала-

годження її діяльності спочатку при Рішельєвському ліцеї, а згодом її функціонування як структурного підрозділу Новоросійського університету.

Окремим розділом в книжці представлені просопографічні портрети настоятелів церкви за весь період її існування, які одночасно займали в університеті й посади професорів богослов'я. Характерно, що будучи представниками загальноуніверситетської кафедри богослов'я у загальному ранжирі викладацького складу Новоросійського університету відповідно університетським статутам вони завжди займали перші позиції. Також автори надали короткі біографічні відомості про представників кліру університетського храму – ентузіастів і безсрібників, більшість з яких виконували свої обов'язки на громадських засадах, взявши на себе безоплатну ініціативу налагодження і підтримування діяльності церкви. Хоча в цьому контексті авторам слід ще проявити науково-дослідницькі навички і поповнити фактологічними даними описування діяльності більшої частини представників причту Олександро-Невської церкви, що сприятиме повнішому висвітленню їхньої професійної діяльності, поглядів і переконань, а також дозволить об'єктивно охарактеризувати їх особистості для поповнення новими іменами наукової біографістики. Результати такого дослідження будуть помітним внеском у реконструкцію біографій багатьох діячів культури – раніше невідомих своєю діяльністю на церковному поприщі (наприклад, професор Рішельєвського ліцею М. Н. Мурзакевич впродовж 1839–1845 років виконував обов'язки старости церкви (с. 95), а також допоможуть повернути до наукового простору незаслужено призабуті імена.

У додатках до книжки вміщено записи актів цивільного стану метричних книг університетської церкви, що зберігаються на сьогодні в Державному архіві Одеської області. Метричні книги як історичне джерело вже ставали об'єктом наукових досліджень в українській науці, але вчені переважно приділили увагу тільки двом аспектам їх інформаційного змісту – історичній демографії (Гузенков С. Г. Метричні книги як джерело з історичної демографії Південної України другої половини XIX – початку XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.) та генеалогії (Васик О. В. Використання інформації метричних книг для генеалогічного пошуку (за матеріалами Державного архіву Донецької області) // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк. – 2010. – № 1–2 (43/44). – С. 80–86). Публікація цього раритетного історичного джерела в рецензованій книжці зайняла більше половини всього сторінкового обсягу монографії (с. 164–336) та стала її важливою складовою. До того ж важливим моментом виглядає акцент авторів на тому, що записи актів цивільного стану метричних книг є унікальним історичним джерелом та дають можливість дослідникам вивчати різні аспекти не тільки історичної науки, а й демографії, соціології, статистики, юриспруденції тощо. Особлива користь книжки полягає в тому, що в ній надано повний передрук всіх наявних на сьогодні записів метричних книг Олександро-Невської церкви, що дасть можливість наступним дослідникам та широкому загалу звернутися до цього цінного історичного джерела – однієї з перлин історичного джерелознавства – з метою відображення різних аспектів історичного процесу на теренах України у другій половині XIX – на початку XX століть. Зокрема, це особливо видно якщо розглядати метричні книги домових церков державних установ (військових частин, пароплавів тощо), у тому числі й навчальних закладів.

Важливе інформативне джерело записи актів цивільного стану метричних книг Олександро-Невської церкви Новоросійського університету мають для реконструкції повсякденного буття його професорсько-викладацького складу, з метою встановлення їх родинного життя (вінчання, народження дітей, смерть родичів) та налагодження ними близьких відносин з родинами колег через традиції хрещення або кумівства під час участі у таїнствах хрещення або вінчання когось з представників їх родин. До того ж це дозволить зрозуміти сімейно-родинні взаємини деяких представників наукового співтовариства, що ставали підґрунтям акумуляції та формування ментальності цих локальних угрупувань соціуму. Отже, у цілому метричні книги є однією з перлин історичного джерелознавства, які залишаються поза увагою систематичного і комплексного дослідження вчених, а метричні книги домової церкви Новоросійського університету, зокрема, є віднайденою перлиною для забезпечення історичних досліджень щодо історії

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова вірогідною джерельною базою та вперше стали об'єктом ретельного студіювання. У цілому книжка подружжя Левченків є першою ластівкою, яка відкриває малознайоме раніше інформаційне поле у вигляді метричних книг університетського храму Одеси для дослідження вченими різноманітних аспектів і проблем історичного простору другої половини XIX – початку XX століть.

У монографії автори вдало простежили основні функції діяльності Олександро-Невської церкви Новоросійського університету: релігійне і морально-етичне виховання підростаючого покоління, виконання ролі культурно-просвітницької та соціально-правової установи, ретрансляція ідеології чинного політичного режиму на свідомість і психологічний стан значної частини населення. У сучасних умовах суспільно-політичної та соціально-культурної кризи в Україні державна підтримка ролі вищої школи у вирішенні даних проблем є одним з найважливіших чинників.

Наукове дослідження із зазначеної проблеми продиктовано також важливістю розуміння тенденцій розвитку вищої освіти взагалі та підвищення культурного рівня молодого покоління зокрема. Прочитавши книжку, ще раз усвідомлюємо, що значна кількість характерних рис і ліній вирішення цієї проблеми були закладені ще в далекому минулому – в дореволюційні часи. Дослідити історію домових церков в системі вищої школи на теренах України необхідно також з метою відтворення найбільш повної цілісної історії людської культури, суспільно-педагогічної та філософської думки. Цікаво було б дізнатися про діяльність домових церков в чотирьох інших класичних університетах України, що ведуть відлік своєї історії від дорадянських часів – Київського і Харківського університетів в контексті політики царату та Львівського і Чернівецького – за умов імперської політики Габсбургів.

У наш час питання про відродження християнських цінностей з метою культурного відродження українського суспільства набуло особливої актуальності. Не помічати і не враховувати дану проблему громадянському суспільству не можна. Тому вивчення історичного досвіду прищеплення загальнокультурних цінностей через духовне виховання молодого покоління і в системі вищої школи набуває в сучасних умовах особливого значення – яскраво виражене, відчутне, живе звучання.

Монографія, в якій історія Олександро-Невської церкви Новоросійського університету представлена в контексті розвитку системи вищої освіти на теренах України, підготовлена авторами на високому науковому рівні. Книжка написана на основі використання великої кількості архівних матеріалів, наукової та художньої літератури, публікацій на сторінках одеських періодичних видань. Вона – цікава, змістовна, представляє багато нової інформації, зокрема статистичної та джерелознавчої, логічно побудована, містить належний науковий довідковий апарат, якісно оформлена (за виключенням м'якої обкладинки, що розуміємо обумовлено не недбалістю авторів, а складною економічною ситуацією в країні), тому, рекомендуємо читачеві звернути увагу на цю книжку. Побажаємо авторам творчого натхнення, написання нових праць та реалізації задуманих проектів.

In memoriam

Олександр Гончаров, Андрій Петровський, Святослав Куций (м. Київ)

Краєзнавство було покликом його душі (Віктор Соколов)

25 вересня минув рік, як пішов з життя член НСКУ, невтомний дослідник на ниві краєзнавства ***Віктор Володимирович Соколов****. Його життєвий шлях був сповнений постійних наукових пошуків, прагнення відкривати незвідане та поповнювати вітчизняну науку своїми здобутками. Окрім численних праць у галузях гідрології та метеорології, які були його фахом, науковець залишив низку досліджень, що стосуються важливих питань історії та краєзнавства. Історичне краєзнавство посідало особливе місце в його житті, розпочавшись зі шкільних захоплень, які з часом переросли в серйозну наукову працю.*

Народився В.В. Соколов 25 листопада 1946 р. у м. Давлеканове (нині – Республіка Башкортостан (Росія) в сім'ї військовослужбовця. Дитинство хлопчик провів у Красноярському краї. У 1955 р. родина Соколових переїхала на постійне проживання до Києва, де проходили шкільні роки Віктора. Починаючи з 1958 року він захопився шкільним краєзнавством. Енергійний і допитливий хлопчина старанно відвідував гуртки Республіканської станції юних техніків, брав участь у пішому поході за маршрутом «площа Т.Г. Шевченка – с. Нові Петрівці (музей)», займався у кінооператорському та туристському гуртках Жовтневого будинку школярів м. Києва, мав хист до фото-кінолітопису рідного краю. Ще в шкільні роки завдяки участі під час літніх канікул в археологічних експедиціях Академії наук УРСР, у юного Віктора сформувалося прагнення до вивчення природи та історії рідного краю, яке й зумовило вибір справи усього його життя.

Після закінчення школи у 1965 р. та проходження строкової служби у військах зв'язку, Віктор Соколов здобув освіту на географічному факультеті Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка (1975 р.), а згодом продовжив навчання на аерофотогеодезичному факультеті Московського інституту інженерів геодезії, аерофотозйомки та картографії, який закінчив у 1979 р. Після здобуття ґрунтовної освіти працював у УкрНДІдіпронафта, підрозділах Гідрометслужби України, в інститутах Мінагрополітики та Національної академії наук України (Інституті геології, Науковому центрі аерокосмічного дослідження Землі). Коли у 1986 р. вибухнув реактор Чорнобильської АЕС, Віктор Володимирович Соколов у травні-червні того ж року брав участь в обстеженні сільгоспугідь 30-ти кілометрової зони і був одним із тих, хто безпосередньо постраждав від наслідків Чорнобильської аварії, що суттєво підірвало його здоров'я. Пізніше за участь у боротьбі з наслідками цієї страшної катастрофи він отримав звання ліквідатора аварії на ЧАЕС 2 ступеня.

Краєзнавчими дослідженнями Віктор Соколов почав професійно займатись на початку 1990-х рр. У серпні 1990 року він вступив до відродженої зусиллями академіка П. Тронька Всеукраїнської спілки краєзнавців (ВСК). У 1992-1994 рр. Віктор Володимирович брав участь у створенні макету краєзнавчої карти «Козацька слава України» (за договором, укладеним між Спілкою та Українським аерогеодезичним підприємством). Як активіст Спілки, він був учасником ІІ з'їзду ВСК (1997 р.). На цей час припадає його захоплення історичною тематикою [1]. В. Соколов неодноразово брав участь у конференціях товариства дослідників Волині «Велика Волинь» (1998-2003 рр.: Хмельницький, Старокостянтинів, Стара Синява, Любар, Бердичів, Житомир, Малин) [2].

Яскравим складником діяльності В. Соколова на ниві краєзнавства була активна робота з учнівською та студентською молоддю. Він брав участь у створенні Молодіжного осередку ВСК – клубу «Досвіт», проведенні шкільної краєзнавчої конференції у смт. Бабинці Бородянського району Київської області (1997 р.), організовував експе-

дицію шляхами визволення Києва та Київщини 60-ю армією І.Д. Черняховського у 1943 році з покладанням вінків на місцях запеклих боїв. Віктор Володимирович на прохання керівництва Національної спілки краєзнавців України та її Київської міської організації неодноразово проводив бесіди з учнями столиці у школах, районних бібліотеках на воєнну тематику, до Всесвітнього дня Землі тощо.

В.В. Соколов сприяв залученню молоді до проведення наукових краєзнавчих досліджень. Науковець співпрацював з секцією історичного краєзнавства Малої академії наук України (МАН), де неодноразово виступав у ролі наукового консультанта молодих дослідників і був членом журі Київського міського та обласного відділень МАН (1998-2001 рр., Київ; Біла Церква). Про глибину його зацікавлень шкільним краєзнавством свідчать публікації методичного характеру [3]. На початку 2000-х рр. він долучився до створення посібника з краєзнавства для школярів – «Київщинознавство» (тут йому належать дві статті, написані у співавторстві) [4].

За свою працю дослідник був відзначений державними нагородами: медаллю до «1500-річчя Києва», пам'ятною медаллю Національної академії оборони України – за участь у відзначенні 100-річчя від дня народження І.Д. Черняховського (2006 р.), численними грамотами і подяками, зокрема й «Подякою» Національної спілки краєзнавців України, яка була вручена йому під час проведення ІІІ конференції Київської міської організації НСКУ (2013 р.).

Як член Національної спілки краєзнавців України, В.В. Соколов був особисто знайомий з її багаторічним головою – академіком П. Троньком. Саме за його ініціативою П. Троньку з нагоди 95-річчя у 2010 р. було подаровано особистий метеоретроскоп, який ювілярові вручив директор Центральної геофізичної обсерваторії О. Косовець.

Останні дев'ять років активного і плідного трудового життя Віктора Соколова були пов'язані з Центральною геофізичною обсерваторією (ЦГО), де він працював на посаді провідного спеціаліста Галузевого державного архіву ЦГО. Підтримавши у 2005 р. ініціативу директора обсерваторії О. Косовця щодо відновлення випуску фахового видання «Праці Центральної геофізичної обсерваторії», Віктор Володимирович був упорядником його двох випусків, автором численних наукових статей та повідомлень, які висвітлювали 175-річну історію гідрометеорологічних спостережень в Україні [5-13], зокрема роль університетських обсерваторій у їх становленні [14;15], діяльність видатних діячів цієї галузі [16;17]. Низка статей, опублікованих у співавторстві з іншими вченими, були присвячені масштабній повені, яка сталася на Дніпрі у 1931 р. [18-20]. Важливим напрямом досліджень В.В. Соколова, який знайшов висвітлення у його публікаціях, були репресії радянської влади у 1930–1940-х рр. щодо працівників гідрології та метеорології [21; 22].

В останні місяці свого життя Віктор Соколов продовжував працювати над важливими аспектами розвитку вітчизняної гідрометеорології, досліджував життя та діяльність відомих представників галузі. У фахових журналах опубліковані його статті (у співавторстві), присвячені вченим А. Огієвському [23-26] та Є. Оппокову [27-30], які були репресовані радянською владою. Досить влучну характеристику В.В. Соколову як науковцю дав на прохання авторів цієї публікації голова Гідрометцентру України М.І. Кульбіда: «…надзвичайна наполегливість, старанність і доскіпливість при вивченні архівних документів у державних архівах дозволили уточнити перебіг багатьох подій в історії гідрометеорологічної служби України, встановити історичну правду про життя і діяльність ряду українських вчених-гідрометеорологів, керівників національної гідрометеорологічної служби. Особливу увагу привертають його дослідження діяльності академіка Б.І. Срезневського – багатолітнього директора Київської геофізичної обсерваторії, попередниці ЦГО, та академіка Є.В. Оппокова, видатного українського гідролога, розстріляного посіпаками комуністичного режиму. Загалом творчий науковий доробок В.В. Соколова налічує понад 60 наукових праць та публікацій». Зазначимо, що Віктор Володимирович був згаданий у книзі, виданій до 90-річчя від дня утворення Гідрометслужби України, як автор публікацій в науково-популярних збірниках з окремих питань функціонування цієї служби [31].

За свідченнями Андрія Куцого, начальника метеостанції м. Конотоп, який познайомився з В.В. Соколовим навесні 2013 року напередодні XII конференції «Актуальні питання історії науки і техніки», що повинна була відбутися в Конотопі, Віктор Володимирович допоміг працівникам міс-

цевої метеостанції «пробити» офіційне перенесення дати її утворення з 1923 на 1893 рік. На згаданій конференції він вручив працівникам метеостанції почесне свідоцтво від Центральної геофізичної обсерваторії про те, що метеорологічні спостереження в Конотопі проводяться з 1893 р.

Саме в цей період, протягом 2013-2014 років, разом іншими дослідниками В. Соколов підготував декілька розвідок про історію метеоспостережень на Конотопщині, про конотопське коріння династії вчених Огієвських, про М. Берлинського, як одного із засновників української метеорології, про внесок у розвиток української гідрометслужби в 1930-х роках колишнього начальника метеостанції м. Конотоп М. Кудлая. На черзі було дослідження початків української національної гідрометслужби – але, не склалося… За свідченням А. Куцого «Віктор Володимирович вкрай негативно ставився до Дня працівників гідрометслужби України, який, з часів Кучми, відзначається 19 листопада (на честь рішення РНК УСРР від 1921 року за підписом Раковського). Називав його “Всесвітнім днем туалету”. На цю дату, виявляється, припадає і такий День. Говорив, що його найголовнішою метою є перенесення Дня працівників гідрометслужби України на іншу, більш справедливу дату. Встиг натрапити на рішення Міністерства земельних справ УНР від 13 січня 1918 року про створення такої служби…».

За спогадами А. Куцого окрім наукових інтересів, які пов'язували В. Соколова з Конотопом, до цього міста він дуже хотів приїхати, бо знав, що десь у 1938-1939 роках в Конотопі проживав його батько – військовий льотчик. Віктор Володимирович хотів знайти будинок, де батько винаймав кімнату. З допомогою місцевих краєзнавців йому це вдалося (на фото В. Соколов стоїть біля цього будинку).

Варто зазначити, що Віктор Володимирович часто брав участь у круглих столах та наукових конференціях. Зокрема, в березні 2014 р. він виступив на «Києвознавчих читаннях» у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (доповідь вченого була присвячена метеорологічним дослідженням М. Берлинського) [32], брав участь у круглих столах, присвячених 145-річчю академіка Є. Оппокова, які відбулися в Рудосільському навчально-виховному комплексі «ЗСШ I-III ступенів ДНЗ» (с. Руде Село, Київської обл., 7 лютого), у Державному політехнічному музеї при НТУУ «КПІ» (25 березня 2014 р.) [30], підготував тези виступу для науково-практичної конференції «V Конотопські читання» (м. Конотоп, 26 вересня 2014 р.) [33] та XIII Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Коростень, 16-18 жовтня 2014 р.) [34].

В.В. Соколов підтримував зв'язки з історичним та географічним факультетами Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національною спілкою краєзнавців України. До останніх днів свого життя він не припиняв наукових пошуків, працював у Державному архіві міста Києва, розшукуючи матеріали для своїх ґрунтовних досліджень, обмінювався думками з колегами. Сповнений енергії, із зичним голосом – здавалося він пашить здоров'ям, хоча і був уже людиною поважного віку. Він не скаржився на самопочуття, і лише в довірливих розмовах виявлялося, що не все так добре зі здоров'ям, скоріше навпаки. Давалися взнаки перенесені інфаркти. Проте він говорив, що не зважаючи ні на що, потрібно робити свою справу.

Працьовитості та ідей Віктора Володимировича вистачило б ще на багато років, однак через підірване здоров'я його життя несподівано обірвалося. Не останню роль у цьому відіграла участь у ліквідації аварії на ЧАЕС, хоча, за спогадами А. Куцого, В.В. Соколов «…коли говорив про стан здоров'я, то ніколи не “кивав” на Чорнобиль. Завжди говорив, що інфаркти “нажив”, дискутуючи з колегами по історико-краєзнавчому “цеху”: то один співавтор з десятка сторінок залишить три, то інший змінить акценти… це дуже промовисто характеризує людину…».

Такі люди можуть здатися комусь із оточуючих дещо надокучливими, оскільки через свою захопленість справою можуть натхненно розповідати про свої наукові пошуки, переконувати у правоті своїх поглядів. Комусь ці пошуки можуть здатися незначними, оскільки часто стосуються «дрібних тем» на кшталт обстоювання правильності певної дати тощо. Але це люди із когорти наполегливих краєзнавців, які обстоюють у науці істину в усіх її проявах.

Світла пам'ять про Віктора Володимировича Соколова назавжди залишиться в серцях тих, хто його знав і працював з ним на науковій ниві.

Джерела та література

1. Доброван О. Державна символіка України і національна свідомість (з досвіду краєзнавчих та соціологічних досліджень) / О. Доброван, Н. Доброван, В. Соколов // Спеціальні історичні дисципліни. Питання теорії та методики. – Число 6 (7). – У 2-х ч.,Ч.1. – К., 2001. – С. 129-134; Мурашко Л. Місто Старокостянтинів за Литовсько-Польської доби / Л. Мурашко, В. Соколов, С. Хмелюк // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Вип. 15. – Київ-Донецьк: Рідний край, 2001. – С. 105-110; Калашникова С. 60-а армія генерала Черняховського у визволенні столиці України від німецько-фашистських загарбників / С. Калашникова, І. Сорокапуд, В. Соколов, Я. Шевчук // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Вип. 19. / Відп. ред. П.Т. Тронько – Київ-Донецьк: Рідний край, 2001. – С. 136-143.

2. Хмелюк С. Малинські зустрічі краєзнавців / С. Хмелюк, В. Соколов, В. Малаховський // Житомирщина на зламі тисячоліть. Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Т.21 / Відп. ред. М.Ю. Кострицяя. – Житомир: «М.А.К.», 2000. – С. 307; Лепетюк Б. Старокостянтинів і округа: від залюднення до руїни (розвідки з доробку Олексія Барановича та сучасних науковців) / Б. Лепетюк, А. Ситник, В. Соколов // Острогіана в Україні і Європі: матеріали Міжнародного наукового симпозіуму (м. Старокостянтинів Хмельницької області, 29-30 червня 2001 р.). – Житомир: М.А.К., 2001. – 367 с. (Велика Волинь, Т.23). – С. 307-315; Малаховський В. Старокостянтинівська рада: політична програма Б. Хмельницького / В. Малаховський, А. Ситник, В. Соколов // «Болохівщина: земля і люди»: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Велика Волинь», Т.20, 23¬-24 черв. 2000 р. – Хмельницький; Стара Синява; Любар, 2000. – С. 112; Калашникова С. Ніжинські студії професора Рихліка / С. Калашникова, В. Соколов // Чехи на Волині: історія і сучасність. Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 24 / Відп. редактори М.Ю. Кострицяя, В.Ю. Тимошенко / Житомир-Малин: «Волинь», 2001. – С. 106-107.

3. Малаховський В. Методичні підходи і погляди на історико-краєзнавче навчання в середній школі (з досвіду практичної роботи) / В. Малаховський, В. Соколов // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Вип. 6. – К.: Рідний край, 1999. – С. 120-125.

4. Ситник А.А., Соколов В.В. Давньослов'янські поселення на рубежі та в першій чверті І тис. н.е. на Київщині // Київщинознавство: Посіб. для вчителя / За ред. І.Л. Лікарчука. – К.: Вид. Ешке О.М., 2001. – Вип.1. – С.193-198.; Шевчук Я.В., Малаховський В.С., Соколов В.В. Битва за Дніпро. Визволення Києва та Київської області // Київщинознавство: Посіб. для вчителя / За ред. І.Л. Лікарчука. – К.: Вид. Ешке О.М., 2001. – Вип.1. – С. 210-217.

5. Дугінов В.І. Київська обсерваторія – колиска гідрометслужби України / В.І. Дугінов, В.В. Соколов // Праці Центральної геофізичної обсерваторії / Під ред. О.О. Косовця. – К.: «Інтерпрес ЛТД», 2005. – Вип. 1 (15) – С. 6-17.

6. Довгич М.І. Відділ гідрології та Державного водного кадастру. Історичний огляд та сучасність / М.І. Довгич, Н.А. Самойленко, В.В. Соколов // Праці Центральної геофізичної обсерваторії / Під ред. О.О. Косовця. – К.: «Інтерпрес ЛТД» 2007. – Вип. 3 (17). – С. 5-15.

7. Довгич М.І. Гідрологічній станції Київ – 100 років / М.І. Довгич, О.О. Косовець, І.І. Окунєв, О.В. Серебряков, В.В. Соколов // Праці Центральної геофізичної обсерваторії / Під ред. О.О. Косовця. – К.: «Інтерпрес ЛТД», 2008. – Вип. 8 (22) – С. 82-89.

8. Косовець О.О. До історії організації гідрометеорологічної служби в Україні / О.О. Косовець, В.В. Соколов // Праці Центральної геофізичної обсерваторії. – К.: «Інтерпрес ЛТД», 2010. – Вип. 6 (20). – С. 67-70.

9. Косовець О.О. Науково-дослідний гідрометеорологічний інститут – перша наукова установа в царині гідрометеорології в Україні / О.О. Косовець, В.В. Соколов // Праці Центральної геофізичної обсерваторії. – Київ.: «Інтерпрес ЛТД», 2010. – Вип. 6 (20). – С. 71-73.

10. Власов Ю.М. Луганська обсерваторія – зачинатель державних метеорологічних спостережень в Україні / Ю.М. Власов, В.В. Соколов // Праці Центральної геофізичної обсерваторії / Під ред. О.О. Косовця. – К.: «Інтерпрес ЛТД», 2011. – Вип. 7 (21). – С. 84-89.

11. Пінчукова В.І. До 95-річчя першого запуску кулі-пілота в Київській метеорологічній обсерваторії / В.І. Пінчукова, В.В. Соколов // Праці Центральної геофізичної обсерваторії / Під ред. О.О. Косовця. – К.: «Інтерпрес ЛТД», 2013. – Вип. 9 (23). – С.68-72.

12. Довгич М.І. Проведення гідрометричних досліджень у ХІХ-ХХ сторіччях на Дніпрі біля Києва / М.І. Довгич, О.О. Косовець, В.В. Соколов // Праці Центральної геофізичної обсерваторії / Під ред. О.О. Косовця. – К.: «Інтерпрес ЛТД», 2008. Вип. 4 (18). – С. 91-96.

13. Косовець О.О. До початку систематичних спостережень на метеорологічній станції м. Конотоп / О.О. Косовець, М.І. Довгич, І.В. Лавриненко, В.В. Соколов, А.В. Куций, С.А. Куций // Матеріали XII Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» / [відп. ред. Л. О. Гріффен]. – К., 2013. – С. 176-179.

14. Довбищенко М.В. Метеорологічна обсерваторія Київського університету 1855–1943 рр. / М.В. Довбищенко, М.І. Довгич, О.О. Косовець, В.В. Соколов // Вісник Національного технічного університету «ХПІ»: зб. наук. пр.: темат. вип. / Харківський політехнічний ін-т, нац. техн. ун-т. – Харків: НТУ «ХПІ», 2011. – Вип. 64: Історія науки і техніки. – С. 44-51.

15. Довгич М.І. Роль метеорологічних обсерваторій університетів Києва, Одеси та Харкова у становлення геофізичних досліджень в Україні / М.І. Довгич, О.О. Косовець, В.В. Соколов // Праці Центральної геофізичної обсерваторії / Під ред. О.О. Косовця. – К.: «Інтерпрес ЛТД», 2013. – Вип. 9 (23). – С. 61-66.

16. Довгич М.І. Розвиток державних гідрометеорологічних спостережень / М.І. Довгич, О.О. Косовець, В.В. Соколов // Наук. збірник «Актуальні питання історії науки і техніки». – К., 2012. – С. 30-32.

17. Косовець О.О. До 150-річчя від дня народження багатолітнього директора Київської метеорологічної обсерваторії академіка Б.І. Срезневського / О.О. Косовець, В.В. Соколов // Праці Центральної геофізичної обсерваторії / Під ред. О.О. Косовця. – К.: «Інтерпрес ЛТД», 2007. – Вип. 3 (17). – С. 15-19.

18. Косовець О.О. Катастрофічна повінь 1931 р. на Дніпрі біля Києва: хроніка події та науково-історичне значення / О.О. Косовець, М.І. Довгич, Н.А. Самойленко, В.В. Соколов // Геопрофіль. – 2011. – № 3 (18). – С. 28-36.

19. Косовець О.О. Значення катастрофічної повені на Дніпрі біля Києва 1931 року для визначення максимальних характеристик стоку (хроніка події та науково-історичний нарис) / О.О. Косовець, М.І. Довгич, Н.А. Самойленко, В.В. Соколов // Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія. – 2011. – Т. 4 (25). – С. 155-169. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/glghge_2011_4_20.pdf.

20. Косовець О.О. Історична повінь на Дніпрі біля Києва / О.О. Косовець, М.І. Довгич, В.В. Соколов // Праці Центральної геофізичної обсерваторії / Під ред. О.О. Косовця. – К.: «Інтерпрес ЛТД», 2011. – Вип. 7 (21). – С. 72-78.

21. Довгич М.І. Понівечені долі / М.І. Довгич, В.В. Соколов // Праці Центральної геофізичної обсерваторії / Під ред. О.О. Косовця. – К.: «Інтерпрес ЛТД», 2007. Вип. 3 (17). – С. 102-108.

22. Косовець О.О. Політичні репресії співробітників гідрометслужби УСРР – УРСР у 1930 1940-х рр. / О.О. Косовець, М.І. Довгич, В.В. Соколов // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – Київ – Харків. – 2010. – №2 (35). – С. 180-212.

23. Огієвська І.В. Пам'яті Анатолія Володимировича Огієвського / І.В. Огієвська, О.В. Серебряков, В.В. Соколов // Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія. Окремий відбиток. – К., 2012. – Том 1 (26). – 12 с.

24. Хільчевський В.К. До 120-річчя вченого-гідролога А.В. Огієвського (деякі архівні дослідження) / В.К. Хільчевський, В.В. Соколов та ін. // Гідрологія, гідрохімія та гідроекологія: Науковий збірник / Гол. ред. В.К. Хільчевський. – 2014. – Т.2 (33). – С. 104-113.

25. Шульга О. Представники родини Огієвських і КПІ / О. Шульга, В. Соколов, С. Куций // Дослідження з історії техніки: Збірник наукових праць. – К.: ІВЦ «Видавництво «Політехніка», 2014. – С. 65-72.

26. Соколов В.В. До питання про родовід Огієвських / В.В. Соколов, А.В. Куций, С.А. Куций // Краєзнавство. – 2014. – № 3-4. – С. 97-101.

27. Хильчевский В.К. Оппоков Евгений Владимирович. К 75-летию со дня казни / В.К. Хильчевский, О.И. Лукьянец (КНУ), А.А. Косовец, М.И. Довгич, И.В. Лавриненко, В.В. Соколов (ЦГО) // Киевский политехник – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://kpi.ua/ru/node/9814.

28. Хільчевський В.К Пам'яті Євгена Володимировича Оппокова. До 75-х роковин від дня страти / В.К. Хільчевський, О.І. Лук'янець (КНУ), О.О. Косовець, М.І. Довгич, І.В. Лавриненко, В.В. Соколов (ЦГО) // Київський політехнік: газета НТУ «КПІ». – № 36 (3012). – 29.11. 2012. – С. 3.

29. Косовець О.О. Євген Володимирович Оппоков – засновник практичної та наукової гідрології в Україні (до 145-річчя від дня народження) / О.О. Косовець, В.К. Хільчевський, М.І. Довгич, О.І. Лук'янець, І.В. Лавриненко, В.В. Соколов // Дослідження з історії техніки: Збірник наукових праць. – К.: ІВЦ «Видавництво «Політехніка», 2013. – С. 42-48.

30. Хільчевський В.К. Відзначення 145-ї річниці від дня народження академіка ВУАН та ВАСГНІЛ Євгена Володимировича Оппокова (1869-1937). / В.К. Хільчевський, В.В. Соколов // Гідрологія, гідрохімія та гідроекологія: періодичний науковий збірник / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Геогр. ф-т, Каф. гідрології та гідроекології. – Київ, 2014. – Т. 1 (32). – С. 102-105.

31. Гідрометеорологічна служба України / І. П. Аврамич, В. Т. Богатир, В. К. Віленський та ін. / [під. ред. В. М. Ліпинського]. – Київ, 2011. – 232 с.

32. Соколов В.В. Метеорологічні практики Максима Берлинського / В.В. Соколов, А.В. Куций, С.А. Куций // Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка та 250-річчю від дня народження Максима Берлинського (Київ, 27 березня 2014 р.) / Редкол.: О.П. Реєнт (голова), В.П. Капелюшний, О.П. Гончаров, Н.В. Терес. – К.: ПП «Фоліант», 2014. – С. 104-109.

33. Соколов В.В. Технічне оснащення хат-лабораторій в працях М. Кудлая / В.В. Соколов, А.В. Куций, С.А. Куций // Конотопські читання. Випуск V. Збірник публікацій за результатами Конотопських читань 2014 року. – Донецьк: Вид-во «Ноулідж» (Донецьке відділення), 2014. – С. 179-191.

34. Соколов В.В. Технічні моделі та креслення метеорологічного обладнання для хат-лабораторій в працях М. Кудлая / В.В. Соколов, А.В. Куций, С.А. Куций // Матеріали XIII Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Коростень, 16-18 жовтня 2014 р.) / [відп. ред. Л. О. Гріффен]. – К., 2014. – С. 270-276.

На 88-му році життя відійшов у вічність видатний український вчений, історик, доктор історичних наук, професор кафедри історії України, Почесний професор Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, засновник і директор Історико-меморіального музею О.Довбуша, заслужений діяч науки і техніки України, академік Академії наук Вищої школи України НАН України, почесний голова Івано-Франківської обласної організації національної спілки краєзнавців України

ГРАБОВЕЦЬКИЙ ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬОВИЧ

Краєзнавці України та Прикарпаття схиляють голови перед світлою пам'яттю свого колеги.

Грабовецький Володимир Васильович – народився 24 липня 1928 року в с. Печеніжин Коломийського району Івано-Франківської області. У 1947–1952 рр. навчався на історичному факультеті Львівського державного університету імені Івана Франка. З 1953 до 1961 рр. працював на посаді молодшого наукового співробітника відділу історії України Інституту суспільних наук АН УРСР (м. Львів).

Науково-педагогічна діяльність В. В. Грабовецького поділяється на два періоди — Львівський та Івано-Франківський. 22 роки Володимир Васильович працював у Львові (1953–1975). З 1961 до 1975 рр. – старший науковий співробітник відділу історії України даного інституту. Протягом львівського періоду наукової діяльності захистив у 1958 р. кандидатську дисертацію (тема: «Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII ст.), а у 1968 р. – докторську (тема: «Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI – XIX ст.»). У 1975 р. переїжджає до Івано-Франківська, де працює на посаді професора кафедри історії СРСР і УРСР історичного факультету Івано-Франківського педагогічного інституту імені Василя Стефаника. 1990–2006 рр. – завідувач кафедри історії України історичного факультету Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (до 1993 року – Педагогічний інститут).

Опублікував понад 1000 наукових і науково-популярних праць, серед яких 45 монографій, 75 окремих видань, 900 статей з історії України, в тому числі і Прикарпаття, автор шести опублікованих «Нарисів історії Прикарпаття» (1992-1995) та трилогії «Ілюстрована історія Прикарпаття» (2002-2004), дві монографії про життя і творчість та вшанування Маркіяна Шашкевича і Тараса Шевченка (2006-2007). Наукові праці Володимира Васильовича друкувалися в ряді країн Європи і Америки.

Володимир Васильович 50 років досліджував наукову проблему «Карпатське опришківство XVI–XIX ст.» та життя і діяльність легендарного героя України Олекси Довбуша, видав про нього 150 праць і протягом півстоліття збирав історико – літературно – мистецькі експонати, на базі яких спромігся відкрити Івано-Франківський історико – меморіальний музей Олекси Довбуша (1995 р.).

Володимир Грабовецький нагороджений чотирма державними орденами «Пошани» (1989р.), «За заслуги III ступеня» (1998 р.), «За заслуги II ступеня» (2008 р.), «За заслуги I ступеня» (2015 р.) та 6 медалями, в тому числі срібною медаллю з нагоди 2000-ліття Різдва Христового (2000 р.).

Володимир Васильович удостоєний премії імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України.

Ухвалою Президента АН Вищої школи України від 19 грудня 2004 року академік Володимир Грабовецький отримав премію за книгу «Ілюстрована історія Прикарпаття» у номінація «Монографія».

У 2001 році отримав премію імені Василя Стефаника за книгу «Нарис історії Княгинина».

Володимир Васильович лауреат обласних премій імені Івана Вагилевича (1991), імені Івана Крип'якевича (1998), імені Володимира Полєка (2010).

Про авторів

Бабенко Людмила Леонідівна – доктор історичних наук, завідувач кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. E-mail: babenko_clio@ukr.net

Бажан Олег Григорович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України. E-mail: bazhanclio@ukr.net

Батрак Лариса Володимирівна – завідувач сектору користування документами відділу використання інформації Центрального державного архіву громадських об'єднань України. E-mail: lbatrak@cdago.org.ua

Бондаренко Геннадій Васильович – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки, голова Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України., член правління НСКУ. E-mail: bondgen1@rambler.ru

Булгаков Юрій Володимирович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. E-mail: bulgakov_george@ukr.net

Вакулишин Сергій Миколайович – методист Центру позашкільної роботи Святошинського району міста Києва.

Гаврилюк Олександр Никифорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк). E-mail: romir1991@yandex.ua

Гаврилюк Світлана Віталіївна – доктор історичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної і навчальної роботи та рекрутації Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк). E-mail: romir1991@yandex.ua

Гончаров Олександр Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, голова правління Київської міської організації НСКУ. E-mail: olexandr@honcharov.info

Гринів Олег Іванович – доктор філософських наук, професор (м.Львів). E-mail: oleg.hryniv @yahoo.co.uk

Денисюк Василь Іванович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри археології, давньої і середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. E-mail: vasylivanovych@i.ua

Дмитрук Володимир Іванович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України. E-mail:dmytruk_v@ukr.net

Дмитрук Світлана Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології та гуманітарних дисциплін Державного університету телекомунікацій (м. Київ). E-mail: dmytruksvitlana @ukr.net

Жидецька Олена Віталіївна – методист першої категорії науково-методичного відділу Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В. Г. Заболотного.

Заяць Андрій Євгенович – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка. E-mail: andrij_zajac@yahoo.com

Земський Юрій Сергійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін Білоцерківського національного аграрного університету.

Золотарьов Вадим Анатолійович – кандидат технічних наук, доцент Харківського національного університету радіоелектроніки. E-mail: v.zolotaryov@gmail.com

Каліщук Оксана Миколаївна – доктор історичних наук, професор кафедри археології, давньої і середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Кирилюк Анна Олександрівна – аспірант кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Клименко Нінель Павлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри методики суспільно-гуманітарної освіти та виховання Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка. E-mail: ninel_klimenko@ukr.net

Ковальчук Тетяна Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії і практики туризму Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом, м. Хмельницький. E-mail: tetianakowalczuk@gmail.com

Круглова Людмила Борисівна – кандидат історичних наук, директор Музею історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. E-mail:kruste@bigmir.net

Куций Святослав Андрійович – студент географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ленартовий Олег Юрійович – доктор історичних наук, професор кафедри нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Линник Олена Костянтинівна – головний бібліограф відділу краєзнавчої літератури та бібліографії Сумської обласної універсальної наукової бібліотеки.

Липинський Віталій Володимирович – доктор історичних наук, професор Донецького національного технічного університету (м. Красноармійськ), E-mail: lipinskiyvv@mail.ru

Малеончук Галина Олександрівна – аспірант кафедри нової і новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Маньковська Руслана Вікторівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України. E-mail:ruslanaman@ukr.net

Марченко Олена Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін і безпеки життєдіяльності Первомайського політехнічного інституту Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова. E-mail: marchenko_elena@ukr.net.

Маслійчук Володимир Леонтійович – кандидат історичних наук, редактор веб-сторінки http://www.historians.in.ua

Мех Людмила Григорівна – президент ВБФ «Журналістська ініціатива», член Національної спілки краєзнавців України.

Мех Наталія Олександрівна – доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту української мови НАН України.

Нагайко Тарас Юрійович – кандидат історичних наук, керівник навчально-наукового центру усної історії ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», голова громадської культурно-просвітницької організації «Переяславський скарб». E-mail: nagaikot@mail.ru

Пасюк Ігор Миколайович – директор Волинського регіонального музею українського війська та військової техніки філії Національного військово-історичного музею України.

Петровський Андрій Іванович – студент магістратури історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. E-mail: AndwyPetrovski@email.ua

Попович Сергій Іванович – кандидат історичних наук, завідувач кафедри туризму Національного університету фізичного виховання і спорту України. E-mail: popovich.59@mail.ru

Прищепа Олена Петрівна - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету. E-mail: bogol2006@ukr.net

Реєнт Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора з наукової роботи Інституту історії України НАНУ, голова НСКУ. E-mail: kraeznavstvo@ukr.net

Робак Ігор Юрійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук Харківського національного медичного університету. E-mail: robak@ukr.net

Рябчикова Фаїна Денисівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки.

Смолій Валерій Андрійович – доктор історичних наук, професор, академік НАН України, директор Інституту історії України НАНУ.

Стрільчук Людмила Василівна – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки.

Терес Наталія Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. E-mail: nvteres@ukr.net

Трофімук-Кирилова Тетяна Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. E-mail: tanichkatrofimyk1@rambler.ru

Урсу Дмитро Павлович – доктор історичних наук, професор кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Федунків Зеновій Богданович – керівник Науково-редакційного відділу «Звід пам'яток історії і культури України. Івано-Франківська обл.». E-mail: ovod6621@yandex.ru

Федчук Олександр Миколайович – протоієрей, викладач Волинської духовної семінарії.

Хоруженко Христина Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент Красноармійського індустріального іститутуу&

Шабала Ярослав Миколайович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології, давньої і середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Шаповал Андрій Іванович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. E-mail: shai196@ukr.net

Шваб Анатолій Георгійович - доктор історичних наук, декан історичного факультету, професор нової і новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Шелейко Тетяна Володимирівна – кандидат технічних наук, старший науковий співробітник Державного підприємства «Український науково-дослідний інститут вагонобудування» (ДП «УкрНДІВ»). E-mail: tanjashel@mail.ru

Якуба Альона Олександрівна – викладач кафедри філософії та соціології Національного фармацевтичного університету. E-mail: yakuba.3597@mail.ru

Вимоги щодо оформлення статей у журналі «КРАЄЗНАВСТВО»

У журналі «Краєзнавство» публікуються статті, присвячені історико-краєзнавчому рухові в Україні в XIX–XX ст., історії міст і сіл, збереженню, використанню, популяризації пам'яток історії та культури, теорії та практиці українського музейництва, питанням історичної регіоналістики.

Оформлені згідно з вимогами ВАК України до публікацій у фахових виданнях (структура, науковий апарат тощо) матеріали – ***(роздрук (бажано) і електронну версію (обов'язково))*** – прохання надсилати на поштову та електронну адресу Національної спілки краєзнавців України, або подавати особисто до редакції за адресою: 01001 м. Київ, вул. Грушевського, 4 кімн. 212; тел. +380-44-2791388; e-mail: bazhanclio@ukr.net.

Обсяг матеріалу – до 1 авт. арк.

Інформацію про автора (авторів) необхідно розмістити перед заголовком дослідження без скорочень за таким алгоритмом: *прізвище, ім'я (повністю), по батькові (повністю); науковий ступінь, наукове звання; посада й місце роботи – обов'язково (для непрацюючого пенсіонера – науковий фах); електронна адреса (**обов'язково**; за відсутності такої вказати поштову адресу); телефон (бажано)*.

Електронну версію надавати на будь-якому з оптичних або цифрових носіїв. На e-mail бажано надсилати в заархівованому вигляді (архів із розширенням *.rar або *.zip). Архів має бути звичайний, без формату саморозпакування!

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО ВАРІАНТУ

– ТЕКСТ: виконаний у будь-якому текстовому редакторі чи процесорі, але *збережений у форматі звичайного тексту **виключно** із розширенням* *.txt (режим блокнота); гарнітура Times New Roman (розмір кеглю, міжрядкового інтервалу значення не має);

– ПОСИЛАННЯ, ЗАУВАЖЕННЯ, ПРИМІТКИ: ***виняткови післятекстові*** з нумерацією за зростанням (гарнітура Times New Roman Cyr; індекси посилань у тексті у квадратних дужках звичайними цифрами (напр.: [15] тощо). ***УВАГА! В одних дужках має бути лише один номер посилання;у тексті посилання – одне чи кілька джерел (або текст зауваження чи примітки)***. Текст посилань наприкінці тексту статті після заголовку «Джерела та література» у вигляді нумерованого списку (форму посилання оформляти згідно вимог ВАК України – див.: Бюлетень ВАК України, № 3 за 2010 р. (для архівних джерел) та № 10 за 2007 р. (для друкованих джерел).

ІЛЮСТРАЦІЇ: у режимі «градації сірого» (тобто чорно-біле зображення), окремим файлом кожна, на тому ж або окремому носієві; розширення 200 dpi, формат *.JPEG або *.TIFF, розмір 10.15 см (де 10 см – базова (менша) сторона, інша сторона – за пропорціями).

ТАБЛИЦІ, СХЕМИ, ДІАГРАМИ: у вигляді графічного файлу або віртуального роздруку у форматі *.pdf у масштабі 1:1, максимальна ширина зображення – 10 см.

Згідно з вимогами ВАК України до фахових видань **ОБОВ'ЯЗКОВОЮ УМОВОЮ** для публікації матеріалу є наявність ***УДК, а також анотацій і ключових слів українською, російською й англійською мовами*** (до 400 друк. знаків кожна; переклад прізвища, ініціалів автора та заголовка публікації обов'язковий).

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, кім. 212
Телефони: +380-44-2780238; +380-44-2791388
Електронна пошта: bazhanclio@ukr.net

Наукове видання

КРАЄЗНАВСТВО

Науковий журнал

№ 3/4 (92/93), 2015 р.

Макетування – *Леонід Мигаль*

Редакція залишає за собою право на відбір найцікавіших,
оригінальних, художньо досконалих і суспільно значимих матеріалів.
За точність викладених фактів і цитат відповідальність несуть автори.
При передруку посилання на журнал обов'язкове.

Видано Національною спілкою краєзнавців України
та Інститутом історії України НАН України
м. Київ, вул. М.Грушевського, 4,
тел./факс: +380 (44) 278 02 38,
e-mail: bazhanclio@ukr.net

Надруковано ПФ «Фоліант»
00121, м. Київ, вул. Семенівська, 13
тел. (098) 513-54-49

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 4631 від 14.10.2013 р.

Підписано до друку 24.12.2015 р.
Формат 60x84 1/8. Друк офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 38,83. Обл.-вид. арк. 36,74. Наклад 300 прим.
Зам. № 34-2015 р.